

ІВАН
МІКІТЕНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ТОМ

**ИВАН
МЯКИТЕНКО**

1

**ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ**

ІВАН
МИКИТЕНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

Іван МИКИТЕНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

Іван МИКИТЕНКО

ТОМ 1

ОПОВІДАННЯ
Й ПОВІСТІ

ПОЕЗІЇ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1982

У2
М59

В том вошли рассказы и повести
украинского писателя
Ивана Микитенко (1897—1937),
в которых отражены события
революции, гражданской войны,
первых лет становления новой
жизни в городах и селах Украины.
Отдельным разделом представлены
избранные стихи и поэмы писателя.

Упорядкування,
підготовка текстів та примітки
О. І. Микитенка

Вступна стаття *Б. С. Шаблювського*

Редакційна колегія:

С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ (голова),
Д. Т. ВАКУЛЕНКО, О. Ф. КОЛОМІЄЦЬ,
О. І. МИКИТЕНКО, Б. С. ШАБЛЮВСЬКИЙ,
М. З. ШАМОТА

Редактор тому *М. З. Шамота*

Портрет роботи
АНАТОЛІЯ ПЕТРИЦЬКОГО

М 70303—078 передплатне. 4702590200
М 205(04)—82

© Упорядкування, вступна стаття, примітки,
Видавництво «Дніпро», 1982 р.

ІВАН МИКИТЕНКО:
ПИСЬМЕННИК, ПАТРІОТ,
ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ

Найважливіше, що створила Революція,— це люди, породжені нею... Їх сповнені віри заклики звучать як гімн, що потрясає повітря нашої епохи. І будуть ці заклики лунати у всесвіті ще довго після того, як самі ці люди підуть від нас... У майбутньому вони стануть прообразами і героями епічних поем і пісень.

Ромен Роллан

Оглядаючи художню літературу України перших пореволюційних років, бачимо, як під керівництвом Комуністичної партії формувалося нове, радянське, соціалістичне сприйняття світу. Поети, прозаїки, драматурги оспівували переможний Жовтень, утверджували образ сучасника. Складністю ідейно-політичної боротьби зумовлювалась складність і суперечливість художніх шукань.

Крізь складне переплетіння різноманітних, іноді різко протилежних тенденцій і явищ бачимо головну, визначальну закономірність: в умовах гострої класової боротьби йшов процес формування й зміцнення соціалістичної свідомості письменників, процес становлення нового художнього методу — методу соціалістичного реалізму. Ідейне керівництво партії забезпечувало розвиток радянської літератури в напрямку, що відповідав генеральній лінії розвитку народного життя.

Партія дала рішучу відсіч капітулянтським теоріям троцькістів, які твердили, що пролетаріат не може створити своєї соціалістичної культури. Її основою наставою була всебічна підтримка пролетарської літератури. Особлива увага письменників зверталась на необхідність найчіткішого «соціального самовизначення їх творчості», рішучого «відмежування від усяких буржуазних впливів», на обов'язок радянських літераторів вести наполегливу боротьбу «з антипролетарськими і антиреволюційними елементами» *. Ідейна боротьба з буржуазним націоналізмом, а також з формалізмом, естетством, аполітичністю, всіляким вульгаризаторством була необхідною передумовою для успішного розвитку літе-

* Культурне будівництво в Українській РСР, т. I. К.: Держполітвидав УРСР, 1960, с. 354.

ратури, для того, щоб вона правдиво відображала життя, вірно служила справі партії і народу.

Звертаючись до літератури перших років Радянської влади, бачимо, як письменники все глибше осмислюють значення соціальних змін, в їх творах все виразніше звучать ідеї інтернаціоналізму, ідеї єднання і дружби народів. Багато літераторів тих часів — учасників класових битв — схвилювано розповідають про пережите. Будівництво соціалізму стає в центрі уваги митців. Формуються творчі індивідуальності ряду визначних письменників: Павла Тичини, Максима Рильського, Остапа Вишні, Мирослава Ірчана, Петра Панча, Івана Ле, Миколи Бажана, Володимира Сосюра, Павла Усенка, Миколи Терещенка та інших. «...В блискучу плеяду художників-літописців перших трудових п'ятирічок поряд з Л. Леоновим, М. Шагінян, І. Еренбургом, В. Катаєвим, О. Малишкіним, Ю. Кривим по праву входять Ю. Яновський, І. Микитенко, А. Головко, І. Сенченко, Ю. Шовкопляс, І. Кочерга. Імена, як бачимо, видатні, за кожним з них роки і книги, деякі стали класиками своїх літератур»*, — говорив Павло Загребельний на Всесоюзній творчій конференції 1980 р.

У цей буремний час, час формування молодого української радянської літератури, з'являється талановитий, сповнений революційного вогню і пристрасті Іван Микитенко, що став незабаром одним із визначних діячів радянської літератури — відомим драматургом, прозаїком, керівником пролетарського літературного фронту на Україні.

* * *

Народився Іван Кіндратович Микитенко 1897 року в селі Рівному на Херсонщині в селянській родині. Сільська школа, сезонне наймитовання в панській економії, військово-фельдшерське училище — такі його юнацькі роки. А далі — світова імперіалістична війна: 17-річний юнак стає лікпомом в царській армії, бере участь у воєнних діях на західному фронті, згодом входить у солдатські революційні комітети; Жовтневу революцію Микитенко зустрів в окопах; 1918 р. він за станом здоров'я демобілізується, повертається в рідні краї і працює кілька років фельдшером у селах Херсонщини. На цей час припадають його перші літературні спроби, участь у сільських драматичних гуртках, постановка власних п'єс-агіток, перші вірші... Ось рядки однієї з ранніх його поезій:

* Загребельний П. Неложними устами. Статті, есе, портрети. К.: «Радянський письменник», 1981, с. 390.

Червоний Жовтень запалив село.
І бачу нині я нового чоловіка,
Нове життя, я чую, загуло.

(«Червоний Жовтень»)

1922 р., за путівкою комнезаму, Микитенко вступає до Одеського медичного інституту. Навчання в інституті пов'язане з напруженою громадською і творчою діяльністю. Це так званий «одеський період» у житті письменника (1922—1926). Робота в газетах, журналах, в агітзбірниках, літературні вечори за участю студентської молоді, червоноармійців. Активна праця в літературній студії одеської філії пролетарських письменників «Гарт», співробітництво з новоствореним одеським українським театром. Вірші, нариси, фейлетони, оповідання, статті, одноактні п'єси, перша книга оповідань «На сосячних горах» (1926)... Уже рання творчість Микитенка пройнята гострими соціальними мотивами. Так, в оповіданні «Гордій» (1923) сільський юнак під впливом червоноармійців, що заїхали до його села, стає комуністом, веде бідноту на боротьбу за владу Рад. Старий хлібороб Денисенко (в оповіданні «Більшовики») піднімає своїх односельчан проти жовто-блакитної зграї, закликає допомагати червоним бійцям. «...Держатись треба! Чувте?..— Довго кліпає каганець. Довго гримить голос старого Денисенка. Кипить у селян під свитами Червона революція...»

Це вже був голос художника слова. Хай молодий, ще не зовсім поставлений, але голос митця:

По степах,
По червоних степах
Та по вільній Радянській Україні
Променистий розкинувся шлях.
І пройшло голосне по хатах,
Що постали великі
Змішк...

(«Село»)

«Письменником,— казав пізніше Микитенко,— мене зробила пролетарська революція, без якої я і багато таких, як я, були б приречені поховати свої здібності разом з собою в могилу...» *

Уже з перших кроків Микитенка як письменника характеризує велика активність, прагнення оволодіти майстерністю художнього слова, відчуття громадянської відповідальності. Ось лист молодого Микитенка до Павла Тичини, написаний 18 вересня 1924 р.: «Глибокошановний Павле Григоровичу! Кілька днів тому я одержав своїх «Мужиків» (рання поема Микитенка.— *Є. Ш.*), по яких про-

* Микитенко І. Конституція українського народу.— «Літературна газета», 1937, 5 лютого.

йшла Ваша сувора рука... Мені було тяжко. Потім стало легко і гордо... Не берусь висловлювати Вам свої глибокої подяки й щонайбільшого подяву й радості з Вашого незвичайно доброго, уважного відношення до «Мужиків»... Не берусь, бо все одно зараз не зумію цього зробити. По-друге, тепер я відчув, що можу взятись до роботи над поемою... І ще от що, я не для того брався до поеми, «щоби зійти на якісь вершини (формальні досягнення)». ...Ні, ні, ні. Звичайно, я шукав форми, але не в ній же була моя думка і моє серце, а в моїх земляках, родичах, товаришах і батьках, яких люблю щиро й глибоко,— їм і весь твір...» *

У центрі уваги письменника завжди перебували пекучі проблеми часу. Ряд творів засвідчив, що його особливо турбувала доля дітей, осиротілих у роки першої світової та громадянської воєн. З боєм, з глибоким співчуттям писав він про них у своїх перших одеських нарисах («Ночлежка под стеною»); вони стали героями його найбільших прозових творів — повісті «Вуркагани» (1927) та роману «Ранок» (1933). Письменник на широкому історичному тлі показав піклування Радянської держави про дітей-сиріт, розповів про складність перевиховання молодих правопорушників, про благородне завдання «випрямлення» їхніх травмованих душ.

У романі «Ранок» Микитенко показує, як народжується і вдосконалюється нова, радянська педагогіка, вирішальною ідеєю якої є ідея виховання через колектив і працю. «Ранок» — це найбільший твір письменника, в якому, як і в «Педагогічній поемі» А. Макаренка, правдиво відображено боротьбу Радянської держави з безпритульністю, за виховання нової людини. Микитенко як художник був активним учасником цієї боротьби.

Ще в молоді роки виявляється неабиякий організаторський талант Микитенка, прагнення спрямувати силу художнього слова — і свого, і своїх товаришів по перу — на служіння Революції. Так, у зв'язку з організацією в Одесі літературної студії «Гарту», на чолі якої він незабаром став, Микитенко пише в «Ізвестиях Одеського губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета» 6 квітня 1924 р.: «Гарт»... повинен вплинути на весь хід культурного розвитку українських пролетарських мас Одеси і надати тому розвитку глибокого революційно-марксистського змісту».

Грудень 1926 року. Письменник переїздить до Харкова — тодішньої столиці Радянської України — і виступає як один із заступників Всеукраїнської Спілки пролетарських письменників (ВУСПП), багато сили віддаючи організації літературного руху, підготовці майбутніх письменницьких кадрів.

У цей час на всю широчінь розгортається творча діяльність

* Див.: Микитенко О. Розповідають літературні документи. — «Літературна Україна», 1971, 29 червня.

молодого письменника. За 10—12 років з'являється значний літературний доробок високої художньої якості: вірші й поеми, оповідання, повісті, згадуваний уже роман «Ранок», п'єси, статті, фейлетони, памфлети, книги нарисів...

Партійність, відданість народу стали джерелом пафосу творчості Микитенка, дали йому можливість розкрити в своїх творах провідні сили радянського життя, засобами літератури утверджувати ідеали комунізму.

Виступаючи в 1930 р. на Міжнародній конференції революційних письменників у Харкові, Микитенко наголосив, що «...своїм бурним розквітом, своїм поширенням серед багатомільйонних мас пролетаріату й найбіднішого та середнього селянства Радянської України, своїми зв'язками з пролетарськими літературними загонами всіх народів СРСР і, нарешті, своїм об'єднанням з революційними загонами світової літератури українська література зобов'язана тим оптимальним умовам розвитку, які внаслідок Жовтневої перемоги пролетаріату всього Союзу створили для неї Комуністична партія та Радянська влада під егідою пролетарської диктатури».

Боротьба за народність літератури, за її комуністичну окремність становить пафос літературно-громадської діяльності Микитенка. У виступі на Першому Всесоюзному з'їзді письменників (1934) він закликав: «Ми повинні на весь голос сказати у своїх творах про моральну могутність більшовизму, показавши на цьому фоні всю підлість відживаючого старого світу. На цьому ж фоні, на фоні моральної могутності більшовизму, ми повинні показати всю радість нашого буття, всю велич нашої Вітчизни».

* * *

Микитенко відомий передусім як драматург. П'єси Миколи Куліша «97» і «Комуна в степах» поклали початок української радянської драматургії, засвідчили ідейно-художнє осмислення й відтворення нею складних процесів формування нової, соціалістичної дійсності. Значним кроком вперед у цьому напрямку стали п'єси Микитенка, зокрема «Диктатура» (1929). Драматург відчутно розширив тут рамки так званої «сільської тематики». Відповідно до правди життя, село в його п'єсі живе не замкнуто, а в загальній атмосфері напруженої боротьби за соціалістичне перетворення країни, — боротьби, яку веде радянський народ під керівництвом Комуністичної партії в умовах диктатури пролетаріату.

Микитенко продовжив розпочату Кулішем у його кращих п'єсах ліній відтворення соціальних конфліктів з її виразними класово-типовими і водночас індивідуальними характеристиками.

В основу своїх драматичних творів письменник поклав надзвичайно важливу політичну проблему, яка особливо хвилювала нашу країну в той період — проблему союзу робітничого класу й селянства в соціалістичній революції.

Центральний персонаж п'єси «Диктатура» — комуніст Дудар — жива, реальна людина. В образі казаняра суднобудівного заводу Григорія Дударя Микитенко втілює ідею керівної ролі робітничого класу, його впливу на селянські маси. Дудар постає у п'єсі загартованим більшовиком, духовно багатою людиною. Завдяки його твердості й умінню повести за собою бідняцько-середняцькі маси перебудовується село.

Художню майстерність виявив Микитенко і в характеристиці незаможника Петра Малоштана. Саме його доля, його життєвий шлях наочно розкриває центральну ідею п'єси, ідею диктатури як союзу робітників і селян. З боязкого, несвідомого селянина Малоштан стає активною радянською людиною — «героєм революції», як відгукуються про нього інші персонажі твору. Драматург малює цей образ з м'яким гумором, виразними мовними засобами, знаходить для нього побутові комедійні рисочки, що роблять Малоштана живою постаттю.

Значну майстерність виявив також письменник, змальовуючи характери куркулів, з їх класовою ненавистю, підступністю, зневагою до людей, зажерливістю. Микитенко, як справжній митець, так будує свій твір, що його провідна ідея — утвердження диктатури пролетаріату, союзу робітників і селян у великій спільній справі — побудові соціалізму — втілюється в сюжеті, композиції, конфліктах і характерах дійових осіб (бідняк Малоштан, середняк Ромашка та ін.).

У п'єсі «Кадри» («Світить пам, зорі!») художньо відображено будівництво радянської вищої школи, боротьбу за формування нової, соціалістичної інтелігенції. Саботаж реакційної частини старих викладачів, провокації та шкідництво замаскованих класових ворогів, пасивність та індіферентність деякої частини студентів, голод, холод... І все ж, незважаючи на, здавалося б, нездоланні труднощі, радянський вуз росте, перемагає... Микитенко, як художник-реаліст, розкриває сили, що сприяють цьому зростанню. Це — радянський лад.

Серед позитивних персонажів у «Кадрах» на першому місці — Гармаш і Крижень. Гармаш — справжній радянський вихователь, новий тип ученого-громадянина, що сформувався разом з новою, радянською вищою школою, з новим життям, сформувався поступово, але несхибно і твердо.

Крижень — душа студентської молоді; долаючи труднощі, він і його друзі перетворили буржуазний «храм науки» на справжню

кузю пролетарських кадрів. Широ, сердечно, сказати б, закохано показав письменник важливу сторінку будівництва нового, радянського суспільства. Він любить його, він живе в ньому.

У п'єсах «Справа честі», «Дівчата нашої країни» Микитенко відтворив героїку індустріалізації країни, уславив соціалістичну працю, показав, як у трудових подвигах формується, виростає радянський характер, радянський народ. Сюжет, конфлікти, пристрасті у Микитенка породжені самим життям. Боротьба за індустріалізацію країни органічно пов'язана з боротьбою за людину, за високу комуністичну мораль.

Микитенко як митець слова, як драматург виділяється своїм неповторним голосом. Але цей голос на повну силу залунав не зразу. Він міцнів, збагачувався у процесі розвитку. В ранніх творах Микитенка (і прозових, і драматичних) було чимало схематизму, літературної та сценічної невправності. Але навіть і тут відчувається одна з характерних рис його творчості — кровний зв'язок з життям, громадсько-політична активність письменника.

Молодий художник слова наполегливо вчиться у класиків, насамперед у І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького. Він придивляється до їх майстерності в побудові сюжету, живописанні селянського побуту і сільських типів, індивідуалізації й типізації персонажів. Але це не було «переїманням», простим наслідуванням. Письменник намагається внести нове в українську драматургію, поглибити її соціальний аспект.

Микитенко блискуче володів дорогоцінним для художника чуттям нового. Він сміливо вторгається в життя радянського суспільства, підіймає актуальні проблеми тогочасного життя, підхоплює передове, що народжується в нашій країні, і цим активно допомагає утвердженню соціалізму, розвитку молодой радянської драматургії й театру на засадах соціалістичного реалізму.

Письменник плідно працює над створенням повноцінного образу героя сучасності; актуальність, злободенність кращих його творів органічно поєднувалась з художньою досконалістю.

Нагадаємо, що Микитенко утвердив новий жанр у драматургії — ліричну комедію. У «Дівчатах нашої країни» поєднується м'який гумор з глибоким задушевним ліризмом. Життєрадісний сміх, бадьорий настрій породжують розумні дотепи, які, ніби вогники, спалахують у діалогах і монологів, — слушно зауважувала критика. Як і комічні ситуації, вони утверджують позитивне начало п'єси, передають високий культурний рівень, кмітливості героїв-комсомольців.

Талант Микитенка-комедіографа загравав новими гранями в п'єсі «Соло на флейті» (1933—1936). Теплий ліризм, легкий гумор комедії «Дівчата нашої країни» переростають тут у гнівну, викривальну

сатиру, спрямовану проти кар'єризму, лакейства, самозакоханості, політичної сліпоти.

Конфлікт п'єси «Соло на флейті» побудовано на зіткненні моралі авантюристів і пристосуванців з ідеологією соціалістичного суспільства.

Творчою удачею Микитенка є тут негативний образ Ярчука, так яскраво втілений у свій час відомим артистом Ю. Шумським. Виразно змальований і Федір Вересай, з яким тісно пов'язаний позитивний пафос комедії. Вересай у п'єсі «Соло на флейті» — колоритна людська постать, втілення сумлінності, чесності, партійної принципи. Письменник утверджує думку, що саме такі представники суспільства — запорука наших перемог.

Микитенко завжди перебував у вирі того великого, що творив народ, керований Комуністичною партією. За словами Всеукраїнського старости, соратника В. І. Леніна Григорія Івановича Петровського, Микитенко був «...людина, яка вірно відчувала, знала й правильно розуміла, як розвивається життя українського народу, добре знала його історію, національні риси характеру; Іван Микитенко знав, чим живе республіка, знав, у якому напрямі повинна розвиватися, що і як повинна відображати, які питання повинна ставити й розв'язувати молода українська радянська література. Він добре відчував пульс життя свого часу і мав неабияке почуття перспективи»*. На останніх словах хочеться особливо наголосити: почуття перспективи!

В одному із своїх виступів 1930 р. А. В. Луначарський сказав: «...Вторгнення заводу в життя села... ця тема і тривала і надзвичайно важлива. Цієї теми торкнувся український письменник Микитенко у своїй п'єсі «Диктатура», яку він написав ще до того, як 25 тисяч робітників пішли вчити селян**.

Таким чином, Микитенко, на думку Луначарського, — справжній першовідкривач нового. Проте «Диктатура», «Надри» («Світить нам, зорі!»), «Справа честі», «Дівчата нашої країни» — це п'єси, які не тільки відтворювали сучасне і передбачали обриси майбутнього, — вони запалювали масу на боротьбу за утвердження цього майбутнього. П'єси, повісті, оповідання письменника ставали дійовою силою в боротьбі за пову людину, вони утверджували і закріплювали в свідомості людей — будівників соціалізму — те, що входило в нашу дійсність в процесі будови нового світу, зміцнювали пагони комунізму, формували соціалістичний спосіб життя, комуністичну свідомість, новий духовний, психологічний світ людини.

* Сонячні гони. Спогади про Івана Микитенка. К., «Дніпро», 1967, с. 9—10.

** Див.: «Літературное наследство», т. 82, с. 90.

Виступаючи на пленумі правління Спілки радянських письменників 7 березня 1935 р., О. М. Горький казав: «...Нам необхідно знати не тільки дві дійсності — минулу і сучасну, тобто ту, в творенні якої ми беремо певну участь. Нам потрібно знати ще *третю дійсність* (курсив наш.—*Є. Ш.*) — дійсність прийдешнього... Ми повинні цю третю дійсність якось тепер включити в наше повсякдення, повинні відображати її. Без неї ми не зрозуміємо, що таке метод соціалістичного реалізму» *.

Своїми творами, прозовими і драматичними, Микитенко як художник-реаліст розкривав напрям поступального руху історії, логіку революційного розвитку життя. Комуністична партійність озброювала письменника. Дійсність майбутнього ставала ближчою, приступнішою завдяки таким творам. В цьому їх сила, в цьому їх виняткова привабливість і дійовість, велике виховне значення. Про це добре сказав Леонід Первомайський, характеризуючи враження глядачів від п'єси Микитенка «Диктатура». «Ми побачили на сцені не п'єсу, — згадував він, — а живий зліпок навколишнього життя, яке хвилювало нас і до «Диктатури» не знаходило реалізації в українській драматургії. По сцені ходили вихоплені з дійсності люди і говорили про речі, які стосувалися кожного. Село з його драматичними протиріччями, розколоте по соціальній вертикалі, так що оживала уся його психологічна та емоціональна структура, — це ми бачили вперше, і це не могло не захоплювати кожного, хто як частину свого буття сприймав тогочасну бурхливу дійсність... «Диктатура» переростала рамки своєї проблематики і набувала глибшого значення. Поставши з життя, викристалізувавшись з нього, образи п'єси поверталися в те ж таки життя, вигострені силою мистецтва, і починали діяти вже не на сцені, а в самому житті, впливаючи на нього і організуючи емоціональне буття суспільства **.

* * *

«Майбутнє починається сьогодні», — любив нагадувати Микитенко. Воно в наших ідеалах, прагненнях, зверненнях, воно зумовлює благородство наших емоцій, глибину революційного пізнання життя; боротьба за майбутнє несе в собі активний вплив на розвиток життя. Сприяти формуванню характеру людини, колективу, відкривати й утверджувати високі духовні якості, які відповідають ідеалу майбутнього, знаходити втілення їх у передовій су-

* Горький М. Собрание сочинений: В 30-ти т. Т. 27, М.: ГИХЛ, 1953, с. 449.

** Сосячні гони. Спогади про Івана Микитенка, с. 67.

спільності сьогодення — в цьому головний сенс творчості Микитенка.

Читачі і глядачі відчували у творах Микитенка своє кровне і вистраждане, світле і бадьоре, — те, що окрилює, несе радість, високу естетичну насолоду. Його твори, особливо п'єси, справляли величезний емоціональний вплив на духовне життя, на формування радянського способу життя, на виховання радянської людини. І це стосується не тільки України. Проза і драматургія письменника перекладалися багатьма мовами СРСР. П'єси Микитенка йшли на українській сцені одночасно з постановкою їх на сценах братніх республік.

Цікавий такий факт. Польський режисер В. Вандурський 1930 р. відкрив сезон у Київському польському театрі п'єсою Микитенка «Диктатура». Це було мистецьке явище виняткового значення. Діяч польської культури ставав на реалістичні шляхи, прилучався до соціалістичної культури і цим надзвичайно розширив свої художні обрії.

Через багато років білоруський письменник Анатоль Астрейка в спогадах про Микитенка, згадуючи факт виконання уривків з його п'єс у партизанському загоні в час Великої Вітчизняної війни, писав: «Мені було приємно, що Іван Микитенко живе, що його твори ходять по білоруській землі разом з народними месниками — партизанами»*.

П'єси Микитенка — нове явище в радянській драматургії, в них на повний голос заговорив народ, будівник соціалізму. Письменник брав активну участь у розробці творчих засад драматургії соціалістичного реалізму. Слушно писав радянський дослідник Микола Шамота: «Коли б І. Микитенко не створив ні однієї п'єси, крім «Світліть нам, зорі!» («Кадри»), то самою цією п'єсою він по праву зайняв би почесне місце в історії української радянської літератури»**.

* * *

Іван Микитенко — і як письменник, і як громадський діяч — був пролетарським інтернаціоналістом, поборником дружби і єднання народів, а тому йому завжди були близькі твори Максима Горького та Анрі Барбюса. З Барбюсом Микитенко познайомився у жовтні 1927 р. «Я ніколи не забуду свого першого знайомства з тим, чий день смерті є тепер початком розширення й посилення його революційної значимості, — писав він у 1935 р. в статті на

* Сонячні гони. Спогади про Івана Микитенка, с. 102.

** Шамота М. Талант і народ. К.: «Радянський письменник», 1953, с. 223.

смерть видатного французького письменника.— Те полум'я, яке він запаливав кожним словом, той грім зненависті до світу рабства й насильства, що рвався з його грудей, та могутня блискавка розуму, що освітлювала його велику любов до трудящих цілого світу, до нашої соціалістичної Батьківщини і до нас, молодих письменників Радянської України,— це все назавжди окреслило його патхенний образ якимись вічно пломеніючими лініями». Полум'явий інтернаціоналізм Анрі Барбюса Микитенко сирійяв усім своїм серцем.

У липні 1928 р., під час перебування Горького в Харкові, Микитенко особисто познайомився з великим пролетарським письменником, чії творчі настанови він поділяв і гаряче відстоював з самого початку своєї літературної праці.

Горький глибоко поважав Микитенка як визначного художника-комуніста, як борця за пролетарський інтернаціоналізм в літературі. Микитенко працював під його керівництвом в оргкомітеті Спілки письменників СРСР та в редколегії видання «Історія громадянської війни», багато разів зустрівся і розмовляв з великим письменником.

Боротьба за лєнінську національну політику, за ідеї пролетарського інтернаціоналізму проймає всю творчість Микитенка. У статті «Організація пролетарської літератури і національна справа» (1928) Микитенко писав: «Національне питання — одне з найтяжчих, найскладніших питань, що їх доводиться розв'язувати пролетарським літературам нашого Союзу в процесі наближення цих літератур до інтернаціонального об'єднання.— І далі закликав: — Спільними силами проти будь-яких проявів великодержавного шовінізму в нашому літературному житті, проти націоналістичних ухилів і хуторянської обмеженості в літературному житті окремих республік, за справжній інтернаціоналізм, за справжнє товариське співробітництво наших культур, за вільний розвиток наших літератур і вихід їх на міжнародні простори».

У статті «Всесоюзний з'їзд пролетарських письменників» Микитенко приділяє велику увагу творчим зв'язкам національних літератур, посиленню їх інтернаціональної основи. «Треба ставити питання,— писав він,— про взаємовпливи літератур СРСР, з яких кожна має свої досягнення, що їх, може, не має інша братія її література. Треба ставити питання про братерське співробітництво літератур усіх народів СРСР, як ставить його партія»*.

Діапазон літературно-громадської діяльності І. Микитенка був дуже широкий.

* «Комуніст», 1928, 13 травня.

Весною 1928 р. в Москві відбувся Всесоюзний з'їзд пролетарських письменників. І. Микитенко виступив на ньому як один з ініціаторів і засновників ВОАППУ — першого всесоюзного об'єднання пролетарських письменників різних національностей, різних республік.

Протягом листопада — грудня 1928 р. Микитенко подорожує по Німеччині й Чехословаччині. Свої враження він виклав у художньо-публіцистичних парисах «Голуби миру» (1929). Цей репортаж, у якому, зокрема, відбилися перші зв'язки українських радянських письменників з революційною літературою Німеччини й Чехословаччини, — важлива сторінка творчої та громадської біографії письменника-інтернаціоналіста.

Микитенко як представник радянської літератури активно розширює зв'язки з революційною літературою Заходу: він зустрічається з Й. Бехером, Ф. Вайскопфом, К. Грюнбергом та іншими зарубіжними письменниками, бере участь в організаційних зборах Спілки пролетарських письменників Німеччини, виступає на робітничих мітингах Берліна, знайомиться з Вільгельмом Піком — видатним діячем німецького й міжнародного робітничого та комуністичного руху.

У ці роки налагоджуються тісні контакти між прогресивними письменниками капіталістичного світу і представниками радянської літератури; і тут визначну роль відіграв І. Микитенко. Виходячи з настанов партії, він доклав чимало зусиль, щоб зміцнити ідейно-творчі зв'язки радянських літераторів з кращими зарубіжними письменниками.

Напередодні другої Міжнародної конференції революційних письменників в 1930 р. Микитенко висловлював впевненість, що зарубіжні письменники з'єднають сили з пролетарськими письменниками СРСР і на цілий світ виголосять свій непримиренний протест проти готованої грабіжницької війни, піднесуть голос за інтереси Радянського Союзу — Батьківщини трудящих цілого світу.

Відкриваючи цей міжнародний форум, який відбувся в Харкові, Микитенко підкреслив, що художнє слово — це зброя у боротьбі за долю людства, що письменник не може стояти осторонь, коли ідуть бої «чоловіцтва зі звірством» (слова Франка). «Ніколи ще у повітрі не пахло так порохом як зараз, — наголосив Микитенко. — І тому Міжнародне бюро революційної літератури ухвалило скликати цю Міжнародну конференцію саме тепер, щоб мобілізувати свої лави, вишикувати їх у бойові колони і організувати негайний і рішучий опір широких пролетарських мас новій війні, яку готують капіталісти». Провідна ідея виступу Микитенка та інших радянських письменників на конференції полягала в тому, щоб створити між-

пародний революційний фронт, всіляко зміцнювати його, спрямовувати проти загрози війни, проти сил світової реакції.

Рішення Другої Міжнародної конференції стали важливими програмними документами для світової революційної літератури, для діяльності передових письменників у різних країнах.

Зріс міжнародний авторитет радянської, зокрема української літератури. Її представники були обрані на конференції до вищих керівних органів Міжнародного об'єднання революційних письменників. Поряд з Й. Бехером, Б. Іллешем, Б. Ясенським до складу секретаріату увійшов І. Микитенко. Він був обраний також до редколегії «Вестника иностранной литературы».

Конференція надзвичайно сприяла поширенню ідейно-творчих обріїв української літератури, зміцненню почуття відповідальності українських радянських письменників за долю світової культури.

У червні — липні 1935 р. в Парижі відбувся Міжнародний антифашистський конгрес письменників на захист культури. І. Микитенко, голова української делегації, виступив на конгресі з доповіддю «Нація і культура», в якій говорилося про величезну творчу паспагу, яку несе народам соціалізм, Радянська влада, вчення Леніна. Провідною тезою доповіді була думка про те, що захист демократичної культури є справою всіх народів світу, що будь-який відступ від боротьби з фашизмом, з посяями реакції принижує значення письменника, його гуманізм, нівелює його художню потужність. Справжнє національне визволення немислиме без визволення соціального, яке здійснюється через революцію. Отже, в умовах найгострішої боротьби двох світів позиція революційного письменника — це позиція патріота-інтернаціоналіста, захисника прогресивної культури, людиналюбця; позиція ж «відсторонення» — це шлях до зради, запроданства, блокування з силами реакції.

У своїх публіцистичних виступах про цю надзвичайно важливу зустріч прогресивних письменників світу І. Микитенко робить цікаві висновки щодо проблеми свободи творчості. Він зазначає: «Конгрес уцент розбивав буржуазну брехню про те, що нібито капіталістичне суспільство і його культура забезпечують вільний розвиток особи. Конгрес стверджував, що гармонійний розвиток особи забезпечує тільки комуністичне суспільство, вільне від будь-яких законів конкуренції на базі економічної нерівності. І стверджували це, звичайно, не самі радянські письменники, виступ яких стояли, до речі кажучи, в центрі уваги цілого конгресу, а й цілий ряд видатних письменників буржуазних країн».

У серпні 1937 р. передові письменники світу зібралися на Другий антифашистський конгрес, який відбувся в республіканському Мадриді й Валенсії. Поблизу точилися бої. Вже саме прибуття на антифашистський конгрес у Мадрид представників прогресивної

культури світу було явищем знаменним. У роботі конгресу взяли участь Луї Арагон, Віллі Бредель, Хуан Марінельйо, Андре Мальро, Людмил Стоянов, Анна Зегере, Мартін Андерсен Нексе, Людвіг Ренн та багато інших.

Від Радянського Союзу на конгрес прибули О. Фадєєв, О. Телстой, В. Вишневський, В. Ставський, М. Кольцов, І. Микитенко, І. Еренбург. На одному із засідань Микитенко виголосив промову, в якій закликав до нещадної боротьби з фашизмом. Письменик-комуніст розповів учасникам конгресу про всесвітньо-історичні перемоги лєнінської національної політики в СРСР. «Я належу до тридцятимільйонного українського народу, який фізично знищити було неможливо, але геній якого був скутий колоніальною політикою російського царизму на протязі віків. Велика пролетарська революція звільнила і відродила українську націю, націю робітників, селян і інтелігенції, здобула з кременю іскру, що розгорілася яскравим полум'ям вільно створюваної соціалістичної культури. І дякуючи цьому я, представник культури, що раніше не тільки збіднювалась, але була під прямою заборонаю, перебуваю тут, в Іспанії, в героїчному Мадриді, разом з моїми товаришами, представниками великого російського народу, щоб від імені вільних народів братніх України, Білорусії, Грузії, Узбекистану і всіх союзних республік Радянського Союзу передати вам бойовий братерський привіт».

У виступах членів радянської делегації було наголошено, що переможне культурно-господарське будівництво в Радянському Союзі має світове значення, є важливим чинником революційної насади народів світу. У своєму виступі Микитенко підкреслив, що радянські письменники — інтернаціоналісти, вони не «спостерігачі» класових битв у Європі, — вони учасники цих битв. «Ми проїхали кілька країн, — сказав далі Микитенко, — прибули за тисячі кілометрів сюди для того, щоб захищати культуру від фашистського варварства. Це є наша внутрішня потреба, наш людський обов'язок. Бути художником, не захищаючи світової культури, так само неможливо, як жити не дихаючи!»

Промова ця на Міжнародному антифашистському конгресі в Іспанії дістала палку підтримку кращих діячів світової культури.

Повернувся І. Микитенко з Іспанії сповнений вражень і нових літературних задумів. До 20-ї річниці Великої Жовтневої революції він готував п'єсу «Як сходило сонце», що мала ввійти в репертуар нового сезону. Серед задумів письменника були п'єси про Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, про героїв революції 1905 року («Безсмертні»), про видатного радянського вченого В. П. Філатова («Сліпі і зрячі») та ін., проте передчасна смерть у 1937 р. перешкодила їх здійсненню.

Відомий датський критик Георг Брандес сказав: «Потрібно мати мужність, щоб володіти талантом». Талант, яким володів Іван Микитенко, невіддільний від його мужності, від непохитної партійної принциповості, громадянської відповідальності. Письменник-борець, письменник-трибун, він виріс у боротьбі, жив і творив, невтомно борючись за справу пролетаріату.

Микитенко вступав на літературний шлях, впевнений у торжестві нового: «Ми бо маємо такий матеріал, таких людей, такі передчуття і таку епоху, що на них можна збудувати справді літературу, якої ще жодний народ в жодну історичну епоху не створював». І така література була створена. Це — література соціалістичного реалізму, одним із творців і зачинателів якої був Іван Микитенко.

Олексій Сурков від імені свого покоління поетів-першовідкривачів схвильовано і гордо проголосив:

И никому мы не уступим чести,
По праву открывателей пути,
Из будущего людям принести
О коммунизме радостные вести.

Ця честь належить і Іванові Микитенку. Своїм художнім словом він ніс людям радісні вісті про комунізм. Духовний, емоціональний вплив його творчості на сучасників був значний. Він завжди підіймав важливі, пекучі проблеми, втілював їх у яскраві картини, в живі типи й характери.

«Письменник Радянської країни,— писав Микитенко в одній із своїх останніх статей («Великий іспит»),— покликаний не прислухувати новій людині дрібненьким словом хвали, не юлити навколо неї, як стрілка зіпсованого компаса, а правдиво й мужньо розкривати перед нею її характер, її тип, що принципіально різниться від типу людини старого світу; тлумачити її ведучі думки і почуття, допомагати їй усвідомлювати себе як нову людину, картати й відкидати геть все нетипове для неї, все наносне, всі «родимі плями» й показувати всьому народу його кращих синів і дочок як зразок, на який треба рівнятися. Це й значить формувати «душу» нової людини і почуття народу своєї соціалістичної Батьківщини».

Творчість Микитенка має велике виховне значення, воно зумовлене його талантом, партійністю, громадянською відповідальністю, кровним зв'язком з народом. «Треба сказати,— писав Г. І. Петровський,— що далеко не всі діячі того часу так щиро, чесно, з таким правильним розумінням і справді партійною чутливістю ставилися до

нових явищ молодій радянській літературі, як це властиво було Іванові Микитенку...» *

Незадовго до смерті Павло Тичина писав: «Я думаю зараз про видатного нашого письменника і громадського діяча Івана Микитенка. Ось він, живий, стоїть перед очима моїми: молодий, рвливий, гарячий. Пам'ятаю наші численні зустрічі, поїздку нашу за кордон, де Іван Кіндратович, крім усіх інших місій, виконував ще одну — чи не найважливішу — місію пропаганди української культури, культури Шевченка і Франка, Лисенка і Леонтовича, за кордоном. Зроблене Іваном Микитенком ніколи не вмере. Ім'я його не забуде Україна...» **

Так, ім'я Івана Микитенка не забуто. Як наш сучасник і бойовий соратник він продовжує жити в своїх творах, ідучи разом з нами в комуністичне майбутнє.

Богдан ШАВЛІОВСЬКИЙ

* Сонячні гони. Спогади про Івана Микитенка, с. 10.

** Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину. К.: «Дніпро», 1971, с. 466.

ОПОВІДАННЯ
Й ПОВІСТІ

Е Т Ю Д И Ч Е Р В О Н І

БІЛЬШОВИКИ

I

Грізно пливуть над селом задрипані осінні хмари. Пізно сходить плямувате сонце. І весь день ховається по закутках. Ходять селяни, чавкають драними чобітьми по бездоріжжю і тихо, з осторогою промовляють один до одного:

— Ну, що? Га?..

— Та хто ж його знає... Кажуть, що тепер панам цурка навіки...

— А про землю?..

— Земля що? Земля наша...

— Еге, бери обома руками... Аби видержав...

— Нічого, видержим... Казав Денисенко, що прийде увечері до Гната... Зберіться, кучани, та побалакаєм.

Купка розходиться. У кожного в голові таке робиться, що не зведеш його до розуму... Кажуть, Жовтнева революція... Робочому людові та мужикам воля...

— А хто його знає...

II

Ось і вечір.

Вітрястий, погрозливий.

За дверима свистить, немов виспіває зраду...

А в хаті повно людей. Намоклі сіряки, крутий тютюн, дубовий, розвертаючий груди кашель...

Денисенко — сивий дід. Це він спалив у печі «все царське кодрло»... Густі кудлаті брови ворущаються на блиску чому лобі.

Голос міцний, як дзвін. Говорить:

— Дожив-таки... Негадано дожив... Оце вам, сусіди, революція... Вона Жовтнева, бо в жовтні народилася, а червона, бо в червоній купелі охрестилася... Слухайте, це

нам, мужикам, земля і всі права. Дмитро мій пише мені звідтіля...

Він розстібнув кожуха і витяг з кишені клапоть паперу:

— Ось:

«...Ми зробили, тату, Октябрьську революцію... Тепер ми більшовики і рушниця з рук не покинемо, а будемо ними прочищать шлях до землі і до заводів. Скажіть сусідам, щоб вони нікому не вірили, а тільки ждали, поки їм більшовики завоюють землю, і щоб нас піддержували...»

— А як же Україна, виходить?..

— Ну да, от вільне козачество...

Денисенко обводить всіх суворими очима.

— Буде ще на вас ярма, почекайте... Поки вони нас вирятують, то, може, панки ще не одну шкуру з нас спустять... А тільки держатись треба! Чуєте?..

— Чуємо!..

Довго кліпає каганець. Довго гримить голос старого Денисенка. Кипить у селян під свитами Червона революція, та нема їй куди вирватись.

III

Місяць, другий, третій...

Жах безладдя, тасмні надії селянські, тривожні дні, тривожні почі. Потім біла скрипуча зима.

А «звідтіля», здалеку, де червона гаряча кров окроплює шлях до нового життя, де здобувають селянам волю їхні діти,— йдуть у село листи.

Більшовицькі, агітаторські, запалюючі листи...

Раз прийшло:

«...Прийдемо додому двадцять чоловік поранені та хворі, відпочинемо місяців зо два, а тоді знову подамось кінчати боротьбу...»

Тоді знову збиралися селяни у Гнатовій хаті і гомоніли мало не до світу...

Чекали батьки своїх більшовиків, а матері побивалися, «що вони скинули царя»... Такого лиха наробили...

Ось уже перевалило через лютий. Знову розкисли дороги, глянула на світ чорна рілля...

Не раз прокидалися уночі батьки і припадали до заплаканих вікон старими очима... Хто то гупає?..

— Хто там?.. Га-а?..

Нема пікого...

Коли однієї ночі темної розтялись по селу численні пахабні постріли і собаки зняли тужливе довге завивання.

Довго дивилися батьки старими очима в густу темряву ночі...

Аж поки не затихло...

Що ж воно діялось?..

Прийшли ото змучені, постріляні, хворі більшовики у рідне село на відпочинок, а їх глумої ночі серед вигону перестріли «вільні козаки», куркульські діти, обеззброїли та й заперли в якийсь глибокий, мертвий льох...

Мов у провалля вкинули...

Мовчала ніч...

Аж до ранку...

IV

А вранці Денисенко крикнув понад хуторами:

— Ге-е-й!.. Чуєте!.. Синів наших... Заарештовано!..
А хто за волю бився?.. Гей, батьки!.. Чуєте... Я нажився на світі, хто зі мною — ходімо!..

Як дзвін...

А потім:

— Гу-гу-гу... Гуц, гуц, гуц... Ходім, ходімо!..

Товпа.

Люта, страшна...

— Хто зброю віднімав?..

— Хто знущався над більшовиками?..

— Га?.. Го-во-ріль!.. Го-во-ріль...

— Ба-бах!..

Двері:

— Тррррись!..

А ті, що вночі, — як полотно. Мертві...

— Сини наші, більшовики!.. Виходьте!..

— Помсти! Помсти куркулям, гнобителям, катам!..

— Роозір-р-рвать!..

— Розір-р-рвать!..

— На шматки!..

...Чвяк... Чвяк...

Страшний Червоний день!

Вибухнула з-під свит мужицьких грізна Жовтнева Революція й бурхливою червоною хвилею покотилася через

поля й байраки, через рівчачки і через рілкі по всій заму-
ченій Україні...

А десь здалеку — з півночі — могутній спів:

Не ждїть рятунку ні від кого!..

1923 р.

ГОРДІЙ

I

Збоку ген потонули у весняних павутинних сутінках го-
ловагі скелі, що вилягли понад річкою, мов величезні чорні
бугаї.

За вигоном поприсїдали під тинами й поснули хати.
З-під чорних стрїх вилазять вечірні тіні, повзуть по стїнах,
гойдаються по садках і виходять блукати на шлях.

Вздовж села голос починає пісню.

З берегів — нестримний вербовий регїт.

Зрїдка —

...ба-ба-ах!.. (з одрїза).

І знову прозора весняна тиша переплітається з теплом,
що ним дихає розпечене за день каміння, і з божевільними
пахощами чогось молодого й тремтячого.

А на горі — двоверховий панський будинок, слїпий і
обдертий. На всю руду поколупану стїну блимає одна жов-
та квадратова пляма. Вікно. Решта заплющились або хря-
пають цурпалками віконниць, полохаючи сичїв.

...Гордїй сумний ходить у глибині кїмнати, потїм пере-
хилається грудьми через окрай і п'є буйне повітря ночі.

...ба-бах!..

...І йому хочеться до отих «бандитїв», що, мабуть, пере-
кидають по берегах дївчат у вогких травах, гасають, мов
лошаки, по широких левадах і комусь погрожують з од-
рїзїв... і комусь нагадують про революцію.

Парубки...

У будинку ще живе управитель із жінкою. Власне, не
живе, а так — стогне, кашляє, плюється.

(Дуже вже старий, тому й не вигнали й досї).

Агаф'я Іванівна човгає пантофлями.

Це вона шукає пляшечку з шпигинаром: управитель ма-
же вуса.

Гордїй чує.

А тепер вона почне робити припарку.

А з берегів:

— Га-га-га-га-а-а...

— Ба-б-б-ах!..

Гордій бере бриля і хоче йти. Чує: в другій кімнаті рипить ліжко. Мати перевертається на другий бік — чогось не спиться.

— А куди це вже, Гордію? — І знову перевернулась.

Гордій прислухається, як тоскно рипить ліжко... І згадує, що він — байстриук.

(Від якогось панка...)

...І псаломщик... (дячок!..). Одне слово — псалтирник.

...А йому вісімнадцять літ... вісімнадцять літ...

— Га-га-га-а-а-а... (з берегів).

І Гордій раптом через вікно униз просто в бузок — гу-гуп!..

Бузок нахабно, дратуючи, пре в груди шалені пахощі. Лежить Гордій горілиць, розкидав руки, чубом заплутавшись у кущах.

А зорі дратують згори, моргають Гордієві:

«Знов? Здорів! Знов шаліти починаєш?.. Знов?..»

— Ух... гу... казирися... Піп Никон так само казав: «Не дурій, Гордію (і по батькові), бо будеш каятись». Он його будинок (Никонів). А ось на самі груди преться, душить пузата кам'яна церква.

Гордій згадує, що між нотами він десь затирих папірця «о здоров'ї». Завтра дати Никону прочитати на ектенії (люди ж заплатили...). Велике свято — понаїздять із сіл... Потім вся кров раптом до голови... Здається, зірве череп якась несамовита хмара... Обличчя обсипане жаром... Палає... Гіркий сором в'їдається в очі, як дим...

Це тоді, як він, Гордій, несе матері після «служби» в'язку калачів. А народу ж!.. (Дивляться!..)

— Га-га-га-а-а... А-а!.. (з берегів).

— От, бандити... розпрокляті!.. А Михей уже досі, мабуть, за командира... Десь давно пішов... куди пішов... Е-ех!.. На далеких рейках панцерники... Чи просто серед степу смерть за щось таке... за щось... (з гвинтівкою). От — за що саме? Еге, чорта з два!..

Гордій схоплюється. Не може.

Дивиться на зорі.

Реве й біжить на другий поверх.

— Іванівно-о-о (управитель до управительки), пече мене... ох-хо...

Гордій хапає скрипку. Стає біля вікна і прикладає гарячу щоку до верхньої деки. Чуб йому злегка ворухить вітрець... І починає смичок з п'ятої позиції...

— Дзз-і-і... Стриб, стриб...

Потім різне й завив. Завив болісно, мов братові рідному скарги заховані виливає.

— Я самотній... байстррррюк... Дзі-і-і... Одрізано мене од людей... Хто так зробив?.. Дзі-і-і... на глум мене кинуто!.. В церкву... А Михей десь на рейках... там блискають огні... Там б'ються й б'ються... О, напевне між ними теж є байстрики... і вони теж б'ються... Дзі-і-і! Вони б'ються разом з усіма! Вони переможуть і будуть горді! Прекрасні! Бо стануть вільні... Вільні! Моя радість зростає, як полум'я... Джі-і!.. Джі-і!.. Але я не знаю, що з нею робити...

Гордій дрижить, і дека дрижить.

Гордій якомсь грубо стогне, коли пальці закарлюками перебігають по баску, і дека слухняно асонує...

...А ніч стала під вікном, як рунаста злякана овечка — чорна й тремтяча, — і збентеженим вогким поглядом дивиться у вікно.

Довго...

І наче зовсім не довго. Мабуть, міцно спить мати. І в управителя тихо. Давно...

Зорі втомилась підморгувати з неба і втратили зелено-золотисте мерехтіння.

Ранок натяг прозорі струни й забринів під вікном.

І от сторож зійшов на дерев'яну дзвіницю й шарпнув капата...

— Ббо-о-о-ов-в-в!.. Бо-о-ов-в-в!

До «утрені».

І оте «о-о-в-в-в», як буйвол, влізло в кімнату й розчавило Гордієву радість.

Він жбурнув скрипку... А в голові:

«А як я замість «І-і-же-херуви-ими» — «По-вста-а-ньте!!! гнані і голодні!!!» Га?.. З криласу!

...Ех!.. Може, й равкну...»

II

Та як виряджала мати до церкви, дивилася Гордієві в вічі і припадала до нього...

Довго припадала й говорила до його серця. На груди йому падала, мокрими очима пропікала. Батькове ім'я вимовила... казала, десь він є...

...І не рывкнув.

Тільки сновигав потім понад берегами довго, як неприкаяний, і мріяв.

І лютував:

— Злякався! Як пес, прищулився... Калачиків пошкодував! Аякже, хто ж матір піддержить... Вона ж тебе спородила... з невідомим батьком... Та ти ж ще й «панського роду»...

...Ме-ерр-зота!..

День. Два. Три. Тиждень.

Перед кризою...

Коли це на мокрих конях, прибита пилом — Червона Армія!

...Проходила через село і тільки одну ніч переночувала.

У Гордія затанцювало серце і вистукало

рішуче:

Марш!

...Командир (як живий навіки!) був з отих латишів, що сили своєї вогнистої та віри, більшої над Івана Гуса (про Гуса він читав у Шевченка), понатаскували на пожар і трималися на вогні, навіть не скривившись.

Були вони немов кресала, що сипали іскри.

І чи то ж міг Гордій не відчутти в зеленій істоті своїй громового й безповоротного маршу, коли він носив у грудях байстріючий динаміт революцій? Командир сам спинився у нього на квартирі.

І ось:

Зоряна ніч і повна кімната цигарчаного диму. На столі — смертельні знаряддя боротьби. Скрізь — пошматовані «божественні ноти», командирів онучі і захисного кольору шинеля (з дірочками!).

Ще:

розхристані волохаті груди (у латиша). І де його родина?.. Дві розпатлані книги, що їх Гордій ніколи не бачив, і слова. О, слова! Гострі, блискучі, жорстокі й радісні, як переможці з ножами, приставленими до грудей ворога...

Вони лізли йому в череп, наче гвинтовий свердел...

До ранку пересохло в горлі й отерпло тіло.

Шарахнуло сонце з усієї сили в скло і дрібнесенько розсипалось по кімнаті.

Тоді спитав латиш:

— Ну?

Гордій узяв зі столу командирового револьвера. Підійшов щільно й сказав:

— Це буде моя Чека. Коли я захитаюсь, хай буду присуджений до найвищої кари.

Тоді дав йому латиш наказу, а сам посідав з червоноармійцями на коні, й не стало їх у селі.

Гордій дивився у вікно.

Мати підкралася ззаду й гиркнула, ридючи:

— Він бреше, пес!..

...Гордій дивився у вікно.

Увійшла Агаф'я Іванівна за папашатирем.

— Вони вмирати подались, а вона — нюхать... Ж-жа-ба...— Він рвонувся і крикнув:— Годі, мамо! Не допоможе!

III

...Ішов на схід і почував:

— Годі! Більше не можу!

А вечір насував важкі пахоці трави й мулу з берегів. Край села вставала рвана хмара сіро-жовтої пилюги.

Сунули селяни.

Зустрічався і думав:

«Зараз... Тільки де початок?»

...І говорив їм на сході:

— ...бо досі був тільки дячок, а ви слухали, як я читав «апостола», й гадали — «швидко вилізе в дякони»... А який я дячок? Я плюю на дячків! Не псалтирник я! Чуєте?

На сході починалось дике.

Регіт і погрози.

А перед очима Гордієві котились червоні хвилі. Десь усередині рвався динаміт і викидав:

— Годі! Чуєте? Подивіться ясними очима! Не вірте Никонові! Слухайте! Я вам розкажу... З самого початку...

І знову:

— Прозрїть!

...Стояв на камені посеред дикого натовпу, й ноги приросли до скелі. А вони, оті хитрі «хазяї», глузливо плювали насінням, поки нікого й не лишилось.

Сам промовець... на камені...

Та вгорі зорі-моргухи. Наче казали:

...— А що? Взяв? Здоров!..

І от він згодом, може, аж опівночі:
— Візьму! Немає більше дячка. Немає
Здрастуй, життя!!!

IV

Никон їздив до архієрея і говорив, що лютим ворогом зробився псалтирник Гордій, прокляття гідним. Треба натомість другого, на оного ж Гордія прийде час карі страшної.

...Мати втратила Гордія, а управитель з жінкою зане-
дужали. Бо він уже «вчашав у ячейку».

...Гордій ходив налятий новою силою.

Щодня завойовуючи один ступінь, не помічав утоми
й гострих ворожих очей тих, що плювали насінням.

У кишені лежав шматочок червоного паперу —

«П а р т к в и т о к №...»,

а від нього — немов од крихти радія — проміння в самий
мозок і по всіх м'язах...

...Раз увечері мати глянула у вікно й задрожала. Тільки
й встигла промовити:

-- Козаки з китицями!

А вони вже розсипалися по селу.

Двое скакало з Никонового подвір'я.

...Щось шарпнуло Гордієві в голові і викресало:

— На двір! Рятуйся!

Гордій вийняв з кишені червоний квиток, зім'яв його
й заткнув ним якусь пляшку.

На дворі вже були козаки.

Вони одразу спитали:

— Це ти, хлопче, був дяком?

Він не відповідав. Але його забрали.

У коморі темно.

Сидить Гордій на барилі, голову в руки вхопивши.

А за дверима гайдамацький жах.

Думає Гордій:

«Чи скоро?»

Потім гукає:

— Земляк! Е-ей, земляче...

Вартовий:

— Еге.

— Чи скоро там у вас?..

Мовчанка. Миша гризе засік.

Вартовий:

— Свого дочекаєшся. Пан полковник у «Просвіті» на виставі.

Ніч.

Тиша. Морок...

Мороз...

Жар.

Вранці став полковник на дверях... Глянув Гордієві в вічі... і відступив назад. Гойднувся і так стояв хвилину, нахмуривши білясті брови. Потім сказав:

— Ну, виходь, «товаришу»...

Повели на площу. Дорогою настирливо шпигало в лобі: «Дз... Чвок...»

...Угледів різноманітне товпище. Мати стояла скраю. Корчилась і цілувала Никонові руки. Стало гидко й боляче. А потім — байдуже.

...Підійшли й сказали:

— Лягай на камінь!

— Нащо? Не однаково?..

— Лягай!

Кат закачує рукава синього жупана по лікті й, паче дуба, ламає Гордія до каменя.

— Читай! — до писаря.

— ...Яко збитий з пантелику ворогами землі української... Але беручи до уваги заporуку місцевого товариства «Просвіта» ...здатність до праці на рідній українській сцені... молодий вік... і деякі інші причини... нарадою старшини курінної... покарають шомполами...

...Свиснуло. Різнуло повітря.

Рраз... рраз... рраз...

Гордій почув, як під ним закипіла на камені його гаряча кров. А в грудях рвався байстрючий динаміт революції...

...Іще різнула повітря диким скавчанням мати.

То вона кинулась під копита полковникового коня.

— А-а-а-й-й!.. Па-а-не... Павле Михайловичу... Це ж... Кого ж ти катуєш? Кров свою... Си-и-на!.. Свого... а-а-а!.. Сино-о-чка!..

Але він пролетів мурим жеребцем, стоптавши її в кізках і людським ватовпі.

...І хтось швидко лічив третій десяток...

.

Після того о. Никон правив для них службу українською мовою...

І вони поїхали...

...З каменя підвівся пошматований Гордій.

І пішов.

У боротьбу...

Без огляду...

1923 р.

НУНИК

Ранок.

Немов облитий кров'ю повстанською краєвид.

Повагом вилізло з-за гори товсте, валькувате сонце і оберлось животом об дорогу.

Оце постоїть тропки, розбуркається, а тоді підскочить сажнів зо два від землі та як бризне!.. Розсипле над хуторами рубіни, позолотить кожну жабу в ставу, загнітить лободу і кожний лист на осокомах і — попливе, радіючи, в голубому проваллі...

Саме пекучий червень.

А поки ранок виблискує росою, легко вискочити з клуні (з-під кобеняка) на двір, понадівати на коней хомути і закерувати гарбу.

— Гей, Нунику! По сіно...

Сіножать далеко — аж на панському. Косили з копиці. Вісім верстов — попоїд.

...Налив баримльце. Мати вже й торбу з хлібом кинула на гарбу...

— Оце ж вам, діти, хліб.

От між іншим: смачний у полі хліб з цибулею.

П'ять копиць як навантажиш, тоді впірнеш у згребини... — хрум-хрум-хрум... (засохне ж!). Та хіба тільки «хрум-хрум»?

А як припнеш пужалном віжки, ляжеш уздовж гарби, як каната руками вхопишся та й попливеш... Сіно — шелесь, шелесь — ворущиться, пливе, і ти пливеш...

А то не сіно пливе, а коні гарбу везуть.

Все одно.

Пливеш, і пісня пливе сумна, висока:

«Ви же-ртво-о-ою палі-і в борь-бе ро-ко-вой»...
Довго. Мабуть, верстов зо три.

А сонце варить тебе, висмоктує росу з обличчя. А роса — буває червона?..

От зараз і закипить, як отак-о — про червону росу.

Я не забуду тебе, прокляте кладовище, де ясновельможним іменем цана Скоропадського лилася гаряча кров моєї родини на прагдідівські мертві кістки!

...Росою тією просяк мій мозок.

Не помруть і не втихомиряться спогади про звірів капіталу, аж поки не зітліє моє серце й черва вічності не переточить його на порох для нових повстань...

— Агей, Нунику! Уже запряжено. Доки ж ти спати-меш?

— Зараз, зараз. Січас! (З-під кобеняка: тільки перед світом заснув).

Нуник — єврейський парубчак. Лейзерів син. Він би пішов зі своєю скорботою на край світу. Та залишився у нас... Удвох спимо, їздимо по сіно. Батьки наші старі, приятелі, а ми — друзі.

Увечері Нуник дивиться на Волосожар, слухає, як «гейкають» парубки, як співають дівчата. І думає про своїх братів. Їх забили гетьманські кати. Забили всіх трьох.

— Батько дуже побивається. Він цілий день плаче, аж до вечора... Ой... бідний тато...

От і їздимо з ним по сіно.

А в дорозі він так співає «Ви жертвою впали», що стає страшно...

І він говорить:

— Лісничий же комуніст. Омелько Лісничий. А хіба ти цього не знаєш? Він теж такий більшовик, ого! Каже: «Нунику, ти більшовиків знаєш? Ну от і добре». А хіба ж я не знаю? Я мовчу. «А вся власть Советам, — питає, — хочеш?» — «Ех! А хто не хоче?» — «Ну то, — каже, — мовчи».

Нуник замовкає, але в голові мені плывуть його журні слова.

...І отой Вовк, так він же такий самий більшовик, як і Лісничий. А ще скільки їх у нашому селі! Ого, коли б йому стільки здоров'я, скільки він знає більшовиків. Лісничий, той оце з Путіловського заводу прийшов, а Вовк був у

матросях. Обоє вони жаліють Нуникового батька, що він так побивається.

— Ой Іване, Йване... мої брати, так вони, мабуть, були теж більшовики. Їх і Лісничий слухав.

— А якби знали німці за Лісничого? Що тоді?

Нуник біліє, як полотно його сорочки. Дивиться черухомими круглими очима.

— А в кого вони знають? Як? Хіба ж хто скаже?

— А ти б... не сказав?

— Я? Нащо тобі здалось таке питання? Нехай ріжуть на кусочки моє тіло... Нехай...

Так завжди казав Нуник.

Та цього разу ми не поїхали по сіно. Я тільки крикнув:

— Ну ж бо швидше, Нунику! Їдьмо.

І вже були виїхали з подвір'я.

Коли це з рушницями — багато... У сірих мундирчиках — через дорогу...

Один:

— Пане, стоп! Ходь на сходку. Хутко!

Говорю:

— Та ж нам по сіно треба. Он пересохло вже.

Нуник і собі хотів. Я йому:

— Цить!

— Ходь на сходку! Schnell...* і тен другі, що на возі.

Раз! Два!

Рушниці підводяться і вже зирять чорними сліпими дірочками в мою і в Нуникового лоба...

Зіскакусмо з гарби.

— Заведіть коні,— кипув переляканій матері. Тоді з Нуником пішли за німцями.

...До майдану далеко.

Нуник мовчить. І я мовчу. А селяни — і їх так само на-збирали німці — тупають босими широкими підошвами, бредуть ватагою, тирлюються і бубонять хто й зна що.

Та німці не розберуть...

Над нами встають стовпи куряви...

* Швидко (нім.). Тут і далі посторіжкові виноски упорядника.

На кладовищі за селом — товпище.

І зойки.

А сонце лоте. Гуляє в голубій безодні.

Ідемо.

Назустріч розпатлані, беспорадні єврейки і наші матері, мов божевільні, рвуть волосся, роздирають гаряче повітря диким нелюдським криком...

Ідуть вози, гарби, повозочки, грабарки.

А на возах сині, заюшені, пошматовані люди. Не во-рушаться, тільки важко хекають. Закатовані.

— О-о-о-й-й-й! Вейзмір-р!!

— Ряту-у-йте!

Неси́ла йти. Спинитися б.

Не можна.

Один іззаду Нуника по голові:

— Gehe! *

...А одного старого понесли в рядні.

І спідсподу просто в гарячу порохню капала на дорогу чорна, густа кров. Видно мережку по дорозі, аж від самого кладовища. Я побачив — то Нуників двоюрідний дядько. Він лагодив старі годинники й мав велику сім'ю.

Сара — його дочка. То вона з розпачу впадала пад доро-гою смерті і їсть чорну землю.

— Тате! Та-а-а-те!..

Нуник затулив голову — тяжко вдарено. Нуник не ба-чив ні дядька, ні Сари. Він її кохав — я знаю. Вона збо-жеволіла.

Ми йдемо, взявшись за руки, мов прикуті один до од-ного ланцюгом. Я і Нуник.

Наближаємось...

Вузькі ворітця на кладовище, — двоє вартових вискалю-ються. А далі — безмежний, тупий, ревучий жах.

На горі за млином гармати й кулемети.

Дрібна, тисячна смерть нанизана на металеві стрічки. Виблискує проти лютото сонця.

Ворухніться:

— Та-та-та-та!

— Цсс, Нунику!.. У гущину... За мною...

— Wohin? Zurück!..**

* Іди! (Нім.)

** Куди? Назад! (Нім.)

— Бряззз! — Просто в лоба отими піхвами з ножем.
Блиснули різнокольорові вогники. Я захитався.
Ідемо.

Ведуть кудись через товпище.

А воно — сіре, з божевільними очима, розхристане й бо-се — тиснеться з переляку на хрести, розвертає могили родичів.

І реве. Ре-ве-е...

Кожну мить чекає всяк на свою чергу.

...Вже зовсім близько...

Посеред гробків — та латочка, де катують.

Он:

Двадцять блискучих і червоних від напруги Soldaten. З рушницями насторч. А в кружалі — у білих рукавичках, у бездоганному картузі Herr Leutenant*.

Бачимо: біля нього наші «рідні» морди. Українські. Тільки в німецьких сіреньких мундирчиках. Один, захлинаючись лайкою:

— Ми вам покажемо економії!.. Ми вам розділимо землю! По сажню на душу!!

Нехай... Вони свого дочекаються.

Чуємо:

— Слетуці!

— Фойнлейб Лейзер!

Тепер Нуник, як пружина. Вперед!

— Тате!!!

* * *

Ми посередині.

Бачимо — ослін і діжка.

Двоє з закованими по лікоть рукавами — в самих сорочках. В руках у них нагайки з дротяними кінцями.

Нагайки мокрі, слизькі...

Тоді лейтенант хрипуче:

— Лейзер Фойнлейб! Польшевик снаєш?

...Лейзер — старий скляр. У нього є одна конячка. Він має ще діаманта — різати скло. Їздить конячкою по селах. Вставляє людям шибки.

— Що я знаю? Як уставить шибки...

Нуник рвучко до лейтенанта:

— Це мій батько! Він же не знає...

* Пац лейтенант (нім.).

— Zurück! Schwein! * Лейзер Фойнлейб! Кулемет снаєш?

— Ой, вей! Кулемет! Який він... іх бін аїд **...

Лейтенант б'є в долоні:

— Раз!

— Я тільки знаю дорогу... аф бейс-ойлем ***...

— Два! Снаєш?

— Тате, ні! Ти не знаєш... ти не скажеш... Хіба ви не бачите, що він нічого не знає?

Нуника схопили враз. Скрутили, тримають.

— Was? ****

Уже я стою сам. Нуник тільки дивиться на мене сумними круглими очима, що вивертають душу. Але ось він захитався і став, як крейда.

Кого він побачив?

Я глянув: Лісничий і Вовк.

У гущині стоять. Впилися очима в Нуникову муку, в його очі. Самі — жовті й спокійні, як смерть.

— Три! Снаєш?

Лейтенант махнув рукавичкою.

Лейзера перегнули через діжку і зірвали з старого тіла одіж.

Швидко, ритмічно засвистіла пагайка.

Синьо-червоні смуги надулись на шкірі, як гадюки.

Виступила густа, червона роса...

І закапала...

Очі мої наповнились тою рососою...

Я почув:

— У-у-у! Прокляті!

...Нуник звалив з піг одного ката і схопив у руки батькове тіло.

— Що зна старий єврей?! Звірі! Лейзер Фойнлейб знає, що в його вже пропали сини. Тате! Ти будеш тепер плакати на цвинтарі за чотири сини відразу...

Лейтенант закипів і, вихопивши в ката з рук пагайку, стьобнув Нуника по обличчю.

Бризнуло просто в вічі.

— Польшевик снаєш??

Нуник звився гадюкою і кинув муку в гущину, де стояли Лісничий і Вовк:

* Назад! Свиня! (Нім.).

** Я єврей (євр.).

*** Дорогу на кладовище (євр.).

**** Що? (Нім.)

— Уйй! Які ви прудкі... Хіба ж його можна спіймати в руки?

— Кулемет снаєш?

— Кулемет? Знаю! Сотні! Тисячі кулеметів на вашу голову!!

— Раз! Два!

А Нуник з усієї сили:

— Євреї! Хто з нашого народу не витрима, нехай зараз помре з пагайок. Але ж хіба хто скаже? Хай того грім поб'є, хто скаже! Хай буде проклятий навіки! Хай пропадає разом з усіма буржуями, як прийде час!..

Старий Лейзер лежав непритомний.

А Нуника прив'язали до ослона.

Нагаї свистіли довго, безупинно, ритмічно. І до дошки прилипали шматочки м'язів.

...А в повітрі — нелюдський, дикий зойк і ревище...

Саме пекучий червень.

Сонце засмажує на ослоні Нуниковоу кров. Вона кипить, мов на сковороді.

Нуник зразу скрегоче зубами й стогне. Потім — замовкає. Очі йому поволі склеплюються. Руки, як мотузки, падають з ослона, і Нуникове тіло здригнулось і витягується струною...

— Schneller! * (Це лейтенант).

І знову свистять нагаї.

...Якийсь узяв за руку:

— Годі, віп уже...

— Schneller! Schneller!

Тіло Нуникове мертво.

А його ще довго ріже дріт, і клаптики шкіри прикипають до ослона...

Передо мною крутиться гігантський червоний вогонь. Мертві Нуникові очі колупають мені в лобі:

— Ой Іване, Йване... Хіба ж хто скаже?..

1923 р.

* Швидше! (Нім.)

У ВЕРШИНІ

З далекої півночі йшли блискавиці. Ішли на південь, на схід і на захід...

А от понад балочкою примружився хутірець. Хто його зна де... На Україні. Серед степів. Обріс навкруги вербами та осоками, а всередині — вишневі садочки і все як слід. Знову ж — криниця, журавель і кривульчаста дорога, вузьенька і якась така молода й тепла, як дівчина-підліток.

Дорога — кудись у світ. Найближче до волості, а там, кажуть, десь город з ліхтарями...

Хутірець обріс вербами та осоками, заплющився у вершині, від шелесту очеретів принищк і живе тихо, немов трава росте.

Вершина — де починається став.

Зразу очерет, очерет, а посередині — блискуча рисочка води і жаби. В очереті — дичина. Плодиться, нема кому пужати, приїздили якісь — забрали у хуторян дробовики. Дичина собі й плодиться, не боїться.

Очерети шумлять, шелестить осока, в ставу — жабуриця та ряска. Зелена-зелена та дрібна, немов каша.

Під греблею — старі корчі. Сяде рибалка та й куняє.

І все замкнено отим чарівним колом осокорів. Немов умерло село, нема його. А воно є: ристься в сирій землі, як чорний великий жук, місить руді вальки з гноєм, буде житло, парується і збільшує голопузу комашню.

А що по тих хатах? І що в тих селянських душах?..

Мовчить земля. Мовчить і парус.

* * *

Михайло Качан теж зелений ще, хоч і нагадує мурмулястого осокора, старого й корчуватого.

Та то в нього така вдача. А віком він молодий. Ой, який ще молодий! Чи й є йому хоч вісімнадцять?

Пам'ятає, як батька ховав, було йому тоді років із вісім. Служив батько по економіях, крутив хвосту панським волам, неповороткий був. Зовсім неповороткий був старий Качан; і п'ятого десятка не дожив, як уже й постарів на панських харчах; а там наїхав на нього панський самокат та й видушив з нього ті харчі з кишками.

Поховав тоді Михайло батька, покрутився в пастухах та й пішов на батькове місце в економію.

Г-ех! І горіла ж вона потім, наче вся кров з неї виходила.

Ходить тепер Михайло, прислухається. Чи не доведеться горби свої класти замість тих мурів, що порозвалювали...

А гніву скільки того в грудях!.. Не вміщують вони Михайлового гніву.

Та він молодий. Ой, який ще молодий!..

* * *

От він хоче почати парубкувати, приходять увечері до ставу і говорить при всій челяді:

— Гей, ви! Котра ляже цю ніч зі мною?

І коли буває місячно, то дівчата помічають, що Михайло гидує, важко дихає і спльовує набік злісно й обурено.

— Чого він? Ну чого ото?

Ніхто не знає, чого він. Тільки Ярина знає. Та яка з того користь, що знає. Все 'дно дурна, як овечка, нічого не може розказати. Тільки потягне Михайла тихенько за свиту і шепотить:

— Приходь... Приходь, Михайле...

— Брешеш. Тобі вже, мабуть, призначено ночувальника. Кажі, з ким?

— Ні з ким. Гаврило велів, щоб лягала з Гнатом... Битиме, як не ляжу. А я не побоююсь...

Дивилась на нього закохано — на страшного і любого...

І де вона виросла така вишнева та струнка? Серед злидоти, мов нагідок у бур'яні. Гляне на неї Михайло Качан, захитається. На ціпок обіпреться і почне крутити цигарку.

Гнат — «зводський» парубок. Цебто з іншої частини села. Прийшов погуляти на хуторі. А Гаврило — старший парубок хуторянський. Має право дати гостеві яку завгодно.

Як подумає про це Михайло, так і захрипить:

— Закони... Бидло ви! Нема у вас проти них бунту...

От чого він! А ніхто не знає. І ще не того: Гаврило має дволемішника, косарку, четверо коней, двох робітників і двадцять десятин землі. Найкращої — на одрубі. І розкамашує:

«Лягай з таким, коли кажу. Не з'їсть тебе за ніч. Я пообіцяв чоловікові, а ти мене будеш у сором уводити?»

А Михайло Качан — сирота, бурлака, голий, як бубон. Він пайдужче ненавидить Гаврила вночі...

Оце він пішов од ставу берегами в кудлатій баранячій шапці, з ножем у грудях. Біль. Пече десь коло серця нестерпуче і з грудей випирає такі слова, що не стримати їх. Вибухнуть луною понад хуторами — дикі, погрозливі.

А пісня Михайлова ще страшніша. Зареває так, що Гаврило жахнеться.

Гаврило вже чує, що з двох одному немає місця на землі. Та ще держиться. Поки під чорною шапкою хмарою перевертається в Михайловій голові бунт.

— Гей-гей, бугаї товстошкурі! Куркуляцьке насіння... Царство... ваше... в гроб...

Це чути коло ставу. Гаврило десь іде вулицею з товстим шворнем у руках. Стає й слухає.

— Качан... Наривається злидва. Ну, спіймаю!..

І довго грозить у повітрі шворнем. Так, немов учора вони не стояли один проти одного, немов Гаврило не зеленів тоді від злості й не стримував себе, щоб не стьобнути Михайла залізом...

* * *

Це почалося ще на джогу.

У неділю старі парубки найняли музику, понасходилося дівчат. Вдарили метелиці, а Гаврило підійшов і звелів:

— Грай марша!

Тоді скопив жмутом одне дівча за спідницю й потяг.

— Гайда, марш. Чу-чу на ніч, до курчат дрібненьку кашку їсти...

Значить — спалити дівчину соромом. Гай-гай! Він за вісім літ парубкування стільки вже навтішався отак-о над дівчатами. От і це дівча чимось йому не догодило...

— Геть із джогу, поки не поблагословив по мордяці.

А Михайло й підскочив:

— Яке маєш повне граматишне право?

Тоді всі остовпіли. Стало так тихо, немов увесь джог привалило землю (як ото завалиться глинище).

Гаврило не скоро спитав:

— Це ти, блазню, промовив? Кажі! Га?

От саме тоді один одного простромпи вони несповисними очима.

— Людина вона тобі чи корова? Доки царюватимеш?

Може, тоді хто й збагнув, що Михайло Качан своїм бунтом похитав і зрушив з місця дикунські порядки, що

вкорінилися в отих непомітних хуторах, як очерет у вершині.

Ярина ще тоді його полюбила.

Михайлові зловісно стемніли очі. Він штовхнув дівча до її пари.

— Гуляй! Вони ще нам одвітять.

І глянув на всіх з-під баранячої шапки.

Це все — одна мить. А потім — знов метелиця. Качанова компанія залишилась на місці (вартувати), а сам Михайло пішов.

Так почалось.

* * *

Доріжка моторна, кривульчата — в світ. За хуторами він великий. Самої України скільки, а ще ж там, де царя скинуто. Без краю!

От і приходять відкілясь з безкраю огненна чутка:

«Годі терпіти! Добивай економії, заганяй волів, розбирай панський реманент, тягни дволемішки від куркулів!»

...У вершині очерет і дичина, а на хуторах Михайло Качан впростає.

...Гроза йде з вершин вночі, громова, неминуча. Качан торохне разів з десять під вікном у якогось куркуля. Застиглять перелякани собаки, і коні захропуть у стайні. Михайлове обличчя, освітлене пострілом, вигляне з-під шапки, буцтівне й неблаганпе.

— Чусш, хазяїне? Це я тобі, щоб спав та пам'ятав про нас...

І йшов далі понад вершиною, з товстим цурупалком од рушниці і з набоями в кишенях, нагадуючи ними про те, що світ перевертається догори ногами...

Потім приходив до ставу. І лагідно говорив до своїх дівчат:

— Ну, що, боса командо? Так краще? Вибирай тепер сама, який тобі впаде в око, та й роби з ним, що знаєш. А ви (до хлопців), бережіть їх від того собачого кодла.

...Гаврило не приходив. Кипів на смерть, пам'ятаючи Михайлове попередження. Мостився до Ярини. А вопа йому в вічі:

— Не лізь, та й годі! А то Михайлові скажу.

— Побиваєшся?

— Діло наше. Вас тепер не питаємо...

— Дурна... Він же злидар. А в мене — всякого добра...

— Ото-то... Три мішки гречаної вовни, та всі три тепер неповні. Одчепись, кажу! Не стрибай у нашу гречку, бо ноги попереламуєш...

Це ж вона відколи почала такі слова вимовляти, що аж у вершині очерет лякливо шепочеться і в вишневих садочках така уважна й незрозуміла тиша?..

...Відтоді, як був вітер і ніч сліпицею лізла у вічі. А хата Ярининих батьків безпорадно стирчала над греблею, з розтріпаною стріхою, як підбитий птах. І воли сиділи з Михайлом на корчах, він — чорний і широкий, як ніч, у баранячій кудлатій шапці, з набоями в кишенях. Збентежений бурлака, що, почувши гарячі заклики з півночі, власними пазурами розколупував у своїй темній середині старі бурлацькі болі. Вивертав їх на тремтячі Яринині коліна... А вона, гнучка й запалена, тримала в руках іржаве залізо Михайлового одріза, хованого в загаті, й злякано вчилась революції з уст вершинного парубка.

Тоді кохання само зірвалося з вербового віття, свиснуло вітром у вуха і припнуло Ярину до Михайлових грудей.

Ніч була. Ні зір, ані місяця. Тільки вогонь його грудей, солодкі й страшні обійми.

І тої самої ночі він сказав їй, що йде з півночі Червоне військо, що горить і його бурлацьке серце...

* * *

Ярина й слова не мовила, щоб не йшов. Знала, що піде! Рушив уже Михайло з очеретів, тепер його думка за вершиною далеко, далеко. (Хто зна, де вона, та Червона Армія?) Нехай же йде! Хай завоює для неї світ — ясний та широкий.

Тільки як же з Гаврилом? Чіпляється, про старостів на-тякав.

...Розляглися над ставом лункі й загрозливі постріли.

Михайло гнівно поклявся:

— Гавкне, собака, — рішу!

* * *

Уже Михайло Качан зібрав собі товаришів.

Ще одна тільки ніч, і вони вирушать туди, звідкіля йдуть блискавиці!

Ще одна тільки піч.

Остання, така зоряна й лагідна.

Немов хоче помириться.

І Михайло не стріляв, тихо йде понад берегами до Ярини, заспокоїти її. Не заспокоїти — сказати, що завтра вже не прийде.

Тихо, тихо на хуторах.

Михайлові мрії доріжкою, доріжкою та шляхами — в далечинь. Там, де широкі степи, гармати, боротьба...

«Ці гади у вільні козаки записались. Буде Гаврило розкамушувати? Га? Чи не буде? Припнути його?..»

Ніч така зоряна й лагідна, і немов хочеться помириться.

«Що? Помириться? Ніколи в світі!»

Запекло, ворухнулось у грудях... Це ж більш як півсела — обшарпаного і мстивого. Помириться? О, ніколи в світі!

Берегами виходить Михайло до греблі і чує гомін...

Ярини між дівчат нема.

* * *

Вона чекає Михайла на возі в клуні, прислухається до кожного руху, чи не почує знайомої ходи.

Ось крадькома прочинились широкі очеретяні двері. Увійшов навшипиньках... Помацки до воза.

— Михайлику...

— Цить!

— Ой! Гаврило!!

— Цить, кажу тобі! Чого репетуєш?

Нишком затулив рота й придушив її до постелі п'яною вагою свого тіла. Заніміло з переляку Яринине тремтяче серце. Важко дихала і не могла виприснути.

— Кажі, Качач чи я? Кажі, бо все одно рішу!.. Чуєш? Швидше!..

— О-ой! — закричала не своїм голосом.

І тієї ж миті двері немов відкинула буря. Михайло Качачан ускочив до клуні і, як ведмідь, упав на ворога, уп'явся йому в горлянку.

...Серед глупої ночі під дахом, обплутаним багаторічним павутинням, ревіли в смертельній боротьбі двох заклятих ворогів. А на возі непритомна лежала визволена Ярина.

Михайлові руки були дужчі за півсела. Він скрутив Гаврилові руки ззаду віжками і важко прохрипів:

— Гайда до ставу!..

...Прийшли і мовчки стали перед хлопцями. Гаврило хитався і гикав. А Михайло довго не міг розціпити рота, щоб сказати слово.

Було тяжко й незрозуміло.

— Чого вони... вдох?.. Такі страшні...

— Це він, щоб попрохати прощення,— якось дико, з середини вивернув Михайло.

— Скоро вже не побачитеся на цім світі...

Тоді почалась мовчанка — тяжча, як на джогу. Дівчата припинили і тремтіли, мов листя на осокомах. А хлопці обступили Гаврила й низали його очима.

— Гаврило Гаврилович трошки під чаркою. Їм важко говорити. Ну, ну, злодюго, сміливіш! Чого ждеш? — садикнув його Михайло ззаду.— Прощайся.

— Я... шу... шуткував...

— А тепер говори насправжки, собако! Говори: записався я у вільні козаки, щоб розчавити Михайлову голоту. А перед походом хотів звалтувати його дівчину. Трошки не встиг...

Хлопці здригнулись і шарахнули наперед.

— Яриву?!

— Не чіпайте! Я сам благословлю його на дорогу. Хай одним гадом на землі буде менше...

Все це він проказав так спокійно, ніби сам був мертвий, ніби губи йому ворушилися самі, без його волі. Потім він заклав набоя і притулив цурупалок до Гаврилового лоба.

Була така зоряна і лагідна ніч...

...І як бахнуло вогнем із іржавої дірочки... Громом!

Піднялась у верхині дичина і закричала!..

...На світанку рушив Михайло з товаришами. Грала вірниця, як вони охляп на конях вилітали з села...

1923 р.

НА СОНЯЧНИХ ГОНАХ

I

Удень усе ясно й зрозуміло.

День — розвидняється, з жита, як золота опука, підскакує сонце (або з-за чиеїсь оселі — як коли й де). Потім — боротьба за існування, взаємини між людьми.

(...Наприклад, між тіткою Одаркою та головою: взяв та й послав жінку в підводи — має право).

Сонце в сніданок, сонце в обід, сонце в полудень...

Сонце впірнуло в жито або за гороку, або за чиєюсь оселею присіло...

Спочило, і все.

І все. А те, що дзигую цілий день, що людина, як муха в окропі, і все щоб якось до вечора, то те й не в число.

І от приходить вечір — ще нічого. Ну, там зірки, гомін, тріщить ліса, комора рипить. Пісні — буває. Це ще нічого...

Тіло наливається прохолодою. Настрій спокійний, як голубий вечір. Спокійний, як повітря, що теж ніби лягає спочивати: ойкнувши, мов послаблена струна, сумно падає при дорозі. Та це на мить. Людина стомлена за день безнастанною працею і тривогами, що ними повні наші дні, бунтівливі дні революції! І м'язи людині падають і тліють тихим жаром утоми. Та ось ніби великий скрипаль торкається до них, натягає їх, наче слухняні струни. І от вони починають людині грати. Кров нечутно струмкує ними.

Це — мелодія вечора.

А от ніч...

Ніч божевільна. Хоч темна, як добрий кобеняк, а хоч і мрійна, скалочками... Сновигає попід вікнами, лащиться замислено до грудей. Тепла, м'яка, комір розстебне і ото преться.

Це вже нахабство. Ніч, ота довга — коротка ніч, що сновигає попід вікнами, з півнями дратується, а потім з нудьги чи з шаленої нестриманості шарахне тебе якимсь несподіваним викрутасом по мозку...

Ніч юнаків, зоряної комсомолії! Твої пісні, твої усмішки й вигукки плывуть далекими орбітами, підвладні світовим законам боротьби й гармонії...

Чому ж така велика тривога?

Макар підходить до мого вікна. Я чую, як він глибоко і швидко дихає. Пальці йому борсаються в чубі. Вигляд у нього такий, що хіба мертвий не догадається.

Він когось зарівав.

Тому так гарячково й говорить:

— От же розпроклята!.. Пре на тебе голого місяця, ані засоромившись, і тьохкає на калині, щоб тобі вже в голові тьохкало... соловейками!..

Макар з лютості рве на собі такого чудового чуба...

— Соловейка тільки й бракує... Ще якби гітара... Пху!
(Але він і справді грає на гітарі чудово).

Я насправді стривожений. Вдивляюся...

«От зарівав... зарівав!.. Кого ж? Бандита якого чи... Ну, кого ж?» (Але що мені до того?) Спав би оце, як приглушений, а то...

— Це ти, Макаре?

Він мовчить. Я ще раз питаю його. Тоді він відповідає:

— Ти знаєш... я збожеволою. Це ж неможливо, я ніколи не міг придумати, що така с-скотина, як чоловік, може випити отакий кухоль... щастя!

— Значить, не зарівав? Якого щастя? Кажі, нарешті. Якесь врунда...

— Ні, ні, не можна... Я поганець... Я оце тут найскладніші чуття переживаю, і, може, мене в цю хвилину треба не те що з комсомолу, а... ні! не можна... Я ж до неї ставився, як до члена осередку... Дівчина ж яка! Ти розумієш, вона на велику працю здатна. Перевернути село догори ногами... Вона ніколи не здригнула, хоч яка була небезпека. Ти пам'ятаєш, як проходив козацький полк? Але ні. Я не з того почав. Власне, що я кажу?

— Ну, кажи ж! Хто, що ти їй зробив? Не муч...

— Сам запалив... Прийшла до осередку. Перша записалась... Батько зразу зарубати хотів... Іменно, хотів зарубати. Сокирою.

— Я ж знаю. Ну? Це Сусанна. А тепер?..

— Тепер? Лежить отам у садку, цвітом дівочим пропасниця сходить...

— Що ти?.. Невже?.. Та що ти?..

— Що, що. Йолопе ти залізний! Крутонув вихор... і все... Е-ех!.. і так життя кипить, а вона ще й своє гаряче жбурнула... І знаєш: то тільки, бувало, заворушиться іноді щось до неї, ну, там, може, колись випадково. Ну, ти ж мене знаєш... Ось!..

(Макар б'є з усієї сили кулаком об камінь).

...— а як записував, то просто: «товаришка така-то». А тут на тобі. Раптом і в неї в очах те ж саме... І де той Дарвін на мою голову?.. (Не розумію, причім тут Дарвін?) Ти от що: хоч і йолоп, а вибач... Куди б я оце, якби не твоя «штабквартира»?.. Власне, мені колектива зараз якби... Я б оце вивернув перед ним душу. Люди, ти розумієш, повинні вкупі, не тільки, значить, буржуїв бити, як жаб, а як і отаке... теж треба... треба, розумієш... Колективом! Бо це складне... Тут самому не розібратись. Це «ненормаль-

на» ніч! Завтра в тебе будуть синці під очима. Ти це думав?.. Ну, да. Ти за організовану людину. Я також! Але зараз, бачиш, я зовсім неорганізований..

Мовчу. Бачу — у Макара тремтить матерія..

Що можна йому сказати? Хіба він прийшов слухати? Він прийшов говорити! Без кінця говорити, інакше його щастя — молоде, комсомольське, пекуче, як жар,— задушить його.

Він увіз до мене в кімнату.

Він рвучко ходить і ще тихше, з глибшим сумом, щиріше звучить його збуджений голос.

... — дивишся, чи світає?.. А мені нехай колеса сонячні викрутять середину за таку ніч... Що я член комсомольського осередку більшовиків України. Тютюном розстрілюваний, ще й досі з того часу не вирвався з цього затишку... туди, де, знавш, не романтика, а смерть червоноармійська... і гола боротьба, як тисячі багнетів на морозі...

Може, йому сльози зараз у горлянці застряли, а от — не заплаче. Куди ж! Дев'ятнадцять років. Хіба ж можна? Видержить, сучий син... А чому видержить? Бо клянеться зараз потихеньку, що пролле власну кров на сорочку революції — і буде щасливий!..

(Це, власне, дуже слабка філософія... Я знаю...)

— Вона справжня комуністка, ти знавш. Я без жартів!

— Може, через те, що стала твоєю? — питаю, але рантом чую, що сказав дурницю, і прикушую язика.

Я знаю: він комуніст зсередини. Ніяк сказати не може. А ентузіаст революції — ого! Це ж дурниця, що Сусанна, може, тепер декламує урочисті вірші...

А настане день — і все буде

— ясно і зрозуміло.

Голова пошле тітку Одарку в підводи, а вона вилає «Со-
вєцьку владу, як послідню».

Те-кс.

— А вона там, кажеш?

— У-гу... В садку. Ти за синці вибач. Он уже червоніє. Незабаром, значить, сонце...

Зараз ми здалеку, отак-о. Непомітно... Бо не можна ж підійти до самої ліси та й устромити свій непотрібний запитливий погляд у неї...

Там буває матіола такими хвилями пахощів — потонеш...

Хіба вона сама не читала історичного матеріалізму?.. А проте гарячий струмок із серця так собі булькотить «да святиться ім'я твоє»...

...Це було так. Сусанниного батька звать Ларивон, і він — чималий куркуль (тільки з тих «культурників», що визнають велику користь кооперації, коли самі нею керують...).

А її (Сусанну) віддав був до гімназії, для того, власне, щоб мати за зятя освічену людину...

І ще мати Сусаннипа не більше важить у господарстві від наймички. Ключі Ларивон завжди ховає в кишеню...

В хаті грізно. Говорять неголосно. А це, як розкуркулили, — батько й зовсім пари з вуст не пускає...

Ненависть така, що ложка в руках тремтить...

А в Сусанни повна голова думок. Що не книжка, то шаліє. Та ще па молоду дівчину, трипечки мрійливу...

Сусанна до комсомольського осередку.

А тоді прийшла додому й сказала:

— Я записалась...

...Батько зразу схопив сокиру, і в очах спалахнув звірячий вогонь.

А потім запряг коні й поїхав у степ. Звідти не приїздив тиждень. Далі став думати: «а може, Совецька власть і справді не скоро перекинеться»...

Тоді Сусанна почала робити так, щоб не часто набігати на батькові очі. А як інструктором від агітпропу, то й все життя на фургоні...

Ніч у Цибульках, ніч у Шеляховій, ніч десь...

...І зараз: ще тільки сонце з жита, вона до виконкому...

— Це вартова підвода? То гайда.

А позавчора хвилювалась:

— Розумієте, в одного вчителя в школі поросята!.. Питаю — хто ви такий? Учитель чи агент Петлюри? Чому це ви з школи зробили саж? А другий, розмовляючи зі

мною про тяжкий стан з підручниками, шматує на цигарку геометрію. Крутить, розумієте, цигарку! Глянула, а в нього на полиці усе катехізиси складено так дбайливо... Це ж, розумієте, таке дикунство! Коли ми вже зробимо з них людей?..

...Тепер я дивлюсь на отакий запал і думаю, що Макар пішов десь пішки до міста за тридцять верстов, до укому, а вона на фургоні буде підскакувати на дощечках... І знову виганяти з школи свиней, а там нагадувати про ревтриб, там кипіти, кипіти...

...І думаю, що зробимо! (з них людей...).

III

Дні швидко відходили.

А ночі за млином вогкими куделями поміж соняшників плутались.

У гречках спочивали...

А в гречках мед — пахощі меду.

...Удень не видно було ні Макара, ні Сусанни, ні ще тих, що в осередку було четверо.

Упірнали в рядняну селянську гущуру. Й забували про їжу й про вечори...

Тільки ворухилася гущина, слухаючи, хвилювалась і теж напружувалась говорити, говорити...

...Була тоді кампанія «викачувати хліб».

Ми знали, де пропадали й Макар, і Сусанна, і ті четверо, що з осередку.

...А то їхала тачанка Гнатова (Гнат був начміліції)... Їхала звідкілясь уночі. Куняв Гнат, стомлений і прибитий пилом, і ще троє міліціонерів.

І от... про це довго розповідати, як тоді вийшло, що бандити їх побили... А бандитів зловили щось швидко.

...Приходив уночі пізно Макар, питав — чи розміняти, чи надіслати їх до Чека...

Йому тоді хотілося спробувати свого характеру... Щоб так: дивитися людині (то нічого, що бандит?) у вічі. Дивитися пильно і придушити в нагана собачку, а воно:

шарах...

ах...

ах...

ах...

...Пострибала десь луна...

Аж на край світу...

І нема нічого...

Ой!

Тепер зима.

Люта зима.

Знаєте — як нема ні буряка, ні картоплі, щоб борщ закришити. А якби й було, то навіщо? Немає ж дров...

У повітовому місті на третьому поверсі — замерезані вікна...

А в кімнаті вже нема ні стола, нічого, тільки ліжко залишилось, бо залізне. А то все — «руминка» з'їла»...

І в наросвіті теж недавно лиш поставили «руминки», труб не пообмазували, дим перемішується з купою обіжників та «ісходящих»...

І пальці клякнуть од морозу, як дурні...

...Отож десь за столиком сидить і Сусанна.

Значить, секретарюс.

Відділ у неї позашкільний. А кожушок — так собі — зоряний, принципіально не схотіла теплішого взяти у батька.

...І вже від Макара третій місяць немає листів.

З осені, виходить... Як пішов, так і немає...

Сусанна зіцплює зуби, а потім потихеньку, під столом, патискує пальцем на живіт. І знову зіцплює зуби.

А як попобігає по сходах у наросвіті й дома по сходах на третій поверх, то так важко вночі.

Надавить — ворушиться.

А він — хоч би слово.

Од батька приходять чутки:

«Нехай не буде дурна, нехай не буде самошедча... Повертайся, Сусанно, додому, то, може, ще й помирилось, тільки щоб викинула з голови оті дурниці навіки. Злигалася чортзна з ким на свою голову, а тепер — рятуй, батьку...»

...Сусанна біжить по сходах.

Не хоче слухати батькових порад, і щоб рятував, не хоче...

Це в она повинна рятувати! Не батька. Там повно палива й їжі. Там стогнуть після вечері...

Рятувати наросвіту!

З диму, від «руминок» утікати? Додому? Тепер?..

...Ну й що ж? І злигалась. А йому краще там? Може, ноги до драгих чобіт попримерзали...

...А як уже нема його в тому полку, а деь грудочкою скоцюрбився — проколотий... або пробитий... Тільки кров, може, закипіла?..

То й тоді. Навіть тоді все одно!

.

...Прийшов лист!

Товариш прибув і листа привіз. Адже буває так, що далі без листа не можна? Всі знають, як не можна без листа...

...І знову летить Сусанна по сходах, аж ніг не чув. І не клякнуть руки між паперами...

Ще й по районах поїхала...

А воно раптом — ще тільки ж вісім місяців...

Трапилось...

Ой!

Тепер зима...

.

Було боляче й тоскно, як воно заверещало, безпорадне, випадкове оте дитинча...

Дивилась на нього Сусанна, розірвана думками про червону зиму й про Макара... І згадувала чомусь учителів, що з школи сажа зробили...

...Земляки були з села, заходили. Жаліли Сусанну, а вона кипіла, кипіла через силу... Говорила про революцію. Питала, чому вони такі страшенно тупі?..

— Ви й добрі, а тупі, ну от, як підіски...

...Приходили товариші з паросвіти.

Палили в «руминці». Дров з собою приносили — по два оцупки.

Було жарко.

Танули вікна...

...І снилися довгі, стомлені гони, кудись летіли вони по гарячих, сонячних сходах. І зникали в червоних туманах.

Коли «руминка» червоніє од жару й тріщить, тріщить тривожно, похапливо, — буває тоді млосно.

Тоді ж пливли перед очима далекі сонячні гони...

Снилися вісті про Макара...

І знову перекази:

«Говорять у селі кучани, що Макарова дитина народилася волосата, а нігті, як у великої людини... Другого тижня вилізла вона на стіл (ди-

тинка) і давай мітингувати. Мати до неї: «Господь з тобою!» А вона як зареве на всю хату, мов у дїжку загувало: «Господь з тобою! Господь з тобою!..»

...А батькові, Ларивонові, як це слухати?..

От і приїздить мати Сусаннина. В кімнату боїться увійти, дрижить під дверима...

— Тут ти, дочко?

Увійшла. Дивилася.

А в Сусанни серце те дурне підскакувало й жмакалось несамовито від образи.

— Ось дивіться, — розкутала...

Ворушиться дитинка. Червоненька лежить, ручками перебирає. Та таке ясне, мов зайчик сонячний.

Мати плакала з радощів. Плакала й прихлипувала: «Нема, нема волосся». Довго вговоряла Сусанну «покинути навіки».

...А в Сусанни серце краялось від образи...

Тоді теж скреготіли на вікнах мережані ялинки від морозу...

— Не поїду, мамо!

...Суворі стоїть Сусанна.

І за вікном мороз суворий і сивий...

І десь у наросвіті «рум'янки» напускають їдкою, як образа, диму... Солодкого диму напускають.

А з фронту грізні морози, сиві морози — трублять про перемогу...

— Не поїду!

Потім увійшов батько.

Стояв мовчазний, товсто одягнений, грубий. Спідлоба дивився на онука. З вусів спадали крижані соплячки й цюкали об дерев'яну підлогу...

І знову дивився на Сусанну. То як же воно буде?..

Мовчала.

Говорить не хотілось.

Тільки й сказала:

— Хуга зривається. Чи не заночуєте?

Батько шарпнувся. Поклав на столі торбу з хлібом, що за спиною тримав, і вибіг з кімнати.

Сусанна прохукала у вікні латочку й дивилася, як батько підскочив до саней і з усієї сили рвонули коні.

...Знову приходили товариші з наросвіти.

V

...А як гайнули вогні вітри довгими шляхами і погнали лихі морози —

заплакала тоді червона зима, потекла брудними патьоками... І було сиро й холодно.

І не було весни, і не було червоної зими...

...Тоді встала червона пітьма перед Сусанною, стала густою колоною, як розірвала вона конверта з незнайомою рукою...

Було в ньому таке коротке...

Остання була звістка про Макара...

А його вже не було.

Тільки були довгі гони... і Сусанна йшла по високих сходах... А ноги їй мліли і рвалися груди, а з грудей летіла і тьохкала така песнокійна, буйна пташина...

Де ж він?.. Упав... Може, проколотий... А може... пробитий!

І летіли сходи довгими гонами з червоної пітьми до тумашів совячних...

1923—1924 рр.

МІЖ КУЧУГУРАМИ

I

Ото випали сніги білі та глибокі. Придавили люті скрипучі морози, люд хрещений на «огнедишуці» печі позаганяли...

І Березнічовата-село кучугурами проти сонця холодного й гострого виблискує, немов товченим склом обсипана.

А в повітрі лагідна пороша метеликами радісно крутиться.

І по льоду лунастий дзеньк соловейковим стогоном під чобітьми дитячими аж у вершину котиться...

— Пу-гу... пу-гу... ж-ж-ж... крик...— рече крига під гострими підківками...

— Ух же й сковзалка... їдять його мухи з комарами!.. Аж лящить...

Дід Василь на зоране зморшками чоло підніме окуляри, гляне в віконце й промовить трохи до баби, трохи ні до кого:

— Йч, невивершені... Тільки чоботи рвуть... А яка те пер та обув?.. Колись було пошиєш витяжки, то носиш та й носиш... та й ще носиш...

І знову нахилить сиву куделю над столом і довго водить коротким грубим нігтем поміж рядків «святої книги»...

Нарешті, знайде велику червону літеру. Йї знову загуде одноманітно трохи розколотий, неголосний басок. Так собі тремтить злегенька й протягом клекоче м'яко в грудях незрозуміла слов'янська мова — про мудрість Соломона-царя та про святого батька його царя Давида, що його «лядвія паповнились поруганієм», як ото віп з чужими жіпками втішався.

На долівці соломка свіжа шелестить. Крадькома здоровецький старий кіт до діда Василя підійде та — стриб на лаву. А тоді — му-р-р-у, му-р-р-р...

І лашку з нігтиками на «святую книгу»...

Дід його потихеньку за вуха:

— Га-а, погань котяча... Тпрусь, грішне створіння... Грився б отам коло баби на печі, а то на лід викину... Будеш отам із соскамольцями...

Це так усе повагом і зовсім не грізно... Кіт собі до баби на піч, а дід Василь знову з великої літери:

— Ри-че-би-зу-мний у сер-ці-сво-є-му... несть-бо-ог...

Псалтир — «свята книга» — у воскових плямах, як у дукачиках... І трохи юхтою тхне від палітурок...

Це вже над половину за пилипівку здолав дід Василь перечитати.

А до різдва треба зовсім... Щоб останній псалом на перший день різдва...

— Коли це Грицько повинен приїхати, стара? Як він там пише, не забула?..

— За тиждень же й приїде...

— Як тільки голова його зносить?.. Не прибору способу. Таж вона мозок сушить, отака наука...

— Якось йому господь дає милосердний... Не товчись, сірий, під боками... лягай отам в куточку, а то на лід...

— ...ри-че-би-зум-ний...

— Он, слухай святу книгу... Я вже казала — поки до того лікаря довчишся, то й самому померти треба...

— ...у-сер-ці-сво-є-му...

Падає пороша...

Пада...

Скалочками виблискує на подвір'ї скрипучий мороз.

І з кучугурів кадять димарі кирпичевий дим — кавалками метушливими понад Березнічоватою.

— От він письменний, хоч би й Грицько... А ти думаш, стара, знає він, коли брата господнього поминати?..

— Може, й знає... Хто його знає?.. Не знаю... Спитаєш...

— Спитаю... Тільки де там?.. А може, й знає...

— ...ри-че-у-сер-ці-сво-є-му.

Падає пороша.

Пада...

II

По тій пороні й Грицько-студент додому...

Широке виголене обличчя, здорове й веселе, аж сам з себе сміється. Плечі отакі, знаєте, що десятину за дванадцять або й за одинадцять покосів!..

Дід шкодував колись:

— Ха-а-зя-їл був би такий, що аж... У лікарі його потаскало!

А сам, проте, чекає тепер ученого онука й до баби ласкаво так промовляє:

— Та й сметанки ж там... і ковбаски...

Вже баба й сама мудра. Для кого ж то й пиріжечки з печінкою?.. Не сама ж вона їх поїсть. Чи, може, йому, ділові, віддасть усі?..

— Баб'ячий ваш розум не дуже-то довгий... Треба знать, як і поговорити з чоловіком... Пиріжками його ще, може, й не вдовольниш, хоч би вони й з кишмишем, а не те що з якоюсь там печінкою... От що!..

Саме сьогодні останній псалом дочитує дід Василь. Та все у віконце, та все у віконце...

— Гич, сучий парубок... Як його довго нема...

Іде дід Василь до воріт. Прижмурюється проти блискучих кучугурів. Зір його негострий надійно так по дорозі гуляє, аж на край села стремить побачити (а вона аж си-за — дорога...). Люди собі на гринджолах поспішають. Більш нікого не видно.

— Виглядав його?..— з тривогою запитує баба, як дід повертається до хати.

— От, треба мені... сам утрапить, як скоче прийти до нас... Думав, що колядників побачу...

— Щось їх тепер не дуже,— відповідає потихеньку стара, а сама чує серцем, що дід Василь Грицька виглядав...

Тоді він розмотує з трияпки свої окуляри. І зморшки на чолі у нього глибшають і робляться суворі.

За одне вухо — мідяний дротик, а за друге — шнурівочкою. Так тоді й тримаються окуляри, не падають, як дід Василь знову схиляє низько срібну куделю над псалмом. І починає з великої літери...

...Ще довго, довго дід непомітно переводить очі на вікно, й знову по хаті з запапаним різдвяним теплом розходяться круті слов'янські склади.

Аж нарешті обличчя дідове засміялося, й з-під суворих брів проміня дрібненькі синули...

— Диви, стара!.. Задавить його Боско... Пізнав клятий псюга... Так на груди йому й той...

— Грицькові?.. Ой господи... Де ж він?

— Га-ай, гай... От паруб'яга!.. Осісь-о вже...

У двері квадратний жмут аж сизого морозу... І з того туману посередині безмежно здоровецька Грицькова постать у хату загупала...

— Ось тобі й колядник!

— Еге!..— (гуп-гуп... бас від дідового далеко крелший).— З празниками будьте здорові!..

III

Сидить Грицько посередині.

Ззаду горщечок з кутею в сні...

Хрестик з соломинки стирчить.

А поруч баба ніжно припадає:

— Чи там у тих студентах усі отак-о виголені, безусі, як це ти, Грицю?.. Навіщо воно?..

Та по щоді долонею порепаною тепло мацає...

— Відчепись-но,— буцімто сердиться дід Василь...— Хай поноїть парубок... Торкай, торкай пиріг, Грицю. У сметану його, капосного!..

А Грицько й не чека на довгі просьби... На їжу він (як і на роботу) завзятий чоловік. Трохи розповідає про

життя студентське, а то більше розпитує діда, як він тут...

— Кую потроху... То прядки робив, то по хазяйству... Там, мабуть, церков не дуже, в Одесі?.. Га?..

— Чого ж, є... доволі...

— Ти ж хоч по великих празниках?..

— Та, як прийдеться... До цього часу ще не доводилося бути ні в одній. Все ніколи, знаєте... Що це воно мулить?

— Ах, ти, прости господи!.. На святу книгу сісти... Як же це ти?..

— Та я не бачив. Звиніть, діду... Ви її тут поклали на сінце, а я й той...

— Ну, хай бог простить... Дочитав сьогодні до кінця. Ще є біблія — свята книга. Ти, мабуть, уже перечитав її всю?

— Ні... знаєте... У нас там то хімія, то ще що. Ніколи все...

— Велике диво,— баба виправдує,— як там рихметик отих...

— О, то свята книга! Біблія... Там усе є. Як ходив я у Ярусалим, то мені подарував один святий чернець...

...І ще довго розповідає дід Василь про святий Ярусалим, про гори ахвонські, що стоять на Арараті, а Арарат стоїть на скелі, а скелю ягноли на крильцях своїх тримають...

Вже на столі з'явилися пляшечки з «сльозою Марії Магдалини», що пбги вона господу богу ними обливала та волоссям обтирала... І тридцять три свічки ті, що як господу нашому було тридцять три роки... Ці свічки самі засвічуються у храмі божому. Так і засіяють відразу. І не зглянешся навіть — так і за-сі-я-ють...І ще одна зелена свічка. Це благодатна, що перед смертю засвічувати... Ще торбинки маюсінькі і більшенькі, з пісочком, з земелькою — «слід божої матері»... Баба вже допомагає, бо сила їх така, що дідова пам'ять, як коли, то й спиткнеться...

З розчищеної скрині пахопці старовини, ладану, святих корінців і воску — отрутою...

А в голову Грицькові здоровий регіт нестримний. Але він зовсім спокійно і з цілковитою немовбито пошаною:

— А чи не знаєте, діду, як тут сельбудинок?..

Аж затруслилися руки в діда, й свічки по столу покотилися...

— Пху, пху!.. Що це ти ради празника святого згадуєш?

Баба й собі:

— Хай він западеться, прости господи... їж ковбаску, Грицю... А ти спитай, діду, спитай про те... Він знає.

— От ти грамотний, Грицьку, а коли брата господнього поминають, знаєш?..

Загадково бігають очі. Надворі метелиця починає зриватись. А в хаті старі пахощі п'януть сиву дідову голову...

— Щось я... той... не пам'ятаю... як його звать — брата господнього...

— Я ж говорив!.. От тобі й студент...

— Забув, мабуть,— м'якенько баба захищає.

— Так, бабусю. За тими фізиками та «рихметиками»... як і бога звать забудеш...

...Аж кіт уважно примружнвся й чхнув з переляку.

Потім виліз на дідові коліна й запобігливо вимовив:

— Му-р-р-у-мур-ру...

— А брата господнього звать Яків, брат господній... Он як... Поминають тоді, як...

...То Гриць і не наважиться образити старого дідуся...

Нехай собі поминає... Отак-о... Аби оті, що бороди у них ще не посивіли, інакше. До них треба...

А тут із скрині отрусні пахощі Ярусалиму та мудрий попіл, та сірий кіт, та добра бабуся з пиріжками.

Так собі й той...

Мовляв, дочитують своє...

IV

...Пішли між кучугурами чутки-розмови...

Пірнаючи аж по коліна, понад хатами, огорожами, з подвір'я на подвір'я, з бороди на бороду, із уст в уста... Поки аж до діда Василя.

— Чували, гей?.. Як бога люди сотворили?..

Дід не розуміє. Не можна ж зрозуміти отак!..

— Мелеш, чоловіче, щось?..

— Онук же ваш... Грицько, студент...

— Атож, атож... приїхав паруб'яга!.. Там розуму!.. Як у нього голова не трісне?.. Способу не прибору.

— Чуєте ж: повнісінько людей у сполкомі, а він і почав. Почули б, оті!..

— Га? То що ж він?..

Щось у діда ворухнуться страшно під шапкою, і руки починають труситись. Немов з переполоху...

— Кажі вже!..

— Говорю ж: самі його зробили, бога, виходить. А то більш нема ніякого... Як почав, так трохи не до вечора... Ото було там...

— Грицько? Оце-о?..

— Люди трусяться аж... що гріх слухати... Тим часом трохи не до вечора... Багато, говорить, натворили їх... Як почав перещитувати богів усіх... Сила!.. А ми тепер — хто йо зна... Як, діду?

...То як же це? Раптом дідові страхиття таке почути про нього... Онук же, а розуму було!.. Тріснула-таки...

— Здурів, п-па!.. Що, стара?.. Знає брата господнього Якова? Довчився... Грішив я на сусіду за три листки, а тепер... Три листки з святої книги — він, мабуть, с-су-кин син, вирвав на цигарку, коли так?..

— О-о-о!.. матінко...

Сумно в хату посунули старі...

І зачинились.

А вопи, ті розмови Грицькові про Всесвіт та про боротьбу людську, про сонця величні й зорі незчисленні дивною казкою ідуть між кучугури...

У двері, на піч, по куточках похмурі орачі, як тягар новий, розносять...

Отож один (що з дідом зараз) кудись уже поволіг...

Думають.

Передумують важко.

Петроху.

V

В дорогу без кожуха не можна. А виїздити рано. Та й попрощатись з добрими старими, за ласку та за хліб подякувати...

Іде Грицько.

В віконцях через мережані березки голочками світло розсипається. Мерзнуть зорі на небі. А в душі багаття спалахує. І думка тьохкає про село пекуча, трохи смутна.

— Дід собі нехай... У нього зелена «благодатна» свічка... А от інших (усіх якби, гей!) поробити школярами, щоб порохню оту з торбинок навіки за вітром пустити!..

З думкою швидко й до подвір'я.

— Чу, Боско, дурний!.. Відчинить, діду...

— Хто гвалтує?.. Що там?..

— Я, діду... Грицько. Попрощатися. Та й кожуха — рано від'їзду...

— Нема, нема кожуха!.. Иди світ за очі, дурисвіте... Бога й без кожуха можна лаяти...

— Що це ви, діду?.. Схаменіться! Я нікого не лаяв... Відчинить-но та поговоримо... Я тільки правду казав, а павщо ж лаяти...

— Геть, геть! Иди по-доброму, поки дрюком не прогнав... Нічого мені з дурнями розбалакувати...

— Уже й з дурнями!.. Давно це ви...

— Гей, парубче!.. Иди собі... Помутився розум твій...

Засмутилася відразу пекуча думка... Не за кожухом... А що стільки отих дідів іще дочитує на світі... Свого останнього псалма з старої книги...

Багато ще. Багато...

Пішов Грицько, голову засмучену схиливши...

А в голові пливло, пливло... І зникало... і виринало місто далеке, шумливе. І світло із залів та бібліотек білою електрикою бризкало в мозок...

...Шуміло товариство... І думалось, думалось... якби оці, що не посивіли ще над псалмами... між кучугурами... для них щоб... А дід... дід що!..

— А ми й без кожуха... Сімдесят верстов, це ж трохи палицею не докинеш...

1924 р.

З ГАРЯЧИХ ДНІВ

Вона трапилась мені на шляху, як ото перелогами, ярами крутими йдеш. І довкола червоно-синє мерехтіння, а з будяків дикий мак блисне тобі у вічі. І потоне в буйних паростах між ривчаками.

Оглянешся — нема його. Зник. Потонув.

А як зареве на вигоні рано-вранці поважна череда й курявою візьмуться гостроверхі хусточки у молодичь, тоді

вирине віп, той дикий квіт, на хвилину шелесне пахощами хвилястого поля.

Так соромливо, немов аж суворо перед очима мелькне.
І знов життя...

Бує по рівчаках, мов навіжений, вітер. Та наголоватками сипіми один об одного —
дзелень-дзелень...

І я чую: десь по межах торохтить грабарка. Ніжно під колісьми травичка розлягається. А сапки — залізо об залізо — безугавно брязкотять.

Висипало ж їх на баштаниця!

Комашнею так і ворушаться...

А ми собі на своїй грабарочці гайда, гайда...

До Обертасової, з Обертасової до Кривої, з Кривої до Криничуватої.

І вона з нами.

Марійка.

(Зовсім просто сказать: Ма-рій-ка... А як у неї між брів дві рівні-рівні зморшки куточками гострими сходяться. І на щєках засмал сонячний ліг такою принадною шкуринкою).

Блисне з-під лоба двома жаринами...

І знову мовчить...

...Перед тим важко проовзло дорогами розпатлане, немов пропасиця, виспажене лихо.

Пройшло під вікнами неблаганне.

І покотилось, і покотилося байраками-перелогами —

На д - в о л - ж я!

Тоді ото читали ми обіжника укому. А за дверима капцеларії (у виконкомі) селяни курили кришену махорку і злісно плювали на долівку.

— Трохи не достигла, зеленувата, падлюка.

«Зробити це по змозі без експесів. Пояснити селянам надзвичайно тяжкий стан голодного Надволяжя... Золоті речі з церков доставляти до райпарткому Бобринець. Твердо. За вашою відповідальністю... Використати місцеві агітаційні сили»...

За дверима синім шаром гоїдався дим кришеної махорки.

А ми сиділи на довгім ослоні, і перед нами на столі лежав оцей коротенький папірець.

Іван Череватенко орудував тоді незаможниками. Він сидів, низько насунувши брови, і щось складне переверталось у нього в голові.

Тоді він бликнув на секретаря парткому і проговорив:

— Поздыхають люди з голоду, кому чаші та хрести зостануться? Конешно, треба забрать все золото з церков!

Секретар (називали його просто Партком) у ватяній солдатській джурці, у сивій плетеній шапці сидів посеред нас.

Ми говорили про те, хто поїде.

Партком сказав, що якби ще хто з селян. Череватенко штовхнув чоботом у двері. У канцелярію вальпув гомін і дим. Іван узявся за одвірок. Став говорити... Писар нацокав чотири папірці. Чергова підвода повезла їх у чотири парафії нашої волості.

Я думав про те, як попи увечері будуть смалити попід хатами й потихеньку, де-небудь під типом, говорити селянам про «святотатство», про «красу божого храму» і про «велелєпіє» його.

Потім пішли патовпом різноманітні клаптики передбачень. Криничуватські хазяї, а особливо жіпки, що недавнечко оде в «жони-мироносиці» * поприставали, — пропливли в уяві — крикливі й богомольні. А Череватенко не переставав...

Поки не почулося з диму:

— Що ж, коли треба... Мовляв, жить дорожче, як причащатися з золотої ложечки... Так тому й бути.

* * *

Увечері дівчата й молодиці зарані збиралися біля паркана. Повмиваються ото після сапання, хусточки білелькі курепиками понапинають. Та в бузок — га-гах!..

Ще де та череда, а вони...

— Кого ж це ти прийшла заганяти, Меланко? Хіба Петра? Він же не з цього боку їхатиме.

— Відчепіться! — А сама згорить, а таки діждеться його.

* Запроваджуваний на початку 20-х років православним духовництвом рух жінок (переважно на селі) з метою сприяння церкви. Як і можна було чекати, виявився абсолютно непопулярним у народі і безперспективним.

Тільки Марійка як прийде, так зараз до неї:

— Тіточко, чого вони в'язнуть? Що я їм лихого заподіяла?

— Та й вони ж тобі нічого лихого не зичать. Хіба як Петро, то що? Будеш комсомолкою.— А в самої заховатися смішинка між бровами...

— А то нічого, тіточко... що він... комсомол?

— Чудна ти, Меланко. А ще в театрі приставляєш... Таке дурнецьке.

А от баба Мотря як прийде, так зараз яку-небудь новину. Не дають їй, сердешній, жити ці «сполюком».

— Хоч бери та жива у труну лягай!

— Чого ж то вам, бабусю, тяжко так?

— А я-а-ак же?..— І пішла, і пішла... От і цього вечора: — Чули, гей, молодиці! Церкви грабують!

— Що? Хто? Де?

Збилися докупи. Тільки дівчата не вгавають.

А вона — Марійка — зціпила губи, й пальці під фартухом хруснули.

— Кажіть, бабо, товком. Що чули?.. Нічого брехать, як та...

— Сама бреши, донечко! А не я на старості літ. На голодних, кажуть... Бачитимуть голодні...

— Чого ж не бачитимуть? Чули, може, про Надволжя?

Докірливі проміщі бризнули у Марійки з-під брів.

Потім прийшла череда, а вона сказала Меланці:

— Займи мою корову.

І прийшла ото до мене.

II

Я вже знав Марійку. Трошки.

Раз, завітавши до мене в одній справі, вона ховала під одежкою книжку. Я помітив і спитав.

Тоді вона зайнялась полум'ям і призналась:

— «Азбуку комунізму» вже перечитала... І ще інші книжки... Тургенєва давав учитель. Може, у вас є?.. То дайте...

Тепер вона увійшла вовком і стала біля порога.

— Слухайте,— сказала вона таким голосом, немов обвинувачувала мене в чомусь страшному,— я до вас в одній справі.

Я подав їй стілець. Вона його відсунула.

— Правда, що з церков золото на голодних забирають?
Я думав: чи може ж Марійка піти проти нас? Вона впливає на багатьох жінок. Невже ця сила... стане по той бік? І сказав неголосно:

— Так.

Марійка мовчала. Потім блиснула двома жаринами й суворо сказала:

— Я поїду.

— Куди ви поїдете, Марійко? — спитав я здивовано.

— Куди треба. З вами. Забирати поїду.

Я підійшов до неї на ступінь і пильно глянув їй у вічі.

— Я поїду! Візьміть...

Я взяв її за руку. Пахощі дикого маку вдарили мені в серце.

— Марійко, — сказав я тихо, — ви поїдете з нами?..

— Авжеж, поїду.

Рука стала тепла, потім гаряча. Марійка шарпнула її і грюкнула дверима.

Я чув, як загула підлога в сінях під її босими ногами.

III

От ми й торохтимо грабаркою учотирьох по межах до Криничуватої.

А в Криничуватій куркулі, я ж кажу, які...

Стали стіною кругом огради.

Виглядають...

Отець Андрій вдома, ніби нічого не зна.

Приїхали. Стали.

Гукнули сторожа.

— А навіщо вам сторож? (Загули). Ми всі сторожі...

— Так і так, так і так...

— Га-а-а... Знаємо! Не дозволимо!.. Поруганіс!.. Розореніс!..

— Гей, люди добрі! Заспокойтесь!.. — встав на підводі Іван Череватенко.

— Поклич сюди батюшку!

— Ш-ш-о-о?.. Га?.. Не треба!.. Ми самі!.. Не дамо...

Вишкірились, як вовки. Баб'ячий крик і розпалена куркуляцька ненависть струїли повітря.

Під нами починала тремтіти грабарка.

Череватенко підвів рукою іржаве дуло гвинтівки.

Двинулась стіна. Заворушилась.

Кілки свиснули й застирчали з сірої маси.

Д-д-ви-нулись!

Захитався Іван Череватенко.

Став перед ним Партком. Глянув у гущину...

— Го-во-рить буду!..

Спинились. Слухали довго. І батюшка отець Андрій слухав.

— Скажіть же їм, священник! Чого ж ви мовчите? Це ж ваш обов'язок.

Піп пом'явся, перехрестив бороду й зітхнув усім черевом:

— Обов'язок мій — служити господу богу. Хай народ скаже.

— Скажемо!.. Ска-а-жемо! Не дамо храм на поруганіс!.. Не да-мо-о-о!..

Погрози й вигуки розляглись під кручею. Пішла зловісна луца берегами.

Покотилася...

Ми посередині, оточені оскаженілим буйним натовпом.

Ще мить... І страшне, безлике слово «бий!» рвонуло кілками...

І тої ж миті повітря прорізав високий і владний жіночий голос:

— Стійте-е!

Марійка скочила з грабарочки просто в натовп.

...Здивування й нерішучість пробігли по обличчях. Кілки завмерли нерухомо. Очі роздратовано впилися в Марійку.

— Ще й вона буде тут агітувати!..

— Мовчи, куркульське насіння!.. Що зробити хотіли? Убити? За золоту ложку сім'я з дітьми врятована буде!.. Ану, хто спробує вдарити?

Вона стояла перед ними нерушно. Тільки — груди їй високо здіймалися, та в очах горів страшний, фанатичний огонь.

І коли все завмерло в непорушності, вона глухо промовила:

— Люди з голоду пухнуть... А подивіться на нього!

Піп важко дихав. Від спеки у нього змокріла спина. По ситому обличчю перебігав тупий жах.

— Я ж одмикаю... Хіба ж я не одмикаю... Раз люди пухнуть... Ось, будь ласка, ключі...

Ми увійшли в напівтемну прохолоду дерев'яної церкви.

Під мовчки виніс нам золото, зав'язане в старий оксамит. Воно спокійно виблискувало на червоному полі. Переломлений промінь зеленів через кольорову шибочку з вітвора й лащився до золотої чаші.

— Скільки за нього жита можна? — спитала Марійка. Ми писали.

•

IV

Вона скінчила з нами кампанію.

Я залишив село, де з буряків на межах ударили мені в серце пахоці дикого маку.

Коні повертали за гай.

Я угледів кривий обрізок вітряка. За ним — Марійчина хата.

Подвір'ям пройшла струнка постать. Її привабна біла хустина мелькнула мені востаннє, вйнувши спогадами й сумом.

«Ти ніколи її не побачиш. Ніколи більше не побачиш...» — проказав мені мій сум.

1924 р.

БЕЗ ПРИСТАНОВИЩА

Сесть бы мне у дороги
(Я ль к пыли не привык?),
Мерные числят ноги,
Думать: «Вот большевик»...

Вл. Нарбут

...Знову приїздив у рідне село.

Їхав спочатку далекими степами. Летіли в вікно вагона далекі думки, як бджоли у вулик. Струнко пробігали від стовпа до стовпа дроти, по три й по чотири в ряд. І поволі замість дротів напиналась перед очима безконечна пряжа материної основи.

Летіли далі рідні степи.

Пересідаючи на останній станції на чийогось воза, ушірнув у хвили дорожнього пилу, щоб одторохтіти від лоци-

ни до хреста й знову до балочки, й знов од хреста до гори. Розгублював далекі мислі на межах таких знайомих полів близьких і почував, що за горою вовтузиться село і проковтне воно мене першою вуличкою, як тільки з'їду з гори од млива.

Знайшов я собі притулок десь отам-о, де така звичайнісінька хата, і сусіди приходять увечері закурювати й розпитати про те, «як вопо там?»...

І от, дивись, серед будня надибав непомітного, але здоровецького Серьогу, в сіренькому картузі і з великими руками.

Там десь Серьожина хата, вона ще й нова — не дуже давно збудована. Збудував пан Мордко, та й не нажився: утік дев'ятнадцятого року.

В хаті троє дітей, жінчина мати й жінка. Тільки хвора жінка вже півроку. Крик у хаті, душно.

А сам Серьога більше мовчить, ходить та думає. І за плугом думає і в жнива думає.

...Може, й про те: з якого це року оцей неп проживає, що він вкоріпився ж тобі закатарженно?.. А може, й про що інше, бо як скаже коли Серьога: «Ех, як так без пристановища жити, то піду ж я, мабуть, у босяки або застрелюсь»... — як скаже так і ще більше стемніє лице, то й губиться воно, нерозгадане, те слово в бур'янах.

Я упиваюсь солоною міццю його тіла; від неї завжди йому на плечі мокра сорочка. Запобігаю гіркому болю його розмов, щоб скласти в своїй уяві неосязну його поstattь.

Розділи зникли у Серьожиному житті з того часу, як він, не скінчивши ремісницької школи, мусив був закинути свого молота й потушити горен... А те слово, незрозуміле, як недороблений шмат заліза у кліщах, застряло йому в грудях. Слотикаючись на двох десятинах «для пропитанія», губив Серьога розділи свого життя й не помітив, коли саме прийшло самогончне весілля, бо була вже війна й ніде було купити «царської».

І пішло вузлуватою стьожкою те життя з вродливою жінкою, що не хотіла говорити «по-простому», а на річку казала «речка», і тим глибоко вражала Серьогу.

А головне, що ніяк від того не можна розв'язатись, що закон зв'язав, ніяк не можна навчити жінку дивитись ясними очима на трудне життя, не можна навчити навіть скрученим утрос канатом.

Гей, скільки їх зав'язалось, отих узлів, і зашкарублю під пекучим вогнем невисловлених прокльонів на бур'януватих нивах селянського життя?!

І чекали й не чекали вони меча гострого, щоб розрубав їх напополам, щоб розпались на волю затягнуті кінці неспокійного поневолення...

Серьога, власне, так не думав. Цьому не можна й повірити. А думав так: «Та де ж ті в... арханголи, повилазило б їм, як вони не бачать, що душа в чоловіка разом з печінкою вилазить?..» Ну, й таке інше.

Колись, як був жорстокий суховій, що сушить серце селянське, запліднюючи його гірким корінням одчаю, ми стояли коло колодязя, я й Серьога.

Я не знаходив слова, що одірвало б його очі від занеданих хлібів на степу. І я мовчав.

Я довідався потім, що Серьога думав зовсім про інше.

В цебро, що стояло перед нами наівніовце, нанесло вихорем сміття з загат і з горобиних гнізд. Тоді він вихлопнув під поги забруднену воду й витяг з колодязя повне цебро чистої й холодної.

Ми напились. І це перше, що сказав мені Серьога:

— Свіжа. Настояща. Я щитав, як почалась більшовицька власть, що так і з нами буде.

— ?..

Але він далі мовчав.

Другого дня я зустрів Серьогу на полі. Він зганяв із своїм хлопчиськом з ярої пшениці кузьку. Через ниву було перекинута каната — Серьога з Сашком тягли його за кінці, а з-під нього з колосків злітала з мелодійним гудінням шкідлива кузька. Піднявшись сажнів з два над цариною, вона одлітала на півгоней і сідала на ту саму або на сусідню ниву.

Я чекав над дорогою, поки вони дійдуть до краю.

Серьога наблизився й буркнув якоесь привітання. Ми запалили. Над головами роїлись чорні жучки з мідяними крильцями.

— Серього, — сказав я згодом, — що саме ти думав, буде з нами... як почалась більшовицька власть?

Але тепер Серьога думав про кузьку. Він підвівся й підтягнув каната.

— Не з вами, — сказав він якоесь у землю, — а з нами, було сказано. Ну, рушай, Сашко, пройдемо ще раз в ті гонці, бо вона на той край полетіла... З вами не знаю, що повинно було статись.

І вони побрели в ті гони, а за ними півколом хилилась яра пшениця й злітали жучки. Хотілось довго дивитись їм у спици. Вона віддалялась, похмура Серьожина по-стать, зникаючи в зелено-жовтім полиску хлібів, що страждали від лютого сонця.

Тоді я йшов понад дорогою з гірким почуттям страти. На нивах бачив селян — теж ганяли кузьку. І високим матюком було проколоте нерухоме шатро небес над полями.

...Думалось за природу й за людей, таку незбагнену (природу) й таких непосідливих (людей)...

Знову бачились не скоро. Здавалося, що він свідомо уникає зустрічі. І я не важився набігати йому на очі. Раз навіть він був одвернувся від мене на базарі, коли я випадково побачив, що він продає м'ясо, очевидно на бариш.

Того ж вечора знову думалось про нашу зустріч коло колодязя. Я знав уже, що він «понімаючий чоловік, тільки йому не везе»...

— В наше положеніє теж нада поспотреть,— говорив мені так Лейба.

Лейба й Серьога — сусіди. Близькі. У Лейби п'ятеро дітей. Йому вже тридцять п'ять з хвостиком. Тубі його теж. Туба жаліє Серьожину жінку, що вона з Серьогою нещаслива.

— І чо то бувають нещасливі люди від того, що живуть в одній хаті? І такі близькі, і такі чужі...

Туба цього піяк не зрозуміє. Вона ходить в синагогу й гадає, що треба жити по божому закону, тоді ніколи не буде тяжко. Лейба — той практично:

— Хіба я коли знав, як його треба отого кісся, щоб воно косило? Ні, я не знав того кісся, не знав сіяти хліб. Я тільки знав маленьку собі крамничку. І моя Туба раз у раз тепер говорить — «ой, каже, пухирі!». А що ж ви думаєте? Без пухирів? А Серьога — він понімаючий по комунічеському строю... О, він понімаючий чоловік, тільки йому не везе. І сімейні положіння не виходять... А хіба йому таки весело торгувати м'ясом на бариш, як це всім з усіх боків наскрізь видно?.. Ай, нащо так думати? Він усе думає... Хіба можна так багато думати?

Я пригадав цю подорож з Лейбою.

Тихо смеркало...

Над ставом у місячному тумані вставали широкі обриси верб.

Серьога прийшов несподівано. Ми трохи постояли, побалакали.

На прощання Серьога вийняв з кишені складеного вчетверо аркуша й поклав мені на стіл.

— Що це? — спитав я серйозно й поклав на аркуш руку.

Він трохи знітився, посміхнувся самими губами. Але проговорив навмисне уперто й жорстоко:

— Відборко з водою... Загляньте, може, знадобиться. Ваш брат на всяке сміття охотник.

І вийшов.

Я сидів над «Правдою» з суворим наміром студіювати XIII з'їзд.

І знову вставали в місячному тумані над ставом величкі обриси верб. З туману випливали рядки з Серьожиного аркуша, і я не міг сміятись і не міг не думати над цією таємницею хуторянської хроніки.

Засинаючи, думав, що далеко неясно посміхався мені Серьога самими губами. І було заздро па недоказаність листа.

Снились могутні Серьожині плечі й дівчача соромливість у глибоких мінливих очах.

Вони гасли наді мною і сипали на чоло гарячий попіл літер.

Рано я знов і знов читав листа.

«В одному селі,— починався він,— живе багато людей. Із них один по прозванію, приміром, такий-то, год народження 1895, безпартійний мужик, жонатий, троє дітей, ходить на зібрання і в душі своїй боліє за свою безпартійність. Між іншим, товаришу... який буде ваш взгляд на такого безпартійного?»

Взгляд його на нашу залізну компартію був підходящий на всі сто процентів. І як можна ще по-другому думать за нашу геройську Капелбеу, котра признає в мужикові чоловічество? Він щитає, що всякий той дурак і мілкобуржуазний вредний тип, котрий може інакше думать за партію. І він доніма, що партія комуністів б'ється, як риба об лід, щоб усякий її вірний син не був без душевного пристановища, і всякі

його болячки й інші чиряки на серці виліковує у скорому часі й робить з нього крпкого й непохитного свого члена партії, як сталь. Ну, в тім разі, як ходить мужик і в страданні своєму хоче послужити Капсбеу і всім трудящим пролетаріату і йому нема повного розуміння, вона, українська партія на місцях, не повинна хіба такого безпартійного за всяку ціну прийняти й залікти його душевною підтримкою у свої красні ряди?

Навпроти того, вона повинна все це сповнити у найлучшому виді. А за відборку коло колодязя можна сказати, що в нього теж багато було натаскано всякого бруду й піщуги з соломною, ну його ми перевернули і вилили до дна й набурали чистої, як слюза... То чи не може партія комуністів-більшовиків вичистити мужика до послідньої кісточки й напустити у його повно красної крові?..

Він теж думає, що це при душевному поводженні можна зробити на 85 процентів. І хоча в його немає повного сімейного положення за вступ у партію і деякі темні елементи в його житті через нерозуміння, по він заяву, не дивлячись, все ж подає твердою своєю рукою.

Опісля трапляється тому безпартійцю зайти на базар, в рундучок на мості, і потребувати собі стакан совєцького пива. Його вже знає місцева партія через братишку, котрий теж не послідній чоловік серед українського красного пролетаріату.

І він п'є свій стакан пива й допиває його, як увиходить місцева партія і теже потребує собі пляшку. Слово за словом, як у селі повсігда буває. І пробує він собі зовсім підходяще до товаришів партійних заговорити, ну який на те має одвіт то, на мою думку, це проти челоуечства... У них знаходиться подана заява, і завтра при всій масі пароду її читатимуть, то до чоловіка, хоча й безпартійного, слід поговорити, а ніяк не ковтати між собою цілу крашанку і робити і другі приставлення у залог на дюжину пива, або випити за один раз повний крустальний стакан з ручкою пива одним ковтком,

тоже у залог на півдюжини, і різні другі штуки, напр., поставить табуретку на дві ніжки і щоб вона стояла й не падала, тоже за три бутилки пива й т. д.

Розберіть, який вийшов занавіс із того тіятру на болящі запитання і надії цього безпартійного хлібороба, котрий завтра зверх своєї сили готовий прийняти кандидата в партію і не вистача йому сили задавити всякі темні клопоти за свої міщанські невисапані сонячники й проче паршивеньке хазяйство, хоча в його й пова хата, по остається він знову ж без пристановища, і куди йому безпартійному врагу міжнародного капіталіста поткнутися, то я не знаю. На другий день, коли один за одним попасходились члени профсоюзів «міщевкус» і «кожевенник», а також мірошники з млинів і інше безпартійне селянство, яке молело у млині і ще не засипало на кіш, то увійшла тутешня компартія до помешкання й сіла за свій червоний стіл. Зібрання було дуже підходяще і одностайне. І в нашого новопроставленого у партію захололо в грудях. Но як почув він назву анкети на затвердження: — «Сергій Завада!» — підвишеним голосом прочитав місцевий секретар парткому, — то він устав і несподівано сказав: «Я свою кандидатуру здіймаю! Не можу я...»

І я не можу вам описати, товаришу, того зрілища, яке тут вийшло, тільки той непосильний мужик, як дурак, пішов із зібрання і в стайні в себе, коло своєї рябої коняки, плакав цілу ніч і не знаходив собі ніякого хорошого виходу, крім опридільонно тяжкого й необдуманого.

Тепер небагацько осталося мені за нього вам описувати, то я скажу од себе, що в такій нашій житні через оцей, мабуть, непобідимий пеп нема до чоловіка нікому ніякого діла, і нехай він пропаде од своїх душевних елементів і всяких несвідомих чиряків, як собака, то нема коли його рятувати й виводить на ясну путь, щоб він ішов як скала і був повсігда при своєму настроєнні...

А тим часом цей самий чоловік Совецької республіки угрузає обома ногами в одбиту в поміщиків та інших кровопивців нашу землю й продовжує щодня у неї вгрузати вище колін, і боює, що піде ще й глибше.

На кінець заявляю, що я дійсно для піддержки нещасної хвороби жінки і всього сімейства, шість душ, принуждён обпачкатись в спекуляцію на базарі, купуючи іноді п'ятипудового кабана і продаю євреям з копієчним заробітком, а нехороших мислів від того маю незчислимо, в чому і ви самі бачили мене недавно при такому мілкобуржуазному ділі.

Хлібороб С. Завада»

...І знову, як і звечора, хотілося читати далі, за підписом.

Але далі була тільки клякса.

Надходили ранні, запалені жнива. І інші турботи владно посіли місце в серці. Жовті жита стояли, як солдати, струнко, вверх колосками... За два тижні «до Петра» зазвонили коси, зрізуючи напівпорожній околот.

— Нечувано й невидано у нас отаких жпив,— чув я не раз по району.

І не було коли згадувати про Серьогу...

...Сходились вечорами кучапи до ставу, і ми курили без перерви новий, смажений на сковороді «зеленяк». Було терпко й спокійно. Мене не вражало незвичайне відношення земляків до сьогоднішнього неврожаю; я розумів їхній спокій, їхню просту віру в силу своєї держави.

Серьогу я побачив перед од'їздом. Він сидів на відкритому зібранні ячейки в куточку, розп'явши перед собою газету і уважно слухаючи якусь доповідь.

Потім ми пішли разом. По дорозі говорив тільки я. Ніяково було зачіпати листа.

Ми йшли мовчки.

Серьога підвів очі й посміхнувся своєю дівчачою пошішкою.

— Нащот «відьорка» думаєте,— сказав він ніяково,— пустяк діло!

Але я йому не повірив.

Ми вже стояли коло хати.

— Можна до вас зайти води напиться? — спитав я і подивився на Серьогу.

Він мовчки пройшов уперед. Я за ним. Ми ввійшли у велику хату. На долівці гралося мале. На ліжку лежала хвора Серьожина жінка. Вона суворо відповіла на моє привітання й озвалась до Серьоги:

— Парубкуєш усьо?.. По собраніях... по партіях!.. Спекулянт нещасний... подошли поросята! Щоб ти вже сам витягся... — і залилась гіркими.

У нього пройшов огонь по обличчю й згас у очах.

Я швидко напився теплої води з синього кухля, і ми ко-ло воріт попрощались.

— Іхать? Завтра ж це? — тихо запитав Серьога.

— Завтра.

Він стиснув мені руку й нахмурился.

Я осмілился й сказав:

— То ж дурниця, що крапанки тощо. Хіба в цьому річ?

Серьога опустил брови, і вони ніби врубали йому лоба. Підвів широкі плечі й не дуже голосно відповів:

— Ваша правда. Ніхто мені не винен, що я через місцеві рівчаки в думках весь віз своїм лихом перекидав.

В очах йому засвітилась ясна думка. Я б прочитав її. Та з хати почувся жалібний, різкий крик жінки.

Він більш нічого не сказав і пішов до хати. Я повернувся, щоб іти. Переді мною лежала стомлена за день дорога з глибокими вибоями й курявою. На ній вовтузились діти, чорні, мов циганчата. Ці майбутні піонери дзвінко раділи, роблячи «мисочки» з дорожнього пороху.

Їхній сміх посипався на мене з маленьких гострих очей, мов іскри.

БУДНІ

I

На розі великої вулиці, що починається в степу десь за горою і, проплутавшись через містечко, зникає за мостом, в степу зникає, так на розі цієї вулиці й циганського провулочка — семирічна школа.

За школою далі став і береги, а перед вікнами — дикий камінь і хрест.

У школі бувають свята; влаштовує звичайно Сьома (Семен Миколайович). Узимку там дитяча республіка, дитячий виконком, представники, редколегії, гуртки.

Товариш Димів — дас порядок.

...І свято повинно мати порядок.

І будні — теж.

Учителі будуть за героїв.

Вечорами у них світяться — там своя республіка.

Бувають бурі, бувають мжички.

І сірі дні...

І настрої...

Школа цегляна, велика, «глаголем». Паркан. Жовта акація. За акаціями Чижик і Мушка — завідувачеві собачки. Їх знають. Батьки школярів усі знають — ходять до завідувача. І так люди, селяни, значить.

Між іншим: нема отих бур'янів «обов'язкових», що за час революції «буйно» повиростали по подвір'ю, вколо східців, на воротах тощо. І вчителі теж: більшість голяться щотижня, чуб як слід, за комір не лізе, одежа на місці.

Вигляд: учителі.

А час такий —

рік революції шостий.

...Значить — осінь, діти, в класах веселий гамір, серце підскакує. Ноги по коридору чітко, чітко — ать-два... ать-два!..

На дворі гарби — солону возять. І там діти — перекидаються в соломі.

Пружиниста осінь — вереснева.

...Рік революції шостий.

Ведуть, ведуть...

Записують.

Учительська: дядьки, жінки, вчителі. Тон піднесений.

Діти, торбинки, пахне салом... Е-ех, пам'ятаєте?..

Да...

Завідувач — ото за столом: т. Димів Олександр Григорович.

— Саша, абедать... — Це Серафима Кіндратівна — жінка. Ще є дочка, Галя. (Теж героїні — жінка й дочка).

— Так я вам говорю, що в четверту групу він не підготовлений... Розумієте, товаришу Заніздру?

— Га? Ну, то значить, в третю?

— Так. Ну... Хто там?.. А, Василь! Ступай. У п'ятій ти. Так... Відчепись, Серафимо, зараз.

Да... Курять теж — бички на підлогу, тоді чоботем. А потім:

— Звиніть, забуваю, що у вас на столі смітничок.

Піднімають, кладуть у попільницю.

— Ну!.. Петре! Це до вас, Михайле Михайловичу. Ти, Гирич, в шосту перейшов, ступай в клас. Так.

Вікна розчинені. Там осінь, бадьорість.

...Шостий вересень одходить у червількові далі.

І губиться урочисто напередодні Жовтневих свят.

І це свято: початок року в семирічній. А перед тим учителі складали іспити: історичний матеріалізм, політекономія і «революционное движение в России».

Літом були курси.

Ходили на лекції.

А там нове, а там нове «філософське» і трудне...

Готували доповіді, реферати, слухали по дві, по три години, потім ішли до Миколи Порфировича — в четверту школу — на пасіку, їли мед і ще говорили за історичний матеріалізм...

— Нічогісінько я не розумію. Як того детермінізму додержуватись у житті?.. Як от — меду, наприклад: схотів би Микола Порфирович і не дав... Правда ж, правда ж? — аж підскакує Маруся.

— Ну, ну!.. На іспитах зрозумієте...

— Олександрє Григоровичу! Ви сьогодні допоможете

мені розібрати главу — «Равновесие между елементами общества»?.. — Це Тіна Порфірівна.

— Допоможу...

— Саша! Ти ж сьогодні занят...

— Пху! Ах, чорт, я й забув. Заспокойся, Серафимо...

— Ну, то коли ж, Олександрє Григоровичу?

Тихо в траві:

— Цитьте, потім... Тілочко... Не зачіпайте її...

Да...

Так-от — лекції, курся... Реферати...

Товариш Димів читає реферат.

Слухають, записують.

— Треба записати... Це неодмінно спитають на іспитах. І де він його видрав?

Читає реферат Микола Порфірович.

Теж записують. Обидва хитрі страшенно...

— Ви думаєте, їм так хочеться знати його! А проте трохи не весь матеріалізм визубрили. Розумієте — хитрі. А що Маркса того, так вони його і вздовж і впоперек. Ну — хитрі!

...А от Маруся, Євгенія Іванівна (Миколи Порфіровича жінка), Серафима Кіндратівна тощо — не хитрі... Навіщо воно їм? У житті воно не має ніякісінького значення...

...Прошли курси. Лекції, реферати, збори...

Свята...

Дні такі — світляки революції.

Прийшли іспити, і склали іспити всі.

А тепер праця.

І ще свято: початок року. По коридору чітко — ать... два! ать-два!

Пружиниста осінь.

II

Ну, а між святами — будні.

Олександр Григорович, нарешті, йде в їдальню. Обід. Серафима Кіндратівна, Галя, ще Софія Павлівна — учителька. Всі за столом. У їдальні пахне медом. У Димова — теж пасіка.

Учителі — пасічники. А пасіка — дбайливість, хазяйновитість, поважність.

Бджоли — комуна. Золота комуна. Труд — почесне заняття, солодкий, запашний мед прозорим бурштином наливають у магазини, а трутнів б'ють.

І от наслідки — золота комуна:

дзз... дзз...

У Димова чотири рамчаки системи Дадана, у Миколи Порфіровича двадцять чотири (четверта школа), а в Михайла Михайловича два, з них одна дуплянка — ще тільки розводить.

Софія Павлівна ставить на стіл з буфета скляну вазочку з медом. Серафима командує:

— Галька, давай, напевно, ещо мне полтарелкі. Софья Павловна, несіте там із кухні жаркоє.

Димів мовчки.

Ідять.

Димів за всіх вищий і худий. Трохи забагато п'є, а серце нікуди. Лице псують синьо-червоні жилки. Буває ранками жовте. «Желчная морда», — каже Серафима, а в самої під очима лантухи — у неї хворі нирки. Проте вона чепурненька, маленька, повненька — теж учителька. Бувало, школяра з запискою: «Отнесі Александру Грігор'євичу». А хлопець у коридорі і читає:

«Саша, всыпь, пожалуйста, этому мерзавцу под первое число. Шумит, мешает заниматься, не выучил «Что ты спишь, мужичок». Твоя Сима».

Ну, школяр записку за пазуху і натирає долонями щокі, очі. Це ще як була стара школа.

...Димів дивиться на Серафимині лантухи під очима.

— І навіщо робити таке велике декольте?.. — кривить рота.

— А-а! А-а! Как той, так оно к лицу, а как мне...

Да... Починається.

Софія Павлівна — в учительську, носа в книжку. Годинами. Софія Павлівна сама на світі. Шостий вересень у цій школі. Приїхала взимку (з кошиком) і досі живе в їхній сім'ї. Софія Павлівна самотня — поза життям.

А от Галя — комсомолка.

— Мамо, облич батька! Що він тобі зробив?

— Не лезь, скверная дєвчонка, не в своєю дєло!

Галя в постій групі. Вечорами біжить на вулицю.

— Куда ето ти? Зараз мені додому! Чуєш?

— Та-а! Чую...

А потім розлягається балка, тріщить дєреза, плутається пругкий вітер і гудє в уші солодку нісенітницю...

...Мєлє, набріхує, підбурює вітер.

І-іх ви, уроки!..

.

В учительській вікна розчинені. Димів сидить у кріслі, читас. Вчителі ще не приходили. (Школа «глаголем» — вони живуть однізу: кожному окрема кімната). А в коридорах уже гуде. Фаркають, б'ються об стіни дитячі виклики. Сьома група декламує. Чийсь голос ріже високим фальцетом. Він влітає в учительську і збентежено тріпощється над ухом у тов. Димова.

Розвиває уважну думку над прочитаним. І роз'ятрюється недавно...

...Серафима стояла коло цього стола над ним з сокирою... над Димовим. І теж високим, трагічним фальцетом:

— Слиш, Сашка! Зарубаю на месте! Адін канець мнє. Піші ей сейчас же, чтоб душа моя успокоїлась... Слиш, Сашка!

По коридору розливний дитячий регіт.

Писав... (колись). Що він писав?.. Тоді (колись) теж було розчинене вікно, а за вікном шелестіння, липнева ніч у жовтих акаціях понад парканом.

«...Знаєте, Тіно? Якими словами треба писати про те, що невідомо звідки налетить і ні в які слова його не прибореш...»

...І тепер воно стоїть переді мною загадкове, жагуче й темне. І в ньому концентрується мов життя, моя самотня індивідуальність. А хотілось би крикнути про нього так, щоб заглушити всіх. Розумієте, Тіно? Настане час, що розкується засупонене життя навіть такої одиниці, як завідувач ...ської семирічної школи...»

А другого дня така неймовірна дійсність. Серафима на Тіну з кулаками. Розходились після реферату. І він заспокоював Серафиму.

Увечері стояла вона з сокирою. Сокира істерично ходила над головою, і падали убивчі слова: «Слиш, Сашка! Піші ей, суке, сейчас же...» І знову писав. Так, по-дурному, що підказувала Серафима.

— І от що характерно, — говорив переконано товаришам в учительській, — яка б не була добра жінка, а після тридцяти п'яти літ вона шаліє.

О пів на дев'яту приходять учителі та вчительки.

Михайло Михайлович теж приходить сьогодні поголений, в новій блузі — ще з війни залишилась. Колись він так завзято ненавидів буржуазію і гостро приймав до

серця бідняцькі болі своїх батьків. І за себе тлів душею. З того часу і суворість на лиці лишилась, тільки шкочуть їй надмірно дорідні губи — якби не вуса, було б комічно.

І приходять Панасевичка — виклада російську мову. У неї двоє дітей, проте вона покохала Михайла Михайловича «так, як нікого й ніколи не кохала». ...Удова.

Тов. Димів страждає від жовчі.

— Це ж гримаса! А як жінка Михайлова довідається? І це вже скоро! Що буде? Бідний Михайло. У нього зовсім Тарасів вигляд і вуса такі...

А вони мліють. Панасевичка з вищою освітою — випадково в семирічній. Ну, й любить Михайла Михайловича. Товста. Ну, куди їй...

Михайло скошує на неї око з-під кудлатої брови. Димів бачить. Читас й бачить. І спос десь заворушиться й кольне...

— От дурний народ! Тьфу! Нічого ж не вийде. Все одпо нічого не вийде, треба кинути.

— Товаришу завідувач! Я готую літературний ранок з своєю групою. У мене дитяча творчість. Розумієте — страшенний рух... Поезія, драма, малярство... Вироби з глини. Треба добути віз білої глини, бо ту вже виліпили...

Це Сьома — вчитель п'ятої групи, викладач української мови, поет, організатор...

Димів думає...

— Так, так. Виліпили? Ага. Ну, добре. Привезем. Скажу шкільній раді, щоб наконали в Миколиній балці возів во два. І привезуть. Добре, Сьома, буде. Скажіть Кузьмі, хай дзвонить. Товариші, прощу по своїх класах.

Тоді вчителі беруть під руки журнали. Дві хвилини стук-стук двері. По класах затихає гомін і йде година — рівна, довга. І пропливають години, дні проходять, розмежовані дзвоником, засипані зпिटками з помилками і дитячими творами про осінь.

...— Ніяких буднів, раз праця, — говорить Димів, — будні тоді, як нема нічого.

А праця у нього йде до свята. На стіні в учительській в маленьких квадратиках години — політграмота, політграмота, політграмота. Димів любить, щоб години стояли в чітких квадратиках. Політграмота — його години.

Це все легко. Це праця, дисципліна.

...Серафима дисципліни не любить. А Сашу вона любить. Після обід він лягає на канапу, бере газету. Серафим

ма січас теж па канапу і ту газету вирывае з рук. Очі їй тоді пливуть кудись замряно, і від того ще більше набрыкають під ними щокі.

— Ну... ну, Саша... неужелі ти мяня не любіш?..

— Що? Ну, люблю. Іди полеж, а я почитаю.

І тоді Димів думае про сім'ю, про Серафіму, думае, куды ото бігае Галя, про Панасевичку.

І ще думае за будні, чому таке провалля між святом і буднямі? Між дысцыпліною і родынним жытцям? І чому саме його родынне жыття не провалля, а проста ковбаня? І скніе в ній вогкій, слізкый туман, адноманітны, убывчы. А над проваллям — рэвалюцыя, гарячі фарбы, агністі. Свято! Праця, напруженісь, дысцыпліна! Що там сказано про родыну? Дымів прыгадуе марксістську літэратуру про сім'ю. Згоджується, і робіцца ёму ясна. І ще робіцца цяжко, што це тількі літэратура, а справді людзі ще не вміють так жыці...

Тоді він іде на пасіку і мріе про золоту комуна...

...І приходзяць м'які прысьмеркі, абплутуючы таёмнычымі рэмініямі пругке чолвічэ серце. Тількі неугавным жывчыком стукае в вяскі жывотворча кров.

А прысьмеркі прохадзяць і знікаюць у вічність.

Із-за дыкога каменя плыве ніч і темнымі сілуэтамі разцінаецца на дарозі.

III

Вересень далеко відлетів легкімі вітрамі, і пачынае мжычыць.

Пройшлі урочыстэ Жовтневі свята і золотый дощ листопаду.

Заходзяць сірі дні, і глухо заканапачуюцца за нымі вікна.

Вучыцельскай ужо тон мінорыць, пд час вялікай перервы розходзяцца по кімнатах, і потім знов сходзяцца на дзвонік, і йдуць у класы.

Серафіма цьога року не вчытелюе. Прыслалы матэматыка. Прыіхав він, студэнт гірнічого інстытуту, зацікавіў Марусю та молоду «німку» і теж потонуў в учыцельскай. Кімната в «глаголі», жыве з Сьомою.

А Серафімі далі посаду аж у другій школі — далеко, ходыці туды вона не може: у неї нуркі.

Панасевичка теж живе у флігелі, але в учительську вже не ходить. І це вже всі знають. Нецікаво. Димів жовчить:

— Ну, ясно. Так воно й повинно було статись. Інакше ніяк. Говорив — треба кинути! Це вам, Марусю, детермінізм.

Маруся пхикала:

— Пхи, приклад нікуди не годиться. Панасевичка, пхи... товста удовище з дітьми. Дурний Михайло Михайлович, що зв'язувався.

А було так, як думав Димів. Жінка Михайлова, нарешті, застукала їх.

...Скандал. Що скандал?..

Суне довга ніч, шумлять у березі верби.

У кімнаті в Михайла світиться. Михайло читає історію Покровського (на завтра лекцію), а жінка пиляє:

— Той же хам, мужик же той, семінарист нещасний... і ще пішов зрадкувати дружину, вченого агронома! Ну, сказав би, з путнім ким, а то... Де твої очі були? Така образа... Що в тебе жінка яка-небудь мацапура, чи що? Ось хоч би його посоромився.— На руках хлопчик. Рік.

Михайло читає Покровського. Він цілком згоден: жінка у нього інтересна, інтелігентна, син теж хороший хлопчик. І все... Ну, розумівш... Може, перестала б уже? Годі. Це ж кінчилось.

А кінчилось дуже просто: живе Панасевичка у флігелі, чекає на перевод. Російську мову викладає, а в учительську не заходить. Михайло теж в учительську не йде — ходить по коридору. Вони не бачаться, проте Панасевичка «забуть його ніяк не може».

...Михайло готується до лекції і зносить напосідливу жінчину пильню. І він з нею цілком згоджується (з жінкою), ну, що ж зробиш? Ну, їж його!

Надворі вітер, і дощ, і сльота.

Семирічка стоїть на розі мовчазна, з темними квадратами вікон, а з кімнат учителів моргають гніпалки.

...І це вже всі знають — як вона його пиляє. Теж нецікаво.

Завідувач — в учительській, а Серафима в кімнаті на ліжку. У неї з осені дужче болять нирки. Софія Павлівна теж в учительській.

Читають.

Софія Павлівна їде на курси.

Читають.

Іноді приходять до тов. Димова селяни: більше сусіди — Матвій, Павло, Гарась. Тоді вони випивають. В учительській Димів ніколи не п'є. Ідуть до їдальні. В їдальні для цього знято портрета Леніна і перенесено в кімнату до Галі.

Ідуть до їдальні. Серафима смажить сало (сало приносять самі гості), дістає огірків. Матвій виймає з кишені пляшку. Випивають. Тоді виймає Павло, Гарась. Гості починають варнякати про «тяжку жизнь», про революцію, про те, що не слід би забороняти самогон... Димів звиває їх остолопами і доводить математично правильно, що вони такі остолопи.

Серафима випиває дві чарки і йде спати. Йї не можна — у неї нирки.

Софія сидить на канапі мовчки. Читає. Іноді дивиться на них осіпньо. Софія в ластовинні, вузькогруда. У неї довгі вії, а за ними — смуток. Коханья. Димів про це не знає. І сидить вузькогруда дівчина Софія до другої години ночі, дивиться, як поволі скляють очі у Димова.

«Такі, як Софія, мають особливе право на ширю товариську увагу», — пропонує у нього в голові. Він встає, і всі ледве розходяться.

Ранком у Димова «шпаліє» серце. Він сам бере дзвоника, рівно о восьмій виходить в коридор і дзвонить.

Як хто спізвиться (більше Михайло), говорить коротко, в'їдливо:

— На місце. Лягали б раніш, може, це сприяє бути акуратним.

Михайло думає:

«А як сам до Тінки смалив халяви, то нічого? Народ...» Але мовчки бере журнал і йде на лекцію.

IV

Приходять перші морози. Семирічка ранками гуде і грюкає дверима. Коридор наповнюється сизим холодним повітрям і нестриманим гамором.

Димів одягає руду кухвайку на ваті і застібається глухо до шиї. І вже товариші в учительській ніколи не бачать його без «муцдира» аж до весни.

А морози приходять сухі, безсніжні, різкі. По вікнах ростуть прозорі ялишки, знову гостра бадьорість підкручує м'язи.

У Серафими вирки трохи кращають, вона знову сідає «до Саші» на канапу, і очі її плывуть замріяно кудись далеко.

Димів починає переплітати книги. Він любить цю працю. Любить, як книга щільно стулить сторінку до сторінки свою мудру таємницю і лежить у стосі, така безстороння й зваблива. Радісно тоді її брати і випивати з неї солодкі скарби.

— Ти б, Серафимо, взялася б до чогось, тобі ж нудно так. А я працюю. Бери читай.

Але Серафима не любить читати. Тургенєва і всіх класиків вона давно поперечитувала, а нового — що тепер цікавого? Пишуть якось так, що й самі, мабуть, не розуміють. Так, щоб папір переводити та очі чимсь засліпити. Серафима любить згадати, як тоді було, коли вони тільки повінчалися. Це п'ятнадцять років тому.

Димів мовчить.

— Саша, ну када ста Панассвічка нещасная виедет? Неужелі ти нічого не можеш сказати? Груня через псію голову прогризаєт Міхал Міхаличу.

— Відчепись ти з своєю Панасевичкою! І взагалі, Серафимо, яке тобі до них діло?

— Да! Ти нічем не дайош мне інтересоваться... Ти раз-ве жалєєш меня? Ти ізверг. Ти настоящій ізверг...

Тоді втручається Галя. Вона заспокоює маму і просить вибачення у папи.

— Ти не сердься, пана! Мама раз у раз так рознервується, рознервується...

А взагалі Димову ні з ким сидіти вечорами в учительській. Софія мовчить, і він мовчить. Читають.

Це таке несвіже, давнє: ще чи й поїде вона весною на курси? Може, тільки говорить. І говорити більше нема про що. І з Серафимою теж. Галя готує німецьку мову, а вечорами ходить у комсомол.

Такі довгі вечори. А надворі знов вітер. І знову приходять Матвій і Павло з вишивкою.

А одного разу приводять вони ще одного незнайомого товариша.

Було в учительській темно. Димів ще не світив лампи, як вони увійшли, холодні й свіжі.

Зразу під'їхали фургонем, і він чув, як гриміла мерзла земля, і потім кинулись на їх Чижик і Мушка.

Димів кашляв і закутував шию теплим шарфом.

«Що це воно приїхало так несподівано? І просто до мене... Це до мене. І це щось уже нове. Невже нове? Звідки? Хто? За чим? Що скаже?»

От про це і думав, як вони увійшли, холодні та свіжі. — Я до вас за нарядом, товаришу Димів, — почув він незнайомий спокійний голос. — Вибачте, що так пізно.

«Чому ж пізно? Хіба треба було раніш?» Це тільки подумав Димів, а голосно сказав:

— Краще пізно...

— Так і я гадаю. Річ у тім... Я, бачте, землемір. Призначено мене на ваш район. Приміщення не маю. А сільрада послала до вас.

— Так, так, це до мене. Прошу, прошу. Я справді радий. Я ж уповноважений в земельних справах. Сідайте...

«В житті теж тако-о, — знову подумав Димів. — А може, це знову просто нахаба, простак і знову кислятина?» — І тому не світив лампи.

— Що це у вас, нема світла? — спитав Павло.

— Світла? Є світло, нема сірників.

Озвася землемір:

— О, будь ласка! У мене така «динамо» чудова.

«Динамо» креснула разів зо два білими іскрами, і довгий язик жовтого полум'я затріпався з темряви і погнав її в кутки.

Землемір сидів уже біля стола, в широкому плащі по-верх кожуха, і погладжував високе лисе чоло. Обличчя мав голе, широке, з сірими очима і дорідним носом. Губи посміхались, а між бровами — дві зморшки.

Він встав, не поспішаючись.

— Король, — назвавсь він і простяг руку.

— Король? Так-с. Ну, а я Димів. Ну?

Увійшла Серафима.

— Моя жінка, Серафима Кіндратівна.

— Король.

— Чого ж ви король?

Сміялися.

Було радісно, свіжо. І Король сміявся. Потім вечеряли. Павло приніс чотири пляшки.

Король пив «як землемір», так він сам рекомендував спеців його кваліфікації.

— У нас так — принцип суворовський: «бистрота и натиск»... Хоча один в полі не воїн, а нашому брату доводиться якраз навпаки. За ваше здоров'я, Серафимо Кіндратівно!

Павлові й Матвієві дуже сподобався товариш землемір.

— Настоящий чоловік! Цей одріже... Одмірять і одріже... Об'язательно! Король.

І Серафима пила.

Потім співали «Гей, нуте, хлопці...».

Димів виходив до учительської по тютюн. Там було темно, і він довго не міг його знайти. Під руки ліз землемірів кожух і плащ. У плащі в кишені револьвер. Димів виїняв його, — він був од морозу вогкий. Поклав назад. На когось знову кинулись собаки. Мабуть, шалались хлопці до дівчат. Пішов до гостей.

А тут затишно, світло.

Король розповідав, як він потрапив до цього району. Він був, що не кажи, свіжий чоловік.

Спали землемір і Димів в учительській.

Зразу курили при світлі, Серафима ще приносила подушки, потім погасла лампа, і була в семиріччі гучна тиша.

Коридором проходив несподіваний шум — залітав клапоть вітру в розбите над парадними дверима скло. Димів думав за Кузьму. «Ледар Кузьма. Казав йому — забий, мерзнутимуть завтра діти...»

А Король шелестів плащем і спокійним, радісним голосом запитував:

— Що, по-вашому, Олександрє Григоровичу, у житті найкраще?

Було в учительській тепло і темно. Трохи пахло кожухом і самогонкою.

— Найкращого? Гм-м... Це як на кого...

— Ну, звичайно! А все ж несподіванка в житті і є найкраще. От, розумієте, лежу я тепер в цій учительській, а дотепер і не знав, що в ній так тепло. А завтра, може, буде якийсь скандал. Скандал я теж люблю, бо — несподіванка.

— Який скандал любите?

— А може, в полі на роботі. З ними завжди скандал. Вони без скандалу не можуть. Вони й революцію з скандалом робили... І я скандал люблю — од його дужчаеш. Скандал — це теж революція. А може, не в полі, може, в іншій місці.

— То виходить, що в житті і є найкращого скандал? Адже у вас він і несподіванка — синоніми... А ви, товаришу Король, історичний матеріалізм як?..

— Проглядав. І знаєте? Мені дуже подобається... Іменно: я ніколи не знаю, що зроблю.

— То ви погано його проглядали. (В'їдливо).

Землемір, радісно:

— Можливо. Але я нарочито. Я боюсь, не хочу, ну його к бісам... Тоді баста уже, як буде формула. Каюк.

— Да... Ну, це теж, знаєте...

— Хо-хо-хо! Чудило ж цей Матвій. А от дружбу я теж люблю. Я без людей не можу. Я завжди на полі з дядьками страшенно лаюся. Вони мене, а я їх. Проте одріжу їм — потім дякують.

Димів ще вставав закурювати, а Король уже спав.

Рано переїжджала Панасевичка в кімнату до «німки», а Кузьма в її кімнаті мив підлогу для землеміра.

У Димова знов «шаліло» серце, а Серафима скаржилась на вирки.

Король, ледве на світ благословилося, виїхав на дільницю і приїхав на обід, свіжий, широкоплечий.

VI

Він увійшов до їдальні, твердо ступаючи широкими чобітьми, і чемно привітався з Серафимою, потім з Софією Павлівною, Галею і, нарешті, з Димовим.

— Ф'ю, ф'ю-ю, — свиснув він тихенько й примружив одне око. — Значить, ми вчора хватили не по вашому... режиму. Вигляд у вас того...

Димову було неприємно, що Король помітив дрібницю, але він не розсердився, тільки зціпив щелепи, від чого на щоках його напружились сухі м'язи.

Обідало п'ятеро. Землемір сидів на «предсідательському», Димів праворуч, Галя поруч, Серафима з землеміром «vis-a-vis», а Софія «vis-a-vis» з Димовим.

Потім Король уже завжди сідав на «предсідательське» і всі сідали на свої місця.

І було так:

— Саша, не заході далеко, потому что через час приїде Сергей Ніканорич, — будемо абедаць...

Землемір приїжджав за годину, сідали обідати. Король розповідав, як уповноважений третього «отвода» поскакадав з предкаенес, а він (Король) за плечі одного, другого — стій! стій! Ну, помирились. Їм тільки розкажи, в чому річ. Зараз — півкварті, і ставляй віхи. А весною відріжу.

За школу вже не говорили. Софія Павлівна не розказувала вже про свою групу: слухали землеміра.

Іноді він приїжджав не за годину, а пізніш, за дві й три.

Тоді Димів хотів обідати сам, але роздумував, ішов до учительської й читав.

Коли Чижик і Мушка схоплювались назустріч землемірові, тоді Димів теж виходив на двір, вони знімали з фургона астролябію, пакольці, віршовки, несли втрюх з підводчиком у кімнату до землеміра. Землемір роздягався, Кузьма приносив відро криничної води і поливав йому на спину. Землемір бризкав, фиркав, умивався жовтим пахучим милом, давав Кузьмі на табак і йшов з Димовим у школу.

В ідальні вже бряжчав посуд. Серафима виглядала щохвилини з дверей і кликала:

— Сергей Ніканорич! Саша! Где ж ви там?

Потім землемір перестав їздити на дільницю. Став грудень, повалили сніги.

І все життя знов було в «смирічці». Землемір днями сидів у своїй кімнаті над планами, креслив, вираховував, надсилав до уземвідділу. Димів переплітав книги після праці, а смерком приходив до учительської землемір і голосно запитував:

— Працюємо, Олександрє Григоровичу?

Сідали тоді в крісла й говорили. Тоді приходила й Серафима і теж сідала коло землеміра. І ще приходила Софія Павлівна. Тоді Серафима непомітно одсувалась од землеміра далі. Софія Павлівна розпалювала в учительській піч, — ставало тепло. Димів сидів у кутку під дзеркалом, а землемір і Серафима під грубою.

Входила Галя і говорила:

— А чого ти, батьку, теж не сядеш сюди? Тут же тепліше... — Дивилась на землеміра пильно і сідала коло Димова.

А землемір говорив несподівано й радісно:

— Розумісте, мій колега, ідейний холостяк, прожив со-рок років на світі, пережив революцію, нещодавно дістав багату дільницю і... одружився! Оце одержав од нього листа. Та ще з ким?..

Запитували.

— З женщиною, яка ніколи не була замужем. Баришня. От вам. Скандал же... Тільки поганий скандал.

— А ви як? — питав Димів із кутка.

— Я?.. Ніколи в світі! Для мене баришня — порожній звук. Тільки дама, тільки! І знаєте чому? Дама починає друге життя, а баришня — перше. Тому дама вдвоє менше робить дурниць...

Димів думав про те, що в одного характер розхристаний, а в іншого — застебнутий глухо, ще й зав'язаний теплим шарфом. І от розхристаний пре навпростець, дивиться на світ божий круглими баранячими очима, і для нього скрізь своя кошара... Проте він уважав землеміра за славного парня і без нього нудився.

Серафима теж нудилася без землеміра.

VII

Настали свята: різдво. Семирічка заглухла, одинокі вікна засмутились.

Учителі готували виставу — «Чудовий перстень» і антирелігійний суд над різдвом. Димів був «корінний» суфлер. Другий «корінний» був Микола Порфірович (з четвертої школи). Серафимі було запропоновано роль Яги, — вона відмовилась, проте на пробах бувала.

До театру й з театру Димів ішов сам. Серафима приходила з землеміром, коли вже починалася проба, і додому вони йшли раніш.

Дорогою Димів думав про те, чому це Серафима стала такою спокійною і не робить йому сцен.

На воротах стояла Софія. Вона підіймала на Димова довгі вії і пропускала його повз себе. Димів питав, чи прийшла вже Серафима Кіндратівна, і йшов до учительської.

Там сидів землемір і Серафима. Землемір говорив:

— Ну, Олександрє Григоровичу! Скандал з вашим режисером. Я б на вашому місці загнав його к чортам в будку. Куди він годиться?

— Наше діло суфлерське, — говорить Димів і сідає в куток на своє крісло.

Серафима вже не одсувається від землеміра, коли увіходить Софія Павлівна.

— Наше діло — не втручатися в постановку, не перешкоджати грі. Це перший закон суфлерства.

— Цілком згоден,— голосно заявляє землемір,— але бувають такі випадки і такі суфлери, що якраз їхнє слово може набрати вирішального значення в постановці. Як ви на це?

— Вирішального? Я взагалі не вірю, щоб ми щось вирішували...

Після того Димів довго не спав уночі. Він думав, що завтра почнеться праця, а діти позабували політграмоту, на різдво пили самогонку з батьками. І Кузьма сьогодні був п'яний, вимагав збільшення платні. А там, може, навесні теж на курси треба їхати, бо завідувати семирічкою так не можна. Шостий рік минає, а ми ще все націлюємось...

Було неприємно і соромно до болю за свою самотність, за відірваність од громадськості, за свою «самостійну республіку» в учительській і в серці.

І ще думав:

«...А навесні будуть росяні ранки, і бджоли павесні будуть, золота комуна... Нових підручників треба, бо з старими далеко не поїдеш. А землемір де буде навесні? Може, якийсь «скандал» буде? А може, без скандалу обійдеться».

Димів скандалу не любить. Він любить дисципліну, порядок. «Коли що,— треба буде дати якийсь порядок. Тоді спокійніш і далеко краще».

І він силкувався уявити, як би воно було, якби він одружив жінку з землеміром. Йому було тяжко, боліла така ще свіжа рана — Тіна. Ради сім'ї він написав їй тоді такого безглузкого листа. І все розсіялось, і все пропало. Була тільки Серафима і мжичка. Мжичка мало не всі п'ятнадцять років. А тепер, коли увірвати ту мжичку, коли не буде ні мжички, ні Серафими, нічого не буде, то буде тільки Димів, самотній, в «мундирі», і Софія Павлівна самотня. А вони поїдуть, Серафима та землемір. Землемір умиватиметься криничною водою, а Серафима поливатиме йому на спину і показуватиме: «Вот здесь, здесь еще мило, здесь потрі». А семирічка навесні оживатиме. Ні! Треба руба поставити питання:

«— Любить він Серафиму?»

— Ні.

— Добре йому з нею? Радісно? Легко? Ясно?

— Ні, ні, ні.

— То нехай їде? Нехай він (Димів) побачить скандал, і всі побачать, і товариші в учительській мовчатимуть, а про себе казна-що думатимуть? Од скандалу ж дужчають?»

Десь прочинились двері. Пройшов крадькома шум і завовався в гучній пітьмі.

Димів схопився на останній думці.

«Ого, куди я забрався. У тій проклятій будці дме з усіх боків. Там унизу льох... Тягне. Це, мабуть, у мене температура». Він приклав долоню до лоба. У виску шарпав живчик, падулась жила, і було якось млосно.

Знову пройшов шум, легкий, у валянках. Прочинились другі двері, тріснув мороз на клямці...

Димів устав і приник до вікна. Коліна ніяково тремтіли, і вся його суха постать хиталась над вікном довгою і білою плямою.

За вікном був сніг білий і зорі білі, морозяні, і була доріжка від флігеля до «глаголя», скрипуча, вузька. По тій доріжці швиденько перебігала постать, темна постать, напнута. Він почекав, поки вона зникла у флігелі. Потім подумав:

«Чого вона? У флігель. Ага, там же товариш Король, землемір».

Потер очі, знову подивився на сніг і на зорі... І не було вже постаті. Була тільки доріжка скрипуча і сніг білий. І в очах біло, потім червоно, зелено й ще — синьо. Він лежав розкритий на канапі, й було жарко, не було чим дихати, починало скажено видзвонювати серце:

— Дру-ту, дру-ту-ту-ту...

Пригадалися лекції, реферати і в траві — Тіна... Тіні: «Тівочко... Тіна... Цитьте». Від того висохло в горлі і хотілося пити. Води — холодної, кривичної, щоб ціле відро. Знову — землемір, жовте пахуче мило... фіркає, бризкає.

Пішов босий до їдальні по карафку. Не було. Мабуть, у спальні в Серафими. Пішов до Серафими. Карафка стояла на столику. І порошок, папірець од порошка — пила ввечора, а Серафими не було. Біліло порожнє ліжко. І Галя не було, Галя пізно в комсомолі і ночує у товаришки, там близько.

Пив нахилки, капало на груди, на серце капало, а серце шкварчало і корчилось.

...Ліг на Серафимине ліжко. З Галиної кімнати вийшла в самій сорочці Софія Павлівна. Піла воду. Стояла коло вікна сонна, мріяла. Потім пішла назад.

...Дивився в стелю,— стелі не було видно, тільки було видно зелене кружало, в кружало забито гак, і на ньому гойдалось чиєсь серце. Воно реготало, сичало і запитувало:

— Що найкращого в житті?

Нічого йому не відповідав, тільки слухав, що воно буде сичати далі.

Кружало зробилось жовте, зблідло і зовсім розтало.

Знову був легкий шум, наче велика, товста кішка проходила і винохувала мишу. А перед тим тріснув мороз на клямці і глухо зачинились двері. Серафима підійшла до ліжка, кинула на стілець своє лісяче хутро і в самій сорочці сіла на ліжко. Шаринулася, мов опечена, кинулась пріч і, зваливши столик, бухнула...

Карафка ударилась об підлогу і збудила тишу дрібним скляним криком.

Димів встав з ліжка, підвів Серафиму і посадив її біля себе.

Вскочила злякана Софія, але, почувши, що коло Серафими Димів, ойкнула й соромливо защемкнула за собою двері.

VIII

...Зранку був гоїн. Коридором розливався дитячий реїт, а п'ята група влаштувала в себе колективну декламацію.

Сьома вбігав до учительської і хвилювався:

— Товариші! Олександрє Григоровичу! Ось ходімте. Це чудово! Розумієте, вони декламують:

...Строим мы,
строим дворец!

Це чудово. Міць колективу! Треба буде цей номер неодмінно вставити в черговий літературний ранок. Ходімте, послухаєте.

Димів ішов. П'ята група декламувала. Обличчя були натхненні, червоні з морозу і від декламації. Йому подобалось. Декламували ще.

О восьмій Димів дзвонив сам і говорив:

— На місця, товариші!

Після праці було засідання педагогічної ради, він читає новий обіжник губнаросвіти. Молода «німка» писала до Сьоми записки, Сьома червонів і виходив з учительської. Димів сказав «німці»:

— У вас голова болить? Ви б ішли до кімнати.

«Німка» хвилювалась і червоніла.

Обідали пізно. Прийшла Галя. Розповідала комсомольські новини. Потім увійшов землемір і сів «на предсідательське». На столі був самогон з перцем — дві карафки.

— О, з перчиком, з перчиком. Це чудово! — радісно говорив землемір. — У мене колега... да, той, що оце одружизся, — так у нього з перцем, градусів так приблизно щоб на п'ятдесят, п'ятдесят п'ять — просто культ. Вірять, розумієте, чоловік, як у животворчу панацею. І знаєте? Йому завжди помагає: що б не було — зараз склянку! Да. Ну, будьте!

Серафима мовчала.

Після обід Димів і землемір урочисто пройшли до учительської.

— Щось маєте сказати незвичайного? — спитав Димів, сідаючи в куток.

Землемір став посеред учительської.

— Да! Іменно. Скандал, розумієте! Така приємна несподіванка. Я жешось.

Король говорив радісно й переконано. Його слова теж були розхристані й теплі. Димів сказав:

— Це справді несподіванка.

— Так, так! Іменно. І розумієте, Олександрє Григоровичу? Я полюбив Серафиму Кіндратівну! Ну?.. Знали ми з вами тоді, пам'ятаєте? Як отут спали. От скандал! Прощу у вас руки Серафими Кіндратівни! Як чесний чоловік — з нею ми вже домовилися. І знаєте? Дуже недавно: цієї ночі. Гадаю, що буду їй добрим мужем.

Димів заворушився в кутку. Голова його якомсь глибше пішла в «мундир», і обличчя немов припало вапном. Він виговорив серйозно, повагом:

— Що ж, товаришу Король, принципіально ніякий дурень нічого не може сказати проти. Покличемо зараз «молоду» (жовчі!) і дочку. У мене ж дочка.

— А так, дочка! — погодився землемір, — ну! — Він подивився на Димова ясними очима.

— Отдай мене, Саша! Зачем я тебе? — говорила Серафима.

Димів підійшов близько до неї і тихо сказав:

— Сіма... Тепер? Коли у мене нікого, крім тебе і Галі...

Софія Павлівна плакала в їдальні.

— Поздно, Саша, пришла твоя любовь, — говорила Серафима. — Потерял ти мене. А Сергій Ніканорич жалеть мене будет.

— А ти, Галю, — спитав Димів, — куди?

Галя комсомолка. Галя стала до товариша Димова і сказала:

— Мама полюбила його — нехай іде. Так же, папа? А я буду з тобою. І Софія Павлівна буде з нами.

Софія Павлівна плакала в їдальні.

— Ну, товаришу Король, Сергію Ніканоричу! Шукайте свідків. Завтра йдемо до виконкому. Я згоден видати за вас свою жінку. Весілля вашим коштом.

— Ясно! Потім ми приїдемо до вас у гості... Це ж так приємно. Розумієте, я не можу без людей, дружбу я люблю. Ну, Серафимочко! Через три дні ми їдемо.

X

Другого дня в учительській Димів до Сьоми:

— Семене Миколайовичу, прошу вас взяти на себе обов'язки завідувача на два дні. Товариші, я розлучаюсь з своєю дружиною. Вона йде заміж за другого. Ця сімейна справа відриває мене на два дні від школи. Сподіваюся, що ви так само чесно будете виконувати свої обов'язки при Семені Миколайовичу, як і при мені. А тепер на місця. Вже дев'ять, — дзвони, Кузьма!

У виконкомі просто:

«Брак громадянина Димова А. Г. с громадянкой Димовой С. К. с обоюдного согласия считается расторгнутым. Дочь Галина остается по ее собственному желанию и согласию родителей при отце, гр-не Димове». №... Рік. Місяць. День.

Далі:

«Брачующиеся: гр-н Король С. Н., профессия — землеустроитель, возраст — 37 лет, национальность — украинец, и гражданка Димова, в девяти-

чество Сычова, профессия — учительница, возраст — 36 лет, национальность — русская». №...
Рік. Місяць. День. Свідки... Підписи...

Дома було просто. Димів сказав поділити все хатнє майно на три частини:

— Одну Серафимі Кіндратівні, другу — Галі і третю — мені.

І теж було просто.

Як поїхала Серафима з землеміром у другу волость, Димів сидів присмерками в учительській. І Софія Павлівна сиділа...

Читали.

Галя в комсомолі. Це їй з кандидаток у дійсні члени переходить скоро.

І думав тов. Димів: «Чому так просто? Ану, що там сказано? Так, зрозуміло».

Звертався ще до Софії Павлівни і теж запитував:

— Вам просто?

— Просто.

Читали...

А потім прилетіли весняні вітри, буйні, запашні, з невідомою думкою з країв невідомих.

Семирічка вже не замирала після праці. До вечора гуділи класи, ішла коридорами луна і гомін. Сьома дістав у культвідділі піаніно. Склалися нові гуртки.

Починались екскурсії.

Одного дня Димів скинув «мундир». Знову сміялися в учительській.

І було вже тепло, і сміялися тепло.

Ставало радісно: надходили весняні свята.

1924 р.

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ

Одного вечора помирала жінка начміліції в далекому районі. Був той район у холодних безсніжних степах. Помирала вона зимою. Пад нею стояла порожня сутінь. Небагато ступенів вище від нуля, струмкуючи, спадало їй на чоло. І на вії вже сіявся незримий попіл смерті.

Задуманий начміліції — партизан вісімнадцятого року, що бачив багато крові й контрреволюції, — стояв посеред кімнати в шинелі і в тяжкій мовчанці приймав кінець своєї любові, нікому не відомої. Він оде прийшов із служби й побачив, що їй (жінці його) сьогодні стало зовсім недобре.

— Левку!.. Я помираю, — запально прошелестіла сухими губами жінка. — Мене їсть жар...

І на щоках у неї розквітли дві червоні плями, немов запізнілі маки смутної, жовтої осені.

— Нахились до мене, Левку.

Він одірвав од підлоги підковані чоботи й одміряв два рівних, нешвидких кроки. Нахилив над нею велике й важке своє тіло.

Тіло було стомлене, але закуте в шинель, як в панцир радянського спокою. Неголене, поколупане морозами обличчя його почуло на собі легку пару, що йшла з жіпчиних грудей і пахла вже мертвими легенями. Він нахилився над нею ще нижче.

— Живи, борись, не давайся... — розначливо дивився він їй у вічі, що згасали щоразу глибше й невблаганніше. — Ось я лампу зараз засвічу, розпалю «руминку».

Малиновим картузом, що видали йому в гóроді, начміліції махав над горлом «руминки», вдуваючи в неї повітря, щоб вона швидше дала тепла. І подаремно. Бо тільки смолястий густий дим в'їдався в очі од сирого цурупалка.

А як довгі пропизливі пищики захрипіли в жіпчиних грудях знову, він кинув картуз на підлогу й знову приник до неї.

Надворі вже було зовсім тихо. То була пізня зимова ніч. Спали вже не тільки сусіди, а й предрайвиконкомку і секретар партосередку.

В цей час жінка начміліції поволі вмирала.

Раз по раз хапала грудьми густе повітря з димом, широко розкривала на лампу великі очі, повні невимовного жалю. Повсела ними по чоловіковому обличчю й стихла.

І стало в кімнаті так тихо, як у просторій гучній труні. З-під високого мокрого лоба дивилися на скам'янілу поstattь начміліції двоє білих очей, що вже нічого не бачили.

Тоді начміліції накрив її тіло ковдрою по шию і сів до столу.

...Ніхто не може знати, що думає комунар, коли всі сплять, і секретар партосередку спить, а він самотній

сидить перед мертвою жінкою. І ніхто не може сказати, чи плаче він тоді, чи палить без перерви цигарки. Чи, може, пригадує, як бився колись із бандитами, і тоді вона його полюбила — та, що тепер мертва.

Ніхто не знає.

На світанку встав начміліції з-за столу і вийшов. Він прийшов до секретаря комосередку й дочекався, поки той розбуркався й сів на ліжку.

Тоді сказав йому начміліції:

— Померла у мене жінка.

Секретар дивився на нього довго, незрозуміло, потім став на підлогу й підійшов на ступінь уперед.

— Померла, значить? Зовсім померла?..

— Да.

І вони постояли так кілька хвилин: один у самій білизні, з темними півколами під очима од перевтоми, і другий — у шинелі цегляного кольору, з неголеним суворим обличчям.

— Ех... — сказав секретар, — не по плану зробила.

— Треба скликати засідання ячейки, — сказав начміліції. — Вирішить, як ховати.

— Засідання? З приводу похорону? А вона ж... безпартійна ж.

— Да, безпартійна, — сказав начміліції і поволі побілів. Потім почув, що в скроні йому починає щось боляче шарпати.

Вони постояли ще кілька хвилин один проти одного, далі секретар одягся, і пішли збирати засідання.

Це вже проспівали треті півні, але ніде ще не прокидалися шуми. Тільки подекуди в вікнах починали блимати вогники. То найдбайливіші господарки квапилися до ранкової праці.

На засідання осередку прийшли всі чотири комунари і шість кандидатів.

У кімнаті осередку засвітили лойову свічку, поставили її на машинку. Секретар довго мовчав.

Хтось одійшов до порога й сякнувся. Суворо, діловито. Потім сказав:

— Холодно.

В середній шибці була дірочка. Дірочка була заліплена папірцем, але папірець трохи одстав і злегка шелестів од вітру. Проте ніхто на нього не звертав уваги, бо всі були в шапках і сиділи — хто склавши руки в рукава, а хто заховавши їх у кипені.

Нарешті секретар підвів голову й сказав, що на порядку денному стоїть одне важке питання.

Начміліції взяв слово для інформації й поінформував збори про смерть жінки.

Чотири комунари і шість кандидатів довго сиділи в мовчанні. Потому секретар подумав уголос, що треба висловитись і потім щось думати далі.

Стали говорити.

Спочатку один висловився, що смерть отак завжди: нема, нема, а тут і прийде. І що люди нічого зробити не можуть.

Далі висловились інші — глухо, з підтримкою. Бо всім було шкода; та що ж робити.

Але секретар поставив:

— Треба поховати. Щоб ком'ячейка взяла участь. Поїміть, товариші.

— Як, щоб ком'ячейка? Щоб ховала ком'ячейка?

— Звичайно. Не до пона ж іти. Як на вашу думку? До попа?

Один узяв слово й сказав:

— Тут, справді... Момент. На мою думку, момент серйозний і відповідальний.

Решта й собі сказали:

— Момент, що й говорить.

— Але ж і ком'ячейка...

— Яке вона має відношення?

— Та й як? По якому способу її ховать? Ну, померла. Що ж ми масмо робити? Ти сам подумай. Ну, померла...

— Да, але вихід? Вихід який?

Знову довго, напружено говорили:

— Головне, що виходу немає. Отут-то. Померла. Смерть прийшла. А як поховать? Як? Головне, що відношення до нас не має, і ніякого ж у нас обряду теж немає. Ото й тільки, що жила з членом ячейки. От це головне. А відношення ж не має...

Вже давно розплився і погас на машинці недогарок. До вікна поволі підліз ранок і розповзвся по кутках. У комосередку йшли безупинні дебати й міркування.

Начміліції встав. Походив напружено по кімнаті, роблячи чотири кроки по діагоналі й повертаючись усім своїм великим тілом на місці.

— Ну? — спитав він, одвертаючись до стіни. І між брів йому лягла глибока печаль.

Але на цей раз вирішили тільки так:

Слухали: Про те, що в тов. Гуці померла жінка і як її ховати.

Ухвалили: Поскільки ком'ячейка не знає, як її ховати, і поскільки громадянка, що померла, стороння для ячейки людина, позапартійна жінка, відношення до ком'ячейки безпосереднього не має, постільки й ховати її побойовому ячейка не вважає за можливе. І, крім того, нема в нас для такого іменно випадку якогось обряду.

Був уже день. Ішов він у всевладнім, хоч не дуже складнім гаморі малесенького центру. До виконкому підїжджали підводи й гриміли колесами об гострий камінь недоробленого бруку. Через дорогу гнали господарі на водопій свій товар. Вставало мелодійне мукання, чутно було шматки протех і зрозумілих розмов.

На кожного чекала робота. І всі порозходились.

Начміліції прийшов до своєї канцелярії. Сів до стола. Вартовий міліціонер повідомив його, що ніяких випадків увочі не трапилось, і почав пити воду просто з відерця, що стояло тут на підвіконні.

Пив він довго, стогнучи й розливаючи собі на вуса.

— Поснідавши, товаришу начальник, — дружньо посміхнувся потім міліціонер до начміліції і ретельно витер вуса хусточкою. — ...Розпоряженій ніяких не буде?

Начміліції покреслив олівцем по столу, подивився на портрет вождя, що був тут від перших днів революції, і попрохав товариша не дуже голосно:

— У вас, товаришу, жінка є. Вам черга змінитись, вартовий сьогодні Гілка. Попросіть свою жінку і ще якусь сусідку, щоб пішли до мене на квартиру. Моя ця ніч померла. Зробити там що слід. Обмить... І зодягти. На стіл покласти. От тільки стіл у мене малий. Треба більшого. На моєму навряд чи ляже...

Міліціонер тихо скрикнув:

— Та що ви! — Потім похилив голову, перейшов до другого стола й сказав: — Е-ех... Тяжело це вам.

І пішов.

Начміліції посидів трохи і теж пішов. Він нічого не їв з учорашнього дня, не спав другу ніч. Йому боліла голова і трохи тремтіли ноги, коли він ставав ними на землю.

Перед своїми дверима спинився. Довго не знаходив ключа. Потім пригадав: ключ поклав був у бокову кишеню.

Відчинивши двері, постояв трохи на порозі, потім увійшов і знову дивився довго на мертву. Вії зовсім їй за-

хололи і напівзакрили очі. На підлозі лежав малиновий картуз. В «руминці» — чорний оцупок сосни.

Начміліції стояв довго, поки прийшли дві жінки. Вони почали прибирати в кімнаті, поратися коло мертвої. Одна з них помацала мертву за кінці пальців, що визирали з-під ковдри, і, глянувши заклопотано на жінку міліціонера, порадила їй тій:

— Візьмись, візьмись... подерж за ногу... щоб не при-
снулася.

Міліціонерова вагалася хвилину, потім теж торкнулася до холодних пальців і зітхнула. Вони дістали другого стола, і, пораючись, говорили пошепки, й хрестилися крадькома.

Начміліції дістав паперу і, зігнувшись біля вікна, став писати.

Він задумливо одволожив у губах хімічний олівець і написав перші рядки:

«До Крутоярської ком'ячейки.
Од начміліції Гуца і, члена КП(б)У

З а я в а».

Але тут він поклав олівця і довго водив пігтем по холодній дзвінкій шибці, гаптованій морозом і снігом. Потому зсунув брови до неможливого, так що вони вперлись одна в одну, як гузирі обпалених, оббитих вітром снопів, і став тоді писати. На трудних переходах він подовгу сидів, не розправляючи сніни, крутив олівцем у висохлих губах.

Дві жінки давно вже прибрали в кімнаті. Одна залишилася над трупом, схилила голову на руку й дрімала в знемозі. Друга пішла по сусідах.

Короткий день зійшов, і знову був вечір. А Гуца все ворушив спиною, здригаючись над папером, доки зовсім смеркло.

Нарешті він підвівся, згорнув заяву і, засунувши її за карваш, пішов знову до секретаря.

Знову зібралися в осередку чотири комунари й шість кандидатів. Начміліції просив переглянути справу.

Секретар довго мовчав. Від напруги голова йому стала наливатися чимсь важким. Почував, що на грудях просту-пає піт. Не відкриваючи зборів, він почав відповідати на власні думки:

— Ну, як ми будемо йти за труною жінки, що померла собі тому, що смерть на неї прийшла, і ні в якій борні вона не впала фактично, йти й співать, та ще, кажете, й музику?.. І прапори, хтось сказав. Які ж у нас прапори? І потім скажуть селяни: «Диви, як жінку начальника — так он як ховають. Чим же вона краца?»

— А по-твоєму, товаришу секретар, як? Зарити людину, як... хто й зна що, та й... А яке це враження справить? А коли б у тебе жінка померла? Або в мене...

Начміліції мовчав.

І секретар мовчав.

Потім встав один, зціпив зуби й глибше насунув собі на брови «плетьонку».

— На смерть ішов, добра б тобі не було, — сказав він і заглибився в свої слова. — На смерть ішов, ну, а такого ще не бачив. І що його робити, то вбийте мене — не скажу.

Другий подав із кутка:

— Главное, нема ще в нас усіх подробиць. Поле тобі чисте. Всіх паразитів пороздавлювали, а подробиць нема. І де їх взять? Це тобі первий факт. А другий гвоздь, що все ж рівно знайдемо. Знайдемо і сотворимо, із-під землі виконаємо. Так це собі, товариші, і знайте.

Але це знали всі й так. Проте як бути зараз? На практиці...

І думали: «Шляхи-то знайдемо. А поки що — неясно...» І тому такою тривогою бились серця.

— Вихід мені єдиний, — сказав начміліції, одступаючи до дверей.

— Одвезти на підводі на гробки й поховати самому? — спитали.

— Виходить.

Всі відчули глибокий біль поразки.

Тоді начміліції поклав на стіл заяву.

— Як знаєте, товариші, — сказав він. Повернувся широкою спиною, згорбився і вийшов.

Вийшов він на тиху вулицю. Спокійне і недосяжне небо горіло над землею. Начміліції почув кризь вікно гомін в осередку. Перед очима встали в ту мить одинока кімната, замережані шибки й «руминка» з чорною грубою через стіну. На столі лежить жінка — в білім убранні, в чорних черевиках. І подумав болісно й ясно:

«Ні. Не повезу її сам на тачанці...»

Секретар узяв зі столу папір і розправив його на коліні.

— Я думаю, товариші, почнем засідання,— сказав він безнадійно.— Ось я прочитаю вам спочатку цю заяву. «До Кругоярської ком'ячейки. Од начміліціі Гуці, члена КП(б)У. Заява».

Секретар зупинився на мить, глянув на товаришів і, зітхнувши, почав далі:

«Товариші, ви всі — члени партії й кандидати КП(б)У, тут довго я не буду про це писати. Мені боляче говорити за безпартійну, але мертвого з гроба не вертають. Намучилась вона за свій короткий вік доволі. 1919 року в декабрі стояла холодна зима. Я тоді командував партизанським загonom в іншому повіті, де ми клали своє життя за революцію. Там я й познайомився. Вона була ще не за мною, але не раз виручала мене з біди. Може, це ради мене і невідомо, однак революція перемогла, а моя жінка, рятуючи мене від дроздовських офіцерів, одводила їм очі, бігала до мене в балку трохи не боса й застудила груди, потім стала кашляти.

Мені байдуже, що там говорять, ніби вона гуляла до мене з кимсь іншим, аби не з ворогами революції, яких вона й близько не підпустила, це я заявляю вам чесно, як комуніст.

Тепер я вам скажу. Вам відомий бандит Пшеничний. В трибуналі знають, що я його піймав і скарвав своєю рукою як зрадника, що був раніше в партизанськiм загоні. Хто такий Пшеничний? За фельдфебельські нашивки продав трьох комунарів, і їх повісили в городі проти кавалерійської школи. Так от, це вона вказала мені на його слід, і я його розстріляв, а вона сказала йому: «Собаці й собача смерть». Скільки нам доводилося ще бути в скрутному становищі, а хоч би раз вона, ця безпартійна жінка, підірвала мій дух або не підтримала мене коли треба. Цього ніхто не знає, а я гадаю, що жінка комуніста, раз вона не з ворогів, а з свого класу, єсть борець за революцію, котрого ми повинні ховати як товариша. Правда, це було давно. Пройшли роки, і вона помирав мирною громадянкою. Це нічого не значить. Що ж я

повинен робити? Покласти труну на підводу й самому одвезти на кладовище? Так ніби виходить, та я цього не зроблю, а ячейка повинна знайти якийсь вихід із цього нещастя.

Мені й так уже боляче на серці і важко про це говорити. Я тільки надіюся на вас як на комуністів, що ви придумаєте, як зробити перед масами трудящого селянства, щоб ячейка і в такому випадку показала шлях, хоч тут і не життя, а смерть.

На цьому я висловлююся й закінчую заяву.

Чл. КП(б)У Гуца

Секретар замовк. Один із десятих підвівся, пройшов до стола й сказав:

— Що ж ми придумаєм? Це справедливо в заяві. Ану снажи, як треба зробити?

— У нас є прапори? Почти що немає. Музика в нас є? Немає... Похоронні співи... Немає... «Смело, товарищи» та «Ви жертвою впали», більше не знаємо...

— Ще «Інтернаціонал».

— Ні, сюди «Інтернаціонал» не підходить. До чого тут «Інтернаціонал»? Що ж ти співатимеш — «Повстаньте, гнаві...»?

— Ні, не підходить.

— І знову ж «Смело, товарищи» не підходить...

Довго мовчали, крутили цигарки, розглядали свої подрані чоботи.

Тоді встав секретар і голосно заявив:

— Треба порадитись з масою.

— Треба...

Всі погодились.

— Покликать незаможників. Це б давно треба. Разом і вирішимо.

— Товарищі, вже дуже пізно. На дзвіниці вдарили другу.

— Завтра на світанку й вирішимо.

...На тому й розійшлися по хатах.

Почався світанок. Це був уже третій день.

Секретар не лягав зовсім, тільки палив цигарку за цигаркою терпкими глибокими затажками. Тепер він обмірковував справу з знаменами. І ось йому з'явилася думка: «В кооперації є свій прапор». Вихід! Як це він раніше

про це не подумав?.. Ото тільки, що на ньому, на тому прапорі, написано:

СМЕРТЬ ПРИВАТНИМ ТОРГОВЦЯМ
І СПЕКУЛЯНТАМ!
ТІЛЬКИ ЧЕРЕЗ КООПЕРАЦІЮ
ДІЙДЕМ ДО СОЦІАЛІЗМУ!!!

Напис-то нічого сам по собі. Напис хороший, але ж...

Секретар приклав лоба до шибки й відчув заспокоєння. У сінях заклацали щеколдою. Прийшли члени осередку з незаможниками. Довго гупали в сінях — оббивали сніг. У розчинені двері вривався жорстокий мороз.

Увійшли. Сіли. В кімнаті тоді лишилася ще вільна просторів, що була над головами.

— Порядок дня у нас той самий, — оголосив секретар. — Давайте практично...

— Прошу слова, — сказав незаможник, протискуючи вперед руку.

Він потер долонями об коліна й сказав:

— Од каенесу буде чоловіка з двадцять п'ять — мужеських і женських.

— Як? Хіба ви вже говорили про це в себе?

Незаможник звів на нього карі, як у дитини, очі, що грали в сьйві невеселих зморщок.

— Так. Ми говорили про це, товаришу секретар, — сказав він, хукаючи в рукав. І тут загомоніли всі.

— Раз покійна була така жінка іще в дев'ятнадцятому році, а потім, обратно, вийшла за начальника, то слід поховати по-радянському. Щитаємо, що заслужила. Та народу тут піде видимо-невидимо. Народ, думаєте, так-то вже за священика й держиться? Звісно, що до чого йде.

Секретареві стало трохи ніяково, що так несподівано стало все так ясно. Він подивився на всіх, прояснів і ніби запитав, ніби ствердив:

— Це інша справа. Це я розумію. Поховати по-радянському — це ж зовсім не значить, що йтиме сама ячейка й співатиме «Ви жертвою впали». Товариші! Тепер, значить, прапори. З прапорами ж? Чи як ви гадаєте?

— От туди! Звісно!

— Забрать усі прапори, які є.

— А які ж у нас є? Так що й нема їх...

— Є,— сказав секретар.— Добрий прапор має кооперація. Тільки що напис на ньому — «Смерть капіталістам», чи щось таке...

— Напис правильний.

— Та воно правильний, а вроді не підходить для такого случая,— подав незаможник з карими очима.— А повидирати літери не можна?

— Та чого ж? Мабуть, можна.

— Е, ні,— зауважив інший.— Видирать не треба. Нащо ж псувати таку річ? Можна перевернути написом донизу і таким способом накрити труну.

Так і ухвалили: перевернути слова донизу й накрити труну. Так буде навіть урочисто і взагалі найкраще. Незаможникам і членам осередку прийти на місце о дванадцятій годині для винесення тіла. А другий прапор, хоч той маленький, взяти ще в сельбудинку.

І, нарешті, прапор комосередку.

Секретар з полегкістю записав постанову в протокол і потім зробив виписку.

Знеможений чеканням і горем начміліці одержав ранком пакет. Розірвавши конверта, він наблизився до столу, схилив над мертвою тяжку чубату голову й перечитав:

«Витяг з протоколу № 127 засідання Крутоярської ячейки КП(б)У.

Слу х а л и: Про похорони громадянки Гуці.

У х в а л и л и: Поховати жінку члена ячейки КП(б)У тов. Гуці по радянському обряду. Винос тіла призначити на 12 годину дня, в якому взяти участь і однести тіло на кладовище персонально всім членам ячейки сукупно з незаможниками та з співом революційних пісень під червоними прапорами».

На окремому клаптику секретар писав:

«Тов. Гуца, не серчай, брат. Сам знаєш, як важко нам. Досвіду в цьому немає ж ніякого. Підтягнись».

Начміліці розгладив брови й збудив двох жінок, що спали, сидячи на стільцях. Став перед ними й голосно перечитав витяг з протоколу.

— Тобто як же це? — сказала одна, більше до себе, і закліпала очима.— По-новому, чи що?

Він поклав папірця в кипеню і рівними твердими кроками вийшов з будинку.

Сніг рипів під ногами, немов хрумтіли зорі, що падали з високого, тихого неба.

1925 р.

АНТОНІВ ОГОНЬ

I

— Вставай, брат-камерад! Гей, чуєш ти? А глянь, він спить, як той кінь. Потяг стоїть десять хвилин. Вставай, чорт! Станція Помішна...

Той, що так гукав на цілий вагон, торсаючи свого товариша, був чубатий здоровецький паруб'яга в добрих чоботях, у чорній куртці і в новенькому дешевому галстуку під свіжим м'яким ковнірцем. Широке енергійне обличчя його, що дивилося на горішню полицю, де мурчав «брат-камерад», аж кипіло йому обуренням і здоров'ям.

— Проспиш ти, брат-камерад, і царство небесне отак,— сказав він сердито.

Товариш його схопився й почав тикатись по кутках, складаючи в кошики розкидані книжки та інші свої речі.

Це був високий білястий чоловік, років, може, з двадцять сім, але через те, що він був заспаний і мав якийсь неvigідний землистий колір обличчя, він виглядав значно старшим. Він ретельно почав засупонювати кошика, натискуючи на нього коліном, від чого ззаду йому напинались штани, що були дуже витерті й сильно блищали. Вже з самих цих штанів можна було вгадати в ньому людину якщо й не дуже енергійну, то принаймні дуже всидливу й терплячу, яка, може, кілька довгих років добивалася свого в одних і тих самих штанах.

— Пся крев,— мовив він нарешті дуже спокійно, навіть мляво і до того ще так, як справжні поляки ніколи не вимовляють.— Чом же ти мене раніш не збудив?

Паруб'яга в дешевому галстуку весело подивився на пасажирів і раптом зареготав:

— Го-го-го! А щоб ти пропав! Оце добрий лікар. Та тобі няпо треба. Як же ти будеш без мене? Хто ж тебе будитиме?

Пасажири й собі засміялися, а той, білястий, трохи занепокоївся, наморщив лоба й почав навантажуватися кошачками та пакунками.

— Ну? — сказав він і подивився на свого товариша.

— Що день грядущий мене готувить? — спитав той і додав: — Ходім. Проведу тебе. Сьогодні ти вже робиш перший ступінь на terra incognita з дипломом у кишені. Давай, брат-камерад, твої жечі на плечі. Ходім.

І коли вони вийшли на перон, то пасажири почули його молодий енергійний бас:

— Гей, дядьки! Хто з Кривого? Масте пристойний заробіток із цього пасажира.

До них підійшов кремезний чоловік у високих калошах, у папамі і в макінтоші.

— На Криве? — запитав він.

— Так, — відповів білястий.

Чоловік у макінтоші зміряв його поглядом і промовив ні до кого:

— Я маю вже підводу. Хочє три карбованці. Може взяти й двох. Дамо йому в такому разі по карбованцю й сімдесят п'ять. Ви згодні?

— Ну, ясно, згоден, — крикнув за білястого товариш. — Поїду не я, а ось цей цілитель недуг. А мені ще машиною шкварити. Ну, прощай, Миколо, давай лапу. Гляди ж... Головно, брат-камерад, не спи. Дуй. Чорт його зна, що там нас чекає. Але треба йти сміливо. А роботи ж там чекає... Роботи... Роботи... Ну, дуй, брат-камерад, дуй! Та не забувай Гупаленка, то й чорт тебе не забуде, як той казав. Все ж таки п'ять років протирали рядом штани на словах тієї альма матері. І не спи!

Пролунав другий дзвінок.

Паротяг засичав, як чорний змій, роздув піздрі білою парою, чхнув і поволі рушив.

— Прощай, Гупаленко, — крикнув білястий, коли той на ходу вже стрибнув у вагон.

— Ого-го-го-го! Миколо, го-го! — відповів Гупаленко з вікна, ще й картузом помахав. — Дуй, брат-камерад! Го-го!

Так розсталися на далекій степовій станції Гупаленко та Микола Підгаєцький, що оце, скінчивши медицину, їхали кожний собі на відпочинок, а потім і на роботу.

— Їдем,— сказав чоловік у макінтоші й зворушив погою Миколиного кошика.

Микола ще раз глянув, як зникав потяг, і пішов до підводи.

Вони добре вмостилися на возі, але дядько їхав повагом, бо саме випав дощ, і колеса врізалися в м'яку дорогу.

Супутник Підгаєцького витяг цигарницю й запалив. Потім простяг Підгаєцькому.

— Ні, дуже дякую,— відповів той,— не маю, на щастя, цієї згубної звички.

— То дивно. Адже ви, здається, лікар? Принаймні скінчили оце медичний факультет.

— Звідки ви знаєте?

— Ваш «камерад» сказав, що ви «цілитель недуг». А лікарі мусять палити й проповідувати іншим не вживати цієї отрути.

— Він сказав правду. Але я не палю.

— Дуже розумно робите, дуже розумно,— сказав сусіда, посміхаючись. Він підгорнув під себе добрий жмут соломи, розправив ноги і вже більш не тривожив Микола.

Сонце почало припікати. Сира дорога взялася теплою парою. Коні, посковзуючись, розмахували хвостами й хропли. Їзда була тиха і досить важка.

Микола мав звичку міркувати про себе. І тому, коли його супутник почав дрімати, він міркував:

«Це дуже добре, пся крив, що я вже скінчив... І що мені двадцять сім, а не тридцять сім, припустім, чи скільки там — це теж незле. Наш вік — то є короткий вік. Такий короткий, що людина не встигне гаразд круг себе обдивиться, щось помислити, ба й щось удіяти, як її вже й нема».

І, так промовивши, він спускав гарячі повіки, немовби зачиняв за собою віконниці, ховаючись у тихий морок.

— Ньо-о ж ти, патика! — погукував дядько на борозню.

А Микола собі міркував:

«А ці п'ять років, що я вчився на лікаря, то хіба ж бачив їх або я їх відчув? Отак, наче водою спливли. Тепер лише підчитуй собі потроху... А життя, то ти візьми його до рук, як ті віжки від баских коней, та й потроху попускай, потроху. Мовляв, і не розганяйся так, щоб нестямився, коли й приїхав».

Отут він довго дивився на левів, що поважно пливли ген-ген по небу, замітаючи його свіжно-кудратими своїми гривами.

Як перекотили за могилу, коні пішли тюпця, гарба заторохтіла і веселіше пострибала вже по сухій до-розі.

Миколин сусіда прокинувся і знову палив і поглядав іноді на Миколу через носа, випускаючи вбік тоненькі струмочки диму.

Він мав уперте підборіддя й сірі котячі очі, що світилися чи то іронією, чи то підозрінням. Вигляд мав напрочуд здоровий, ведмежі щелепи ходили йому, як брама, коли він розмовляв. Дивлячись на нього, Підгасцький відчув незрозумілу ненависть і заздрість. Невідомо чому саме заздрість.

Сусіда виплюнув із зубів цигарку, дістав із чемоданчика шматок пирога й почав їсти.

— Маєте, може, призначення до Кривого? — раптом запитав він досить непривітно, коли вже під горою зазеленіло містечко.

— Ніякого.

— А що ж робитимете?

— Нічого поки що. Треба тим часом обдивитися, відпочити.

— До брата, значить?

— А ви ж це хто такий, що знаєте?

— Я? Я знаю. Хо-го, будемо ще з вами зустрічатись, колего Підгасцький, коли так.

Останню фразу промовив уже майже весело. Очевидно, відповіді Миколині його потішили.

— Адже ваш брат Слав Підгасцький?

— Ви його знаєте?

— А другий брат Кость?

— То ви, певне, свій чоловік у Кривому?

— Як бачите.

— У них все гаразд? Не знаєте? Я дуже давно був. Кілька літ.

— А що їм стане? Ну розкажіть же про університет. Як там у вас тепер... нові порядки?

— У-гу, я знаю тепер, хто ви,— перейняв його Підгасцький.

— Можливо.

— Ви лікар із Кривого.

— Він. Доктор Кранц.

Дядько раптом засмикав віжками, засовався на полудрабку й луснув борозню батожилном.

— Ну ж, ти... боїшься!..

Потім таки не витримав, повернувся до пасажирів і запитав Кранца:

— Так це, значить, ви лічили тобто мою невістку Хвеньку, що тобто ногу одібрало після апаратії?

Кранц покопирсав у зубах соломинкою, сплюнув на дорогу й відповів:

— Поганяй, поганяй!

Дядько крутонув головою, нараз повернувся до коней і знов оперіщив бідолашну борозню.

— Пішла ж, ну! Ще й боїться...

Микола потроху почав розповідати за інститут.

А Кранц слухав та все дивувався.

— О, ві! Не так колись було. Ну-ну, порядочки!

Потім дещо віп розповів із життя в Кривому, про знайомих тощо. Але то були оповідання, повні скептицизму та іронії.

— Почнете працювати, то побачите, що то за втіха мати справу з цими... громадянами. А інші втіхи... то їх тут, знаєте, свого часу махповці позабирали...

— То, звичайно, як до життя підходити,— говорив Микола,— бо то є дуже складна річ.

— Ще б пак! Але все це, здається, не дуже вас обходить, бо ви, я бачу, філософ,— сказав, посміхаючись, Кранц.

Криве зовсім було близько. Навколо вже торохтіло розтаборене по-літньому життя. Перегукувалися людські голоси. Після дощу потужно пахло свіжими соняшниками та свиріпою. Микола дихав на всі груди, випинаючи їх назустріч веселому вітрові.

Десь виривалася в повітря несподівано висока й енергійна лайка.

«А навколо таки силенна сила цікавих... ну, ландшафтів, чи як ці німці кажуть. Що не кажи, а революція, пся крев, порозмальовувала їх так, що неабияк,— думав собі Микола.— Є, є цікавого. Аби лиш не проскочити повз... Оглянешся, мовляв, а позад тебе такі духовні малюнки, що були аж горіли, видко, та вже ливняють. І ти ливнеш. От і посмикайся тоді. Гм...»

— Та по-о ж, ти, з-задунайська! — стомлено гукав дядько.

Вони в'їздили в містечко.

Кранц устав біля лікарні. На прощання він сказав:

— Певне, будемо бачитись? Вам же цікаво одвідувать мою лікарню?

Підгаєцький мляво потис йому руку й так само відповів:

— Я гадаю. Поганяйте, дядюшко, он туди...

Потому гарба під'їхала до воріт.

Це були сірі сторчові ворота з великою клямкою біля хвіртки — спокійні й поважні. За такими ворітьми завжди відчувається чисте подвір'я, повне всякої живності.

Тут мешкала родина Слава Підгаєцького, дуже відомого фельдшера — на все Криве. Можна сказати — спадкового фельдшера. Колись іще їхній дід, повернувшись із довгої служби цареві та вітчизні, оселився на цьому місці, збудував собі хатку і став лікувати народ, бо в солдатах навчився був тієї медицини. Так і пішли по людях чутки: фельдшер Підгаєцький! Як тільки що кому трапиться, так і до нього. Дійшов дід неабиякої слави. Бо таки не тільки людям, а й скотині міг при біді пустити кров, одволати від живота чи запобігти іншому лихові. Потім і його син, цебто Миколин, та Славів, та Костів батько, теж вивчився на фельдшера, так само в солдатах. Хатку стару він потім завалив, а натомість поставив пристойний будинок. Славу ж дідову не розвіяв, а ще збільшив її, заслугував і собі вічну подяку кривчан та й далеких слобід та висілків, що навколо Кривого. Своїх синів він теж привчав ще змалечку до медицини. Та тільки старшого Слава й дїждався побачити своїм спадкоємцем. Слав років дванадцять тому закінчив уже школу, таки справжню фельдшерську школу, а не в солдатах, і, проблукавши кілька років по земських службах, осівся на батьківщині — на приватну практику. При цьому й помер батько, не подолавши висипного тифу під час лютої епідемії 1919 року.

Кость, найменший син, був єдиний, що тьмарив батькове трудове життя. Все йому якось не велося.

Микола ж, навпаки, пішов угору. Він таки достукався перед батьковою смертю вступити на медичний факультет, що тоді навіть звався медичною академією. Набідувався він, зате ж тепер лікар. А скільки він мріяв про це. Доктор Підгаєцький — це ж... не фельдшер Підгаєцький. Хоч саме прізвище Підгаєцький бринить чимсь шляхетним. Мабуть, таки давні прадіди були поляки. І хоч давно, ще з діда, нічого польського в родині Підгаєцьких не залишилося, крім прізвища та імені Слав, а все-таки Ми-

кола почував ніби якусь приємну зверхність над хлопцями, з якими гуляв ще в дитинстві. Тоді ж він навіть за-своїв собі двоє польських слів. Вимовляти їх добре він так і не втямив, а проте вони вросли в його вдачу павіки.

«Пся крєв, воно таки приємно приїхати в гості, скінчивши університета. А як тут Кость? Що робить він, цей ледацюга, що зрадив дідівську традицію й зовсім кинув учитися будь-чого?»

Микола з великою приємністю ступив на затишний ганок, обкутаний густою мережкою хмелю.

Назустріч вийшов заклопотаний Слав у білому халаті — саме приймав пацієнтів. Він так і завер. За ним вибігла стурбована жінка з малим Вітулькою, потім її сестра, потім подружка сестрина, сухорлява дівчина, що приїхала з сестрою в гості з профшколи. Народу назбиралося, отже, доволі. Нарешті заgrimів і Кость:

— А-а, професор Підгавцький! Здоров, здоров! Ах ти ж! Дивися! Ну!

Всі цілували Миколу по кілька разів, обтрушували його, обдивлялися з усіх боків і говорили всі разом. Дуже були зворушені. А Кость скидав із воза кошики та пакунки і галасував:

— Дуню! Тягни цю премудрість до хати.

Потім Слав покінчив швидко з пацієнтами, ще раз обняв Миколу, і тоді всі повалили до їдальні. Там їли довго і випивали, хоча Микола і не вживав горілки, але його примушували для такого свята.

— За здоров'я нашого лікаря! Перед тобою, Миколо, все. Перед тобою... Ах, що там говорити. Щастя людині.

І випивали. Одним словом, зустріли його дуже гостинно.

Довго, до пізньої ночі, не стихали голоси. І здавалось Миколі, що він гори може перекинути, аби захотів. І всі, не тільки Гупаленко, а й вони, вся родина, кажуть те саме. Навіть якась енергія ніби десь заворушилась, якби саме тоді була й трапилась «гора» — напевно б перекинув.

...Наговорилися й полягали, звичайно, спати.

II

День один і другий пройшли дуже швидко й непомітно. Миколі доводилося по кілька разів розповідати за іспити, за професорів, за театри, за великі вітрини з золотом і

шовками, за все, що тут здавалося таким неймовірним і незмінно викликало у слухачів великий подив.

Але потім Кость почав виявляти свою нестриману вдачу, чим справедливо обурювалися і Славова жінка, і сестра, і подружка сестрина, і всі, хто слухав.

— Ну чого ви роти пороззявляли? — кричав Кость. — Ах! ох! ух! Ех, ви ж. Глибінь провінції.

Йому закидали:

— Мовчав би. Теж городянин. Мовчало б краще.

— Ясно. Я — Великий Вигнанець, щоб ви знали...

...из городов бежал я нищий,

И вот в пустыне я живу,

питаюсь жирной пищей...

— Та вже ж. Лобуряка здоровий. Подивися на нього.

— А ви — тля! Славе, це ж тля в тебе. Де рація вашого існування? Одверто: я ніде її не бачу.

Слав завжди поспішав. Він мав в селі велику практику і не міг через те подовгу просиджувати в гурті. Раз у раз ходив він з великим грушевим ціпком по містечку, довгоногий, з стетоскопом у кишені, що торохтів йому на ході. А ні, то їздив на села на власних бігунках, що в них дядьки перепрягали свої коні, коли приїжджали за ним фургоном.

Слав одмахнувся од Костя, наче од мухи:

— Та замовчи ти, Костю. Не можна ж так.

Але той не мовчав.

— Ну що ж тут дивного? — кричав він. — З якогось там шкарбана професорська порохня сиплеться, а вони ахкають. Ходім краще, Миколо, на Бежбайраки. В поле ходім! Там у Слава пшениця. Ех! Заночуємо на хуторі. До дівчат тебе поведу. Життя! Локомотиви, а не дівчата.

— Пропаций ти хлопець, Костю. Пропаций ти, пся крив, — говорив йому Микола.

А Кость відповідав гордо:

— Як усі поети!

— Такі, як ти, хіба. Такі пропаци. Поети, що таке поети? Хіба вони здатні на працю?

— Ну, доволі філософії. Їдьмо на Бежбайраки. А потім я вже дивитимусь, на що здатний ти сам.

Звичайно, Микола на таке не міг погодитись. Це було навіть смішно, що той вітрогон так серйозно пропонував подібні речі. Їхати — куди? До якихось дівчат. Ха! Він не уявляє собі, що таке серйозна людина, лікар.

— Ну й чорт з вами, коли так,— говорив тоді Кость і завіювався кудись через сад понад яругою.

Одначе дуже швидко життя набрало для Миколи найспокійніших форм. Йому давали повну змогу відпочивати. Його не тривожили більше.

І от він лежав собі в альтанці в дитячому плетену возику й розгойдувався повільно в такт своїм думкам...

Рип... ри-и-п...

Рип... ри-и-п...

Рипів возик. А в тому возику стиха шаруділо під Миколою сіно.

Над альтанкою згиналося вишневе гілляччя, навантажене темним соком ягід. Вколо даданів* дзвеніли томливо золоті комахи — хвалу робітному дневі, що одлетів. Удень плодилися й працювали. Пругко сідав вечір. Клав невидиму печать на все, що подіяли люди і що помислили,— від зорі і до його неминучого приходу.

Пругко сідає вечір — таємними літерами заводить діла землі в розгорнуту, мов крила, велику книгу Безвісті... Так говорив Кость. Микола, гойдаючись, думає. Спокій.

І раптом за парканом грає в порожню дійницю перший напружений струмок.

Молоко.

Струмочок сикнув із повного, мов той удалий книн, вим'я, долетів до дна, вдарив у дзвінку дійницю і голосно розсипався на дріб'язок. Молоко.

Джі-і-м!

А його вже наздоганяє другий, і за хвилину високо сходить у повітря жагучий танок:

Дж-жім-мі! Джі-м!

Дж-мі! Джі-м!

Дуня.

...Дуня майстерно доїть. У неї струмочки наче граються.

Вона не дурно бере од Слава п'ятдесят карбованців на рік, ще й одяжу.

...Микола чекає вечірнього молока. Дуня приносить повен кухоль і ставить на столик. Молоко шумує, пініться, і швидко теплий його запах наповнює альтанку.

Кость тим часом залучає теля. І п'є потім із дійниці. Напившись, він пробує голос, декламує:

* Булики системи Дадана.

Пахучі соки землі!
Гіркий полин і холодна м'ята...
Дух кануперу і любистку!

Незабутні перелази на жовто-синіх грядках, де в'януть останні васильки, де сухе бадиля! І ситі осінні корови в левадах... Тоді, земле, приносиш ти на пухких своїх грудях, на гаптованих у просинь рушниках рожеві внески до надзвичайного кооперативу людськості... І тоді поважно заглиблює трудящий люд пазурі в твої пухкі груди і припадає устами до Твоїх Великих Молочних Дійок!

Ох, пахучі соки землі!
Гіркий полин
І холодна м'ята...

Кость рече, як молодий лошак.

— Великий Вигнанець, хе! — каже Микола з глибоким скептицизмом. — Було б тобі не псувати повітря в інституті своєю романтикою, а працювати. О, ми дійшли великого терпіння в роботі. Так то ж ми. А от ти тепер співай про великі дійки, доки тебе Слав од них не прогнав іще.

Тим часом Дуня масивно стоїть поруч і каже:

— Пийте, бо прохолоне.

Вона витирає спітнілий, але спокійний вид свій шкарубким рукавом і йде собі геть.

Гуп. Гуп. Гуп. Гуп.

Спокій.

Микола бере кухоль. П'є тепле вечірнє молоко. Воно паує йому на коротких англійських вусиках і м'яко посідає шлунок.

Тоді він думає:

«Слав таки добре влаштувався. Має собі хоч поганеньку батьківщину, оцей сад. Колишні батькові пацієнти, що їх він теж прийняв на спадок, вони так само вважають і його, як і батька колись, за свого «спасителя». Він таки не погану голову має од батька, мій Слав. Вже ж не таку, як той ледащо Кость, що в жодному інституті не міг утриматися, — скрізь чистили. А от Славові, йому і в господарстві не погано ведеться: коні, корови, свині, бджоли, ягоди. Гей, і жіночка, мов тая цесарочка, і син Вітулька — такий хлопчисько, що хоч хто, то позаздрить. От син! Мале, в колодочки лише вбивається, але ж розумне. Ото хлопець».

— Вітулько! Туль! Туль! А як ти сьогодні сказав на дядя? Хто дядьо? Хто? — питає Микола з альтанки.

Вітулька вибігає на ганок голий, налитий, мов пуп'янок, і дзвінко гукає:

— Зяну-у-да!

— Ха-ха-ха! — ніяково сміється Микола. — Та як, як? Ах ти ж!.. пся кров. Ото вже десь на вулиці почуло та й до мене приклало. Власне, зануда, а не «зянуда». Ну, я ж тебе піймаю. Нашльобаю, ой дам тобі «зянуда».

Але Вітулька зникає за сукнею в матері, що теж регочеться аж до сліз. Вона така маленька й ловка, а Слав такий довгий, довговолосий, і от, диви.

«Ні, Слав таки молодець, — думав Микола далі. — Та він собі в оцім благодатнім містечку не фельдшер, а найменше, як приват-доцент. Найменше. Ще я собі на лобі, може, і не одну гулю насаджу, покіль доступлюся такої популярності. А ти ж як гадаєш? Життя — то це тобі не Штрумпель або якийсь там Бум*. Тут тобі геть все на практичних вправах побудовано. Можеш собі щонайкраще усвідомити всі найновіші теорії, а на Останньому Іспиті сядеш. Так, самого знання медицини, мабуть, не досить. Любов і зненависть у чотирьох стихіях Емпедокла, ось ти крізь них пройди і вийди переможцем на Останньому Іспиті. Спробуй, пся кров, і сядеш. Да-да. Таки сядеш. Зріжешся, а тоді й смикайся. А нум, тоді вже смикайся».

І так йому яскраво уявлялося, як можна «сісти» і «зрізатися» на «Останньому Іспиті», що він аж підсовувався ближче, наче бачив отут перед себе оцю трагічну сцену. Він навіть знімав таку розмову, начебто хтось із кимось іншим говорить. А він тоді лиш слухає та підкахикує, та тріє себе долоньями по колінах. Цю звичку придбав ще за студентства.

«— Нуті-с... Термін ваш кінчився. Ви готові? Що маєте сказати? Кхе, кхе!»

— Я Слав Підгаєцький.

— А так, так. Нуті-с?

— Я був за фельдшера тридцять п'ять років. У мене син — доктор медицини (розуміється, що це має бути років якихось за двадцять).

Я: 1) екстрагував 1974 зуби,

2) розітнув 982 абсцеси,

3) наставив 11 534 банки,

4) врятував сотні сот людей од різачки,

5) од запалення,

* Відомі медики, автори підручників з внутрішніх хвороб.

6) од...

— Так, так. Прекрасно! А де ваші, так би мовити, трофеї?

— Трофеї? Будь ласка. Ось мої коні, ось мої корови, мої бджоли, мої кури, мої свині. Це моя жінка, ось моя сім'я. Та я ніколи не лягав на свою постіль, не напившись теплого молочка. Мені шістдесят п'ять літ, а в мене всі зуби цілі.

— Вашу зачотну книжечку...»

За цим тривала коротенька пауза. Микола робив рукою хвилястий рух в повітрі (підписував). І при тому промовляв: «Веле!» *

Потому, відчуваючи гострий спазм у горлі, сказав:

«— Нуті-с... а ти, пся крев? Ти чому прийшов на Іспит без штанів? Ти сина маєш? Ні! А де твої сліди?

— Я? Та я ж... у штанях...

— Е, що то за штани! Непорозуміння, а не штани. Непорозуміння, кажу вам. Ви хто такий єсте?

— Я? Лік... я лікар. Я той... я жив... я той... я працював... та ось нехай люди скажуть...

— Люди? Кхе, кхе. Кожен за себе, кожен відповідає тільки за себе.

— То, може, продовжите мені термін? Може...

— А-а-а... Ні. Запізно. Нуті-с. Провалуйте. Зрізались».

І низько падала голова з покривленим од гіркої іронії обличчям. Але чому саме так? Хіба не може бути зовсім інакше? Адже він не вірить Шопенгауєрові, що життя є злочин. Навіщо ж припускати саме такий іспит, гірший від страсти, що про неї говорить цей чорний філософ.

Якщо виринав із яруги Кость, то він вкривав Миколу сміхом.

От він заглядає до альтанки й бере баса:

— Го! Доктор Підгаєцький розв'язує складні психологічні проблеми, як жити так, щоб завжди бути готовому до Останнього Іспиту. Ех ти, «нутіс!» Ходім-но краще до нашого, брате, народного дому. От де театр устругнули.

Був у Мошка заїзд.

А тепер тіятр...

Всіх ми загнуждаєм,

Загнуждаєм, брат...

Знаєш, хто це склав? Не знаєш. Дід Щербина... Да-да, отой самий! Що вівці пас.. Ні чорта ти не розв'яжеш, я

* Добре! (Лат.)

вже бачу. Занудишся. Ходім. Сьогодні я виступаю в ролі великого виявляча міфу про Христа і його дива. Народу буде, брате, "бородатого мільйони. Будеш мені за вченого опонента. Не хочеш?

— Ні.

— Не підеш?

— Ні. Я не звик ламати комедії.

— Він не звик комедії! Ах ти, трагік ти нещасливий! Залишайся, вий на місяць. Дунько! Збирайся. Гайда!..

Кость махнув довгими ногами через паркан, залучив теля і десь там зник.

Потому з вулиці чутно, як верещить Дуня і регоче Кость.

Спокій.

Микола п'є молоко. І от настав один із таких вечорів.

Поволі на альтанку випинався немудрий місяць і спокійно ставав на варту.

Кость збирався знову кудись зав'язатись, вийшов на ганок, подивився на небо.

— Ах, непереможна бутафорія глибин! (Так він говорив про місяць). Коли береш ти, прибудний Каїне, на гострі вила праведного свого брата і Авелеві тремтять золоті вії, тоді скільки на землі фальшу! В які безкраї океани пафосу летить, летить і поринає, і зникає, і знову народжується в ті самі секунди твоя осяйна імітація!..

Але місяць спокійно став на варту. Кость давно пішов. Слав і ціла сім'я солодко спали. Микола був самотній.

На трьох церквах по черзі відбивали години. Відбили десять. Одинадцять. Тоді місяць ізсунувся на стару яблуню.

Дванадцять відбили.

Години прогули спокійно, глухо. Мідь, густа і древня, пливе над садами, в степ, на волю — глухо і моторшно.

Микола вийшов з альтанки, підніс голову, попробував свої біцепси і сказав:

— А ми не так-то легко й зріжемося, треба вам сказати.

Пізніше він робив вправи. Потім розхристав сорочку і, посвистуючи, вийшов за ворота.

Там падала тінь од лікарні. Біла лікарня стояла через дорогу, обгорнута з трьох боків акаціями та берестцями. Ще далі й далі із саду випинався білим причілком гостро-

верхий будиночок. На всю стіну маячив на ньому великий темний обрис хреста.

Мертвичка.

Микола пройшов до саду. Сперся на стовпчик і думав, що не вадило б і йому посісти отаку лікарню. Та де... Не кожному ж, як цьому хитрому Кранцові, отак щастить. Теж не хто його зна коли скінчив, а дивися.

Стояв і міркував собі далі й далі. А над ним перспліталися нескладні звуки собачого розпачу з далеких вулиць, песподівані шелести акацій і ще якісь тихі сторожкі шуми, що тайну їхнього народження й смерті знає тільки ніч. Вони зливалися в щось гармонійне, сходили в повітря одним далеким співзвуком і теж шливли на стел, що за лікарнею,— до млинів.

Вулицею проходили білі постаті, все більш по дві. Іноді одна постать була біла, друга чорна. Вони з'являлися із глибин саду і тихо, мов прикуті одна до одної, посувалися вниз, у глибину містечка: там зникали, де росли гомін і шуми. І мовби за кожною з них пропливала тасмична історія.

Те все натискувало йому на груди якоюсь тривогою, такою, що ставало жарко, починало горіти обличчя.

Дивився їм услід і думав:

«Скільки їх щодня закохується й розкохується. А що не кажи, молодість — то таки славний шматок життя. Чи й є такий ще другий? А нема. Нема. Ех, медичний факультет, пся крев, що не кажи, а погано впливає на твої природні почуття. Отак фізіологію твою відсотків на тридцять уріже. Коли б хоч не більше. Та, мабуть, і більше. А ніч хоч куди! Ніч так ніч».

Потому він уже збирався йти додому, та йому раптом почувся знайомий голос.

Так і є! Кранц...

Голос наближав згорі. То дужчав, то раптом уривався і знову прокидався вже ближче.

З ким же це він? А цікаво. Що ж, можемо пройтись собі теж по дорозі. Ніби на променад.

— Allons! * — скомандував собі Микола і пішов назустріч.

Та постать, що була в Кранцом, зупинилася. Але зараз же почувся спокійний, трохи насмішкуватий Кранців голос:

* Вперед! (Фр.)

— Хо-го! Микола Матвійович? Так пізно? Чи не на нас чекали? — Вони зійшлися посеред дороги, і Кранц додав тим самим тоном: — Я, можна сказати, пізнав паяна по халяві. Ось, нарешті, маю щасливу нагоду появити вам молодого колегу. Дозвольте? Доктор Підгаєцький Микола Матвійович. Людина, що перед нею багато ширші обрії, аніж будь перед ким із нашого брата.

На цих словах Кранц повернувся до дівчини, що стояла поруч із ним, і вклонився їй нижче, ніж того вимагала «нагода». Широкі схилені плечі грали йому під вогким чесучем могутніми м'язами, наче помуровані. Схилиючи їх, Кранц ніби хотів удати покору перед неминучістю, що йде за цією зустрічю. Дівчина простягла Миколі руку, м'яку й білу, ще білішу од місяця.

Микола вдихнув у себе вечірні пахощі і відчув тривогу захоплення. Стиснув ту гарячу руку. І раптом здивувався:

— Чи ба! Ви?!

— А я.

— О! О-о!.. Ви знайомі... го! — вдав тепер велике здивування Кранц.

Дівчина мовила:

— Здрастуйте, Коль... Ох, пробачте! Зле ж ви робите, що не зайдете відвідати колишніх своїх знайомих. Ви ж коли приїхали!

— Ну от. От бачите. Я ж казав. А він дивиться, наче впав з Олімпу, — підкидав далі Кранц.

Микола стояв, не відриваючи руки. В очах йому ширилась розгуба й радісне задоволення.

— Ви? Оце ви така тепер? Та коли ж воно сталося?

— Буває, буває, колего. Отож глядіть, хоч надалі не проморгуйте. Негаразд, колего.

І Кранц розкотисто зареготався. Він помітив, що Підгаєцькому уже годі йти додому, і запропонував:

— Виходить, що ми тепер удвох із вами одведемо Ліду Аксенівну додому.

За цим він узяв її під плече, і вони втрьох пішли вулицею.

Ліда здорово сміялася, виблискуючи проти місяця міцними зубами.

— То були часи, Миколо Матвійовичу. Хай їм смуток. Пам'ятаєте, як ви приносили мені цукру в хусточці? Ха-ха-ха!

Луна підкидала те гнучке «ха-ха-ха», наче якийсь пустун перевозив бабу: каміщем по тихій воді.

Ліда розповідала:

— Тоді наші папаша ледве були витримали. Така бідність. Ну, ледве-ледве. Коли б ще з рік так побуло, то й не витримали б. Комерцію були їм заборонили, хоч пропадай.

— А тепер? — запитав Микола.

— О, тепер. Звісно, не те, що було до свободи, а все-таки можна жити з гріхом... ха-ха!

Кранц глузував:

— Ну, а що вже за матеріалісти з оцієї нової молоді, то й сказати не можна. З першого ж слова матеріальним станом цікавиться. Чи варто, мовляв, і починати.

Микола пручався, одкидав жартами вже як тільки міг. Він почував, що все, що зараз робиться, то це не є просто «так собі», а що воно має якесь «значіння».

Це особливо ясно ставало, коли дивився на її стан. Він хоча й був не такий-то вже тоненький, навпаки, це був досить помітний стан, але вона несла його легко, немовби пливла по воді на невидимому човні. Коли ж вона доторкнулася, випадково, може, до його руки своїм голим м'якеньким ліктем, то викликала тим якусь ненормальну довгу та вщипливу систолу*. Так, довгу систолу, наче було спинилось серце,— він це добре пам'ятає ще й зараз.

— Ну й діла, пся крив, треба вам сказати.— Так він тоді синтезував свої почуття.

Кранц ізнову розкотисто зареготався. Потім сказав, що він дуже радий, що він щасливий бути хоч свідком того, як народжується в чіємусь серці вогонь.

Спочатку він сказав:

— ...як народжується... антонів огонь. Хо-го! Що, здорово?

Але зараз же й перейняв себе:

— Ні, ні. Що за недоречні жарти. Чистий огонь. Справжній, гарячий і... червоний, звичайно. Словом, святий огонь.

Ліда ахкала до нестями, а Микола тривожно відчував, що це не «так собі». А Кранц глузував далі.

Проте справжнє піднесення опанувало їх під кінець.

Голосно розмовляючи, дійшли вони до воріт.

— Ну? — сказала Ліда.

* Стискання серця.

Вона спинилася. І всі спинилися. Якось ураз вони сквапливо віддали один одному на добраніч.

Змовкли і розійшлися.

Кранц аж іздалеку вже засвистів і швидко зник у темному провулочку.

А Микола, повернувшись додому в тривожному настрої, ще довго потім гоїдався на возику, слухав, як він рипить і як шарудить сіно.

Блукав потім по саду. Робив вправи, довго, до муки. Нарешті, дійшов до того, що навіть витяг із Славової цигарниці кілька цигарок і палив їх, палив одну за одною, що аж світ йому паморочився. Ніколи ж людина не палила, а тут раптом мало не до світу пихкала димом.

III

Кранц ніколи не думав жити в цьому проклятому містечку. Які були мрії, думки, сподівання! Чудовий кабінет десь на кращій вулиці міста, популярність, прийоми, товариство, добрий заробіток, безтурботне, красиве життя, а іноді — подорожі...

О, ці мрії мали під собою реальний ґрунт. Ніхто з-поміж студентів не носив такого прекрасного мундира, як він; ніхто не вмів так недбало скидати рукавички, приходячи до аудиторії на лекції старого професора-аристократа, світила своєї науки. Щоправда, він не дуже вчптався на ці лекції. Для педеля завжди висів на його номері другий картуз; до того ще трояку в зуби ретельному педелеві — і реєстрація забезпечена. Але як він уже, бувало, прийде, то всі бачили: прийшов Кранц.

Так, всі казали, що майбутнє йому всміхається. А тепер... Де воно, те майбутнє? Батьків знищила революція — це несподіване лихо, ця господня кара. Не такі вже незчислимі капітали мав батько; ні, звичайні великі виноградники, своє підприємство. Того було досить, щоб він міг носити найкращий мундир і мріяти про інше життя, ніж він його має в цій глухій ямі.

Ах, він мусив був піти на службу. Куди? Йому дали лікарню в цьому глухому районі, де багато, страшенно багато сіл, а в кожному селі — багато людей, великі родини, від дідів до онуків, мешкають вони в малих для таких родин хатах. Бруд, тіснота, жах. І в кожній хаті є хворий. Ці безконечні виїзди на фургонах, на драбиняках, на збитій соломі під брудною рядниною в підозрілих

плямах, як вони йому насточортіли! Така неприхована ворожість підступає часом до горла, що хочеться плюнути в лице, перекривлене, заморене лице дійсності. Та куди ж ти себе подінеш?

І так щодня.

Люди привозили ті хвороби купами, ховаючи їх у брудних онучах, у ряднах, у струпах між жорстким волоссям. Наповнювали прийомну специфічними випарам, човганням чобіт, зітханнями й стогонами, кашлем і хрипінням.

Щорапку починалися для нього справжні тортури: хвори входили до кабінету безконечною низкою, розповідали про своє лихо незрозумілими словами й безглуздими рухами; дивилися на нього так, ніби він був не молодий лікар, а старий бог, досвідчений і милосердний.

Він згинав над столом свої дивовижні плечі й старався принаймні не заглиблюватися даремно в діагностику.

«Зайва річ. Цілком же зайва. Їх там видимо-невидимо, і в кожного незлічимі скарги. Та це кожного слухати?»

І він, не дивлячись іноді на обличчя жінки, що намагалася якнайзрозуміліше розповісти йому своє лихо, пригадував хоч будь-який рецент і швидко писав його на магісінькому клаптику паперу:

Рр.:

«Ресіре... Ну, чорта їй даси... хоч би щось таке, щось таке. Ресіре», — думав він. А жінка вдавлювала собі живіт чорними пальцями й розповідала:

— Пече мене. Таска мені під груди, каменюкою пре. Іноді в животі немов хургоном що їздить. І отож вам ріже, ріже, а потім — шпик! шпик! Осюди-о.

— От! от! Послухай її. Це люди! І оце люди! Ось тобі рецент. Питимеш по п'ятнадцять крапель три рази на день... на воді. Вживай легкої дієти. Пюре, масло, яйця, бульйон. Нічого пікантного. Далі!

— А редьку можна?

— Далі! Господи, коли ж їм край?

...Ішли дні, прийоми, чужі, незрозумілі люди. Крапц не важився їх зрозуміти, до них придивитися, їх наслухатися.

Він думав:

«Зайва річ. Хіба це люди? Хіба варто було доставати вищу освіту, щоб у цьому гною вовтузитись? Таж тут немає з ким слова сказати».

А люди одходили далі й далі. Кранц ставав щодня самотніший.

О, та самотність, мов щось живе, гостро-образливо в'їдалася йому в мозок, раз у раз сичала незадоволенням, розпалювала самолюбовство і призводила до різних сутичок. Із ким? Та з усіма, навіть із нижчим персоналом, що обслуговував лікарню.

І виходили з того самі неприємності. Скажимо, такі: санітарка Килька звиває його товаришем! Ну який він їй товариш, скажіть, будь ласка? Це стало, нарешті, незносним.

— Я тобі не товариш, чуєш ти, гергело дурна! — крикнув він їй одного разу, коли вона сапала йому на вгороді картоплю і знов обзивалася до нього цим словом.— Теж товаришка. Подумаєш!..

Санітарка тоді не дуже образилася. Лише зауважила, що «ми теж у таких товаришах не нужденні. Думають, що як вони лікар, то ради них тільки й світ стоїть. Яке щастя! Пхе! Подумаєш!»

Ця спокійна сентенція ще дужче розпалила його. Він задрижав і зблід.

— Голову одрубую сапою. Рішу! — крикнув він майже в нестямі.

Санітарка, така підтикана, зморена, звела на нього здивовані очі, скривила зелені від бадилля губи і плюнула раз, потім удруге. Потім нахилилась до землі й ретельно почала підгортати куці.

І що ж? Після того він мав побачення з головою місцевого Робземлісу*. Цей спокійний парнига з мідяною шкірою прийшов до нього без картуза, дивився на нього суворо, наче він мав якесь право так дивитися на Кранца.

— Ви собі як хочете думайте,— говорив він.— На те ваша добра воля та розум і та освіта, що ви її маєте. Але навіщо ж вам здалося переконувати Кильку, що ви їй не товариш? Вона, може, й сама добре бачить, що ви не можете бути їй за товариша, та з ласки своєї хотіла таки бути до вас доброю.

Цей випадок ще більше переконав Кранца, що «вони» ніколи його не зрозуміють.

Або, скажімо, його не хотіли навіть зрозуміти на райз'їзді, де він робив доповідь за лікарню та за свою роботу.

* Професійна спілка робітників землеробства і лісопромисловості.

Не хотіли зрозуміти, що він кращі роки свої віддає цьому району, що він сили свої тут покладає, висотує щодня їх. А що він за те має? Хто йому дякує? Хто дякує?

Кранцові й справді не дякували.

З ословів підводились суворі незнайомі обличчя і з такими рухами, як у лікарні, висловлювали догану. Говорили грубо, нетактовно, що він, лікар Кранц, бере хабарі, що без хабарів не дає добрих ліків, а дає лиш водичку та соду, що він не має в серці доброго слова до мужика, що народові такого лікаря не треба, як оцей Кранц. Он той, що був, той знав, як з ними розмовляти.

Він стояв перед тією чорною стіною, що здавалася йому неприступною, навмисне ворожою, навмисне грубою, аби ображати його, аби принизити. Стояв і не знаходив простих слів, простих і нехитрих, щоб пробити ними стежку до їхньої свідомості.

Він злісно одійшов у куток, обтер краплистий піт з гарячого обличчя і гріхвалювався покинути, ображено прохав зняти його з роботи, звільнити од обов'язків. А з'їзд шумів, говорив своє, хвилювався, чорний і непевний, як море, що в ньому Кранц не знаходив жодного берега.

І от такі неприємності, вони, звичайно, псували і апетит Кранцові і взагалі утворювали атмосферу для праці, для спокійної розумової праці, майже неможливу. Просто ні на кого було спертися, принаймні морально спертися. Що з того, що заїжджав іноді орендар парового млина Лаврен Липа та ще деякі мужики, що мали міцний вигляд, упевнені, спокійні рухи, добрі свити, добрі коні тощо? Зрештою, вони були дуже грубі й надто фамільярні із усією своєю статечністю. Вони — як те мудре прислів'я каже: «Пусти свиню за стіл, вона й ноги на стіл». І ясно, що якогось глибшого зв'язку, що давав би моральне задоволення, у Кранца не було з ними.

Аж ось зовсім несподівано з'явилося йому в житті нове. В цій ямі воно зажеврило вогником надії. Ні, Кранц не був сентиментальною людиною. Ідеалізувати не любив; тут запахло ґрунтом, а це річ найприсмніша.

Трапилось так, що захворів на сердечний напад громадянин Лева, той Аксен Парфенович Лева, що мав чудову крамницю в Кривому. Ну, звичайно, було чого поспішати, коли людині сердечний напад. І тому Кранц, як тільки-но запросили його, зараз же таки й поспішив. Напад виявилось, був не такий уже гострий та небезпечний, але це ще нічого не значить, треба було одвідувати, заким не

покращає зовсім. Та й з першого візиту не було жодних підстав відмовлятися надалі. Так і почалося.

Кранц ото прийшов знервований, змучений тим з'їздом, розмовами з Робземлісом та іншими неприємностями. Все кипіло в ньому. І не було кому навіть поскаржитись, не було з ким поговорити, як з людиною, щоб відчутти хоч на хвилину, що ти єсть ти, лікар, носій вищого, що в тебе є горда чутлива душа, а не якийсь розпечений камінь, що тільки сичить від бризок слини з ротів цієї темної юрби.

З цим гнітючим, важким почуттям відразі до всього Кранц переступив поріг Левиної хати. І от, якое дивно... Теплий і напівтемний супокій просторих помешкань обгорнув його, немов цілющим хітоном, збудив йому почуття, таке загнане й занедбане, але таке приємне почуття власної гідності. Він відчув на собі магічну силу оточення.

В півтемряві десь блищало високе свічадо, і в ньому відбилася Кранцова широка постать. Праворуч темним блиском виступав масивний буфет. В прочинені двері він глянув до іншого покою, звідки саяв тихий вогонь лампадки. Все було якое пристойне, солідне, певне своєї моці й тому спокійне. І всі ті неприємності, що він їх зазнав, розтавали непомітно, щезали, як легкий дим. Натомість приходило, вливалось в душу благословенне почуття сили.

— Прощу вас, докторе, прошу,— почув він голос з того покою, де блищала лампадка.

Кранц увійшов і привітався. Огрядний дід з розкішною бородою лежав на білому, як морозяний сніг, ліжку. Кранц уважно розпитався про його здоров'я, дізнався, на що він скаржиться, зібрав найдокладніший анамнез. Потім приступив до перкусії.

Широка дідова грудина під його твердими пальцями заговорила ясними пневматичними, далі напівтупими й тупими сердечними тонами.

Він окреслив межі серця, вийняв з бокової кишені замшевий кисетик і, добувши з нього прекрасний фонендоскоп із довгими гумовими кишечками, почав аускультацию. Заклавши каучукові кінчики в свої вуха, він поставив мембрану на дідове серце і легеньким рухом пальців зробив дідові знак не дихати. І так схиливши над дідом голову й трохи приплющивши очі, він слухає таємниці старого дідового серця. Так, безперечно, є шумок на

аорті, трохи січуть *bicus pedali* *, межі трохи зайшли праворуч, але з такими гріхами ще можна жити. Отже, виявилося, що небезпеки такої немає... Ці краплі, що зараз йому буде приписано, чудово полагождать справу.

Кранц відчув солодке задоволення. Тут йому приємно було докласти своїх знаннів. Він писав рецепта, немов творив якусь високу месу. Потім пожартував:

— Ви ще будете танцювати.

Дід просто ожив при ньому. Зняв таку цікаву розмову, що просто мило було слухати. Почав навіть казати за політику. І в його словах, що немов кублились у білій бороді, був запах хитренької іронії, що йшла від солідного дідового достатку.

Розмова тоді пішла в них жваво.

Кранц охоче погоджувався, що політика собі політика, а дійсність є дійсність. Дід умів переконати, що дійсність насправді краща від політики. І що воно не дуже кому й вадить, коли ті «правителі» говорять вголос страшні слова. Бо на ділі виходить не так-то вже й страшно. Навпаки — справи посуваються дуже добре, і вже, наприклад, дід цього року зможе відремонтувати й другу свою крамницю і поширити цю, що є зараз.

— А ви гадаєте «їм» від цього буде гірше? Та й на копійку! Їх тільки розкусити треба. А розкусиш — не страшно. Хе-хе! Ви ще, докторе, людина молода, гаряча. А воно так виходить, що «вони» — теж люди, хочять пожити. А владу мають, чого ж їм? Нарешті, починають розуміти життя і потроху в ньому перетравлюються...

Дідова філософія якнайкраще пасувала до Кранцового настрою. Головне — «розкусити», це таки правда його. Дід, певне, добре їх розкусив. Тож за чотири роки він роздув таке кадило. І тепло, і дим солодкий. Він, мабуть, добрий жмут червінців має щомісяця від своєї крамниці. Е, то йому й легко філософувати. А ти б, діду, спробував поговорити з ними на з'їзді. Або щоб прийшов до тебе такий гіцель, як голова Робземлісу, та почав тебе брати «на баса» та дозволяти тобі думати, як ти сам хочеш. Що б ти тутечки заспівав? Але загалом у нього здорова думка, в цього діда.

— Значить, розкусити, кажете, треба? — сміявся Кранц.

* Двоголовий м'яз (*лат.*).

— Атож. Та й видно вже — на наш вік таки вистачить. Лідо, а приготуй-но там, що бог послав. Ви ж не знайомі ще з моєю донею?

Це вийшло в діда справді дуже просто. Нікому б і на думку не спало, та й не могло спасти, що тут щось передбачено, що дід собі щось там думає і таке інше. Це ж натурально, що дід виявив себе гостинним господарем. Та й хіба дочці щось там коштує налагодити до склянки чаю?

От Аксен Парфенович і звелів їй.

Розуміється, Кранц рішуче казав не турбуватися, бо він нічого не хоче, у нього такі неприємності, йому зараз ні до чого. Проте йому приємно було чути, як у тій кімнаті бряжчав посуд, дзвеніло тонке скло і докали чиїсь моторні закаблуки.

Потому він прийшов до їдальні і тут побачив Ліду Аксенівну. Що то було за вражіння, що вона тоді на нього справила! Може, це вплинули обставини, розмови, попередні неприємності? Але сама її присутність у цім дикім селі, де нема людей, тільки хворі й злі тини, серед яких погрузли навіть учителі і все, що могло б об'єктивно мислити, «коли б не втратило навіки своєї самостійності», — сама її присутність тут здалась йому екзотичною, мало-зрозумілою.

Він ще тоді високо оцінював її, як добрий баришник цінує з копита молоду й сильну коняку.

«Цей білий дід, певне, доброго посага має для доп'йки, — промайнуло йому в голові. — Червінців так із сот п'ять, не менше. Інакше не може бути: вона б не сміялася так невимушено і не мала б таких очей».

Не дуже було коли міркувати. Познайомились і дуже весело їли втрьох вечерю, потім пили запашну каву. Дід швидко потім пішов собі, а вони ще посиділи якийсь час.

Але того вечора він не спромігся ще розгорнути перед нею своєї душі, своєї сили. То, бачите, було перше знайомство, що вимагало до деякої міри бути офіційним і... обережним.

Ліда запевняла його, що десь вона його пібито бачила, коли ще вчилася в гімназії.

— Ну бачила ж! От бачила, та й годі, коли вчилася в гімназії.

Вона говорила взагалі легко, а ця ффраза була в неї рефреном. І йому було це приємно знати, що вона вчилася, хоч він і знав, що ніколи вона його не бачила і не могла

бачити, а говорить тільки, щоб він знав, що вона таки вчилася в гімназії.

Вони посиділи вечір і знайшли дещо спільного.

Багато він потім міркував собі на самоті. І що ж ви гадаєте? Хіба він мертвий, щоб не жадав вирвати від скупого життя хоч крихту?

Кранц отож і знову заходив до діда, щоб порозмовляти з ним за серце, за нову крамницю й інші присмні речі. Іноді він ішов потім з Лідою на ганок, і там вони сиділи цілком задоволені. До млина дід, мабуть, її не пускав, бо скільки їй Кранц не натякав, щоб піти колись увечері, то вона мовчала. Проте Кранцові почало здаватися, що під ним оновлюється ґрунт. Власне, твердішас. На нього тепер можна стати, коли тільки самому Кранцові буде завгодно. Це особливо ставало ясно, коли він розмовляв з дідом. Хитрий дід. Безперечно, дає аванси, але ніяк його не ввіймаєш.

Незабаром потому приїхав Підгаєцький. І от, коли вони сиділи на ганку, Ліда його запитала:

— Ви знайомі з Підгаєцьким?

— Ну, а хіба що? — відповів їй так, бо не хотів, щоб вона про когось говорила.

— Та нічого. Чи він тут довго буде? Цікаво. Він теж лікар. Певне, десь матиме лікарню.

— Ви так гадаєте?

— А то ж як?

Власне, з того вечора почуття «ґрунту» у Кранца змішалось з тоном глузування, з яким він говорив тепер про «особливі ухили в вихованні сьгоднішньої молоді в нищій школі».

— Залевняю вас, — говорив він надмірно щиро, — залевняю вас, Лідо Аксенівно, що кожен із них може годинами читати вам «міжнародне становище» або «Третій інтернаціонал», наче вірші, напам'ять.

— Та що ви кажете? — дивувалась Ліда. — Навіщо ж то вони?

— А от спитаєте доктора Підгаєцького.

Слово «доктор» він навмисне підкреслював і реготався.

І от, зрештою, вони таки пішли до млина. А повертаючись додому, зустріли Миколу. Кранцові тепер важко пригадати точно, що саме відчував він, коли вони зустріли Миколу. Він лише пригадує, що коли попрощалися з Лідою Аксенівною, то, дійшовши до провулочка, він почав свистати.

І свистав він саме оцієї пісеньки:

Т-оо-ре-адор,
Сме-лес в бой...

На самоті він признався самому собі, що який не є цей Підгаєцький — безвольна, аморфна істота, меланхолик і тряпка, а все ж таки його невчасний приїзд може де в чім і нашкодити. По правді: боявся він цих молодих. Хай вони однокі, начинені «міжнародним становищем» та іншими ознаками нового часу, але є в них поза тим щось таке, що дає їм право задирати кирпу. Що саме, він не може схопити, але щось відмінне від того, як це було за його студентських років. Добре, що до Підгаєцького не можна цього прикласти: він хоч і з молодих, а не може навіть самому собі дати якоїсь ради.

Але Ліда Аксенівна ніби не помічає цього. Вона буквально зраділа, зустрівши цю тряпку. Так, вона знає Підгаєцького давно, між ними стара приятель, але з цього тільки одне й виходить: треба звілювати її, ту приятель, якомога рішучіш. А втім... невже він захопився цією «містечковою принцесою»? Ха-ха! Як вам сказати.

Людська душа — це темний штанглас*. В нім папевно зберігається сильна отрута, але яка? Це знає тільки власник штангласа, і зовсім не в його інтересах писати на ньому сигнатуру: така-то. Люди можуть угадувати скільки завгодно, а правди не визнають. Ця правда розкладається від людських очей, як розкладається в штангласі отрута від сонячного проміння. І тоді вони однаково гублять свою силу. Отже, людина мусить узяти собі за принцип: берегти свої штангласи. Щодо самої «принцеси». Вона, безперечно, має свої плюси. Але, на випадок чого, Кранц дещо знає про неї і має з приводу того свою власну думку. Думка чим зручна? Вона зручна тим, що її можна міняти в залежності від обставин. Для цього тільки не треба відкривати свій штанглас передчасно.

Проклятий Підгаєцький! Чом його не завіз кудись подалі той ведмідь «камерада»?

Отже, Кранц до деякої міри почав страждати. Йому іноді розвільнювався шлунок. І хоча то були страждання фізичні, але хто не знає, що людські емоції мають матеріальне походження? Таким чином, шлунок йому сильно впливав і на психіку, запинаючи її іноді непривітним

* Посудина для ліків з темного скла або з фарфору.

плащем песимізму. Одначе було ясно: життя набуває певного інтересу. Там десь — мета, і до неї треба дійти. Перешкоди ж для того, щоб їх усувати.

Так не дуже ясно, але постійно й послідовно казав він від того разу і Ліді Аксенівні, з якою майже щовечора ходив тепер до млинів.

IV

В житті Миколи Підгаєцького від тої нещасливої зустрічі ніби ніщо не змінилося. Все було так само, як і раніш. Але то тільки зовні. Насправді ж від того часу його життя змінилося майже в корені. Воно набрало тепер зовсім іншого сенсу. Колишній спокій пішов десь у марево; з'явилась тривога, чудна, незрозуміла нехить думати про те, що раніше становило для нього глибокий зміст. Що казати, коли навіть про Останній Іспит не хотілося більше згадувати. А це, що Слав таки молодець, що життя треба взяти в руки, як віжки від баских коней, та й попускати лише потроху,— все це стало тепер байдуже й мертво, мов купа вчорашнього попелу,— її розносить вітер і приліскує дощ, але ніхто не звертає на те уваги.

Натомість прийшло нове, гостре, мов колька в грудях, улізливе, прокляте питання. Він не чекав на нього, він просто розгубився.

Кость, від чийх очей не могло ніщо захватися, прийняв цю повину дуже весело.

Він сказав Миколі одного разу:

— Нашого доктора, здається, зачепило за *plexus solaris* *.

Микола здригнув від цих слів, ніби спійманий на гарячому. І тільки слабо посміхнувся, нічого на те не відповівши. Тільки розкрив уста та так і завмер, скрививши губи. В цю мить болюче запитання в самому його серці піднялося тужною хвилиною:

«— Адже, признайся, шкрябає? Намотує? Кажі одверто, принаймні не валяй дурия перед самим собою. Даремні змагання. Ти, лікар Микола Матвійович Підгаєцький, перед ким непочате життя, великі обов'язки перед суспільством, що вивело тебе в люди, ти починаєш це життя з того, що тратиш спокій ради... Признайся ж ти, слабодух!

* Нервове сплетіння, що зветься сонячним (*лат.*).

— Кого шкрябає? Кого намотує?» — відбивався він, закриваючи двома пальцями очі.

Від тиску пальців кружляли феєричні жовто-зелені кола на чорному густому тлі. Було так приємно стежити за їхнім безумним рухом, в якому вони розсипалися на ромбічні кристали, на золотий порошок та іскри.

«— Намотує? Дурниці! Ніхто не заперечує — вона нічого собі. Тепла й біла, як молоко. Все це приємні речі. Але ж — міщанка. Нуті-с? Міщаночка ж?»

— Гм, гм. Ось ти з якої ходиш...

— З якої? Це не гра, це — факт. Нічого спільного з радянським лікарем, перед яким...

— Е-е, не крути, Підгаєцький! А чого ж ти не можеш спокійно дивитися, як вона вдвох із тим... із тим Кранцом ходить вечорами в поле? Хе! Чого ти потім блукаєш по саду і палиш цигарки? Вони тобі потрібні? Забув, що таке нікотин? Страшний алкалоїд, пся крив, може, пригадуєш?»

Тоді Микола сердився, зводив до купи брови і йшов у кінець саду, вниз — до криниці. Сідав на цямрину й помічав, що цямрина зроблена добре, щільно — Слав не любить робити для себе зле.

Місяць тепер сходив пізніше, але коли він стояв над криницею, Микола перехилився грудьми через цямрину і дивився на нього — який він у воді.

— Морда! (на місяць). Ти чого? Від кого це ти сюди? Ти бачив, як ми тоді йшли? А, правда, Кранцові не подобалось, що вона той... що вона всіхалася? — Пригадував усе до найменших дрібниць, що було того вечора. Може, вона чекала, що він прийде потім до них. Та чого б він мав іти? Наче йому нічого немає до роботи. Хай уже ходить той...

Він підіймав камінчики і пускав у криницю. Місяць од несподіваного булькання дрижав, розсипався на дрібні кружала, біг по воді темними жовтими смужками.

— Цікаво, інтерференція. Ніби все ясно: місяць — то джерело світла з фокуса, припустім, Л... Чорний отвір цямрини — це щілина, крізь яку проходить це проміння з далекого джерела. В криницю. Душа (психіка, мозок) — то глибока криниця, обкладена камінням, щоб не обсипалась і не завалилася. Виходить, душа обкладена камінням. На дні — холодне срібло води, що готова, як призма, прийняти проміння з фокуса Л... Цебто він хотів сказати — від місяця, що світить чужим світлом. І от на ривній

і тихій поверхні — її лице, чи то його лице (місяцеве). Брутальна рука підіймає камінь і кида його на дно. Призма захиталася. Змінилися фокуси. Все розбивається на потворний дріб'язок, на темно-жовті смуги, що біжать гадючками на збурених хвильках води і ховаються в чорне каміння. Який жах! Майже фізика.

Так само він може прикрити тяжкою лядою отвір своєї душі, і жодний промінь туди не пройде від... Ах, які дурниці!

...За криницею починалася глибока яруга. Над кручами росла дереза, колюча, густа, непролазна. Добре в ній було ховатися колись од махновців. П'яні махновці чисто геть собі морди понаколоють, одягу пообносять, руки подеруть, а не знайдуть. А він, ще коли малим був, знайшов тут одну дрібничку: дудочку. Думав цигарочник. Застромив у рота та й подався додому показати. «Дивіться, цигарочлик, цигарочник!» А дудочку міцно в зубах тримає. Батько, як угледів, та так і покотився... «Покинь, дурню, зараз виплюнь! То ж я викинув наконечника» — сміху було. «Не розполопав, — кажуть, — що вона за штучка, та й зараз до рота». А то таки часто буває, що людина не розполопас, та й влізе. Отут під дерезою і знайшов її, ту дудочку. Смітничок тут був тоді. Ну, а в дерезі махновцям де ж його знайти тих, що ховалися?

Сногади про махновців стають Миколі на очі далекими неймовірними привидами. Що вони робили з жінками? Десь тоді була Ліда, що її не було в містечку?

Так, так, вона, здається, була з батьком у місті. Хоч люди й накажуть такого, що... Навіть Крашч, інтелігентна ж, здається, людина, а що плескав про неї та про махновців, коли їхав із ним од вокзалу...

Ця думка хльоснула його, мов батоном в обличчя. Йому стало млосно, він звівся і, здається, застогнав.

— Мерзотник. Яких методів він уживає, щоб одігнати інших. Пся кров... ніхто тобі не збирається заважати.

Але одного разу, надвечір, він поголився (бо треба ж колись голитися), убрав новішу сорочку (бо доки ж його в тій самій ходити) і пішов.

«Куди?» — вставала думка. Та тільки перед Левиними ворітьми він признався самому собі, що пішов до Ліди.

З Ліди Аксенівни була дуже хазяїновита дівчина. Ви б не сказали навіть, що вона дівчина. Поводження, статура, уміння чудово варити конфітури, м'яке підборіддя й рівчачок на шії — все це промовляло за її досвідченість. Вона, безперечно, давно вже заслуговувала бути комусь за путящу жінку, та не так-то воно легко вийти заміж. Хто ж його знає, чи Крапц має на думці щось поважне, чи тільки так? Легше було б повірити Підгаєцькому, але він чомусь не приходить і ніби уникає зустрічей. А втім, того вечора, як вони бачились, Підгаєцький так себе тримав, що й справді можна б сподіватися. Та хто ж його знає. Становище таке складне, що треба докласти розуму, бо з двох іноді не залишається ні одного.

Того вечора Ліда Аксенівна варила в блискучій мідяній мисці ягоди. Помішуючи ложкою густу вишневу рідину, вона передумувала всі можливості, всі припустимі ходи, як спокійний шахіст міркує над кожним ходом своїх фігур. Саме тоді Микола підійшов до воріт і нерішуче відчинив хвіртку.

Угледівши його, Ліда Аксенівна пішла йому назустріч із ложкою в руці та з червоними від ягід чи від жару губами.

— Аж ось ви, — сказала вона приємним голосом, який буває після добрих конфітур. — Таким гордим стали, відколи зробилися лікарем.

— М-м, — посміхнувся він, але не сперечав проти тако-го висновку: це не було йому неприємно і ніяк не шкодило.

Він сів проти неї на стільчик і почав стежити за її руками. Ягоди закипіли, треба було поратися, щоб не збігли. Вона нахилилася над мискою; Микола з приємністю глянув на неї в такому положенні. «Вона сама наче ягода, зріла, повна густого соку», — подумалось йому.

— Н-да, Лідо Аксенівно, — промовив він на свої думки.

— Що таке?

— Так то були часи, кажете, як я приносив вам цукру в хусточці?

— Атож. І не згадуйте. Хоч воно, з одного боку, приємно згадати.

Микола відчув до неї вдячність за ці слова. Він тихо спитав:

— А з якого?

— Та ну вас,— лукавила Ліда Аксенівна, копирсаючи ложкою в ягодах. Вони саме кипіли, аж булькали.— А ви це, може, до фотографа зібралися?

— Чому? Хіба...

— Такий ви, знаєте, інтересний. А в нас же тепер новий фотограф, Гітальський. Дуже добре знімає. Ні, не кажіть. Я знімалася в городі, а потім у Гітальського, і ось ви побачите, що Гітальський знімає навіть краще. А яке чудове паспарту!

— Але при чім тут я?

— Так ви ж той... Наче на карточку йдете зніматися! Ха-ха-ха! Йй-право ж, так!

Микола відчув, що він червоніє, що його нападає знайома неприємна млюсть і починає дзвеніти у вухах. Він знав, що найгірше для чоловіка становище — це тоді, коли він смішний. Знав це теоретично. І невже на перших своїх кроках він мусить перевірити цю істину на собі?

— Ходи чорним, скажуть — ледащиться; ходи білим, скажуть — чепуриться. То як же вам догодити, шановна Лідо Аксенівно! — відновив він жартом.

І добре зробив. Сам це відчув і піби заспокоївся. Тільки щось стискалося в грудях. Не міг придумати жодного слова такого, щоб ним почати розмову про те важливе, про що думав на самоті. Як це глупо виходить! Навіщо вона приплела сюди якогось фотографа? Ці пошлі, брутальні звичаї говорити всякі дурниці, аби не мовчати, аби, мовляв, розважати гостя... Добра тобі розвага. Ух, аж у піт кинуло.

А Ліда Аксенівна ввічливо провадила далі:

— Ви тим уже догодили, що, нарешті, згадали й про нас і таки завітали хоч через місяць. А я думала, що ви прийдете раніше. Прощу, їжте ягоди.

— Дякую. Справді думали?

— От тобі й на! Скільки разів думала. Та їжте ж, будь ласка! Чи ви не любите? А чом же ви не приходили?

— Та так, знаєте... не мав часу.

— А що ж ви робите? Мабуть, інтернаціонал читаєте?

Микола здивувався до того, що не знав навіть, що сказати.

— Інтернаціонал? Який інтернаціонал? Що це ви, Лідо Аксенівно?

— Та я ж не знаю, я тільки спитала. А що ви робите цілими днями та цілими вечорами?

Питання поставлено руба. А справді: що він робить? Пригадався чомусь Гупаленко, зовсім не до речі. Стало якось ніяково, ніби він у чомусь винний.

— Що я роблю? Справді, що я роблю? Добре, що ви про це мене спитали. Та я не можу вам відповісти.

— Це добре! Чому ж то? Може, таке щось таємниче?

— Не знаю.

— Що не знаєте?

— Не знаю, що я роблю. Тому й сказати не можу. Не завжди людина може зрозуміти людину. Для цього треба почувати те саме, що відчуває інша людина. Для спільного почуття треба мати спільні думки, навіть спільні душі. Власне, в головному, бо завжди лишається щось суто індивідуальне.

Почував, що каже дурниці, страшенні дурниці, а сказати щось іншого не міг. От, просто хотілось би сказати, зовсім просто.

Ліда підвела від жару червоне обличчя, глянула на нього та так і покотилася з сміху. Вона аж ляпала себе ложкою по стегнах, лишаючи на білій сукні криваві плями.

— Чого ж ви смієтесь, Лідо Аксенівно?

— Бо вам, мабуть, щось пороблено! От лихо, людина сама не знає, що вона робить.

Тут уже стало ясно: треба сказати щось таке, щоб вона зрозуміла. Та й чого ховатися? Треба себе взяти в руки, примусити. Він дивився на неї збоку; червоні плями на її сукні горіли йому в очах. Це дратувало, мучило. Чому він не може сказати? «А що, пся крев, взяло тебе, Підгаєцький? Відкривай карти. Все одно в неї всі козири. Дивися, які в неї кучері. Відкривай карти». Підступило йому до горла. Він заплющив очі.

— Мабуть, таки пороблено,— вилетіло йому з уст.— І це ваша робота. Ходжу, немов без пам'яті.

Навіть не знав, як це сталося. Що він сказав? Почув тільки останні свої слова, позеленів від злості на себе і спробував засміятися.

Вийшло ненатурально.

А Ліда сміялася гучно, вдоволено. Рот її аж дзвенів, мов резонатор, від того сміху.

— Що ви кажете? Знаємо вас. Мужчини тільки й знають дурити. Отак інший раз накажуть, слухай їх. А самих потім цілий місяць не бачиш.

Миколі пішла по тілу приємна теплінь. Він зітхнув із полегкістю. Видно, що вона прийняла це як жарт, а разом, може, й не зле, що він так прямолінійно... Ці жінки... їх не так-то легко зрозуміти. Та краще й для себе. Зрештою, треба ще подумати. Це не такий крок, що його можна зробити, злегковаживши наслідки. Проте хотілося сидіти ще довго і дивитись на неї. І ніяково було сидіти, бо про що говорити далі, не знав.

Нарешті, він набрався духу і встав, щоб іти додому. Треба дещо, мовляв, зробити, годі так: то жарти, то се, то те. Он із сельбудинку папірців надіслали, лекції треба читати і взагалі роботи невичерпна сила. Життя, вона повинна знати, накладає тепер великі обов'язки. І комусь ці обов'язки треба виконувати. Йй теж відомо, що так жити не можна — самим особистим. Ні, є ще громадське, його не треба забувати. Кожна культурна одиниця тут розцінюється дорожче від золота, бо їх мало, цих культурних одиниць, а потреба в них колосальна, це вона сама знає. Отже, час йому взятися. І він візьметься. Тепер він особливо візьметься. Для праці потрібний звичайно ентузіазм; він відчуває, що від цього дня все піде інакше. Так, вони будуть зустрічатися...

Ще довго він говорив про обов'язки і про життя. А тим часом Ліда Аксенівна наклала йому на блюдечко рожевого шумовиння. Він погодився і таки з'їв.

Потому вони попрощалися. Ліда Аксенівна провела його до хвіртки. Ще раз попрощалися. Микола довго затримував її гарячу руку. А тут якраз назустріч Аксен Парфенович. Він ще не бачив Підгаєцького, відколи той приїхав.

— А, здоровенькі були, Миколо Матвійовичу! Як же вас бог хоронить? — сказав він тепло, по-батьківському. — Давно, давно не бачив. Ви ж тепер лікар, добились свого. Тепер тільки жити.

— Дякую. А ви тут як, нічого?

— Та нам що? Доки податки ще не задушили зовсім, то живемо. Може, дасть бог віку добити. Аби день до вечора.

— Так. Торгуєте помаленьку?

— Хоч би на хліб. І то вдячні. Може б, зайшли, посидимо трохи?

Але Микола вже не міг zostаватися. Він попрощався, сказав, що другим разом, бо зараз поспішає додому, і виїшов за ворота.

Уже зовсім смеркало. На «головній вулиці», що йшла через базар, було порожньо. Де-не-де виходили на прогулянку перші пари. Збитий за день порох сідав повільно на землю, сивіючи в густому, насиченому повітрі.

Микола йшов, опутивши голову і постукуючи палицею об дорогу. І ось через кілька кварталів він майже наткнувся на Кранца. Той поспішав униз, звідки йшов Микола.

— А, доброго вечора,— всміхнувся Кранц.

— Поваження,— відповів так само Підгаєцький.

...Додому він прийшов того вечора пізно. На столику стояв кухоль з молоком. Микола взяв його до губів. Молоко було холодне, на поверхні плавали мертві метелики, що легковажно потопилися в його пахучому шумі.

Тоді він поставив кухоль і пішов униз до яруги. Там довго сидів на цямринах, кїдав у криницю камінці. Додетівши до води, вони давали коротку звістку про себе:

...бульк.

...бульк!

І йшли на дно.

VI

Була вже друга година ночі, коли Микола зібрався спати. Та зусилля його були даремні, бо заснути він ще довго не міг. Часом він підводився на ліжку, пригадував усі її слова і останню хвилину, коли вони прощалися. Потому зовсім реально уявлялася вона сонною. Ось вона лежить на м'якому ліжку, її душко, вона хрестом розкинула руки, збила під ноги ковдру. І раптом перед очима з'являвся Кранц. Взявшись двома пальцями за краєчок папами, він кидає: «А, Микола Матвійович! Доброго вечора». І, посміхнувшись, іде далі, насвистуючи якоїсь облудної пісеньки. Миколі хочеться обернутись, подивитися, куди він піде, перед якими воротами спиниться; але він не може цього зробити. На спині йому тліє Крайнова посмішка. Нарешті він примушує себе, спиняється і швидко повертає голову назад. На вулиці порожньо; тільки в останню мить зачипилася хвіртка в Левиних воротах.

— Пся крєв,— вимовляє Микола.— А чого ти пішов? Було б тобі сидіти, а не тікати, як це ти зробив.

Ранком він мав такий вигляд, ніби встав після хвороби. Коли вся родина сіла снідати, Слав подивився на

нього і похитав головою. Жінка Славова теж докірливо глянула, підсовуючи до нього повну маслянку. Сестра і сестрина подружка між собою презирнулися і пирснули кожпа в свою тарілку. А Кость, розвантажуючи маслянку, сказав:

— Чого ви дивитесь? Не одним хлібом із маслом живе людина. Дайте йому спокійно жити філософією. Бачите, як він поправляється з неї. А колір обличчя — краса! Просто жовтий інтернаціонал.

Микола при цьому слові густо потемнів. Кость диткував його до самого серця своїм дурним жартом. Він зстав і вийшов із-за столу, майже не спідавши.

Костеві теж не було коли зволікати. Наближалася возовиця, треба було полагодити гарбу, вистругати тік. Слав цілком на нього здався, а сам тільки й знає, що своїх пацієнтів. Та Кость ні на кого не ремствував. Йому дуже подобалася роль господаря. Вийшовши надвір, Кость гукнув на Миколу:

— Слухай, ескулапе, зроби ласку, потримай ось тут мені дишло.— Він поліз під гарбу і довго морочився коло якоїсь залізки, а Микола терпляче сидів на дишлі. Йому думалось: «Кость хороний хлопець, а от заблудив у житті. Так і пропаде пізащо». А Кость несподівано запитав:

— Ну, як там у тебе на романтичному фронті? Нова фаза чи й досі статус кво?

І сталося так, що Микола заговорив із Костем одверто:

— Розумієш, Костю, я не міг їй нічого сказати! Ти знаєш, про кого мова.

Кость зареготав.

— То було б дивно, коли б ти щось сказав! Та не сумуй. Треба не говорити, а діяти. Діяти, діяти!

Микола почав хвилюватися:

— Слухай же, пся крєв! Це дуже складна історія. Ходім до криниці.

— Чому? Кожну, найскладнішу навіть, історію можна розповідати, сидячи на дишлі. Ні дишло, ні, тим паче, історія від того не постраждають. А втім, я згоден і до криниці.

І, вже сидячи удвох під горбком, вони розмовляли далі. Микола розповідав від самого початку.

Кость увійшов у смак і щиро вигукував:

— Дурень ти, Колько, як я подивлюся!

— Ти так гадаєш? — піяково запитував Микола.

— Я гадаю?! Що значить, я гадаю!.. Ти дурень, і гадати тут нічого. Він пішов до неї вдень! А вечори він залишає Кранцові. Що можна сказати вдень?

Що він може сказати вдень, коли сонце таке сліпуче й видко, як ворушиться од легкого вітру кожна волосинка на голові, а не тільки як горить обличчя і падають додолу очі? Вночі, коли спокійний місяць, коли довгі тіні й не така розгуба, і кожна клітинка прохолоняє, чш, може, запалюється, та не так колюче, немов од запалюючого скла, а горить сріблястими райдугами в солодких туманах підсвідомості,— тоді б сказати! І не думати, а сказати саме волос, щоб вона чула, щоб зрозуміла те, що звичайно всі більш-менш досвідчені люди кажуть при місяці, а не при сонці, бо воно при сонці таке, зрештою, незначне, таке комашине... Ну, що то за обставини: «грають на блискучій міді золотаві язички полум'я, булькоче маленькими везувіями солодке повидло». Везувіями! Ха-ха-ха!

— Пся крив, везувії в тазу з повидлом. Я ж казав, що вона — глибокий символ міщанства, так і казав собі.

— Ну, облич,— сміявся Кость.— Хіба не любиш повидла? Зимою, наприклад, як надворі метелиця, мороз, глибокі сніги. А вона на каналі поги підбрала, чашка з пахучим часм біля неї і вазочка з оцим. Га? І до тебе: «Колько, лялько, йди сюди, тут тепло, будеш зі мною чай пити з повидлом». А в тебе — бурі, солодкі везувії щастя з грудей. Симфонія, гармонія і піаніно. Ха-ха-ха!

— Ти, Костю, глузуєш. Я дурень, що почав з тобою цю розмову.

— Ні, ти, власне, дурень незалежно від цього, і я ні на один міліграм не буду здивований, коли Кранц під самим твоїм носом зробить те, що по праву належить зробити тобі. Що значить по праву? Ти маєш на все в житті таке право, як і я, тільки тобі не вдається й понюхати того, що я сміливо вживаю. Бо ти мняло. І так ти «промислиш», власне, «промнеш», усе своє життя. Отож ворушися, коли не хочеш засмердітися. Любов не повинна віднімати стільки часу, інакше ти станеш трутнем. А суспільство чекає від тебе роботи!

— Ти переходиш межі, Костю!

— Не подобається? Я можу не говорити. Між іншим, стривай, що це у мене в кишені шелестить? Так і с! Позавчора був на пошті і взяв тобі листа.

Розмова далі не клеїлась. Кость поспішав лагодити гарбу. Він запалив цигарку і залишив Миколу самого.

Тоді Микола розірвав конверт і став читати. Лист був від Гупаленка. «Брат-камерад» подав Миколі вже кілька листів і все не міг дочекатися на відповідь. Микола пригадував, як вони жили в одній кімнаті й готувалися разом до іспитів. Це було так недавно і ніби давно, хто його знав й коли. Кімната на четвертому поверсі. Вікно в чиюсь стіну. На столі, на ліжках, на кошиках — книжки, атласи, препарати. Як вони обидва рвались жити! Власне, Гупаленко. Скільки він зісував крові тим квартирним господарям, двом старим дівам! А тепер він ірже в листах, як той кінь, а листи швидкі, писані олівцем то в аптеці, то в сельбудинку, то на виставі.

«...Миколо-о! О-го-го-о! Чорт тебе ще не вхопив?»

Гупаленко писав, що він уже склав дипломну працю, їздив оце до інституту. І пезабаром має отримати призначення. Але й без того призначення під ним земля вгинається від роботи, бо він, Гупаленко, «жме» її, аж курява встає, так «жме» тую роботу.

Миколу дратували ці листи, різкі лаконічні шматочки паперу, на яких іноді було знати пальці.

Він хотів якось відповісти, та про що він йому напише? Так не відновив і цього разу.

VII

Кранц почав нудьгувати знову.

Проминуло ще кілька тижнів, а становище від того не покращало. Воно стало навіть складніше. Не раз бувало так, що він не заставав Ліди Аксенівни вдома. І не треба було пояснень: він знав, що це значить. Лютий він повертав додому і зустрічав її з Підгаєцьким. Віталися, і знову ніби все ясно. Вона пояснювала, що вони чекали на нього, а потім пішли назустріч. Отже, виходило, що його місце в серці Ліди Аксенівни зберігається свято. Проте, коли другого дня приходив до Леви, то знову заставав Підгаєцького з Лідєю. Тоді він удавав заклопотаність, питав, як здоров'я Аксена Парфеновича і йшов з суворим обличчям у кімнату до діда.

Лева доброзичливо брав його за лікоть, садовив на крісло й казав:

— Цікаво, цікаво. Ось прочитайте газету. Вони так линяють, що аж шерсть із них сиплеться. Там я нігтем відзначив.

І він пускав із бороди шелестіння й булькання тихого, придушеного сміху. Вони запалювали цигарки, починали розгляд «внутрішнього становища». Кранц поволі заспокоювався. Розмови з дідом повертали йому певність і віру.

Проте ніколи йому не вдавалося викликати діда на одвертість у такій мірі, щоб узнати все, що найгостріше його цікавило, що починало розгорятися в ньому, нарешті, загрозливим огнем. Лева був досвідчений бесідник.

Кранц бачив, що дідові приємно брати його, доктора Кранца, за лікоть, наче свого чоловіка, вдарити іноді по плечі або й по спині і з ним балакати по щирості геть про все, а головне — про політику. Кранц уважно його слухав, а потім деякі думки дідові сам переказував йому в новому світлі, з іншого погляду і навіть запалювався від того, а дід гладив бороду, шелестів і булькав сміхом і підтакував:

— Отож-то. А я ж вам що казав?

Побалакавши з дідом, Кранц ішов надвір, ще раз вітався з Миколою і з Лідою, тепер уже спокійно і всесело, як старший. І питав у Миколи, ховаючи в куточках губ білу отруту слизи:

— Ну, молодий наш професоре, коли ж ваша перша лекція для трудящого селянства?

Микола ніяковів. Лекцій він ще й досі не зібрався читати. Та в нього є причина: він лише недавно скінчив, ще не обдивився навколо себе, ще не склав собі плану: життя — то, бачите, не така річ, що його можна смикати за який завгодно хвіст, і то безкарно. Треба той хвіст обдивитися, щоб до нього вже прикипіти, щоб на першому скоці не одлетіти геть десь на смітник. А то, пся крив, тертимеш потім гулі собі хто його зна й доки.

І взагалі, людина, що хоче розважно підходити до життя, повинна зважити шляхи, епоху, свій вік і сили, а також дещо з оточення. То тут наполягати, що за ці місяці він не зробив цього, навіть смішно. А от він, лікар Кранц, уже восьмий рік як скінчив, другий рік як у цьому селі й т. ін.

Кранц знизував плечима, поглядав на Лиду й казав:

— Колега Підгаєцький мислить, що я й досі ні на що не зважився. Хто це йому сказав?

Потім він витримував чималу паузу й провадив далі таким тоном, як першого вечора, що він, звичайно, ні до

яких хвостів чіплятися не має. Може, це й потрібно тепер для інших, та тільки не для нього. Для нього потрібен не хвіст, а ґрунт. Ну, а цей ґрунт, почім знає колега Підгаєцький, може, вже й знайдено. І коли Підгаєцький у цьому пересвідчиться, то хай не дивує.

Ліди ж треба було їх мирити, доки вона сама ще не знала, як буде.

— Ну, годі, годі! Навіщо ото сперечатися? — казала вона з помітним задоволенням. — Ой, оці мужчини.

Вона бачила, що вони штрикають один одного за неї, ці два радянських лікарі, знала, що один із них має її неодмінно посватати і вона стане лікаршею.

І почувала себе дуже добре.

Тоді й папаші буде незле. Бо то радянський лікар, він матиме вплив, із ним же повинні рахуватись. Ті страшні часи, що були придавили їх до землі, що й дихати не можна було вільно, ті часи навіки десь проминули, нато-мість ішло виплекане у мріях майбутнє, цілком певне, забезпечене.

Йй ставало смішно, коли вона згадувала тепер, як Микола приносив тоді їм цукру в хусточці. Смішно, наче од веселої пригоди, що про неї вона читала колись у книжці. Ще більше тішило її тепер те становище, в якому вона зараз перебуває і з якого має вийти, хоч так, хоч так, а не погано. Віддатись було б приємніше за Підгаєцького, а проте — Кранц людина певніша. Між іншим, від якогось часу йй почало здаватися, що Кранц нібито проховол до неї. Щоправда, таким бував він лише при Миколі, а наодинці з нею зовсім іншим. Кілька днів тому він говорив йй такі приємні речі. Та й Микола казав дещо непогане. А кому з них більше вірити? Просто тяжке роздвоєння. Тому, гляди, повіриш, а він тільки побалакає. А той відкинеться. Видно, вже Кранц і так щось надумав. Чистий клопіт.

Ліда не помилялася. Кранц таки справді надумав. Він остаточно зважив, що п'ятсот червінців — коли б їх мати — людині ніколи не можуть завадити, а лікареві вони доконче потрібні. З ними можна добре влаштуватися в великому місті. Зрештою, він не для того дістав освіту, щоб перепустити їх мимо свого носа, віддати їх якомусь шмендриківі, що, певно, й рахуби їм не добере.

Кранцові не треба було вгадувати, чи вона їх має, ті червінці. Він знав, що вона мусить їх мати, коли хоче бути за лікарем. А чи вона хоче? Питання...

Ця думка швидко зростала йому, як кущ важкого винограду. І незабаром вона його наповнила солодким тремтінням.

«П'ятсот червінців! П'ятсот!»

Бажання прискорити хід подій опанувало його.

Він прокидався вночі. Йому ставало жарко, наче що палило його зсередини. П'ятсот кругляків неймовірно зростали, роздувалися в огненні кола, крутилися перед очима скажено швидко.

«Умій сильно хотіти — й ти будеш мати», — думав тоді він і гарячково тер собі чоло.

«Можна подумати, що я закоханий, як дурник, так мені палає голова. З якого боку зайти? За який хвіст учинитися, як каже той stultus * Підгаєцький? Чи не за самого Підгаєцького? Стоп! Гадає ж той чортів дід щось за свою доньку чи не гадає? Отже, я можу зачепити це питання. Звичайно, не для себе. Ха-ха-ха! Чудова ідея. Вже хай він не крутить, торба з білою бородою».

Кранці горів, наливався солодким бажанням, аж очі йому червошали. Захопившись, він починав поглиблювати свої думки:

«Вони думають, що розвиток господарства, культури, промисловості, зріст торгівлі, набування республікою більш-менш пристойного вигляду — це все виникає внаслідок «творчості мас». Тим часом культура — то є щастя окремих осіб, глибоко індивідуальних. Коли б не було цих прагнень окремих осіб, їхнього вогню бажань, їхнього завзяття в своїх стремліннях, завзяття до загибелі, чи була б тоді культура? Дикість. Жодної культури не було б.

Я йду до того, до чого йду, тому що знаю: коли досягну його, буду щасливий, і моє щастя буде корисне для вселюдства, бо воно стане за стимул. І в своїх стремліннях я зовсім не маю додержуватись їхньої політики. Я йду своїм шляхом, бо мені так краще. Дід іде своїм шляхом, бо йому так краще. Він поширює свою крамницю не тому, що їм для політики це потрібно, а тому, що це самому дідові потрібно для того, щоб віддати доньку за лікаря. І дід цілком вірно каже, що й «їм» від цього буде тільки краще. Адже від чого їм стає краще? Від того, що такі, як ми, уміють хотіти, уміють іти вперто до свого особистого щастя. Ми! Це значить — я! Я хочу насолоди. В цьому щастя цілого людства, бо це єдина рупійна сила

* Дурень (лат.).

до нього. А взагалі треба якомога швидше покінчити цю справу».

Ця філософія жерла Кранца ненастанним вогнем, що йшов йому від кожної клітинки мозку, від шкіри й навіть від кишок. О, якби могли постати з гроба і одягтися в плоть деревні кістки Франсуа Кене — великого медикуса Людовика XV і славної-преславної маркізи Помпадур! Старий Франсуа цілував би Кранца. Та не встане учитель, як і його король, як і сама маркіза. І ніхто не втішить його і не втішиться його безумним вогнем.

Тоді він умішував у зойки та одчайдушні змагання історично розчавленого свого класу солодку отруту мудрості Ніцше.

Йому здавалося: з туманів минулого виходять широкі шляхи, биті гостинці, а ними йдуть люди, подібні до його знайомих, до його родичів, що десь на півдні, серед власних великих виноградників і слуг. Над ними звисає голубе тепло і стелиться їм трава невимовних пристрастей. Він пізнає себе в тому задуманому індивідуумі, в тій надлюдині, що сунеться в карнавалі культури поруч із жінкою.

В неї надзвичайні форми.

То його жона.

Це було далеке від мороку первісних інстинктів цього села, від примітиву містечкових ідеалів, від страшних прийомів і грізного гудіння з'їздів. Це брудна, неприсмна дійсність відсовувалась все далі й далі. Запаленими очима вдивлявся він у білі сади своєї фантазії, а вони цвіли і вабили, дихали запашною прохолодою і кликали під молочне своє тремтіння.

Кранц виходив на подвір'я, бродив у білому, як манія, і загадково говорив у тишу світанку:

— Я почуваю в собі вогонь. Він буяє не тільки в моему мозку. Він жене карнавали культури по нерівних шляхах історії. І я йду з ними. Чорт забирай, доки ж його сидіти в цій ямі? Зрештою, Ліда Аксенівна плюс п'ятсот дорівнюють щастю.

Як і все геніальне, його план мав бути до неможливого простий. Він змішав всі карти в руках Підгаєцького.

Ва-банк! — і доктор Кранц матиме можливість змінити своє остогидле життя. Одначе треба згодом одіслати Мотрю, поки не пізно, бо вона безтактовна дівка і може щось лягнути Ліді.

Так міркував Кранц під час одного прийому.

Потім він пішов до Миколи. Сонце котилося по другій половині неба. В альтанці стояв гарячий дух старої сосни. Микола в знеможі лежав на возику без сорочки і слухав, як гуділо від бджіл повітря.

«Бджоли можуть працювати в таку спеку, коли важко поворухнути пальцем, і завмирають від першого подиху осені. А люда важкі і роблять навпаки. Костеві можна визнати деяку рацію. А що буде, коли настане осінь? Може, десь буде лікарня, багато праці. До праці пора вже братися, давно пора братися», — думав він.

Та праця ніяк не уявлялась, скільки він не намагався. Натомість випливали інші образи, і від них ставало ще душніше, ще більше тьмарилося й завмирало в грудях. Він мусить признатися, що любить її. Любить так, що без неї не зможе почати нове життя. Признатися перед самим собою, остаточно це визнати, щоб не було жодних хитань. Любить? Міщаночку? Це ти, що везувії в повідлі? Брехня, облуда, ганьба! Що таке любов? Хіба він такої любові чекав?

Любов міщанки...

Брехня! Під яким кутом розглядати міщанство та неміщанство? Ні, ти скажи, ти не крути. Тепер ти крутиш, а тут крутити немає куди. Вбити в собі те, що, може, на все життя стане джерелом сили, це, знаєш, пошукай дурнішого. І більше балакати з тобою за це нам нічого. Крапка».

Поставивши крапку, він мимохіть повертався знову до того самого й знову, вдвадцять, переконував себе в чийсь особі, що в житті бувають випадки, коли треба бути одвертим і рахуватися з фактами. Адже вона без нього теж не зможе жити. Вона сконцентрувала на ньому все, що в неї є найкращого. Він глибоко це відчув останніми днями. Вона любить його. І та її чиста, безпосередня любов, така молода й прозора, як перший мед із цвіту акації, хіба може загинути, пройти марно, безслідно розвіятись? Ні, це був би злочин.

І в ту ж мить підіймалися нові сумніви:

«Ти певен її глибокої любові до тебе? Ти так кажеш, наче гудзика до кальсон пришиваєш — міцно й надовго, пся крєв».

— Хо-хо-хо! — реготалася особа.

Саме коли вона так розходилася, а Микола слухав її, знеможений і спітнілий, увійшов Кранц. Він мило посміхнувся, вітаючись.

— Ось де людина, що вміє заховувати стоїчний спокій. Лежимо? Потіємо?

— А, докторе Кранц! Сідайте отам,— показав Микола на ослінчик.

По правді, він дуже здивувався. Це вперше до нього зайшов Кранц. Певне, трапилося щось надзвичайне.

— Що, цікавий випадок, може? Хочете запросити на консилиум?

Кранц зареготався:

— Іменно — цікавий випадок! І мені здається, що я мушу втрутитись. Бо ви без мене в цьому випадку не даєте собі ради. Отже, я прийшов на консилиум.

Він запалив цигарку й сів біля Миколи.

— Слухайте, колего, давайте поговоримо відверто. Я хочу внести ясність у деякі питання. Ми люди однієї професії. Отже, мусимо дбати про деяку корпоративну згоду. Я трохи старший за вас, маю більший досвід, і ви мусите послухати. Ну, кажіть просто: ви проти неї нічого не маєте?

— Та проти кого?

— Ну проти неї... проти Лідочки, коли б у неї був добрий кашшук червінців.

Миколу підкинуло, мов на пружинах. Він схопився руками за бильця возика, аж вони йому хруснули, і випнув проти Кранца очі, немов хотів з них дати випал.

— Ви мені підете звідси річ, коли будете, пся крев, мене штрикати, пся крев, докторе Кранц! — майже заверещав він.

— Ого! Бачу, бачу, що нічого не маєте проти. То не валяйте ж дурня. Чуєте? Я можу сьогодні ж побалакати з дідом. Треба потрусити, що в тій торбі є.

Микола підвівся і знову впав на возика.

— Ні, це... Та це щось дике... — Промовляв він довго, навіть лірично та все вичитував Кранца та вичитував.

Як то він, інтелігентна людина, доктор Кранц, наважиться звести найскладніші почуття, найделікатніші рухи людської души до звичайної, безпардонної спекуляції?! Це, звичайно, може бути лише жарт з його боку, але жарт недоречний, не гідний людини, що має якусь мораль у своєму череві. Бо то є вже простісіньке свинство, що виходить за всякі межі, і з боку його, Підгаєцького, що справді кохає (критись тут нічого) Лідю Аксенівну, з його боку це може викликати тільки обурення! Велике

обурення й більш нічого. Ні, він ніколи цього не припустить.

Такий безоглядний ідеалізм просто роздратував Кранца. Він прийшов з пайкращими намірами і зовсім не для того, щоб слухати подібні дурниці.

— Ви не встигнете надіти сорочку й почепити галстука, як я вже розмовлятиму з Левою і скажу йому ваші умови. Не побіжіте ж ви слідком за мною, як... дитина, щоб перебивати справу? А втім, на другий день ви можете заявити, що берете її голу, а червінці, може, їх там є п'ятсот, мовляв, лишаєте йому, дідові, щоб вони йому прилі під *gluteus'amu* *. То вже ваша справа, а це моя, як старшого колеги.

Повернувся і вийшов.

Миколу цей випадок страшенно приголомшив. По-перше, це може вбити її любов. А по-друге, він ніколи не гадав, що Кранц особисто так байдуже до неї ставиться, що навіть піде його сватати. Що робити? Іти до неї, дати пояснення? Але як він гляне в вічі?

Раптом усе переверталось у голові догори дригом, і кров шуміла в серці так, ніби там за одну хвилину зчинився тяжкий ендокардит. Нікуди піп не піде. Становище дурацьке — найкраще почекаати.

Він лежав до вечора, лежав, коли прогуло одинадцять, а як знову почали гудіти години, пішов з тяжкою головою до криниці.

Чув, як у дерезі коло яруги щось шаруділо, важко дихало й придушено сміялося.

— Ой, коле, куди ти... — виразно чув він чийсь шепотіння.

Було темно, місяць зовсім не сходив, а над селом сипало холодну росу, і вона сідала йому на волосся.

Десь за яругою виводили чийсь хрипучі, надірвані груди:

Він малюточку покла-а-а-в,
а поклав зло-де-й,
у-у-бив,
убив йо-го-о-о-о...

Та все те пливло кудись понад Миколою, наздоганяючи його розпуку, що так само рвалася йому з грудей.

Вийшло з дерези одне. Друге затупало понад яругою. Одійшло геть далеко, кашлянуло і теж затигло:

* Сідничними м'язами (*лат.*).

Всігда й приследовал за не-ю-у,
всігда... к любви і-йо склопя-я-л..

Повз криницю пройшла Дуня (то вона вийшла з дере-
зи), послухала і важко зітхнула. Подерлась на гору.

— Яке свинство! Спекуляція і фізіологія,— крикнув
він їй услід. Дуня перелякано затупотіла по стежці і за-
шуміла темним гіллям.

VIII

Що він пережив за ці дні, що минули після Кранцово-
го візиту!

Це була мука, якої не доводилось переживати йому ще
ніколи до цього часу. Що значить Кранцова пропозиція?
Чи не є це пастка, в яку хочуть зтягти його, Миколу
Підгаєцького? Така раптова зміна... Ні, він не дасть так
легко себе піддурити. В кожному разі, він не хоче бачи-
тися з Кранцом, який ось прийде повідомити його про
наслідки. Цілі дні Микола блукав над балкою.

Але Кранц не приходив. Наче все це приснилось Ми-
колі, наче ніяких розмов не було і ніколи Кранц не від-
мовлявся сам від Лїди Аксенівни, і ніколи він не пропо-
нував їй Підгаєцькому разом із червінцями... здається,
п'ятсот червінців? Що ж це? Невже приснилось? Галю-
цинація? Маячіння? Чому він не йде, цей проклятий
Кранц із плечима ката, із щелепами ведмедя?.. Чому він
не словіщає про наслідки? Раніш того Микола пізачо
тепер не піде до неї... Бо як він гляне їй у вічі? Ох, яка
мука...

Нарешті, це стало неможливим. Він не хоче далі тер-
піти. Червінці виїдають йому серце, в якому живе тільки
любов до неї, а більш ні до чого. Червінці, прокляті чер-
вінці, п'ятсот разом, неначе п'ятсот живих істот, п'ятсот
хімерної черви ворухаться купою, шелестять і пускають
у повітря отруйний дух розкладу, в повітря, що ним він
дихає... Рятунку! Поради. Де, хто його зрозуміє? Навіть
той безголовий Кость кудись завіявся вже з тиждень,
пропадає в Бежбайраках чи де.

Може, побалакати з Славом? Хоч йому ніяково трохи
говорити про це з Славом. Та одначе... Хай знають, пся
крев. Він все одверто розповів Славові. Одверто — про
розмову з Кранцом. Про свою муку він замовчав. Злякав-
ся в останню хвилину. Рішив: «Ні, треба ще подумати.
Може, все це несерйозно, може, завтра я вже забуду й

візьмуть до праці...» І сказав тільки жарт: червінці! От спекулянт, мовляв. Навіть сам сміявся з свого жарту. Слав похитав головою, одначе повірив, що жарт, розказав про це своїй жінці, а жінка розказала сестрі, а та — своїй подрузі. За обідом уже всі сміялися й робили з того анекдот: казали, що Микола забагатів, мов у казці.

Микола сидів блідий і нічого не їв.

Пішли дощі.

Несподівані літні дощі, коли тіло наливається тривожною грозою. Тоді воно мліє і важко падає на ліжко, і голова поринає у мряку. Вночі стукали насичені громи і болісно різали очі фіолетові блискавки.

Падав нападами дощ. Він піби відрізав Миколу на час від Ліди Аксенівни. Падав раптовий, з бульбами, загрозливий, злісний. Від нього захлинались і гоготіли ринви, пливло бистрими струменями подвір'я, шуміла яруга... Потім напад стихав. Нишк. І починало сіяти. Густо і тепло... Негода стояла довга. Та не треба було зважати на неї Миколі, бо Кранц тим часом не дрімав ні хвилини. Небезпека конкуренції з боку Підгаєцького тільки підштовхнула його на рішучий крок. Не приїзди Микола сюди, може б, він і не задумав того. А тепер... було б глупо не зробити того, що збирається зробити Підгаєцький.

А Микола писав увочі листи до неї. Тільки й того. І такі вони здавалися правдиві, переконливі. Він читав їх, доки не виучував напам'ять. Тоді вони блідли, жмакався папір і літери гасли, мов попіл. Він дер їх на дрібні шматочки і знову писав.

Ранком Дуня напигнала на себе лантух, підтиккала високо сукню і, поклавши листа за пазуху, виходила на вулицю, щоб нести його до Ліди. В останню хвилину Микола наздоганяв її, відбирав листа назад і, відсапуючись, вертав додому. Дуня йшла за ним і бубоніла. Чого б ото вона ганяла людей по багнюці незвісно для чого?!

А в сніданок, коли збиралися всі в їдальні, починалися жарти, запитання, співчування.

Подружка сестри Славової жінки розповідала, як увочі їй приснилося, що в неї сороката сукня. Глянула... а вона геть уся із червінців! Та шамотить, шамотить. Вона аж прокинулася. Дивиться — ні одного червінця. Реготалися до сліз, а вона раділа потихеньку, що Миколі неприємно їй боляче, бо, здається, почала в нього закохуватись.

Потім дощі враз спипилися. І стало Миколі легко.

Він проробив усі вправи, підбадьорився. Чекав вечора. «Той Крапц із глузду з'їхав. Він просто вигadaв жарт і драгував мене»,— гадалося йому. Але доволі відкладати. Сьогодні має бути остання розмова з нею, потім він сам побалакає з батьком. Доволі хитань.

Микола рішив остаточно. Серце йому солодко стислося. Він уявив собі, як зрадіє Ліда при цих його словах: «Я люблю тебе, люблю навіки, віднині ми не будемо розлучатися»,— і т. ін. Важко тільки почати, а там слова самі з'являться. Власне, можна і про це сказати вже Славі, щоб для нього не було несподіванки.

Він пішов до Слава і сказав йому про свій рішучий памір.

— Знаєш, Славе, нічого, пся крев, не зробиш. Доки ж його бурлакувати? Он у тебе сім'я. Треба й мені. По правді: люблю її, і вона мене любить.

— Як знаєш. Діло твоє,— відповів Слав.

— Так. Я, розумієш, вагався. Але що ж?.. Життя — це така штука... Хе, нічого не зробиш.

По цій розмові його бажання бачити Ліду, швидше сказати їй слова любові й ніжності ще збільшилось. До вечора воно розгорілося неможливо тривожним полум'ям. Миколі почали навіть тремтіти руки, в горлі з'явилися чудні спазми. Він увесь знемігся від чекання. Тільки тепер відчув він, як сильно він її жадає, яка вона безмірно дорога для нього. Кожний дотик її руки, кожний погляд — яке це щастя!

Мов у тумані, він прийшов до неї увечері. І ось тут і сталася несподіванка. Зустрів його сам Аксен Парфенович. Микола затривожився:

— А... де ж це...

Дід лагідно зашелестів бородою:

— Поїхали в місто, Миколо Матвійовичу.

— В місто? Як то в місто? Чого? З ким?

Щось йому тоді обірвалося, і в очах замахала перебитими крилами розгуба.

— Чого в місто?

Дід виніс йому стільця, давав цигарки. Микола палив їх, посилаючи іноді до рота вогнем. Смикався і слухав, що говорив дід. А дід виблискував бородою, задоволено всміхався й потішав Миколу:

— От би й вам уже слід так, як доктор зробив. Ви і не пізнаєте тоді себе, бо то велике діло — сім'я. Душа вам

тоді на місці. Ніяких тоді вам лекцій не заманеться. Ви слухайте мене, старого. У вас іще немає становища, тільки диплом у кишені, а диплом — то хоч і приємний шматок паперу, але ж поки що мертвий. А от коли він оживе, у вас буде всякого добра. Та від вас же й залежить, щоб він ожив. Знаєте, треба, щоб у вас щось уже було в руках. От Кранц — ви подивіться. Добре зробив. А на вас я дивлюся — ні, щось ви не те ще думаєте.

Микола не розумів спочатку дідових натяків, але загрозлива свідомість того, що сталося, поволі насовувалась на нього, наче його топили головою в бруд. Щось йому в грудях причайлось і сичало, як опечене:

«Та це ж незрозуміла річ, пся крив, щоб так люди могли чинити! Але що то за люди? Свині, а не люди. Та де! Свині мають більше сумління...»

— А як буде у вас щось у руках, тоді — слухайте мене, старого,— зробіть так, як оце доктор зробив. Будьте певні, йому буде непогано.

Щось дід іще йому розповідав, щось радив, та замість того Микола чув тільки, як шелестить дідова борода і терпнуть його власні руки.

«Тобі зле, Підгаєцький? — сичав знайомий Миколі голос.— То, може, ти попрохаєш у діда Леви склянку води? Він, напевне, не відмовить. Не зможе відмовити! Бо то було б уже останнє свинство. Та нащо вода? Де ж їхня любов? То ж простісінька спекуляція і... фізіологія». У мозку проповзло довгим слизьким черваком: «*Amor est titillatio quedam concomitante idea causae externae*)*. Хе, Спіноза має рацію...

Що ж ти будеш запивати водою? Він аж скривився од внутрішнього болю.

«Скільки червіпців дасте ви тому пройдисвітові Кранцові за те, що він бере її за жінку?» — хотілось йому крикнути. Але він не крикнув. Він сказав ледве чутно:

— Нуті-с. Вітайте. Хе, здорово...

...Дома Слав передав йому листа.

Микола механічно розпечатав конверт і глянув на підпис.

— Від Гупаленка? — спитав його Слав.

— Від Гупаленка,— відповів він не своїм голосом і безсило випустив листа додолу.

* Любов—це задоволення, що супроводжується ідеєю зовнішньої причини (*лат.*).

Слав глянув па нього здивовано.

— Що тобі?

Микола, блідий як стіна, опустився в крісло, звів на груди голову.

— Нічого. Перша гуля, пся крев... Дай мені спокій.

IX

Кранц із Лідою швидко повернулися з міста. Ліду вітали батькові приятелі, знайомі, родичі. Чутка про їхнє заручення пролетіла містечком швидко, як горобець. Говорилися й за великий посаг, що дає Лева за дочкою.

Микола ж до останнього дня ще жив якоюсь неймовірною надією. Він згадував Лідині очі, коли вони зустрілись в останній раз з його очима. В них же горів тоді невимовний блиск. Він не міг бути брехнею, такою підлою, такою безоглядно ганебною. Так могли дивитися лиш очі, що кохають.

Дуня прийшла з базару і, висипаючи на стіл баклажани, розповідала на всю кухню:

— Таке там робиться. Тільки й чувш, що про весілля. Кажуть, дохтор і прийомів не робить. Самі хвершала.

Йй ніхто майже не відповідав, ніхто не розпитував. Тільки чути було шамотіння й тишу. І від того слова її бомкали розбитим дзвоном, вривалися через зачинені двері, долітали до Миколиних вух і трясли його, як грім.

Він не помітив, як підійшов до одвірка і впився в нього зубами...

— Пся крев...— ледве злітало йому з уст, що стали зовсім білими.

— Я не можу цього пережити,— шепотів він в справжній розпуці.

І раптом задзвеніли голі Вітульчини п'яти, бризнув за дверима його невинний сміх. Він вкотився в кімнату, рожевий і замурзаний, як баклажан, і, вистукуючи себе маленькими кулачками по череву, забігав круг Миколи. Сонце ще не зійшло з його круглої спини і пашіло на ній червоними плямами. Він заливався в радісній збудженні. Крізь сміх вилітало:

— Занюда, занюда!..

Цього Микола не міг уже витримати.

— Що таке, що ти белькочеш, чортів вилупок? — скрикнув він на хлопця. Мати сердито витягла Вітульку до кухні і покарала його ляпасами по голому тілу.

Микола вперто чекав ночі. Зловісні думки гнітили йому мозок. Коли прийшов тихий місячний вечір, він сів на підвіконні і закам'яніло слухав, як хропе в саду на старій кожущині Дуня.

В кімнатах теж панував сон, тільки зрідка скрипіло чиясь ліжка, і знову все затихало.

Тоді він найгостріше відчув ту кривду, що йому вчинили. Він, хитаючись, пройшов через кімнату, де спали Слав і його жінка, пройшов до крайньої кімнати, що була в Слава за прийомну.

Він ще не знав, що саме зробить. Підійшов до мармурової полицки, намацав там прискавку і повагом, методично продезинфікував її спиртом, потім — ефіром.

Ця робота навіть захопила його. Скінчивши з прискавкою, він поліз до шафи, де стояли слоїки з різними сигнатурками. Засвітив лампу. Став їх перебирати. Під руки лізли всілякі тинктури, що можуть припинити шлункові болі, кровотечу й т. ін., але ніяк не можуть тепер радикально послугувати Миколі. Нарешті, на нижчій полицці, він намацав невеличкий штангласик і наблизив його до очей...

Кокаїн.

Перед очима гойднулися дикі примари кущів *erythroxylon*, що ростуть у тропічній частині Південної Америки. «Тубільці з Перу і Болівії жують його священне листя», — промайнуло йому в голові неясним спохохом шматки фармакології, що він її колись з таким напруженням складав професорові Лаврову. Два рази він різався на кокаїні. І лише за третім разом вивів на широкій університетській таблиці його велику формулу.

«Пся крив, вона надзвичайно заплутана. Так, так... В основі її подвійне кільце, що утворюється, здається, з п'ятичленового піролідинового кільця, з шестичленовим піперидиновим кільцем... Екгонін... Здається, тропінкарбонова кислота...»

Перед очима вирізалась знаки і лінії. Вони затавцювали смутний танок і стали плазувати одне на одного, складаючи формулу...

«Але чим заповнено четвертий зв'язок С? Що там іде за О? О СО... С₆... Що далі? Ще одип знак... Один...» І як він не намагався пригадати, нічого не виходило. Формули рвалися на своїх суглобах, розповзалися по мозку складовими частинами і ще більш заплутували картину.

«Тут жарко,— подумав він, тут просто нема повітря». Захопивши в руки прискавку, пляшечку з ефіром, штанглас із кокаїном і кавалок вати, він тихо, як злочинець, вийшов у сад і вскочив до альтанки. Розклавши на столу всі причандали в зразковому порядку, він скорчився на возику і знову тяжко загадався.

Думки скакали тривожні, пристрасні, і серце від них сходило такою гіркою кров'ю, немов вона була вже пересичена отрутою.

«Той, хто увійде сюди першим, відразу побачить... бліде, як папір, обличчя, посудомлені руки, що випаюються в тіло, в розідрану на грудях сорочку... і нерухомі, випнуті очі... До пульса. Нема. Все даремно. Слав (нещасний!) кинеється до штангласа... але я загнав цілі п'ятнадцять грам рідини».

Він старанно підрахував. П'ятнадцять грам... 2%... 0,3 — це досить...

«Wöhler, Niemann і Lassen, ваш винахід — надзвичайна отрута!.. Людина від такої дози може впасти одразу непритомна, побіліти, трохи покорчитися з холодним потом на чолі і за кілька хвилин усіх поквитує».

Уявляю...

...це трохи зіпсує її настрої... Але мені те все вже байдуже... Я вже не бачитиму цієї безсоромної міщанки, що ляпає себе ложкою по стегнах і що...

...і я вже не читатиму Гупаленкових листів... цих скотячих листів... в яких ця тупа людина скаче гошки проти цілого світу.

...він пасилу перелазив із курсу на курс, раз у раз у великих муках складав іспити, немов кожний із них родив у тяжких муках. А тепер він ірже і гокає над своєю головою, наче володів якоюсь таємницею життя... було б написати йому востаннє, що він просто дурень...

«...Миколо, о-го-го... Чорти тебе ще не вхопили?.. Тут зрозуміти треба: ми царі! Перед нами такі можливості, яких ніколи в історії не мали класи. Ми, брат-камерад, як велетні казкові, світ перевернути мусимо. І верхи на нього сісти... і полетіти, щоб земля двигтіла... і полетіти не чорт його зна куди, а знаєш куди!

...Як ти приїдеш сюди, я тобі покажу, між іншим, такий «случай», що тобі й не снився в наших хвальних факультетських клініках. Якого дідька ти там стирчиш?»

Все, все... все пригадалось Миколі.

.

Давно палала світова зірниця, і за млинами вже гулко торохтіли гарби. Виприснуло сонце.

Микола, скорчений, лежав на возику і нерухомими очима дивився невідомо куди. На волоссі йому, як і на листві дерев, сяяла холодна роса. На столику лежав шприц, і крапля рідини тремтіла на кінчику голки.

Тільки як задзвеніла дійниця і Дуня сердито гейкнула на Маньку, Микола кинувся, ніби від сну, провів долоною по обличчю і не міг встати, бо йому занімала кожна клітинка від довгої незручної лежні.

Чого ж ви дивуєтесь? Що він не вмер? Так, він не вмер, бо він, Микола Матвійович Підгаєцький, зовсім не такий дурень, щоб справді загнати собі три деці кокаїну під шкіру.

Увійшла Дуня, відсунула шприц і пляшечки й поставила на столик великий кухоль з молоком. «Утвердження життя», — посміхнувся Микола кривою посмішкою.

— Пийте, — сказала вона, — бо прохолоне.

Однак Микола не пив. Він навіть не доторкнувся до кухля. Увійшов до кімнати, побачив Слава і сказав йому:

— Ну, Славе, буду їхати.

— Як? Уже їдеш?

Проте ця звістка не була зовсім несподіваною. Миколин вигляд казав про те, що він пережив цієї ночі неабиящо. Він ніби постарів на кілька років. Отже, зайве було б припрохувати.

Всі відразу заметушилися, забігали. Послали в Бежбайраки по Костя. Він уже два тижні не повертався додому. Переказували, що він тут щось організовує, когось збирає, над чимсь клопочеться. Всі останні події в Миколиному житті пройшли поза ним, нічого він про них не знав. Але почувши від посланця, що Микола має сьогодні виїхати, він залишив усі справи і верхи прискакав додому.

По правді, Микола не дуже-то бажав побачення з Костем, він ніби боявся цього побачення. Проте Кость пічим його не вколов. Він тільки, глянувши на нього, покрутив головою і зауважив:

— Да, треба їхати. І чим швидше, тим краще.

Микола склав у кошики свої книжки, листи і невеликий свій гардероб.

Знову сіли в ідальші і добре на розлуку випили.

— За доктора Підгаєцького — нового, не тряпку, а людину! Не сердься, Миколо, і випий з меншим брату-

хою, організатором колективу «Агротруд»,— виголосив Кость.

Всі здивувалися.

— Ну, вже й організатор. Хто тобі повірить? Мовчав би краще,— сказала Славова жінка.

Микола ж глянув на Костя і рішуче підніс руку з чаркою.

— Охоче, пся крев! Давай!

Відразу всім стало веселіше. Ніби це був щасливий день, коли скінчилась тяжка криза. Микола поглядав на Слава і знову думав: «Молодець». Навіть Кость його зворушував тепер своїми невгаваними поривами. Чорт його знає, може, й організує що. Від таких типів на все можна чекати. А головне — добре, що жодна душа не знає про цей легковажний замах на себе, що так невдало стався цієї ночі. Ну, тепер держися, пся крев, лікарю Підгасцький.

Увечері Кость одвіз його на вокзал. Прощаючись, він сказав:

— Передай від мене привіт Гуналенкові. Люблю таких людей. Ти ж до нього?

Микола ніяково посміхнувся.

— Добре. Мабуть, передам. Кланяйся Кранцові,— за-сміявся він у свою чергу, як Кость ударив по конях.

Х

По од'їзді Миколи Підгасцького в Кривому ніщо паче не змінилось. Та, по правді, і од'їзду його ніхто не помітив. Все сталося так швидко й тихо. Але майже вслід йому виникла одна причина, через яку ця історія скінчилась трохи несподівано.

І все через діда. Кранцові не слід було вірити йому на слово. Отож, дійшовши найвищого напруження й паралізувавши Підгасцького, він зробив дідові, так би мовити, пропозицію. І по тому за тиждень він мав побратися з Лідєю.

І от, хитрий отой дід із зрадливою бородою все заспокоював та посміхався, коли Кранц говорив йому про діло.

— Все буде добре,— казав він, не називаючи конкрет-но цифри.

А в останній день дід узяв Кранца за лікоть і повів до себе в кімнату.

Кранц захолов. Сорочка йому прилипла до спини гаччою плівкою.

Та й було від чого похвилюватися.

— Ну, мій любий зятю,— твердо сказав йому дід,— ви маєте від мене п'ятдесят червінців.— Сказав і глянув Кранцові в обличчя. Глянув і швидко додав: — А колись я вам ще дам п'ятдесят. Це вам буде разом сто. Сто червінців. Бо я люблю свою Лїду і не хочу, щоб вона йшла за вас гола.

— Ви жартуєте? — спитав Кранц. Бо іншого він нічого не міг сказати.

Але дід не жартував. То була найповажніша правда. Він не мав більше лежаних грошей для доньчиного посагу.

— Ні? Ви не жартуєте, милий чоловіче? — крикнув у нестями Кранц.— Ах ви ж...

Він ледве стримався, щоб не вийти за межі й не плюнути часом у дідову бороду. Тільки притис його до столу й подивився на нього так, що дід ще більше побілів.

— Ух! Це я з радості. Прощайте! Піду заспокоюсь. Я знервований чеканням до чорта...

Кранц насунув бриля перед самим дідовим носом і виїшов з покоїв червоний, як налитий...

Того ж вечора він написав до Леви цього листа:

«Вельмишановний громадянине Лєво!

Ви мусите зрозуміти мене швидше, ніж хтось інший. Перед нами стоять великі завдання, і ми не можемо ставитись до себе, до свого власного життя байдуже. Не маємо права. Наша історична епоха вимагає од нас уваги, великої уваги до того, що ми чинимо і як ми чинимо. Наше життя належить більше історії, ніж нам самим. Ви мусите мене зрозуміти. Ви знаєте, як палко я йшов до своєї мети — побратися з вашою дочкою і поділити з нею всі радощі і все лихо життєвої боротьби, і ніщо, здається, не тьмарило нам світлого майбутнього, жодної хмарки начебто не було. Аж ось на мою голову впав несподіваний грім. Я вас не обвинувачую. Ви — батько і мусили дбати за свою дочку, ховаючи од нареченого таємницю її минулого. Та бачте, сталося так, що я в останню хвилину про все довідався. Мені лишається благословити долю, що все так скоїлось.

Тепер ви розумієте, вельмишановний громадянине Лєво, ми не можемо стати родичами. Мене проймає жах,

коли я уявляю, що я міг стати за чоловіка тій, що знала аж трьох махповців...

Не буду ятрити ваші батьківські рани, кінчаю свого листа...

З бодем подаю вам останню пораду: віддайте її за Підгаєцького. Він був би їй дуже підходящий муж. Особливо, коли ви обдаруєте його тими червінцями, що мали стати за базу мого щастя з вашою дочкою...

Ті сто червінців, що ви мали сміливість мені запропонувати...

З останнім привітом *Кранц*»

Одіславши листа, Кранц вважав справу за скінчену. Але вся ця історія так зле па нього вплинула, що він захворів на розвільнення шлунку і неспокій нервової системи.

Лежав самітний в своєму помешканні, що за лікарнею в саду, і не припускав до себе санітарок. І все йому здавалося, що над ним сплітається велика борода, лоскоче його, лізе йому в ніздрі, у вуха. Потім вона стає шби дротяною, і кожен дротик розпалюється і пече його боляче, нестерпно в мозок. Він махав на неї руками, кричав, що це насильство, щоб він мав одружитися з нею. Коли її кохає інший... І нехай кохає...

«Я радий, що запалюється в чиемусь серці огонь. Хто сказав аптонів огонь? До чорта! Борода! Я ж покладався на тебе», — кричав він.

А борода насовувалась ще ближче і пекла його, доки він не падав знеможений на ліжко.

Тоді з туманів мпнулого виходили широкі шляхи, биті тракти. Ними ішли люди, що були подібні до його знайомих, до його родичів, що десь на півдні серед власних великих виноградників і слуг. І здавалось, що виноградники знову батькові, і слуги батькові, і він такий ще молодий, і все ще в нього в майбутньому...

Та досить було хоч трохи йому заспокоїтись, як марева зникали і натомість проступала справжня сувора дійсність. Вона рвала йому живіт. Кранц скреготів зубами і, спльовуючи набік гіркою слиною, лаштував собі на живіт грілку. В ній знаходив єдиний порятунк.

Одеса, 1925 р.

БРАТИ

Помираючи, старий Сахно казав до своїх синів:

— Сутуж тепер і на землю, і на гроші. Сутуж, діти. Оце, що маю, візьміть та приборляйте. Зачепилась земля за панів, доки висмикнеш клаптик хоч на долоню, то й жили з себе вирвеш... Та, живучи вкупі, якомсь прохарчуетесь. У ремество не лізьте, бо що ремісник, що робітник — легкий народ. Сьогодні був, а завтра загув, і попелу не лишилось. Ну їх, не дивіться на тих, що йдуть на хвабрики та на цукроварні. Ідуть на легкий хліб, та там і здихають. А на хазяйстві, хоч і тяжко-гірко, та все ж таки є надія в бозі, коли товар на возі. Нагорювався і я за свій вік, і вам велить бог. Не цурайтесь землі, хоч яка вона мала та нещедра.

Три сини стояли перед батьком, як три дуби, та уважно слухали його слова.

Три сини — на рік один за одного старший: Прохорові — вісімнадцять, Семенові — дев'ятнадцять, а Никанорові — двадцять. Уже й вус йому чорний звисав на губу — так і в батька було колись.

Стояли, думали кожний про своє.

Никанор тоді перехрестив себе тричі й проказав над батьковою постіллю:

— Як наші батьки жили, вічна їм пам'ять, так і ми будемо жити. Дав їм бог розуму, то й нам дасть. А земля, хоч і мала, та гляди її, то й вона тебе не забуде. Ми хоч бідні, та чесних батьків. Помирайте, тату, спокійно, як вам бог дає, а я все те зроблю по вашому закону і братів доведу до пуття. Помирайте спокійно.

Так і помер Сахно. А як помер, залишились сини, пішли своїм трибом, то й слова ті давно пішли в непам'ять.

Багато рук в сім'ї, а тут ще оженився Никанор. Став за батька правити, а воно тільки лайка та гріх. На роботу всі гарячі, вхоплять — згорить під руками: три клапти землі тієї по грудочці переберуть, кожну бур'янищу вирвуть; на пір'я переб'ють ниву, а прийшла осінь, прийшла зима, — важ по зернині, олії не купи. Як піст, то вже й позичай хліба, та ще й на одробіток.

Все думав Никанор:

«Нехай. Не ми послідні, — б'ються люди та й на хазяїнів вибиваються. Може, і ми не гірші, приборбимо».

Не раз говорив йому Семен:

— Пропадем, як мухи восени. Десять тисяч землі в самого Варуна, а нам на село на п'ятсот дворів у половині менш приходитьсь. Як же ти виб'єшся?

Випивати почав.

А Прохор, найменший брат, побув із год прикупі й почав до економії найматися. Що заробить — на гурт і віддасть. А воно тоне, як крапля в морі.

Потім ще й Семен оженився. Не дав Никанор ділитися — живи при купі, бо чим його ділитись? Аби землю кришити?

Так і жили. Никанор чорнів, обростав волоссям та все на хазяїнів поглядав. Семен випивав, а Прохор почав бунтуватися. Проробив строк у пана, і одягтися не ви-старчить. Яке ж це життя? Та отак цілий вік? І світу не бачити? Коли ж воно покращає?..

Вигнався він — парубок на славу. Очі сміливі, зуб буйний та чорний, як піч, а сила в руках страшenna. Вдарить кулаком по столі — хата задвигтить. Та тільки невеселий, все думає, а то ще й книжку якусь дістав та все ховається. Зовсім одвернув від себе Никанорове серце.

— Шапуйся мені, — казав Никанор.

А він тільки гляне на нього, наче вріже бровами. Шапуюсь, мовляв.

Чудний якийсь він став. Ішли якомсь з роботи; випав дощ, у полі було росяно, а на дорозі калюжі. Став він під хрестом — закурює. Пальці поклякли, ніяк цигарки не скрутить. А тут автомобіль панський як налетить, як гаркне та багнукою з-під коліс — чисто геть і обдав його: і руки, і лице, навіть очі заліпив. І полетів далі, аж дим позад нього синіє. Никанор, на що вже не любить сміху, а й він скривив губу — всміхнувся собі під вуса. Що ж ти, мовляв, роззява, не став ік строці. Треба ж берегтися, їм же піколи дивитись, коли машина пре, аж свистить. А Прохор кілька хвилин стояв так у багні, навіть не ворухнувшись, тільки випустив з рук цигарку, бо вона розкисла в грязюці зовсім. Стояв мовчки, стиснувши зуби, дивився вслід тому автомобілеві. Очі йому горіли дивним, затьмареним вогнем. На скронях випнулись м'язи — він ніби хотів кинутися вслід і розтрощити машину, перекинути їх самих у багнуку. Та потім витер обличчя і пішов далі, місячи грузьку межу босими брудними ногами.

Довго потім не розмовляв він навіть з Никанором, наче той був у чомусь винний.

І ось одного разу, коли в селі стояла глупа осінь, по вулицях їздили козаки і не можна було світити світла, він затривожився зовсім. У серце залягла журба. Ні до кого не говорить. Вийде за ворота, постоїть... Над хмуририм обрієм пливуть загрозливі хмари, немов десь страшна пожежа і сирій тяжкий дим розходиться по цілому світу.

— Не можу я, Никаноре,— сказав він до брата.— Як собі знаєш, а я не можу.

— Чого ж ти не можеш? Не розбереш тебе.

— Давить мене. Терзав... Правду казав той чоловік, що ночував у нас: задавлять народ чисто геть. Утечу я, мабуть, світ за очі. Може, знайду десь краще.

— На хвабрику, може, чи куди? — спитав тоді насмішкувато Никанор. Пригадав йому батькові слова.

— Ех,— відказав Прохор,— не тямив ти, Никаноре. Що ж батько? Лежить у землі. А життя? Воно ж істребує не з батька, а з нас. Ти он дивинися на хазяїнів, та ти й здохнеш у злиднях, а не станеш хазяїном. Швидше підеш до них у найми. А я не хочу, будь вони прокляті. Краще піду кудись, де більше світу. Бо тут пропадеш ні за пухлу душу. Не знаю, може, і на хвабрику. Нічого не знаю... Як були ми ото в городі з хурою, так, знаєш, чудна пригода, ось ти слухай. Лежимо під возом. Коні хропуть, мордами полову з рептуха викидають. І так це воно вічно. Ще малим пам'ятаю. Да, так ти спиш, а я курю. Саме ранок починається. Туман такий над городом, а за тюрмою небо ледь-ледь червоне. Лежу, курю, коли це гудок як загуде. Один, далі другий, далі третій. Гудок за гудком. Знаєш, як ото співає хто, в кого голос здоровий, що аж хата дрижить, наче стелю хоче зірвати. А тут так небо дрижить од гудків. Хто його зна, що зо мною сталося. Немов наврочив хтось. Гуде і досі.

Никанор похмурився, підняв свої широкі плечі.

— Гудок, щоб ішли на роботу. І вже.

— Та вже ж, на роботу. І от я собі лежу, піджак у мене тліє — жаринка впала, а я її не чую. А в нас, думаю собі, півень удосвіта... Ку-ку-рі-ку... Вийде чоловік надвір, почухається. Темно. Собаки заводять. А тут іще, кажуть, наженуть козаків. І в економії життя собаче. Нігде не заховасяся, хоч сказися.

— Ну, та й далі що? — глухо спитав Никанор.

— Встав я, підкинув коням. Ніде ні духа. А я не можу, гуде, чуєш...

— Тягне, чи що?

— Тягне. Та як тягне? Якби так, просто,— тягне та й то. А то тягне за живе, наче за серце тебе ссе. Стою, а в голові кров бухає. Чудно. Зірвався і гайда. Прибіг до заводу, став за корпусом, а вони саме в ворота валять... Балять, як ото вода чорна. Ні спинить, ні загатити... Ні-яка сила. Темно, ранок сірий, корпуси чорні, високі. Робітники з ліхтариками. Цигарки допалюють, топчуть ногами та у ворота, в ворота... Тільки ворущаться картузи та виласться хтось іноді. А очі блись-блись, тисячі очей, так і проймають. Здається, пройнуть над землею — змісять, залізом закидають.

— Кого?

— Кого? Тут-то й штука... Це в них спитай. Мабуть, вони знають кого. Постояв ще, доки пройшли. Чую, задвигтів корпус, загарчав. Пекло, та й годі, а відірватись не можу. Підходить стражник: «Ти,— каже,— чого стовбичиш? Проходь, любезний, як не хоч до кардегардії. Спокою за вами,— каже,— не маєш». Я наче ото зі сну прокинувся. Іду городом. І тільки-тільки виткнувся пружок сонця. Дивлюсь — партію арештантів погнали.

— Яке тобі діло? Заробили, то й погнали. Сиди на землі, роби чесно,— ніхто не пожене.

— Не пожене, то в землю зажене. Я вже бачу. Ти ось і брат, а душа в тебе черства. Камінна вона в тебе, чи що? Злидар, а шкура товста, як на дубі. То й роби на них, скільки хочеш.

— На кого? На себе роблю. Що зароблю, те й матиму. Знаю, що мов, потом зароблене, не на дурницю.

Тоді вже Прохор нічого не відповів. Махнув рукою і пішов.

Висмикнув із тину палицю, поклав у кишеню шмат хліба та жменю махорки і пішов.

Куди пішов, де пішов! Невідомо.

Вийшов Никанор ранком до клуні.

— Прохоре.

А його немає.

«Пішов-таки на легкий хліб,— подумав Никанор.— Ну, їди ж, та не вертайся, пройдисвіте, коли в мене душа черства. Бач, як у мужиках спротивіло бути».

Найтяжче було Никанорові, що Прохор подався в город. Нехай би йшов зпов у строк, десь би на землі робив, може б, стяглись-таки на зайву десятину. А пішов у город, забув, як пахне земля, як сходить жито, то й все забув — і хату, і рідних. Загубився серед тих городських

манів, що так і дивляться, де б поживитися, що тільки їй ждуть, доки мужик їм привезе того хліба горьованого... На завод пішов, дурниці закортіло, наче батьки не землю святую орали, а десь лизали по трахтирах тарілки та на дурницю з заводу жили. Що то за робота? Чи стук, чи грюк, а їсти йому дай.

Ненавидів Никанор городських людей. Всі для нього були однакові, всі — пани, повбирані, чужі, облудні.

А Прохор тим часом ні слуху ні духу. Тільки дійшли глухі чутки за кілька років, що непорядки пішли та заколоти. Погнали десь по тюрмах не сотню і не дві бунтарів. Десь там достукався й Прохор... Нехай же зносить на здоров'я та згадує батька. А як не прийде, не поверне до двору й після того, — туди йому й дорога.

З того часу Никанор зовсім заріс чорною кущуватою бородою, придбав горба на спину та великі, тверді, як квасоля, мозолі на руки. У цих руках тримав він і гвинтівку, бив нею з розгопу, просто прикладом по вікнах і столах, як розбирали економію, бив глухо, з одчаєм і майже зовсім без слів: від глибокого серця. Та потім знову глухо взявся за чепіги, затис їх мозолями і теж без слів почав орати. Двадцятого ж року, як відшуміли загони, — десь зник і Семен, згорів на очах буйним полум'ям, десь завів і коня й пропав, кинув і жінку — невідомо, чи вдова, чи не вдова, а горюю сама на світі, — і як почали люди приходити до пам'яті, Никанорові прирізали землі, що на їдців належало.

Є в нього тепер тих їдців. Він працює з рання і пізно лягає спати. Та все такий похмурий.

Наче не вірить, що має силу. Стане говорити — слухають. На з'їзд на якийсь обрали. Поїхав, теж говорив і слухали. А не вірить.

«Мужики ми, — каже, — та й годі. Душа в нас черства. А в них, бачиш, м'яка». І голос наче надломиться. На город ремствує по-старому. Ненавидить і не вірить. Не знає навіть міри своєму темному, глухому болеві, — просяк ним, як гірким потом. Одійшла, мовляв, революція, а тепер он як. А що і як, того не може дійти. Тільки ще більш розпалює себе.

За Прохора думає, та не каже. І в сім'ї мовчать. Тільки тліє Никанор день і ніч. Не може помиритися.

Так і живе.

Ось він приїхав із поля. Стоїть посеред хати, шапку повісив на дерев'яний кілочок у стовпі, що підпирає

стару згорблену стелю. Брови йому падають на очі двома очіпками, свита стоїть лубом,— він приїхав з дощу, з холодної негоди.

Дома за божницею лежить давній лист. Никанор погляда на божницю, довго ще стоїть посеред хати, звисивши руки, мов дві тяжкі, незграбні люшні.

— Вечерять,— каже він густим, як земля, голосом.

Сім'я ворухиться біля печі, грюкає рогаками, виймає горщика.

— Може б, руки помив? — каже Никанориха.

Він мовчки роздягає свиту й сідає до столу.

Вломивши хліба, говорять:

— Ми не пани. По городських трахтирах не вчилися.

— Та багнука ж на руках. Чи важко помити?

— Не патякай. З цієї багнуки хліб їси.

Велика сім'я мовчки, випувато обсідає стіл з усіх боків. Вечеряють.

Маленька дочка не витримує: підводить на тата цікаві чорненькі оченята.

— Тату, а дядько Плохол хіба в тлахтилах їдять? А со з вони їдять там, дядько Плохол?

Усі поклали ложки краєчками на вінця великої рудої миски і зиркнули на Тетянку.

— Тріскало б мовчки.

У лампі догорів гас.

Никанориха підкручує гніт, і він задушливо чадить темно-червоним рогом. Над спорожнілою мискою востаннє перехиляється відерний горщик.

Хлюпає борщ, густо закришений буряком.

— Їжте, діти,— каже Никанориха,— хрестіть лоби та й спати.

З десятих точок, через увесь стіл, ложки сходяться колом над мискою, цокають злегка одна об одну і ворухаються в мисці, загрибаючи тривної гущі. Потому повільно пливуть назад. Ліва рука підставила шматок хліба, щоб не розхлюпати. За вечерею не годиться ляпати язиком.

Сьорбають мовчки.

Потому могуча Никанорова постать підводиться з покуття, витирає бороду і, глибоко гикнувши, встає з-за столу.

— ...яко наситив їси нас...— видихує Никанор із грудей і підіймає перед себе чорну вузлувату пучку для хреста.

— Загаси його, нехай мені не смердить,— говорить він до старшої дочки.

Вона дмухає в лампу, і з розпеченого, засмаглого скла валить густий газовий дим, немов із справжнього димаря.

Стеля повагом осідає ще нижче. Тепер вона вгрузає своїм горбом у темряву, що вийшла з кутків і обгорнула Никанорову сім'ю.

Сім'я ворухиться, зітхає, шелестить соломною. Батько скидає чоботи й кидає онучі на піч, у темне провалля.

Старший клопець, Васька, йде спати до коней.

Хата поволоі замовкає, тільки немов невидимі ковальські міхи сопуть у темряві.

Никанор лежить на полу. Не спить. Ворухить бровами, дивиться в морок і думає.

«Як пішли запальниці, то бач, розбіглись по дворах, хвоста прищупили. Авжеж, не наїсися з запальниць. Пролетарія. І заводи хвалені покидали. На все намахали. До села, та в ноги йому. А відпустило зашморга — знову на легкий хліб... Тільки ми й досі гниємо тут, жуки, вічна черва. А ти сидиш при ілістричестві та газетку почитуєш. І душа в тебе м'яка».

Никанор перевернувся, пап'яв на себе кожуха. Йому тягло крижі, мабуть, він застудив їх, бо в обід полежав трохи на вогкій ниві.

«Хіба в нас є ті години, що відробив, та й пан? Попироску в рот, побрязкуй грошиками... Ми не маємо таких годин. Одна в нас година — ціла життя. Як земля на тебе впаде, аж тоді ти вільний, одпочивай».

Глуха, чорна хвиля підійшла йому від живота в груди, затошила горлянку.

Ще й балакають. Та ми для вас, та ми до вас он які добрі, город — це ж брат селу. Родичі. Тіло наше їсти, запивати нашою кривцею та попіросками закурювати. Аякже! Родичі!.. Рідні брати. У тебе син на ілістричестві практикується, а мій у гною, як той гробак, а дівка целеною метуть та ждуть лихої години».

Він тяжко зітхнув і простяг руку до вікна по махорку. Одрівав шматок цупкої шпалери, пожмакав між пальцями і, розправивши на долоні, сипнув дрібчастої махорки. Запаливши, знову лежав з закритими очима, а в бороді йому жевріла груба, прищувата головка цигарки. Часом вона надміру розгорялася синім вогником, і від нього тріщала борода. Глибокі зтяжки входили в груди густими хмарами, немов оловом наливаючи легені.

Нарешті він пригасив між пальців недокурка і знову зітхнув, придушений мороком.

«В гості приїзди. Скучив, аж нікуди. Та ось чекай, приїду, побачу, як частуватимеш мужика з черствою душею».

Глупої ночі, коли в темряві одинокий вітер шумів, терзаючи берестки, бився мокрим холодним крилом у вікна, Никанор, нарешті, заснув камінним сном.

Та як тільки почало світати і в кутках заворушилась сім'я, він прокинувся. В печі горів уже вогонь. Широкі члості лизав гнучкий солом'яний дим.

Никанор устав, підійшов до лави і, набравши в рот води з старого, колись синього кухля, почав умиватись. Він пирснув на руки і потер ними під очима і біля носа, де не було бороди. Утершись якоюсь шматиною, сів до столу.

— Хведьку, де той лист? — спитав він.

Хлопчик, що збирався до школи, поліз за божницю, подав Прохорового листа.

— Осісьо. Тут уже й буков не знать. Як його всяке бере та тільки жмакає.

Батько подержав листа, згорнув і знову розгорнув його.

— Що він там пише?

— А я ж читав уже. Геть усе був перечитав,— поважно сказав хлопчик.— Он я в школу спізнюся.

Никанор іще подержав мовчки листа, потім сказав:

— Зав'яжи там хлібину.

— Тату, куди з ви підете? — спитала Тетянка.— До дядька до Плохола?

— Ой, і ти вже тут уродилася,— гримнула на неї Никанориха,— ти б краще вмилася та ставай прокажеш оченашу. Яка цікава!

Тетянка надула губи, засопіла:

— А со з? Хіба со?

Никанориха мовчки зладнала чоловікові торбу. Він надів і пішов...

І коли широка батькова постать перейшла аж вищу дологу, з подвір'я погнався Васька; щось гукав проти вітру. Але батько не обернувся. Біла торба на спині хиталась, набита, як горб, і зникла поволі в глухому перебалку. Вітер з дощем і з пахом огудини вертав до Васьки його гукання:

— Тату-у-у! Глядіть же. На меха-а-ні-ка... Та-ту-у-у-у!

Він ще догго стояв за ворітьми — дивився на згружену осіньню дорогу, що простяглася через перебалок, звигнула

там своєю розтовчену, змішену чобітьми спину і десь аж з-за горба плазує знов, далі, в сивий від мряки, від хмар і дощу безлюдний і холодний степ. Батько вирнув на горбі, витягає з багнюки чоботи. Ось він зупинився і поволі обтирає їх об товстий грушевий ціпок. Руками наліг на один кінець, а другий упер у дорогу. Потім рушає далі. Тільки торба маячить на спиці, набита, як горб. Васька теж думає повагом, та все ж таки швидше, як іде батько. І ось йому в уяві постають огні, молочне сяйво над городом, коли небо чорне й безкрає навколо, а над самим городом світла ковбана тремтить за молочним серпанком. Батько підходить до передмістя, стає на брук і виймає з кишені пожмаканого листа, читає, де саме шукати дядька Прохора. Потім він скидає шапку, витирає лоба, що змокрів йому від ходи, востаннє обчищає чоботи і йде вже під ліхтарі, змішується з народом і потопає...

Скільки думав Васька про те, щоб побачити дядька й Мишка! Мабуть, тільки вони і втямили б, як то хочеться йому на механіка. Адже вони там живуть, і робота в них не така, і все в них, мабуть, інакше. Он приїздили ж торік із города хлопці, так що ж він проти них? Не скаже й слова, а вони такі сміливі, від них пахне мазутом, а слова — так і рубають. Чого воно так, що навіть підмазок біля паровика, он у паровому млині, і той не такий, як вони — парубки, сільські хлопці? Нічого він не боїться, аби машина йшла. Почне говорити, так піби та машина його.

А тут... Батько сердяться, все їм не так, а як, то й самі не скажуть. Хоч би в артіль записалися, трактор був би... Як заgrimить, так аж поле розлягається. Та все їм не віриться. Протрахаються, кажуть. А так не протрахаємось? Коняку щось напало, гулі поробилися. Ну його к свиням з такою роботою! Казав на механіка, так хіба ж вони послухають?

Він похилився на тин і дивився вже в степ байдуже, тупо. З-під шапки стирчав йому закошланий шмат чуба — на нього сідала мряка. Васька навистував щось тоскне, тягуче. З хати хтось вийшов, грюкнув сінешніми дверима.

— Чого ж ти стовбичиш, хлопче? — почув він голос матері. — Роботи нема, чи що? Он худобу напій.

Васька зітхнув і, похнюпившись, пішов до худоби.

На передмістя заходить вечір. Прогула на заводах четверта година, ударилися в мурі густі повногруді гудки, рвонули баритопами небо і змовкли. Вулиця п'є смеркання; темнішають вікна, гаснуть жовті плями ларків* і сині околиші церобкоопів**. Цегляні поверхи складів похмуρο тиснуть сусідні будиночки, низькі, присадкуваті, з пощербленою черепицею. Із шкіряного заводу валить нестерпний дух, немов там засіли доброхіми***.

Прохор Сахно енергійно плює в той бік, береться за ремінний козирок, нижче насуває картуз і переходить вулицю. Руки, налиті, мов рейки, тяжко погойдуються йому при ході. Висока постать, трохи надломлена в грудях, повагом ступає бруком. Йому під сорок, але можна вгадувати на п'ятдесят. Щоки перерізали два ривчаки, і в них осіла сажа. Короткий, нерівно підстрижений вус, шорсткий і впертий, кривить йому півгуби, наче перетяга їх дротом. На скронях міцно прилягла сивизна, а над сірими гострими очима лежать двома валами пухкі чорні брови. Вони надають йому якогось чудного виразу — ніби суворого, а ніби й лагідно-теплого, бо вони пухнаті.

— Старий уже нахнюпив брови, — сміялись сьогодні в ливарному. — Що ти все думаєш? П'люнь, все одно нічого не придумаєш.

Він мовчки лив у форми білий чавун. Сліпучі відблиски горіли йому на обличчі.

— Чого ж, може, і придумаєш.

Завжди перед тим, як увійти до ливарного, вони сідають на залізних брусах під стіною і починають говорити.

— Чого тобі думать? Це мені ось, як доведеться здихати, то я отут просто на цих подушках, — стукав один об залізо цигарушником. — А тобі чого? В селі родичі є, а ти ще й думаєш.

— Да, це ти правильно. Родичі... — спльовував Прохор між зубів. — Тільки, якщо вже помирати, то я тобі дам і адресу до них — іди.

* Так звалися крамниці комерційного товариства «Ларьок», що організовувало державну роздрібну торгівлю, реалізувало продукцію легкої та кустарної промисловості.

** Крамниця Центрального робітничого кооперативу.

*** Члени Добровільного товариства сприяння хімічному будівництву.

Всміхались іронічно, мовляв — знаємо. Потому говорили за відрядну плату, потім за те, що в селі оце гуляють, мабуть, у «хвильки» або в «козла», курять доморослу махорку й плюють на все. Перебирали в пам'яті хто далекі спогади, хто недавні пригоди, як ходили ще на село міняти хліба. І кожному з'являлась посмішка, коли він згадував, як дядько діставав совок борошна й сипав йому в торбину, боячись розпилити хоч одну порошилку. Потому читали газету і сперечалися. А як дійдеться вже й до серця, то завжди хтось звертається до Прохора: «Як твоя думка?» Старий, що нюхав доволі пороху, підніме чорні брови, поворухне вусом і скаже кілька слів.

...Прогола четверта година. Прохор повісив свій помер на дошку й пішов. Руки, наліті, мов рейки, тяжко погойдуються йому при ході.

Падає вечір.

Діти з криком перекидають на розі кошика в насінням і мчать у вузький заудок, а десь за ними летить патхненна лайка старої перекупки:

— Щоб вам очі повивертало, розбишаки ви горлові!

Яке знайоме це передмістя... Тут кожний мур постріляно кулями. Колись тут захлинались свої і ворожі вагони, і йшли робітники з прокльонами і з смертю в обіймах — застоювали брами цих чорних корпусів.

Прохор посміхнувся на дітей:

— Ну й отряхи.

— Та й бодай уже з них душу витряхло! — кричить перекупка.

— Чого ти, стара печерице? — каже він до неї. — Тільки ж перекинули, не розтаскали. І за те дякуй.

А в голосі невідступно та сама думка. Залягла каменем, муляє череш, ось наче розколе його.

«Чого він ремствує? Чого вони хочуть і за що нарікають? Писав — приїзди, подивись на цей рай, понюхай його».

Сьогодні знову говорили в ливарному: «Ну що, старий, як там братуха? Держить змичку?» А він, мабуть, і духом іншим дихає. Все, мабуть, на «хазяїнів» поглядає. Тьху!

Блиснули й захитались на вітрі ліхтарі. На мокрий брук упали широкі світляні плями, немов тремтячі язички багатоголового велетня лизали на камені слід щоденної праці.

Повз Прохора бігли трамваї, набиті м'язами, очима, вузлами рук, зашмарованими картузами. Зміна їхала додому, важка, натомлена. На розі з трамвая випало кілька постатей і, скулившись, перерізало вулицю до «Баварії»*.

Трамвай креснув колесами і задзвонив,— вперед.

— Розвантажуватися, Сьомко?.. Сказать бабі, що ти на зборах? — зареготали м'язи услід тим постаям. І знов над широкими вилицями осіла їм сажа і втома.

Прохор навмисне пішов — не сів у трамвай.

«Чого ж він ремствує? Якби ти раз зрозумів... А він мовчить. А від мовчання тільки на серці накипає. Ну, і носить чоловік ту жужіль у грудях».

Він дійшов до вузла, де роз'їздилися трамваї. За камінним мостом крізь темну арку сяяв довгий золотий разок ліхтарів — там починалось місто пишною вулицею з музеями, блискучими аптеками й театрами. Він увійшов під арку, де не так навратливо рвав вітер. Запалив. Над головою простугоніли вагони, і далеко засвітив задиркуватий паровозик, немов задавався.

— Плуги! Плуги-ги-и!..

Це поїзд з заводу. Він одвезе на товарний вокзал свій залізний товар і пробіжить назад пустотливо, із свистом і сичанням.

— Час-с! ча-с! ча-с! ча-с-с...

Прохор пішов поїд насипом, найближчою дорогою до свого спуску. Останній вагон миготів з далеких рейок червоним оком і тікав за чорні заломі вокзалу.

— Товаришу Сахно! — раптом почув він чийсь голос, а потім — сміх.

Перед ним виросла мокра шкіряна постать і схопила його за плечі.

— Тату, чого ти швендяєш? Чом не поїхав трамваем?

Прохор чудно якомсь заворушив лівим усом — засміявся.

— Це ти! Чого ж ти лякаєш?

— Ха-ха-ха! Хіба злякав? А я думав, що ти герой.

— А ти ж це куди на ніч?

— Справи.

Прохор ізнову якомсь тепло, по-товариському засміявся.

— Ні, куди?

— Та на збори. Свято ж скоро. План розробляємо. Клуб ілюмінуємо. Проводку нову робимо. Стук, грюк, ка-

* Назва пивного залу.

юк... Мені нема часу, — вбачай, хоч ти й старший, по-біжу.

— Ти ж не відпочивав.

— Та ну? Оце так штука! А я думав, що я оце тільки з ванної виліз та на балабайці пограв. Ну, йди, не балакай, бо якби ти знав, хто в нас дома...

— Хто? — раптом запитав Прохор і відчув, як груди йому стислися.

— Вгадай.

— З села?

— Та ще й з дикого.

— Слухай, ти дурня не строй, Мишку. Кажи, правда?

— Ну, не хвилюйся, тату, — сказав юнак. — Справді прийшов із села дядько Никанор. Це ж гора — не дядько! От він мені подобається. В нього кожне слово — пуд землі. А дивиться! Спідлоба. Їй-бо, мені подобається.

Мишко зник за насипом, а Прохорове ухо ловило ще його сміх — дзвінкий, як цокіт молотка по малому ковадлу.

На заводі Мишко за меншого помічника електротехніка. Але не працює він тільки шість годин на добу, коли спить. Решту — десь у касарні, десь у клубі, на зборах, десь пропада й приходить додому пізно, пошарудить три хвилини — вечеряє — потім упаде на ліжко й спить, аж хата розлягається...

Прохор подивився в той бік, де зникла Мишкова постать. Очі йому залляло гарячим, болюче приємним. Але він махнув рукою і знову засміявся.

— От гвинт! Та приходь же, чуєш ти, агітаторе, — крикнув він у вогку темряву. Потому підняв комір, насунув на лоба картуз і швидко пішов додому.

* * *

Матроський спуск угруз головою в провалля, де розвалені будинки, каміння й гори побитої цегли. Тут рвалися тридюймові набої, а недалеко робітники в шаленім наступі висадили в повітря цілий артилерійський склад.

Насупроти будинку № 12 стоїть одинокий мур, похилившись над бруком у пімій роздумі: «Упасти чи не впасти?» На роздертих зіницях вікон ворухиться нічний птах, готовий зашуміти чорним крилом, коли прийде небезпека.

Прохор живе в будинку № 12.

Він підійшов до воріт і смикнув дротяну каблучку. Вийшов хазяїн і, лаючись, загримів засувом.

— Спасибі,— сказав Прохор.

Хазяїн посопів, мовчки хряпнув хвiрткою, сплюнув.

— Живе за пухлу душу, та ще й відчиняй йому. Ох, і люди ж тепер, земля б під вами завалилась.

Але Прохор не чує сьогодні цих слів. Він пригинається і йде камінними східцями попід драбиною до свого помешкання. Темно. Намацав двері й зупинився.

З чим прийшов Никанор? Від того часу пройшло життя. Трудне, жорстоке. Знав же, що брат сидить десь за ґратами... за непорядки... Але мовчав. Робив, як чорний віл, на своїй ріллі й мовчав. Вірний раб землі.

...Наліг на клямку. Постукав. Вийшла Маша, чорнява, в зморшках, у новій кофточці.

— Прохоре, а в нас гості.

Він ступив у хату і побачив Никанора. Той сидів біля столу у світлі, як прибув, нероздягнений, і здавалось, що його чорна постать от-от роздушить на цурки білий чистий стіл. На другому стільці поруч лежала груба, добре зав'язана торба. Роздуті боки її випинались хлібинами і ще якимись вузлами.

Прохор ступив у хату й пішов до Никанора, скидаючи картуза.

— Здрастуй, брате!

Никанор заворушив бородою, підвівся і, простягаючи руку, відповів:

— Здоров, Прохоре. Оце, як бачиш.

Маша одвернулася. Потихеньку, краєчком кофти, втерла очі. Брати ж поважно поручкались, потім поклали ліві руки на плече один одному й тричі суворо поцілувалися — мовчки, уважно, повагом.

— Спасибі,— сказав потому Прохор.— Я зустрів Мишка, а він мені й сказав. Я ще й не повірив. Ну, спасибі, значить, добре,— говорив Прохор, хвилюючись. Никанор, почувши про Мишка, усміхнувся скронями, лобом, всім обличчям.

— Я й не знав, що маю такого небожа.

— А що він тут? Він такий, що...

— Ні, приятний парубок, а вже що скаже, що прикаже... Зразу видно, що... городське.— І знову йому борода вступила в обличчя, закриваючи посмішку.

— Давай води,— сказав Прохор на Машу,— давай, будемо зараз скребти себе. Роздягайся ж, що ж це ти так

і сидиш, наче на вокзалі? Ну, розперізуйся. Та це ти пішки? Невже такий світ пішки?

— А що ж? Хай коні відпочивають. Наробилися.

— Посіяв, значить?

— Та посіяв, що бог дав.

— Ну, скидай, скидай свиту. Сюди її. Давай, Машо, води.

Маша налила їм літепла в велику білу миску. Никанор мовчки засукав рукава і встромив руки в приємно теплу воду. По обличчю розлилася чудна, дитяча ніяковість. Довелося взяти ще й мила, бо Маша не відходила і просто всунула його в Никанорові руки. Вони обидва хлюпались в одній місці. Вода стала одразу чорна — від землі й від сажі.

— Давай чистої, — командував Прохор.

Потім Никанор розв'язав торбу і, вийнявши хлібину, сказав до Маші:

— Прийміть, хазяйко, з наших мужицьких рук. Живемо ми чорно, а хліб можемо зробити й білий.

— Що ж ти, Никаноре, так говориш? — відповів Прохор. — Спасибі тобі, тільки чого ж ти так?..

Брати подивились один на одного. Сильні, засмагли в роботі, грубі м'язи перетягнуті міцними жилами, — вони наче вимірювали один одного. В того вус посивілий і голова вкрита зчорнілим сріблом, а в другого — невилазна борода.

— Ну, сідай. Розкажуй. Як ви там?

— Та що ж, життя наша відома тобі, — сказав Никанор, — село та й уже. Ну, ваша мало нам відома.

— Мало? Роздивляйся, брате. На все роздивляйся. На завод підеш.

— Як пустять.

— Та чого ж не пустять?

— У вас же там по часах. Зміни...

— Ну так що, як зміни? Подивишся. Може, в тій зміні ти й годину не вистоїш.

Никанор хмуро посміхнувся.

— Така трудна?

— Як на кого. Наш брат ізвик.

Замовкли. Маша брязкала склянками — буде чай.

— Вип'ємо, брате, чаю, а там ще прийде Мишко, він до свята щось там готується.

— Празники, значить? Гульня...

— Да, щось там клуб покаже. А в вас там як? Бував щось?

— Не знаю. Ми до тіятрів не позивали, не ходимо. Нам аби дихати... Кооперація у вас тут диви яка. Ми їй поздыхасмо, то в нас такої не буде. Де нам. Тут власть — піддержка. А в нас за дев'ять років революції, може, і дев'яти ораторів путніх не було. Так, якісь жевжики прибігали, ще й на автонобілі. Тільки бензину переводять. Попшикали, попшикали — кажуть, шефство. А воно нікуди. Хто його послухає? Як у нього материне молоко на губах, а воно: «Товариші, товариші». І так нам усе...

Никанор розговорився.

Він сперся долонями на коліна, похилив голову і, ніби в землю, ніби в глибоку яму, що перед ним, вивертав із себе слова, жагучі, трудні, напосні кров'ю. Вони падали на купу, ті жагучі слова, грудки зашкарублої, розпеченої землі, зростали горою, і здавалось, що вони заповнюють уже всю кімнату.

Прохор слухав його, підперши щоку великим чорним кулаком. Від того засмагла шкіра зійшлась у гармошку і так лежала на пальцях.

Йому пригадалися давні літа. Глупі ночі, півні, завивання собак. Никанор сидить край столу, дума про землю, важко зморщивши лоба. Потім перед очима пройшло власне життя — в огні, в тривогах і теж в нестатках. А тепер, коли він із сином заробляє разом, урісши в той щоденний спів і грюкіт заліза, і радіють іноді просто й щиро — від життя, від того кипіння щоденного в розмовах і сперечаннях, від того, що скидають і обирають завкома, бо все їм болить, як робиться щось не до ладу, і від того, що в свята грає в клубі музика й горять прапори, — чому й тепер Никанор дивиться так, як тоді?

— Ех, Никаноре. Дали ж тобі землю. Ти ж за нею бовлів. Чом же тепер не радієш?

— Дали, та взять її нічим. Горбом тільки й береш. А продаси хліба, то собі нічого за нього не купиш, бо хіба ж тут докупишся? Ти от що скажи, а то — шефство. Вам-то добре говорити.

Прохор гірко всміхнувся.

— Аякже! Нам добре, в молоці купаємось, нічого не робимо — само в рот пливе. Ти ще й тоді це казав. Тільки чого ці робітники на смерть ішли, в крові купалися? Навіщо вони й революцію робили — хай би й земля була панська, і заводи...

— Я за це не кажу. Що ж ти... — Никанор не доказав. «Доки ж ви», — хотілось крикнути Прохорові.

Та раптом відчинилися двері. Увійшов Мишко. Вода стікала з нього, і краплі м'яко падали з козирка на підлогу. Він струснув із себе росу і вигукнув:

— Засідаєте? От і я! Покинув, прибіг. Слово честі, дядьку, ради вас. Дощ, господа, аж пишчить.

Стало всім якось легко, наче Мишко, цей здоровий і веселий парубійко, міг зарадити все лихо, міг утішити і дядька, і весь його біль.

— Ну, чого ж замовкли? Доповідач, здається, дядько Никанор? Ну-ну, не відпирайтесь, я ж чув, як ви крили нашого брата комсомольця. Ха-ха! Неправда? Адже крили?

— Та крив. Бо вас таки й слід, ви ж, барбоси, хіба що зробите до пуття? — сказав Прохор так суворо і разом з такою ніжністю, що Мишко зареготав на всі легені.

— Справедливо! Я ж кажу — йди в наш осередок, ми тебе на секретаря наставим, і давай порядок.

— Та одченись ти. Лобурів не бачив.

— Ха-ха-ха! Сй-право ж, батько дума, що й справді ми його на секретаря хочемо.

Никанор осміхався, дивився на Мишка трохи недовірко, збоку.

— Ти ж і штукар, хлопче, як я бачу, — озвався він до нього.

— Інакше, дядьку, гріш нам ціна. Хто носа не вмів собі втерти, ходить і стогне, той, дядьку, не людина. Той тільки псує повітря. Воно ж і самому неприємно, кисне ото, стогне, та ще й інших виклика на сльозу.

— Це ж воно як виходить?..

— Та так і виходить. Противно виходить. Як і нам так пуститись, то краще зразу сказати: «Поганяй до ями».

— Гм, он яке. Тебе ще й не розбереш, напроти кого це ти стріляєш, — нахмурився Никанор.

— Не проти вас, ні. Ви маєте право.

— Цебто яке?

— Та от, хоч би клясти нашого брата, жевжика, — засміявся Мишко.

— Бо є за що.

— Ну, от бачите. Є за що. А ось батько скаже, чи не казав я сто разів: є в дядька Никанора син, а що він робить? Хвості коням крутить. Та це життя? А дядько Никанор і не туди, що Ваську треба в комсомол.

— Туди. Перевів на що. Та що б же йому допомоглося?

— А це б ви тоді його спитали — чи тобі, Васько, допомоглося хоч трохи?

— І питати нічого. Хвости все одно треба буде крутити. Життя наша така: нема їй, хлопче, ні кінця, ані краю, як ота ніч восени. Все одно крутив би хвости...

— Але, дядьку! Ви б подивилися, як би він їх потім крутив!

— Сознательно, чи що?

— Щоб ви знали!.. А то крутить безсознательно.

Всі засміялись, хоч як Никанор не хотів і намагався зморщити брови.

— Ні, дядьку, без сміху: давайте вечерять! А батько, мабуть, для такого випадку ще й пляшку вина дозволить...

— Та чого ж,— одізвався Прохор,— сходи. Аякже — треба.

Никанорові було дуже приємно, та він не подавав виду. Він навіть сказав:

— Воно можна й без того. Обійшлося б.

— Ні-ні, сходи, Мишко,— гукнула з кухні мати.— Тут недалеко ларьок. Як можна?!

Мишко на те відкинув полу тужурки й поклав пальці на шийку пляшки, що визирала з кишені.

— Ларьок, мамо, ближче, ніж ти гадаєш.

— Та не штукар?! — щиро вже зареготався Никанор.

— Ну, тату, значить, виймати? В осередок не заявиш?

— Виймай, виймай, теж артист добрий,— засміявся і Прохор,— ставляй її сюди. Чого було й розводить балач-ки?

— Мусив був узнати вашу думку. Та бачу, що думка ваша така, що хоч би й дві, то не було б заперечень. А тому я вношу й другу пропозицію...

Він одкинув і другу полу і вийняв з тієї кишені ще пляшку.

— Ах ти ж хуліган, хуліган,— проговорив крізь сміх Прохор.

— Оце так так!

Мишко пояснив:

— На чотирьох робочих людей дві пляшки вина все одно, що паровикові одна лопата вугілля. Так я собі розраховував. Правда, я не дуже-то п'ю, значить, вам буде трішки більше, ну — півтори лопати. Але цим же таких паровиків, як ви два, не розпалиш...

Вони погодилися. Мишко розпечатав обидві пляшки.

— Першу склянку — за нашу силу, — сказав він, здоровкаючись до Никанора.

Випили. Никанор відповів:

— Ваша сила і так.

— Чия це «ваша»? — раптом обернувся до нього Прохор. Це був перший різкий і непримиримий рух, від якого він не стримався. — Чия це ваша, я тебе питаю?

— Ваша, значить, не наша. Нема чого й питати.

Мишко всміхнувся й відказав:

— Крийте їх, експлуататорів! Бо жити не дають.

— Ти цю критику облиш, — відповів Никанор. — Думаєш, як мужик, то вже й не розбира?

— Хто ж каже, не розбира? Навпаки, ви зразу вгадали. Можна сказати, у саму жилу б'єте...

— А що ж?

— Ну що? — знову кипув Прохор і вперся в нього очима.

— Та те, може, скажеш, нас питають? Ми як скот. Вдобрій землю та рийся в ній, доки й не пропадеш.

— А твій внутрішній ворог — робітник — тим часом ходить та попольовує на заводі, — зареготався Мишко.

— Не знаю, чи попольовує, чи посвітує.

— Посвітує, буржуяка! О, ви ще його не знаєте, дядьку Никаноре. Та нічого, визнаєте! Добре, що ви прийшли. Ми ці критики набік. А ось як роззнайомимось, так ми тоді з вами всю нашу й вашу жизнь і всю власть по гвинтиках розгвинтимо, перечистимо, знову докупи складемо і в дійствіє пустимо. Пийте вино!

Він розпалився. Голос йому зазвучав сухішим тембром. В очах не стало сміху, натомість скакали інші іскри...

— Пийте ж вино та говоріть до краю! Ану, не ховати жодної думки! Одверто! Бо ви народ крепкий, але не бійтесь — робітники багато крепші!

...Сиділи допізна. І в їхніх розмовах перетинались любов і образи. Кожному горіли очі захланним, негасимим огнем, кожний бив по столу і сипав іскри. І в тому огні топилися щирі, завзяті серця, і в тому білому гарті стремління і прагнень — землі й заліза — народжувалася сильна єдина істина...

— Ми ж... брати!

На заводі готувалися до Жовтневих свят. Мишко біг до завкому, хапав завкома за блузу, сварив на нього, блискаючи ясною усмішкою:

— Як тільки ти мені, бюрократе нещасний, не спосібствуєш п'ятдесят карбованців додатково на ілюмінацію, то знаєш, що буде?

Завком, заклопотаний, зелений від перевтоми, виривався й кидав на ходу:

— Та знаю ж, знаю.

— Ну, що?

— То не буде ілюмінації.

— Справедливо. Не буде ілюмінації, але не буде й тебе. Закопаю.

— Аби не дуже глибоко.

— Та вже так, що не вирієшся. Отож гляди: щоб були гроші. По-перше, перед своїми ж сором, як буде обідрано; а по-друге, і з села ж приїдуть. Та я ради одного дядька душу з тебе витрясу.

— Ради якого дядька?

— Та вже є такий. Рідний брат мого батька.

— Ну? Сахно?

— Очевидно, Сахно, коли рідний брат. От земля! Без підробки. «У вас там, — каже, — зміни та години»... Цебто: ледарі ви городські, сидите на нашій шії.

— Інтересно.

— Інтересно? Ні, брат, не просто інтересно, а пекуче! Так ти ж той, гляди мені!

Потім біг до завклубу, до майстра, до робкора...

А в клубі грюкали молотки, свистіли гемблі, кричала бляха. Біля сцени в пахучих стружках тонули розкидані кружала дроту. Мишко вимірював, напинав дротину, казав вище прибити гачок. Тут мусить через залу пролетіти аероплан. А тут, де він летітиме, спалахуватимуть зірки.

Одного разу до клубу підійшов Никанор і запитав:

— Де тут буде Мишка Сахно?

— Мишка Сахно? — гукнув той. — Та, мабуть, це я буду Мишка Сахно. Як ви гадаєте, хлопці?

Робітники засміялися.

— Не знаємо.

— Заходьте, дядьку, заходьте, — крикнув він до Никанора. Той стояв на дверях темною масою. — Заходьте,

тільки глядіть, не зачепіться за дріт, бо можна й упасти. Майструємо! Хочете, я вас на завод відпровожу?

— Та хочу. Оце ж я й хочу, щоб пройти.

— Ідем. Я, хлопці, зараз повернуся,— кинув він до робітників.

Потім він перейшов з Никанором через вулицю і показав:

— О! Подобається? Такий веселий, як ви.

— Ото-о?

— Ні, ото-о буде електростанція, а далі — ото наш.

— А-а, здоровий.

— Нічого собі. Ходім. Я візьму вам перепустку, а потім ви собі йдіть. Пройдете в ворота, похід аркою, потім праворуч, ліворуч, праворуч, ліворуч. І прийдете в ливарний цех.

Вони підійшли до заводу, Мишко десь ізник. Никанор глянув перед себе і став напівголосно читати, стуляючи в мізку одну до одної великі бронзові літери:

— «Дер...ж...а-жа... Держа...вн...ий... Дер-жавний... М... ма...ш...ино...буд...івн...ий... за-во-д. Машинобудівний державний завод».

Глянув павколо. Попід муром першого корпусу, що злітав із бруку вгору і вгору, лежало залізо — рудими, чорними розгорнутими копицями. Під'їздили тяжкі ваговози. Під ними двигтіла земля. Люди скидали залізні стовпи, гнуті іржаві трикутники, десятипудові болванки; кричали рейки, брязкала бляха, ворушилися, ухали люди в сірій заіржавленій парусині. Довгі пруті витикалися з залізаного брухту одбитими пальцями й стирчали свіжими ранами, наче благаючи допомоги. Тут перебирали годяще й негодяще, кидали знову на ваговози, і вони гриміли в арку, везли, провалювались, як у чорну пащу.

— Бережись, дядьку, чого став? — крикнув чийсь різкий голос.

Никанор одсахнувся і став поодаль, стривожений, чудний, розгублений. Раптом почув Мишка; той виринув наче з-під землі.

— Що, дядьку, грюкає? Да, тут музика весела. Ось вам перепустка, ідіть сюди.

Пхнув його до воріт, а сам метнувся ліворуч, і знову його не стало.

Никанор затиснув перепустку й пройшов під арку.

— Куди? — запитав його той, що стояв на воротах.

— В ливарний. До Сахна.

— Перепустка?

— Є.

— Проходьте. Там запитасте.

Він вийшов з-під арки на маленький майданчик. Це дно якоїсь кам'яної криниці. З чотирьох боків підіймаються загрозливі мури, а попід ними праворуч, у коридорі між корпусів, свистять маховиками трансмісії, пугаючи в вікна хвисткими пасами... Тут ріжуть шини. Скреготять різці — точать якісь дивовижні шворні. Синя засмальцьована китайка прикипає до зігнутих спин. Над вузьким коридором між двох корпусів повиснув на хмарах диму тяжкий залізний міст. Підіймаються чорні руки в шкіряних рукавицях по лікті. Біжать вагонетки, і все дрижить під Никанором — і небо, і земля.

Поглянув ліворуч. Що це? Непорушна голова, лите погруддя на високому камені. Дим хитається над головою, і залізна пурга осіла йому на плечі. Підійшов ближче. Погруддя Леніна...

Став... «І тут!.. Вів!! Серед заліза... І там... як ділили землю... Вів...»

...Довго стояв. Думав...

— Куди в ливарний? — запитав робітника, що перебіг перед очима.

— Праворуч.

Пройшов у коридор між мурами. Ліворуч залишився слюсарний цех. Перед ним — токарний. У рясні шибки, в розчинені вікна знов закружляли вали в безлічю коліс. А від них хвилювались паси — до верстатів. І тільки «ж-ж-ж-ж» — скреготіння різців, і стружки біжать спіралями й падають на купу, як подолані срібні гадюки.

Вийшов з коридора на вузький дворик.

Купа готового продукту, одлитого з чавуну, сунулась йому на груди. Дірчасті деки, грубезні плити, гаки й грати різних форм поблискували дужими ребрами, давили на очі, на голову, притягали його своєю холодною, твердою силою.

Хотів підійти ближче, роздивитись. Але перед очима зашумів, засичав розбризканий вогненим хвіст якогось страшного казкового змія...

Кинувся вбік і застиг...

То була квадратові дірка дверей ливарного цеху. Але самої дірки не було. Вона захрясла вогнепним водоспадом. У пекельній зливі сичали, розлітались іскри, бризки чавуну, біла, червона, жовтогаряча жужелиця. Вилітала

з боку дверей і суцільною стіною закривала вхід. Гоготіння розтопленої сили, що, вирвавшись з-під коксу, з-під тисяч градусів білого гарту, скакала в шаленім танці, святкуючи дику сваволю і розливаючи навколо гарячу, незносно-гарячу снагу.

Перед очима пішли жовто-зелені кола.

«Це вхід до пекла!»

...Знову несподівано виринула Мишкова постать, що йшла за ним назирці, слідкуючи за кожним його рухом, непомітна для нього, шкіряна, замаскована відблесками чавуну й криці. Мишко наблизився до Никанора.

— Гоготить? Саме пішла вагранка. Ну, гайда.

— Куди? — спитав Никанор, не одриваючи погляду від дверей.

— Та сюди ж, у ливарний.

Никанор звів на нього очі: «Що він, сміється чи правда?»

— Як? Хіба тут можна ввійти? Огонь... Де ж двері?

— Е, що там огонь. Це так, вагранка трохи слинить. Ось бачите, внизу куточок дверей? Треба пригнувшись, затулити голову і просто туди.

— А там?

— Нічого, думаєте, й там огонь? Там тільки трохи диму. Ну, проскакуйте.

Никанор не рушився. Хіба можна кидатись у це пекло? Мишко сміється, «звіряє» його.

Але Мишко зовсім не жартував.

— За мною, — крикнув він.

Никанор побачив, як затулив руками голову й шугнув під жужелицю в нижчий куток дверей, що клубився синім димом. Там гасли рідкі, стомлені іскри. Тоді й він закинув на обличчя полу і кинувся й собі за Мишком.

...У першу хвилину все захиталося жовто-синіми густими шарами. Десь кричали голоси і ворушилися постаті — в чаду, в сичанні.

— Бережись! — крикнув чийсь голос.

— Сюди, Никаноре, — почув він з другого кінця. Гукає Прохор. І знов чийсь різкий голос — наказує:

— Стань осторонь! Прийми ліворуч! Стоїш, як...

Двоє пронесли на залізнім коромислі тяжке цебро і зникли.

— Мишко, де ти? Я нічого не бачу, — гукнув Никанор.

— Тут! — прогула десь відповідь і потонула в пісок і в дим.

Неможлива спека пройшла йому під свиту, налила кістки, м'язи, ввірвалася у жили, потекла по обличчю раптовим гарячим потом.

І раптом збоку, від дверей, ударило біле світло. Пах розтопленого чавуну обдав Никанора. Він обернувся. З високої вагранки хлинув пекучою білою малясою чавун і м'яко, нечутно наповнилось цебро, друге, третє... Захитались на прутах, попливли по цеху. Він уже бачить верстати, форми й робітників, що там чекають на піску кожний на своєму місці, готовий прийняти з цебра свою порцію страшної рідини, влити її в форму й викинути потім, тверду і свіжу, у світ — на потребу людям. Їхні чорні обличчя вмиваються потом; руки злітають у невловимому ритмі, і дим хвилюється шарами від їхніх рукавиць, від їхнього руху, напружено точного.

— А що там, як воно в полі? — почув він чийсь голос.

До нього підійшов низенький кремезний робітник з червоним спітнілим обличчям. Посміхаючись, він кинув на Никанора дружній погляд, дістав із кишені тютюн і став крутити цигарку.

— Сходить озимина? — провадив він далі.

— Та походила... вже на чверть од землі, — ніяково озвався Никанор. — Коли б снігом прикрило, то добре б...

У цю хвилину пролунав сухий майстрів наказ:

— Дивись льотники! Дивись льотники!! Педо!! Щоб мені не було губки. Давай!

Робітник хутко смикнув губами цигарку і відбіг десь на своє місце.

Знову чавун. Плється страшним потоком, готовий переналити все, що стріне на своїй путі, — руку, ногу, людину — надвоє...

— Це ж смерть, — показує Никанор у той бік.

— Смерть, — кидає Мишко, — та чорта лисого лізти їй у зуби. В форми її! Хоча трапляється...

Никанор стояв, оглядаючись навколо. Шукав того, що питав про озимину.

Ці сині задимлені постаті здалися йому такими незрозумілими, навіть неправдивими. Як? Ціле життя — залізо й огонь. Краплями сходить на пісок, на чавун сила. Її не можна повернути. Впала й нема. Пішла гарячим потом... А м'язи й кістки й жили висотуються... На них сідає іржа. Буде час, коли руки впадуть і не можна йти на роботу. Сили тії, що була, немає. І хати своєї немає... І двору... І худоби... Тільки є невеличка скринька, як у Про-

хора. А в ній все багатство робітника — нові штани й чоботи.

...Тіло стомилося. Очі пливли в тумані, в голові брязкало. Смертельно зажадалось повітря.

— Надвір! Мишко, куди надвір?

— Сюди,— засміявся Мишко.— За мною.

Никанор, хитаючись, дійшов до дверей.

Клапоть хмурого неба, що, настромившись на димарі між корпусами, сіяв байдужу мряку, здався йому таким безмежним, чистим простором.

Никанор озирнувся навколо себе, але Мишка не було, хоч він, здається, вискочив ізвідти слідом за ним. Тоді він сів на залізний брус і жадібно дихнув, розправив спину й плечі, аж хруснуло в суглобах. Перед очима йому постали поля і тоскний вечір, коли пад обрієм залягали хмари, а Прохор казав про втечу... І раптом відчув, як здригається земля від клетоту ваговозів за ворітьми... Відчув цю страшну силу. Підвівся,— хотів вийти на вулицю.

— Вже йдете? — почув він позад себе.

Стояв і осміхався Мишко.

— Де ти був? Я хочу вийти звідси.

— Чого? Я був заскочив на хвилинку в машинше. Можна й вийти. Але тут ось трохи нижче — склад. Хочете подивитись? Якраз стоїть тисяч із дві плугів.

Никанор блиснув очима.

— Сакківські?

— Чого ж сакківські? Наші! Державні плуги. Ось ходітьте.

Він сам провів його до складу. І тут, спершись на одвірок, Никанор дивився в глибінь безкрайого гамазея, де, задравши чепіги й зарившись лемешами в дрібний пісок, стояли безконечними рядами нові, свіжопофарбовані плуги. І раптом уявилось, як ці частки робочого тіла, не висхлі ще від поту, хмурі ще від чорних мурів гамазея, впадуть на сотні й сотні вагонів і вніч, назустріч вітрам і сльоті, застругонять в далекі поля.

І знову постав перед очима ливарний — дим і чад, і знову почулося сичання. Сипі постаті в рукавицях. Це ж вони... Це їхні м'язи...

Прогув гудок.

— Зміна,— сказав Мишко.— Зараз вийде батько. Ідїть разом додому, а я ще маю тут справу.

Ринули робітники.

Никанор ступив у цей потік. Стискаючи плечима, боками, ліктями, вони сунули його до воріт — на мокру вечірню вулицю.

* * *

До свят залишалось кілька день. Никанор остаточно вже пообіцяв Мишкові залишитися ще й на ці дні.

— Подивлюсь іще, як ви там приставляєте. Бо там же Васька буде розпитувать. Він у мене теж бойовий...

— Та ходу йому нема,— сказав Мишко.

— Воно начебто й правда.

— Ще не правда! Знаєте що? Ось ви його пришліть до нас.

— Та й що?

— Хай тут побуде. Може, ми його кудись...

— Та воно там у робфак пнеться. А не знаю.— Він не хотів навіть сказати, що мав на думці пристроїти Ваську в них на квартирі.

— Пнеться? І чудесно. Давайте сюди,— гаряче відповів Мишко.

— На механіка, каже, хочу. Таке дурне, наче дома нема чого їсти.

— Невже на механіка? Я ж теж, дядьку, буду механіком. Значить, сюди його!

— Та я не пупцу. Куди там воно ряхається? Хай робить на землі.

— У вас же ще є хлопці?

— А в. Там один такий отряха. В школу ходить. А другий, той по хазяйству теж. Хвости хай крутять.

— Дурниці! Ось після свят присилайте. Ви, як побудете в нас у клубі, то ще й самі, чого доброго, на завод попроситесь.

Никанор покрутив головою.

— Це вже ні. Хай уже ваша доля така випала. Хто його зна, може, й Васька,— додав він задумливо,— а я вже тут надивився. Чудні ви люди.

— Чудні?

— Не такі якісь. Ви й самі наче з заліза, мабуть, у вас замість крові отой чавун.

— Ого, дядьку! Ёй-бо, добре сказали! Це ж, якби хто сказав,— не повірили б. А коли ви кажете,— повірять.

— Та вже чи повірять, чи не повірять, ну, я вже бачу тепер.

Хотів іще сказати щось, та тільки махнув рукою — не знаходив такого слова. Потім додав:

— Смерть за вами ходить.

Мишко засміявся.

— Вона за кожним ходить. А найбільше, дядьку, за тим, хто й не думає. За нами тепер їй не так-то зручно.

* * *

Сьогодні буде генеральна проба. Він мусить сам пустити струм, мусить подивитись, як палатиме зала, як буде крутитись зірка. Хто ж без нього? Ще вдарить кого струмом. Не можна, треба йти.

І пішов.

У клубі зібралися того вечора всі синьоблузники *, що мали робити в день свята виставу. Мишко глянув на сцену і зразу побачив серед них одну... Її звали, як і його матір, Манна.

Серце стислось неможливо пружко. Він кілька днів уже не бачив її, кілька днів вони не розмовляли й не горіли на вітрі, під мурами заводу.

Блиснула на нього очима, як тільки став на дверях.

— Здорова, шатіє! — крикнув він до синьоблузників. — Ану, артисти погорілого театру, гетьте мені зі сцени.

— Положим, — озвались ті, — нам і тут добре.

— Але краще, як ви позлазите. Бо ось зараз пускати му струм, а там скрізь дроти, ще не все готове. Отож краще забирайтесь, серйозно кажу. А то ще дзизне кого.

Збіг на сцену і встиг стиснути Маші гарячі пальці.

— Здрастуй, — шепнув їй.

Потому роздяг тужурку, надів на шию моток тонкого дроту.

— Оце перетягну для завіси й потім... Казав їм — прибийте, не прибили. От народ! І це мушу робити сам.

Підставив розкладну драбинку й подерся до верхнього порталу прибавати дріт. Синьоблузники сиділи в залі на ослонах, палили, зачіпали дівчат.

Реготалися. Всім було так ясно: ідуть Жовтневі свята, буде червоно й гулко.

* Учасники робітничої художньої самодіяльності.

Мишко висотав один кінець дроту з мотка, що висів у нього на плечах, і став зачіпати його в куточку, над дошкою з ізоляторами.

Маша стежила за ним, за кожним його рухом, не одривала очей.

Його сильна, гнучка постать біліла свіжою сорочкою в напівтемному квадраті сцени, то небезпечно перехилиючись через драбину, то напружено застигаючи біля якоїсь труднації.

Ось він зіп'явся навшпиньки. Повільно звів руки.

— Не впади, Мишку,— тихо сказала Маша. Та він і сам тримався добре. Він тільки засміявся на її попередження, струснув чубом, мовляв — не турбуйся. З цим уже кінчив і ось зараз липається тільки прикрутити другий кінець дроту до того кінця, що в залі. Тоді злучити дріт із дошкою і все. Погано, немає провода. Казав докупити, не докупили. Та можна цим, звичайним...

— Ех, і заграс ж ілюмінація!..

Йому було глибоко приємно відчувати, що тут покладено силу його турбот, праці, фантазії. Маша також це відчуває. Вона мружить до нього очі, посміхається. А що вже дядько Никанор буде здивований! Йому й на великдень у церкві не доводилось бачити стільки вогню, скільки буде тут.

— Ну, хлопці, ще одна хвилинка. Прикручую...

— Та давай швидше!

— Хвилинка. Біжи хто до механіка, хай дає струм. Поки я тут...

Раптом він похитнувся.

Рука з дротом махнула в повітрі.

Кінець десь зачепився... В залі блиснули сотні вогнів... І в цю ж секунду один короткий зойк вирвався Мишкові з грудей, і він, як стій, упав на сцену. Спочатку ніхто нічого не міг зрозуміти. Тільки всім одразу, в одну мить, розширилися очі і всі обличчя немов скам'яніли. Потім усі рвонулися з ослонів...

— Струм!!!

— Хто пустив струм??!

— Вимкніть!!! Вимкніть струм!!!

Мишка підкинуло над сценою і вдарило головою об рампу...

Маша скочила до нього. Кинулась до ізоляторів. Немає. Не знайде... Рвонула його за руку — хотіла вирвати з того дроту — її жбурнуло до стіни.

Хтось закричав:

— Монтьора!!!

...Хтось повторив:

— Монтьора!!!

Хтось ударив шматком рейки в дошку.

Відразу погасло все.

Але Мишко вже не бився. Він лежав серед свого інструменту, обрізків бляхи і дроту.

Страшно тихо.

За кілька хвилин карета негайної допомоги блиснула червоним ліхтариком біля клубу.

Товариші обкладали Мишкове тіло холодною мокрою землею. Та лікареві лишилось тільки сказати їм:

— Годі, товариші, облиште... Сповістіть батька й заводком...

* * *

Мишка поховали. Сумне було свято. Жалібно прогули гудки. Старий Прохор не плакав, він тільки зчорнів на вугіль, наче всередині йому все перетліло.

Никанор зібрався додому.

В маленькій кімнатці стояла сутінь. Маша лежала на ліжку в німій розпуці. Сухі, виснажені очі її бездумно блукали по стінах.

Никанор надів торбу.

— Прощай, брате,— сказав він до Прохора,— прощай і ти, Машо.

І потім, впустивши на груди голову, немов на своє давнє запитання, відповів:

— Допрахтикувався...— І яюсь коротко і глухо, наче всім тілом, зарідав...

— А чоловік же який був...

Прохор підвівся з сундучка. Три дні він уже не був на заводі. Голова йому побілішала, а шорстку, неголену щочку затягли свіжі, глибокі рови.

— Ходім. Проведу.

Вони вийшли на вулицю й пішли на передмістя. Никанор мовчав, як і Прохор. А коли доходили до заводу, Никанор схопив за руку брата і гаряче, всіма грудьми прохрипів йому:

— Ходім на село! Земля не вб'є. Пам'ятаєш батькові слова?

Прохор зупинився. Підвів на брата важкий, налитий горем погляд і вперше по смерті сина заговорив, тяжко добуваючи з грудей сухі, пекучі слова:

— На землю? Невже й тепер не розумієш? Та ти подумай... — Він похитав головою і глянув на робітників, що лавою сунули в браму заводу. На зміну.

— Дивись сюди,— показав на них Прохор,— дивися на них! Не спиниш... Тебе, як виїздиш ранком у поле, жайворон стрічас, земля тобі пахтить. А тут вона стогне вся, і жили тобі наллються вогнем, аж потягне їх. Отут моє все.

— Лишаєшся? — ніби запитав, ніби ствердив Никанор.

Прохор нічого не відповів, тільки глянув на брата запаленими очима. Потім прихилився до стіни, закрити обличчя й застогнав:

— Мишку, хлопче мій... Механіку... Як же ти не вберієш?.. Ти ж пропав задурно...

Никанор стояв мовчазний, не знаходячи слів, щоб розгрузити душу. І раптом... вплив перед ним напівтемний склад і тисячі заліз, шикованих у безконечні ряди... Вони ще пахтіли свіжою фарбою, паче сходила на пісок невидима сила — повітря було від неї гаряче, насичене потом. Мишкова постать беззвучно стоїть на дверях гамазея,— простягає до заліз брудну, засмальцьовану руку.

«Наші, дядьку Никаноре. Не сакківські».

Никанор захлинувся повітрям. Посунувся вперед усім тілом, охопив Прохора, стиснув м'язами, наче обклав його чорною землею, і проговорив йому, й заводу, і синім китайкам, що там десь ворухнулись в диму і в гуркоті:

— Прощай, брате... до смерті не забуду. А якщо Васька піде,— бережи його... бог з ним...

Одступив, востаннє глянув на завод, на димарі, що, мов сторожа велетнів, пихкали в небо, і пішов, одбиваючи по бруку тяжкі кроки.

Коли кінчилась вулиця і перед ним лягла довга, покручена й грузька дорога безконечним осіннім степом,— Никанор почув, як раптом у двадцятьох місцях задрожало позад нього передмістя і попливло могучими голосами над степом:

— Гу-у-у-у-у-у-у-у-у!

Обернувся. Там, позад нього, валив густий дим і танув над будинками...

НАД МОРЕМ

I

Їх було кілька чоловік. Зустрілися тут випадково — на березі полуденного моря, і всі отаборилися в одному будинку.

Всі були звичайні, але двоє були антиподами. Рувим був не більше як один метр на зріст. Ходив він після малярійного нападу, похитуючись від п'яного повітря й блискаючи фанатичними очима. Він завжди спішився раніше від інших схопитися з ліжка — зустріти ранкове сонце. Біг до моря, ставав над самим краєм скелі, перехилиючись грудьми через хисткі бильця старої ґрати, гукав трагічно смішним голосом:

— Здрастуй, море. Це я, Рувим Остриця.

І неодмінно за цим вітанням чувся ліпивий сміх. Рувим не обертав голови, він знав, що то підходить ззаду зовсім невбравий другий.

Цей другий мав дуже спокійну вдачу; тіло йому вилискувалось тонким шаром смальцю й важило п'ять пудів двадцять сім фунтів. Це солідна вага, а крім того, замість одного підборіддя він мав їх аж два, розділених одне від одного вогким річкаком. Але він сміявся не з Рувимової постаті, хоч і дивно було з такої скупості природи. Ні, його смішила «внутрішня» трагедія Рувима: ця маленька людина, homo minimus, так звав її другий, жадала (ви ж подумайте!) чогось великого. Вона бачила те велике, та ще й страждала за другого, що той не міг (не міг? Уявіть! Хи-хи...) того бачити.

Пройшло вже кілька днів убивчо одномітних.

Був нерухомий вечір.

Вони сиділи на високому скелястому березі, і це вже не вперше Рувим кидав в обличчя другому гострі й прикрі слова. Ось фанатичний вогник пробіг у Рувимових очах і згас невловимо хутко. Так гасне далека блискавка.

Рувим затиснув руками поручні крісла і закричав:

— Все спить. Все мертво... Хіба ви не чуєте, як душить нерухоме повітря?

Маленьке Рувимове тіло скорчилось. Воно протестувало. Другий, що був із ним, потряс від тихого сміху животом і всім бронзовим тілом.

— Я не розумію. Чого, х-х-х-хи, чого ви хочете? Чого ви ба-жа-єте, ви, бурхлива людино?..

Рувим павмисно не помітив іронії і вигукнув своїм топельким птничим голоском:

— Я вимагаю! Я не «бажаю», а ви-ма-гаю!..

— Он як. Вимагаєте. Ну, добре. А чого ж ви вимагаєте, любий?

Тоді Рувим підвівся і з презирством, що залило йому очі, поглянув на другого. Той знову незлобиво затрусився.

— Х-х-хи-х. Ну, просто Наполеон, щоб я скис. Ні, серйозно. Х-хи!

Рувим одійшов і, блідий, безкровний, з дрібними пятками поту на обличчі, мовчки одвернувся. Ставши над краєм скелі, він дивився вниз, де безтурботне й лагідне море припливало на кругле каміння, немов потомлений коханець на груди милої. А за хвилину відпливало байдуже, зелено-спокійне.

Рувим одкинув голову й зажмурих маленькі непокійні очі. Мертві кипариси пахли солодким ладаном. У тьмянім сернаку дрімала могуча голова Ай-Петрі, і через неї суцуплось сонце, тяжкий кругляк багрянців.

— Раби,— прошепотіли сині Рувимові губи.— Раби живота, як я вас ненавиджу...

Другий образився:

— Слухайте ви, шінгалете,— сказав він.— Я не люблю, коли мене кусає москіт. Я його б'ю оцією долонею.

— Ви... Та ви знаєте, хто ви такий?

— Я? Прекрасно знаю.

— Не знаєте. Ви — бегемот, коли хочете,— крикнув йому Рувим.— Бе-ге-мот...

Ззаду зареготали. Їм подобалось це порівняння.

«Бегемот» підігнув коліна й замовк, налившись густою вишневою кров'ю. Але Рувим не злякався його. Він нічого не міг злякатись. Спокій, що носив «бегемот» на своєму засмаглому череві, непорушний, як гора, спокій навалився на Рувимове серце і сплющив його, наче паперову кульку. Воно захищало кризь стиснуті голосові жили:

— Вас ніщо не хвилює. М'язи, кризь які не дійдеш серця навіть багнетом...

— Х-х-хо-х!

— Що ж «хох»? Та вам плюнь межі очі, ви й тоді не згубите спокою... Бегемот.

— А ви спробуйте,— прохрипіла «бегемотова» голова.

— Не хочу.

— Не хочете?

— Щоб ви знали.

— Тож-бо й є, комашко моя. Недобрий дух увійшов у твоє тіло. Дух Арімана. А плюнути не можеш...

— Не можу?

— Та вже ж не можете.

— Ви певні в тому?

— Ще б не певен. Я в усьому певен, черв'ячок мій.

Він прикрив тугими повіками очі — дві стиглі великі сливи — і солодко хруснув щелепами.

— А-а-е-о-о-х-х-х... Спати, чи що?

Безперечно, він зробив це навмисне. Крізь пальці він дивився на хвалька й беззвучно реготався.

— Ах, так? — скрикнув Рувим. — Не можу? Не можу?

Ви кажете, що не можу. Так ось же...

...Саме підійшла решта компанії. Всі надзвичайно зацікавились. Лагідні усмішки, до образи, до знуцання лагідні, розтягали їм губи.

— А нум, нум...

Але Рувим, засичавши від неможливого гніву, відбіг на бік і виплюнув гірку слину на кипарис.

Потому він скулився і затремтів від огиди.

— Бегемот!..

— От бачите, в тім-то й річ, — прохрипів ворог, кінчаючи цю розмову. — Товариство, в косточки?

— Та хоч і в косточки.

Всі одвернулися від Рувима і пішли до веранди. Сіли круг столу. За хвилину їхній спокій порушувався тільки стуком доміно, що лягало на блискучій поверхні столу в асиметричні загатки.

II

І от Рувим підходить до столу і довго дивиться на них. Проте на Рувима ніхто не звертає уваги. На веранді горить електрика. Вечір заліг між кипарисами, пахне морем (гірко) і ніжно — магноліями. Рувим усе стоїть, і ніхто не звертає на нього уваги. Він тільки трохи заважає всім, бо від нього падає тінь на ці стрункі асиметричні плитки. Тоді він каже:

— Буде гроза.

Вони все одно мовчать і цокають квадратиками.

— Хоч би гроза! — каже Рувим.

Мовчання. «Бегемот» зробив хитрий хід і притулив решту квадратиків до грудей, щоб не заглядали партнери.

— Я не хочу цієї гри! — кричить Рувим.

І тут же до нього повільно обертаються в'язи. Дві стиглі великі сливи дивляться на Рувима просто-таки здивовано. Але Рувим не боїться і знову ультимативно заявляє: — Це дурацька гра. Як схочу, то я зараз вам поламаю її.

Це вже цікаво. На це можна відповісти. І «бегемот» каже до Остриниці:

— Знаєте що, устрице, чи як вас? Одійдіть від гріха.

— А я не відійду. Не відійду від гріха.

— Ну, я вас прошу. Відійдіть. Зробіть нам ласку.

— Не одійду. І що ви мені зробите? Киньте гратись! — закінчив Рувим страшним вигуком. Рука йому вистригнула вперед і блідими тремтливими пальцями перемішала на столі стрункі загатки доміно.

— Ось вам! Ось вам! Натє!!

Всім спалахнули очі. «Бегемот» за таке нахабство міг відповісти тільки так: він перекинув квадратик в одну руку і вдарив другою Рувима в вилицю.

— Діставай по трудах,— сказав він при тому дуже спокійно. Рувим захитався, але не впав. Блиснув очима і в гніві зійшов по сходах з веранди.

— Складайте знову,— сказав «бегемот». — Таки напортьло, кошєня...

І гру продовжували.

III

Раптом один сказав:

— Колеги! Здається, десь миготить?

— Так, над Сімеїзом,— зауважив другий.— Але тим часом — мій хід. Чотири й шість.

— Чотири й шість?

...Блискавиці знов перехрестили чорне небо над яйлами.

— Гроза,— озвався перший. Другий повів носом і роздудув широкі піздрі.

— Так. Озон і електрика. Йдемо назустріч.

Всі повставали і вийшли назустріч грозі.

Над темним берегом металася маленька постать. Рувим простягав руки і, спинаючись на пальці, гукав:

— Гроза! Здрастуй, красуне. Стихісі! Це я, бачиш, це я! Я чекаю тебе, стихісі...

.

Тиша. Неймовірно глибока і чорна. І ось на заході над горами невловимо блиснуло. Проходить одна, і друга, і третя хвилина. За ними зітхнуло море. І тільки потім блиснуло вдруге, наче велетень став за верхів'ями гір і б'є кресалом, викресує вогню — повільно і беззвучно. Від того шмат неба всміхається коротко, на якусь двадцятку долю секунди. І в ту ж мить темрява заливає цю посмішку. Стає ще тихше, ще грізніш. Раптом над горами вишпурнувся гострий вогняний багнет і з страшною силою шпортнув у темне черево неба. Із рани пролилася сліпуча кров. Від несподіваного удару верхів'я перезирнулися між собою і, адригнувшись від краси і жаху, закрились мороком. Ще мить, і над ними перетинається вже безліч таких багнетів. Вони змагаються між собою в дикій швидкості і силі, розпорюючи на шмаття темну завісу. Верхів'я п'яні від насолоди. Їхні голови розкрилися і підвелися над морем. В сірі каміпні маковки б'ють їм огняні багнети. Ніщо не протестує проти величної розправи.

Мовчить.

І ось, немов з наказу велетня, що вже перекував попередні посмішки на цю разючу зброю і кинув їх у борню, над морем несподівано звився вітер, а в горах застогнали глибокі громові удари.

Всі стояли на березі, над кручею. Обличчя від блискавиць ставали сніш, фіалкові й мертвенно бліді.

— Я задоволений, — сказав «бегемот». — Такої ночі тебе не вкусить жоден москіт.

Раптом могутчий вітер пролився зливою холодних крапель, зашумів і забив їм дихання.

Ніхто не міг відповісти. Налітала дев'ята симфонія грози, і в горах, і в долинах, і з моря долучалися останні величні акорди.

Все застогнало і в дикому ентузіазмі пішло в тяжкий буряний танок під ту симфонію громів, клетоту моря й гігантських блискавиць.

Хтось схопив «бегемота» за руку. Він кричав йому, що там, поодаль від них, з'явилася па мить Рувимова постать. Ніби вона метнулася із скелі, що звали її «орлячим гніздом», і зникла в безодні.

...Чутно було тільки бурю.

Ранком зійшло тяжке червоне сонце.

Ай-Петрі стояв у патріархальній сивій бороді із хмар, речесаних багнетами. Смутний татарин ізсунув брови над побитими виноградниками. А море стояло в берегах спокійне, сонне.

Як усі побудилися і вийшли на веранду, для снідання, то не знайшли між собою Рувима.

«Бегемот» сказав:

— Нема. Значить, не прийде вже. Так-то.

І вони пішли понад морем, зазираючи вниз, на гострі скелі.

*Крим.
Липень, 1927 р.*

НОМО СУМ *

Вечірні вулиці налиті щастям. Це — щастя буття. Урочистий гомін підіймається над містом. Казкове авто вилітає на брук, розсипає сліпуче срібло, стеле дорогу — фантастичну, незміряно прекрасну. Десь глухне архаїчний топот відтрудженого коня.

В цей час я йду в юрбі. Я п'ю невимовну радість буття. В тисячах мільох облич я пізнаю солодку втому. Яка прекрасна печать лягла їм під очима! Я люблю їх, хоч вони не знають мене. Не знайте! Це ж ви перед тим шуміли машинами Республіки. На цих раменах зростає нова культура, від якої ми п'яніємо! Не знайте!

Урочистий гомін підіймається над містом. Я б міг тепер піти в це веселе світле кіно. Я б міг за юрбою — вона так гостро й неспіймано пахне буттям — улитись також і в театр і дивитись на чудову гру артистів. Ми творимо велике мистецтво. Ми оголосили нещадний вирок підлоті й блюзнірству минулого. Хай не тяжіє цей фатум над нашою головою! Вогненною рисою викреслюєш з серця ганьбу цього слова: рабство!

Але сьогодні такі принадні вулиці. Вечірні вулиці, я хочу бути з вами! Чути, як гуде високими дротами трамвай,

* Я—людина (лат.).

як котиться хвиля від муру до муру, хвиля збуджених голосів, вигуків, дотепних жартів, іронії, привітань, розставань і сміху. Коли мої очі натрапляють несимпатичну пику мого смертельного ворога,— о, я відразу його впізнаю, бо він не має тої печаті під очима,— я обсиплю його пику презирством. Але це ж секунда, і потім я з вами.

Так я йду, аж доки м'язи мені не починають слабнути. Тоді я сідаю на ослоні в свіжому сквері, де ще пахне роосою, бо садівник розбризкав тут щедрі струмочки — на квіти, на дерева, на траву. Як добре, що я всіх знаю, нікого не знаючи особисто! Так само вони знають мене — не знаючи. Вони — друзі. Але тут я чую незнайомий голос. Він наближається до ослона й каже:

— Алкоголіку Шурубі дайте, гражданин, скільки не жаль.

Я підводжу голову і застигаю. Світло ліхтарів снадає. Меркне. Вечірні вулиці кудись зникають, і в моїх вухах застряв тільки цей голос. Я спочатку не розумію, не можу збагнути цього наглого прохання, хвилину мені здається — містика, галюцинація? Але громадянин у сишій полатаній сорочці навипуск стверджує своє прохання, навіть вимогу, і хоч постать його хитається переді мною, вона нагадує безперечну реальність. Він каже:

— Я ж человек? Да, человек. Значить, я хочу випить, як ти думаєш? Я мушу хотіти випить, і я хочу випить. Но я не маю. Ось! Це на госпромишленості. На! Рука залізобетонщика, подивись, показує тобі алкоголік Шуруба, посмотришь, гражданин, на цю лапу!

Він показує свою руку. Ми (бо вже підійшло кілька чоловік) дивимось на неї, і я в захопленні. Забуваю, що постать хитається. Бачу тільки прекрасну, могутню руку, стиснуту в кулак. Це безперечна реальність! Кулак віддавна вже невмиваний, але пругкі жили, різуче конкретні, проступають на межі передпліччя й кулака. Він повагом повертає цей кулак навколо осі. Тепер я бачу на тій самій межі, з долопної сторони, дві гупі, тверді, як камінь. Вони давлять на очі майже фізично. Дивлячись на них, я почуваю, що очі мені твердіють. Дві гупі — це м'язи Шурубн. Він напружив їх страшенним тиском. Здається, що ними можна забивати гаки в камінний мур.

— Бачиш?

Ніхто не відповів. Нам ніяково відповідати, хоч ми, звичайно, бачили. Прекрасно бачили. А ніяково. Бо

він же хитається. О, кулак у нього знаменитий! Але якби він схотів показати ще й другий, або ж обидва разом і знов сказати: залізобетонщик! — я певен, усі розійшлися б. Страшенно ніяково.

— Та він п'яний,— упали чийсь недбалі слова.— Ходімо, Мотю, бо ще почувш тут глупості.

— Конешно, п'яний,— відказує Шуруба і в цей час підморгує мені лівим оком. Ну й симпатяга! Я такий йому вдячний!

— П'яний, да. А ви ж як думали, громадянин із молодю громадяночкою в рожевому платті? А ви ж думали, що, може, тверезий? Помилка. По-настоящему — да, п'яний. Но, може, громадянка не бачили, так я для них можу показати ще раз. Це можна...

Тут голос із юрби (ви ж уявляєте — вже стоїть густа, розвезена в посмішках юрба. Дивно! Як вона встигає за півхвилини... Та де, за п'ятнадцять секунд — уже і збіглася!):

— Ходім, ходім же, Мотю, говорю тобі. Чуєш, він знову хоче показувати.

— Стривай,— нетерпляче відказує золотий голосок.— Стривай же, куди ти тягнеш? А що він хоче показувати? Може, й справді інтересне.

— Де інтересне? Звичайний кулак хоче показувати.

— А-а! То ходім. Ще справді якась глупость. Теж показує...

За цим милим подружжям поволі відходить юрба, бо, знаєте, може попросити. А завжди ж краще відійти раніш, а не тоді, коли просять. Краще — відійшов, немає тебе при тому, от і все. Ясне alibi. Та й чого ж стояти? Ніяково. Ну, подивився, дай другому подивитися. Але Шуруба має свій намір. Очевидно, йому до зарізу треба випити.

— Громадянин,— звертається він до чийсь спина, що вже, похитуючись на гарних ногах, відпливає.— Громадянин! Нада дати копійок, ну, скільки там...

А спина (до другої спина):

— Ні, ні. Дай, а він піде й купить півпляшки.

Тоді Шуруба чесно відказує:

— Правильно. Купить і ще ж і вип'є. Обратно ж, справедливе замечаніє.

Та все одно йому не дають. Тоді він звертається вже до себе:

— П'ять п'ятдесят сьогодні на госпромишленості заробив? Верно, заробив. Де вони? Наше діло. Хто заробив?

Залізобетонщик Шуруба. Хто випив за них? Алкоголік Шуруба. Так чого ж ти копилеш губу, бледна гражданичко? Ти, чи що, випила? Треба знати, що таке человек, а потім копилити всяку таку губу. Одно слово, сволоч, як і вам давно звісно, сволоч, та ще й рожева. Человека надо знать человеку!

Він розхвилював мене. Та безперечно ж! Бо так ж правда. Номо сум...

Ні...

Сум!

Глибокий сум.

Безодня. Почуваю, що провалююсь у неї з ослонем. Не чую ні врочистого гомону, ні копита відтрудженого коня. Шуруба хитається. Боюсь, що він знову почне просити. Він! Розумієте, з таким кулаком! І хоч я й не можу пити спиртів (мені не весело від них), одначе я відкриваю уста і,— здається,— кричу йому, що гаразд, ну да, добре, що я знайшов товариша. Страшенно, мовляв, хочеться з кимось випити. І таке інше. А він нахилиє лише до мене лице (трохи не вколе їжаківими колючками вусів) і питає:

— Винуватий,— каже він,— здається, ти щось там шепотить? Чи то, може, тобі губи від нервів підскакують?

— Ні, ні,— кричу (ніби кричу) знову.— Зовсім не від нервів. Хе! Сказали теж, від нервів! Я кажу, що от підвезло. Хочеться випити, а тут нема доброго товариша. Ось і гроші. Чого ж тут стояти? Ходімо.

— Купуєш?..

— Та як же інакше? — запевняю його. Але в ту ж мить відкривається мені глибший зміст його запитання, певто: дурить? Я не так відповів. Когось купувати — це ж дурити. Як на перше квітня. Тоді я гаряче роблю спростовання.

— Зовсім не купую. Чого б я мав купувати? Чоловік чоловіка? Зовсім не купую. Але я ставлю. Ходімо.

Шуруба дивиться мені в вічі десь півхвилини. Неповоротка думка ніби з'являється йому в чоловічках і розпливається вогкістю по глибоких западинах очей. Він кладе мені на плече свою руку. Тепер я почуваю, що важить ця рука! Безперечна реальність. Не піти вже не можна. Я підводжусь з ослона. Ну, от. Я готовий!..

— Бачила, бледна гражданко? — збуджено гукає Шуруба.— Нада знать человека...

З цими словами він обіймає мене за шию, і ми йдемо в пивну... (в пивнушку, каже Шуруба).

...Ні, сум! Глибокий сум. Безодня.

Я загубився в десятках десятків спин і голів, що обхилили всю цю... пивнушку. Страшенно несимпатичні вишари й пахоці підступають до носа, до горла. Куди б його подіти дурну свою голову, щоб вона не крутилася, як мертвий качап? Вона стає така важка! І разом ви цілим своїм тулубом кудись пливете на густих шарах диму, істеричних піснях гармонії та розпачливих, диких поминаннях ваших кривних...

Шуруба вже не може налити в склянку. Жовта пінява рідина, тепла й мерзена, летиться з пляшки на стіл, як з-під коня. Замість крові залізобетонщика й моєї наш мозок підпливає цією рідиною, що вже не знаходить місця в наших тілах і розливає очі, шкіру, череп, животи...

Проклята повідь! Ми п'ємо її з Шурубою, а вона, як море,— все прибуває і з сичанням та піною виходить із берегів... Ми п'ємо кухлями, вона ж стогне й шумить хвилями... Годі, ми не зіп'єм її, не приймем душа. Греблі! Загата! Мури! Нас заливає піною, що накипіла на казані рабської цивілізації. Десь горять, десь спалахують маки. Пливім! То світять наші. Хай не зраджують м'язи! Пробивайтесь до них, бо вони спалахують дужче і кличуть!.. Нас кличуть, Шурубо!

— Шурубо!.. Товариш!.. Друг!..

— Хто кличе? Не поїду!

— Треба поїхати. Скоро зачинають пивнушку... пивное заведеніє...

— Не поїду. Діти сплять... Хай сплять... Нехай...

— Годі...— І я признався йому, що не п'ю цих напоїв, тільки сьогодні, з ним, бо мені тяжко було дивитися, що він, Шуруба, залізобетонщик — раб своєї пристрасті — простягає руку... до кого?.. за копійку!..

П'яних, але щирих слів його я не можу повторити.

— Ідемо, Шурубо! Де наші картузи? Ти, краля облуплена!..

Вечірні вулиці вийшли з берегів і смердять, наче всі шкапи міста, стогнучи, напустили в багнище річки, і тоді річка вийшла з берегів. Куди ж подівся урочистий гомін? Де ті милі обличчя? Собачі морди вибігають із казино і

пкірять зуби. Ніч... Нас зачіпають смутні дівчата з підведеними очима і губами кривавими — кров'ю туберкульозних.

Ох, невесело!

Шуруба кличе мене почувати. Ми разом входимо в його низьку чорну кімнату. Нас зустрічає мовчазна, змучена жінка. Діти сплять. Шуруба переступає поріг і простягає руки до жінки. Вона з одчаєм прихиляється до стіни, затуливши лице. Шуруба йде до неї повагом і щось страшне, неминуче в його ході. Мені стає моторошно. Я згадую його могутній кулак і хочу кинутись, стати між ним і жінкою. Раптом він обертається до мене, посміхаючись несвідомо, дерев'яною посмішкою, а в очах йому стоять п'яні сльози...

— Браток,— вимовляє він і робить тупу, довгу паузу.— Садись собі, де хочеш. Мені треба поговорити з жінкою. Я ж человек... Ганнусю!..— (Тут він знову обернувся до неї).— Ганнусю!..

Вона не відкриває обличчя. Слабкі прокляття вириваються їй між пальців. Худі плечі гостро настовбурчились, здригаючи під старенькою хусткою.

— Знов? І... ні кошійки?..

— Ганно! Последній раз... будь я проклятий. Перед цим гражданином...

Шуруба глухо заскреготів зубами й став задихатися. Чорна шия напнулася йому дугою, подавши голову наперед в безумному пориві.

— Слово залізобетонщика!.. Ганно...

Раптом вона схопила його за плечі й струснула їх кволими руками.

В очах їй спалахнула нелюдська мука.

— Говори! Знову просив? Кажі правду. Просив... у тих... ситих... золотозубих свиней... Просив?..

— Ні!.. Брешу!..— Він звалився на стілець і дико, потрясаючи стіни кімнати, заривав. Тоді вона нахилилася над ним і зашепотіла слова любові й пробачення. Крізь цю надлюдську симфонію скреготу, кипіння сліз і шумів вітру надворі проривалися його слова:

— Кінець. Я ж людина. Ганно! Людина чи ні?..

Я не міг стерпіти цієї нечуваної ніжності й суму. Містика... галюцинація?.. Ні, невідступна реальність. Вона вривається в мої вуха!

«Номо sum»,— ворухилося в отруєнім мозкові. Я похилився на стіл і задрімав свинцевим сном.

Як я прокинувся, був ранок. Шуруби не було — він пішов уже на роботу. Жінка годувала дітей гарячою юшкою без хліба. Вона подивилася на мене спокійними, суворими очима.

— Умивайтеся, — сказала вона, не відриваючись від діла. І я вмився холодною, свіжою водою. Гарячі, слухлі повіки відпочивали в ній. Вода змивала сором із моїх очей. Я вклонився добрій господині і вийшов геть.

І от я броджу по вулицях міста, а вулиці гудуть і кояться в буйному ритмі. І кожний камінь закипає працею. Я броджу, і творча втома наливає мій череп. Здалека мріють велетні-риштвання, на яких — незліченна компанія. Я зустрічаю благословенний вечір і хочу побачити Шурубубу.

Вечірні вулиці налиті щастям. Це — щастя буття. Урочистий гомін підіймається над містом. Казкове авто вилітає на брук. Розсипає сліпуче срібло. Стеле дорогу — фантастичну, незміряно прекрасну. Десять глухне архаїчний конит відтрудженого коня.

В цей час я йду в юрбі. Я п'ю невимовну радість буття. В тисячах милих облич я пізнаю солодку втому. Яка прекрасна печатя лягла їм під очима! Я люблю їх, хоч вони й не знають мене. Не знайте! Це ж ви перед тим шуміли машинами Республіки. На цих раменах зростає нова культура, від якої разом ми п'яніємо. Не знайте!

Сьогодні я не знаходжу Шурубубу. Урочистий гомін підіймається над містом.

Харків, 1927 р.

ВУРКАГАНИ

Повість

I

Історія художника Альоші починається від того дня, коли він залишив спустошені мастки пана Келіповського в порізаних, поділених новими межами степах і без жодних планів на майбутнє дістався великого міста. Це трапилось на тринадцятому році його життя, саме тоді, коли

бажання ще можуть рятуватися фантазією, що своїм не-
вгасимим огнем запікає, загамовує біль від нездійснених
юних поривів. Саме тоді, коли її невгасимий вогонь пере-
ходить в печаль, і та починає світитися в очах того, хто
носить її в своєму серці.

Так було і з Альошею, хоч ми зовсім не знаємо ні його
минулого, ні його батьків, ні їхньої вдачі, ні їхнього жит-
тя або знаємо з того дуже мало і то лише саме загальне.
Ось ці скупі відомості: десь, колись була велика земельна
фабрика, пишна латифундія ясного пана Келіповського, що
володів п'ятьма тисячами десятин і десятками економій.
В тих економіях вічно крєктали строкові робітники з
сірим кольором облич, з вузлами замість рук та ніг,
з горбами замість спин і з згустками чорної крові, перемі-
шаної з чорноземом у грудях, замість сердець і душ. Там
були й стрункі робітниці, гнучкі в своїх таліях, бістрі на
працю й червоні від молодого кохання. Та згодом і вони
гасили свій огонь, що брався попелом і тяжким перегаром
від брутальних тисків жорстоких і ненаситних у своїй
звірячій силі прикажчиків, роз'їзних і пригінчих. Іноді
сміливі мандрівники, багаті на щире слово й вогненні
заклики, з'являлись то там, то там у цих латифундіях,
сіючи буйне зерно. Бувало, що вони, рятуючись від пан-
ських посів, втікаючи глухої ночі на нові ґрунта, занесли
в далекі губернії гарячі серця тих вогнекарих дівчат.

В такій економії десь народився в бур'яні Альоша. Це
було в час найпильнішої праці, і там, на полі, й залишив-
ся він лежати, загорнутий у лопухи, аж доки його мати,
вогнекара дівчина, змогла прийти знову й принести йому
свої груди, повні молока й гіркості. Їй не тяжко було пе-
реховувати свою дитину від чужих очей і негоди. Були
там скирти, стайні, воловні. Альоші було тепло спати й
рости. Від кізяків ішла гаряча пара, а польовий бур'ян
гуляв йому в легенях буйними пахощами.

Так було, доки він виріс і став до роботи. Потому від
економії залишилось непривітне згарище, а хутко й воно
заросло лободою та густими калачиками. Їсти лишилися
самі лопуцьки та гіркий какиш у глибоких ровах колиш-
ньої економії. В тій дичині й пропадав Альоша.

Тоді один доброзичливий дядько підхонив його од-
ного разу, самітнього, посадовив на воза й довів аж до
міста.

— Оце, хлопче, тут тобі станція,— сказав він до Альо-
ші.— Приют.

Потому він одвів Альошу до канцелярії й віддав завідателю будинку при такому папірці:

«При сем прилагаємо як неможливо його нам більше содержувать бездомного хлопця з якономії потому що він голодує, а пам'ять підходяща і рука добра, також уміє малювать всяку всячину і виліплювать штучки, котрі виходять з глини інтересні на взгляд то може приют його приютить і дасть напрасно образование потому що мальчик пам'ятливий аж дивно що вдостоверяється охвіціально.

*Уповноважений сільради
(такий-то)»*

Завідатель будинку посміхнувся, перечитавши того папірця, і звернувся до хлопця:

— Куди ж я тебе візьму? У мене повно. Так не можна. Куди ж я візьму?

— Візьміть! Хоч кров із носа, візьміть,— сказав дядько.— Потому що куди ж нам із ним потикатися? Йть воно може пронасти без последствія. Воно ж таке, звиніть, як каченя, утис. А нікода. Пастухів у нас і своїх стільки, що...

Альоша мовчазно стояв біля дверей. Сумними очима обводив стіни. Но обличчю йому пересувалася тінь, немов у порцеляві хтось скаламутив прозору воду. Він підняв руку й ніяково застромив пальці в бронзову куделю, що вперто буюла йому над тихим чолом. Глянув на дядька, одвернувся й зітхнув:

— Якби в художествене!

Це була його мрія. Очі йому на мить зафосфорилися й потухли під віями, що тінню впали на них.

За дверима вже гуділи й верещали десятки голосів нестримних мешканців того будинку.

— Корішок, одступись! — гукнув чийсь смішно загрозливий голос.— Одступись, поки не дригнув, дай загляну...

— Одійди! Я сам.

— Одступись, бо поїду.

— Ти? А дивіться на нього! Він поїде!

— І поїду.

— На кому? Апу, на кому? Може, на мені?

— Одступись!

— Ух, ти ж. Пусти, я його колупну в карточку.

Г'юлоси покотилися клубком, ударилися в двері, змішалися в тупотінням і шарканням купи тіл, що схопилися, певне, в ручки.

— Що таке?

— Кого?

— Ей!

— Сюди!

— Новий! Привезли нового! Мамалигу!

Дядько труснув бородою — впало дві соломинки.

— Йч, які охвицери! — обернувся він до дверей.

А двері вже відчинилися; допитливі очі побігли павучками по Альоші — від голих потрісканих піг до чуба, що в ньому нервово борсалась його прозора, хоч і брудна рука.

— Диви! Рудий. Кхе...

— Пс-с. Ти звідки взявся?

Завідувач пахмурих брови, снокіійно сказав:

— Апу мені...

Хлопці заштовхали один одного:

— Ти не шуми!

— Чого шумиш?

— Не бачив чоловіка?

І засміялися.

Тоді завідувач спитав у хлопця:

— Як тебе звуть?

— Альоша, — відповів той.

— Так що ж мені робити з тобою, Альошо?

— Не знаю.

— Хм. Ах ти, художник золотоголовий.

Альоша підняв рівну стрілчасту брову.

— Як знаєте.

— Товаришу начальник, майте сочувствія, — сказав дядько. І тут ударив себе об поли й пішов до дверей.

— Значить, я поїду собі. Майте сочувствія.

— Їдьте, — сказав завідатель. — Їдьте собі, дядюшко. Нічого не зробиш.

Він узяв Альошу за руку.

Так почалося для Альоші пове, небачене і незнайоме.

Жадібно, як воду спрагла земля, всмоктує він очима, вухами, всім тілом прекрасне південне місто. Воно шумить чарівним, незвичним шумом. Вулиці, повні гарячої саги, переливаються в сонячнім тремтінні, грають велетенськими шибамми, киплять у шварканні черевиків, зітхають

стомлено під тінню дерев. Візники, підпершись батожил-
нами, закам'яніли на своїх високих сидіннях. Близько
будинку пролітають трамваї, виблискуючи райдугами
скла в золотих рамцях. Дзвонять дрібно, тривожно, часто.

«Дзінь-дзінь! Дзінь-дзінь!» — відгукується до них
Альошине серце, налите вщерть незною радістю жит-
тя. Він одбігає од воріт, кидається в широкі розгони
вулиць і, віддавшись їхній владі, ходить по місту, мов
стуманілий. Все дивує його. Ідуть панелями розкішні
жінки; від їхньої одежі віє незрима весна найкращими
своїми пахощами. Які чудові гаманці на їхніх білих руках!
Вони стають іноді на розі, підносять до сяючих своїх очей
ті гаманці й відчиняють їх. Тоді перед Альошею бли-
скають казкові люстерка. Жінки виймають легкі, як віте-
рець, хустинки і витирають ними злегенька свої кривані
губи. Але потому вони проводять хутко-хутко, майже не-
спіймано, якоюсь золотою свічкою, і губи їм ще вираз-
ніше наливаються кров'ю. Вони проходять, лишаючи за
собою солодкі пахощі великодня. Бачить Альоша, як
струнко хитаються здавні спини та горять на сонці бли-
скучі черевички. Потому він стає перед великим чорним
казаном. Казан кипить біля панелі, випускаючи в вічі
прохожим міцний і в'їдливий дух смоли. Забруднені руки
двигают залізними киями, мішаючи в казані чорну смо-
лянну кашу. Їхні плечі парують грізним потом, і жили
надимаються на скронях, мов гадюки на воді перед
грозою. Жінки обходять їх, закриваючи від диму обличчя.
А йому хочеться схопити цеглину, вмочити її в чорну кн-
лячку й пустити їм услід. Обличчя робітників суворо по-
сміхаються до нього, і чийсь твердий лікоть відпихає
його вбік.

— Не швендяй під ногами! Забирайся...

Він одбігає на другий бік і задирає голову на високі
риштвання, що оберізають буру нову кам'яницю. З го-
ловокрутної височини падає стук цегли, дзвін залізного
ланцюга і перегукування людей, що там ворухаться —
між ребрами дощок і сволоків. Йому стає так весело, що
хочеться підбігти до риствання й подертися туди, наго-
ру, хоч будуть лаятися, а може, і скинуть...

— Та не швендяй, ти! Бісеня. Вб'є... — кричать йому
знову.

І в цю мить його увагу приковує нова зворушлива кар-
тина. Пройшла, далеко обминаючи панель, огрядна пані.
Разок прозоро-жовтого намиста, великого, як гавині кра-

шанки, тремтить їй на гладкій спітнілій шиї. А поруч неї — біленький, скупаний у молоці, кудлатий собачка з червоною биндою попід черево. І ось на нього насакає якийсь вуличний пес — чорний брудний волоцюга. Він хоче йому дати тирси, цьому молочному. Підбіг, вишкірив на нього свої великі, як гвіздки, зуби й показав вогкий, кривавий рот. Альоша рвонувся в захопленні до цього хороброго псюги. Але пані скрикнула перелякано і схопила на руки свого кудлатенького. Той заскавчав їй ніжно в обличчя. Відтак вони зникли за рогом. А псюга, впустивши похмуру голову на тротуар, став лизати гарячий асфальт.

Альоша поклав на зуби два пальці: дружньо свиснув.

Собака підійшов, стомлено підвів на нього мокрі меланхолійні очі.

— Ковтни! — сказав Альоша. Він кинув йому шматочок чорної шкуринки. — Ти здорово їх налякав. — Потім він узяв його вухо, подране в щоденній гризні, і стиснув його між пальцями. Пес доброзичливо скривився і пішов за Альошею.

— Я не знаю, як на тебе казали до цього часу, — говорив Альоша, — а я на тебе казатиму Чорний. Але я не можу тебе взяти в будинок — там немає місця. Я сам ще недавно тут і нікого не знаю. Якщо траплятиметься, я даватиму тобі шкуринки, іноді в мене бувають. Тепер я шукаю рудої глини. Тут нелегко її дістанеш. Хлопці казали піти на скелі, до моря, там десь є. Так, мабуть, я й зроблю.

Чорний ішов поруч, звисивши голову, й іноді тикався мордою до Альошиної кишені.

— Що ти нюхаєш? А, знаю... Там, мабуть, залишилися крихти! Але їх зовсім небагато.

Він вивернув кишеню, і кілька крихот упало на каміня. Чорний одним рухом язика підхопив їх. Та що ж, тільки роздратував себе.

Вони підійшли до будинку.

На розхрипаних вікнах сиділи хлопці й співали. Їхні голоси, високі, неоднотайні, різали вухо дзвінким і гострим склом.

— О! о! Оно-но! — крикнули йому назустріч.

— Іде. Руда мамалига. Іде!

— Знайшов глини?

Вони покотилися з реготу. Альоша затиснув губи і раптом став.

— Пішов,— сказав він глухо до Чорного.— Тут ще може тобі влетіти по хряпах.

Потім увійшов у будинок і ліг на свій матрац. Кров поволі стікала йому від серця. Він відчув у грудях холодний тиск і порожнечу.

Чого вони?

— Знайшов глини? — питали його криком, а один двіркнув йому слиною в обличчя.

— Теж хундожник знайшовся.

— Хундожник, і-гі-гі-гі,— заіржав другий, підлесливо догоджаючи тому здоровому, що кинув це слово з невимовним презирством.

— До зава лащиться,— писнув він далі і з цими словами закинув нижчий кінець убогого матраца на Альошину голову.

— Нет, брось ці штучки. Раз ти Альоша, так будь ти Альоша, а то що ж ти? — сказав знову перший.— Це говорю тобі я, Матрос.

— А що ж я? — хрипко запитав Альоша.— Ну, що ж я?

— А канешно!

— Що ж канешно?

Очі Альоші стемніли і стали гострі, як дві шпички.

— Що ж канешно?

— А те, що брось!

— Що ж я бросю? Ну? Що ж я бросю?

— Обще, брось! Лучче шануйся. Не дуже-то кирпу гни і май в виду, що я виграв у тебе хліб — сьогодні й завтра, а кашу позавтра.

— Як виграв?

— Та так. Виграв — от і вже. Пойняв?

Хлопці зареготали і пішли до вікна. Вони вже знали: раз Матрос «виграв», то краще віддай, бо він не любить жартувати. Ще з порту такий: лучче не сердь його. Альоша глянув на нього і не витримав його впертого жорстокого погляду. Матрос стояв, заклавши в кишені руки, незграбний, високий. В плечах йому почувалася рвучка сила, хоч вони трохи ніби звисали. В цілій його постаті було щось таке, що ніби промовляло: «Не таких бачили». Грудина йому трохи запала; очі ворушилися під двома горбами надбрівних дуг, мов два тверді жуки з темно-зеленим відблиском. Пасма каштанового чуба брутално перетинали широке чоло, ніби закреслюючи якусь захищену думку, що пробивалася крізь них. Губи посміхалися

красчками презирливо й гордо. «Що там, мовляв, з тобою розмовляти, мізерний пагінку економії».

Жила-була Рос-сія,
великая дер-жава...—

почав хтось із хлопців надзвичайно високо, з самовіддан-ням і захватом. Відкинув назад голову, ударив у реберці, що тримав їх між пальцями.

Альоша заплющив очі, але гірка сльоза викотилася на щоку й поповзла йому в рот. Вів схопився з матраца і, не дивлячись ні на кого, вибіг надвір.

— Аби тільки місце, де б я тут поклав глину... Я покажу їм... я покажу,— захлинався він пекучими сло-вами.

Подвір'я було закидане старими побитими балцанками, ганчір'ям та іншим мотлохом. Альоша обдивився кожний куточок. Нарешті він став біля покинутої іржавої «бур-жуйки», що, притулившись до муру, стояла на трьох ска-лічених ніжках, нікому більше не потрібна.

— Єсть! — скрикнув він.— Ще й дверці... Ні дощ, ні хто. Зачинив — і все.

Відтак він підхопив з собою шмат старого лантуха, що вже кілька днів приховував його на глину, і вийшов з подвір'я на глухашу вулицю, а там — подався до моря.

— На Отраду! Кажуть, на Отраді є.

Ще здалека шуміло незнапе й величне море, дихало назустріч Альоші гострими пахоцями.

Море!

Воно притягало, як казка; грало фантастичним гулом у схвильованій душі Альоші.

Він жадібно напружував зір, біг до нього з висхлими від огню губами... Ще одна вулиця, ще один ріг того великого будинку.

І от воно вдарило йому в вічі безконечним блиском своєї могутньої спини. Альоша став і захитався від несподіванки. Праворуч звисали, як хмари, тяжкі головаті скелі, немов викинуті з глибини морської в повітря певидомою силою. Від скель у безвість здіймався поораний хвилями зелений пінявий горб. То горб на спині моря!.. Тут вияв широкий вітер. Білі полотна надималися й гнали човники через ривчак та провалля.

— Море...— прощелестів Альоша блідими губами, на яких засохла тонка плівка жаги.— От, море!

І він, розвіяний солоним вогким вітром, з шматиною, мов з прапором, у худій руці, підбіг до скелі й задер на неї голову.

— Ого, ти яка висока. А я на тебе видерусь. Он з того боку. Тут є мох, він не слизький.

Зручно й швидко пошкрябався з припічка на припічок, вирався голими колінами, хапав заломи сірого каменю тремтячими пальцями, сколуцував обвітрені пухирі скелі й пнувся вгору. Серце, сповнене гордого захвату, натхнено працювало в розхристаних грудях, бронзова голова палала сміливою радістю.

— Я видирався ще й на вищі сосни. На них смола так живицею до підосви береться, як глей. Ух, вона й пахне!

Відтак він опинився на горі. Перед ним відкрилася широка чери́нь між скелями, де можна трохи наколупати глини. Хоча ж вона тут і з піском потроху. Але він уже знає, що й до чого треба зробити. Лиш те, що її дурницею ще й не вколупнеш. Ну, та є на те шмат залізного обруча. А там на пісок знайти способу не важко. Отож не треба гаяти часу.

Але яке це море! От! Ну й же ж і сила... Земля проти нього — як кузочка.

Він ще постояв у задумі, вдивляючися в казкові обрії, що зливалися з сталевим відблиском води. Потому кинувся назад і швидко почав дзюбати й шкрябати жорстку чери́нь між скелями. І раптом спалахнула в ньому гірка образа.

— Я покажу вам! — простогнав він, затято прищулюючись до скелі. — Ця глина така тверда, не вколупнеш залізякою. Але хоч би й зубами, то я візьму.

А глини було зовсім мало. Щоб добути її кілька пригорців, він мусив колупатися до нестями. Гарячий піт обмив йому обличчя; золоте волосся пристало вогкими пасмами до лоба. Пальці понабрякали йому, як граблі; під нігтями горів дрібними жаринками гострий пісок.

Альоша забув за будинок.

Сонце пройшло над ним в багряних хмарах і впало тяжкою головою на зелені гребені і захиталося на них — велике, розколоте на огненні сегменти.

Тоді він махнув шматтям свого рукава по обличчю, розправив спину і радісно скрикнув:

— Маємо!

Склав кінці шматини навхрест, зав'язав їх, підняв вузол.

— Тут є на кілька днів.

Гордим переможцем унерся в край скелі, напружив м'язи і стрибнув на другий припічок, відтам на третій, на четвертий, легко й безстрашно, наче жива пружина, відскакував від каменю і вже був долі. Тут лише помітив — вечір.

— Оце так так, — промовив він здивовано. — Що ж це я скажу завбудинку? Та що б не сказав...

І він пустився берега своєї нестримної фантазії, забувши про всі неприємності, що, може, чекають на нього.

Він виліпить із цієї глини отого чоловіка, що з своїми синами, а їх оповили гадюки... Можна буде бігати дивитись на бульвар щоразу. Там стоїть ця прекрасна робота. Або ні! Навіщо гадюки! Він зліпить чорта. От! Справжнього чорта. Але щоб він був справжній, то який він мусить бути? Шкода, він не бачив ніколи того чорта. Одначе він знає... Чорт стоятиме на скелі. Вітер... Рве йому одєжу, якусь чорну ряднину на гострих плечах. Тут плесо... Нібито в нього під ногами. Плесо... Блищить вода, така густа, чорна, брудна, але блищить. І от стоїть чорт, і вітер роздирає йому одєжу. А він стоїть і отак руки йому. Ні, одна отак. Простяг. А друга... отак: ліктем вишнулась, отак настобурчилась, і підборіддям він пішов у груди; а лоб, як ото скеля, твердий і вишнутий. Отак стоїть: аж страшно! От! А що! А вони казали... Ну? А ви ще й «хундожник, хундожник». От вам. Чорта...

Думки, радісні метелики, що живуть лише секунди, схоплювались і в рожевому піднесенні віяли на Альошине серце, та раптом падали, діткнувшись своїми прозорими крильцями якогось грубого несподіваного муру. Падали і, зломлені, трепетали в єдиному пориві до сонця, що десь лягло на обрії, впустило хмурі, тяжкі повіки.

Як зовсім смеркло, він підходив до міста.

Місто бризнуло зливою електрики; загуло йому назустріч вечірнім гомоном.

Здалося, що море вийшло з берегів, шугнуло в осяйні канали вулиць і вирує, шумить, б'ється хвилями об камінне дно, об широкі асфальти. І раптом з глибини прориваються зойки автомобілів.

Різнуть прожектори, вдарять у вічі, засліплять, десь вихопиться потайна сирена, загарчить у спину і мчить далі тривожно, захекано.

Альоша зажмури́в очі. На першому розі кинувся в чарівну лаву постатей, що сунулись пішоходами. Вони ритмічно, невпинно понесли його в своїх гарячих хвилях з завулка в завулок. А він, немов у блаженному трансі, бився в них пошід ліктями, чиркав обличчям об ніжний шовк чиєїсь сукні, роздував широкі ніздрі і пробивався далі, відштовхуючи головою чиїсь пругкі стегна. Строката шумлива юрба шелестіла, сміялася, зітхала, плямкала й вигукувала над його головою, а він, затиснувши в заляканих пальцях кінці шматини з глиною, виривався іноді стуманілими очима в хвиливі прориви цієї юрби і швидко, нервово, розгублено шукав знайомі жовто-сірі стіни.

— Будинок! — скрикнув він раптом, побачивши через вулицю розхрипані вікна, а на них — кількох хлопців. — Так і є, це наш будинок. От щасливо я добився.

Він шурхнув із юрби, перебіг вулицю і вже був на подвір'ї.

Тихо підійшов до своєї «буржуйки»; заховав до неї свій скарб — тяжко добуту глину. Прислухався. Будинок спав. Угорі потухло останнє вікно — певне, прийшла служниця — загасила. Він пішов до дверей і раптом зупинився.

На порозі мигтіла червона цяточка завбудинкової цигарки.

— Де ж це ти блукаєш, мій хлопче? — почув Альоша тихі, суворі слова.

— Я... на березі.

— Ти сьогодні не обідав.

— Але я... по глину.

— І що ж, приніс?

— Так! Я заховав її, а завтра ліпитиму.

— Іди, — сказав завбудинку, одступивши від дверей. — Іди лягай на свій матрац і спи. Тільки не ходи без дозволу так далеко і не повертайся так пізно. А там побачимо, що ти зліпиш.

Завбудинку простяг до Альоші руку, провів теплою долонею по обличчю і злегенька підбив йому щелепи.

— Може, ти й справді будеш у нас скульптором. Іди ж і спочивай.

Альоша впав на свій матрац. Солодкі хвилі втоми пробігли його тілом, надимаючи суглоби вогнем і кров'ю. Він засвітився самовідданою вдячністю до завбудинку за його суворі слова і з тим радісним сяйвом поринув у глибоку тишу почі...

Другого дня будинок шумів новою. Перший вибіг на двір Пувичка, той веснянкуватий хлопець, що закидав йому на голову матрац. Він побачив Альошу в найглухішому кутку подвір'я і цокнув пальцями.

— Гля! Мамалига! Що він там колупас? — Тихо навшипиньках підкрався до Альоші, зазирнув через плече і здивувався. Альоша, весь забруднений рудими пятами, місив у руках кавалок глини; обличчя йому було таке напружене й дивне, що Пувичка не міг навіть його злякати. Він тільки засопів Альоші через плече і насмішкувато спитав:

— Ти, що це буде?

Альоша раптом приліг грудьми над побитою жерстяною мискою з глиною, розкинув руки і крикнув:

— Іди! Чого ти?

— Що це буде? — знову запитав Пувичка.

— Я ж до тебе не лізу, — сказав Альоша. Губи йому зблідли, мов крейда. — Не лізу ж? Не лізь і ти. Моя глина! Сам накопав!

— Щастя! Я теж знаю в однім місці, — відповів йому Пувичка й хотів ударити ногою в миску. Але Альоша підставив плече, і Пувичка мало не перекинувся.

Це був задерикуватий жилавий хлопець. Ластовиння так рясно вкривало йому обличчя, що воно здавалося обляпанним гречаною кашею. Тонкі ціанотичні губи звивались йому на рідких нерівних зубах двома синюватими п'явками. Вони цілий час схидно ворушилися. Червоні, з ячмінцями, повіки швидко моргали, відкриваючи сірі гувльки очей. Ніс нагадував круглу свинцеву пувичку, міцно пришиту посередині обличчя і теж заляпану кашею.

— Ну, ти мені! Хундожник! — кинув він ображено. — Не дуже-то. Бо ось Матрос тобі покаже.

На цім слові він повернувся і пішов у будинок. За хвилину Альошу оточили всі хлопці.

— Ти ж це чого, зараза, не показуєш? — спитав Матрос.

— А нащо?

Матрос подумав трохи, бликнув на Альошу.

— Хіба не можна?

— Ну да. Я ще тільки почав.

— А тоді покажеш?

— Тоді покажу.

Матрос знову подумав, нахмурих брови.

— Це я, Альошо, — раптом почув він Матросів голос. — Це я, Матрос.

— Матрос? Куди це ти? А Пувичка? Де він, його немає?

— Це я, Альошо, я так. Ти не бійся, я не дам. Папшол він! Може, ти думавш, що я розіб'ю?

— Ні.

— Я ніколи не розіб'ю.

Матрос замовк і ніяково стояв перед Альошиним матрацом.

— А що в тебе за спиною? — спитав Альоша.

— Це... той... Може, тобі шкода, то я віддам. Ти скажи по правді. Шкода?

— Матросе! Розбий, як не віриш.

В блідій півтемряві почувся щасливий Матросів сміх.

— Навіщо? — сказав він. — Я вже знаю, що не шкода. — І він нечутно пішов від Альоші, стискаючи за спиною загорнутий у папір подарунок. На дверях другої кімнати він нерішуче зупинився і, повернувши голову набік, вимовив:

— Я в тебе вигравав кашу... Тобі не шкода?

— Ні, і остільки. Що та каша?

— Як хочеш, то я тобі програю свою на скільки хочеш днів.

— Не треба, Матросе. Ми підемо з тобою по глину. Хочеш?

— Підемо! Я знаю де.

Коридором обережно пройшов завбудинку Чалий. Він оглядав усі матраци перед тим, як піти спати.

Матрос упав на своє місце і повернувся до стіни. Завбудинку навшпиньках пройшов через кімнату.

Всі спали.

II

За кілька день Альоша з Матросом, побравшись руками за шиї, вийшли з подвір'я через дірку в задньому паркані і опинилися на глухій вулиці.

— Знаєш що, — сказав Матрос. — Підемо, знаєш куди?

— А куди?

— Підемо сьогодні в порт. Ти ніколи не був? Там є такі пароплави...

— Здорові?

— Якби ти знав... Ось ти побачиш, там чого тільки немає... Потім там кавунів, як гною. Можна буде вкрасти.

— Не спіймають?

— Мене? — Матрос засміявся, гордо покрутивши головою. — Молоді ще вони спіймати мене. Ходім.

Сонце надолужувало перед близьким кінцем літа. Воно розливалось по бруку гарячою плівкою, немов по великій вибоїстій сковороді. Від порту йшов солодкий густий дух кавунових шкаралуп, розтопленої смоли і свіжої фарби. На темних водах табуном велетенських качурів стояли непорушні окаті пароплави, купаючи свої черева в густій, як дьоготь, воді. В безкраю синь небес простягли вони стрункі щогли, а між них, немов між соснового лісу, чорніли столітніми дубами грубезні, загрозливі в своїй силі димарі. На кінцях канатів обвисло гойдався гарячий, задушливий спокій. Тільки біля дубків, що прийшли від щедрого Херсона та від рясних Олешок, хрипко перегукувалися засмагли люди, що перекидали на берег неймовірні піраміди кавунів. Міцні, як дзвін, «тумани», цютливі «рябчики», ніжні «монастирі» і довгі білі «астрахани» тисячами летіли з дубків на руки найближчого робітника, відтам знову пружко підскакували в повітря, летіли на другі руки, аж доки не падали до своїх товаришів, що горою зростали на березі. Дуже рідко який з них, виприснувши з цієї майже механічної путі до берега, гупався об дерево гавані і, крекнувши, немов від насолоди, пускав густий червоний сік з розбитого боку.

Хлопці пройшли між привабливими пірамідами. Жодна рисочка на Матросовому обличчі не здригнулася й не виказала його бажання.

— Не дивись на кавуни, — прошепотів Матрос, кидаючи в той бік блискавичний, трясцевий погляд. — Не дивись, Альошко, наче вони тобі без надобності...

Альоша й справді не дивився. Його зір блукав між дивовижною мережею гостроверхих щогл та чорних високих елеваторів, що стояли над гаванню грізними примарами з роззявленими пащами, збираючись проглинити цих людей, що так легковажно вовтузяться під ними. Раптом між того величного спокою заскреготів, забрязкав, закричав ланцюг. Одинок лебідка страшним залізним павуком із здобиччу на чорному гаку повисла в повітрі над палубою пароплава.

Альоша скрикнув і цупко заустив нігті в Матросову руку.

— Матросе, Матросе, дивися!

— Цить,— відповів безгучним шепотом Матрос.— Цить, бо я котю кавуна. Не засип.

Альоша перевів на нього очі, але Матрос ішов рівно, задерши голову й ні на кого не звертаючи найменшої уваги.

Тільки плував злегка ногами та посвистував безтурботно, навіть байдуже. Альоша бликнув йому під ноги і задрижав із сміху.

— С-с-с,— зробив Матрос,— тьох-тьох, не дивися під ноги, чудака.

Між драним лахміттям його широких холощ слухняно котився круглий великий «туман». То одна, то друга Матросова нога підбивала його з чудовим хистом. Альоша помирав із сміху, але мусив був удавати, що він сміється так собі.

— Смійся так, наче від хорошої погоди, коли не витримуєш,— напутив його Матрос. Та швидко вони одійшли від тої баржі, де Матросові сам «підкотився» під ноги кавун.

— Тепер наш,— сказав тут Матрос, підіймаючи на руку кавуна, до якого пристала в дорозі баклажанова плівка, пісок, шматочок брудного паперу та інші дрібниці.— Зараз ми його бахнемо. Ходім аж до того човна, там спокійно.

Вони сіли під старою шаландою. Матрос урочисто замахнув кавуном і вдарив ним об своє гостре шарубке коліно. Кавун хруснув і розколовся зигзагами на дві рівні половинки.

— Яку береш?

— Та все одно,— сказав Альоша.

— Бери ось цю, вона з бараном.

І вони, як у полумиски, втопили свої веселі морди в повні крихких солодких ласощів шкаралупи.

Матрос, надувши губи, стріляв блискучим кавуновим насінням, наче дробом з рушниці.

— Ха! А ти кажеш — піймають,— говорив він.

— Я не кажу, тільки спитав. Мене раз піп уловив на яблуні.

— Ну? А ти тоді как?

— Нічого. А от піп, так, мабуть, как...

— Що ж ти зробив?

— Трохи йому прищипнув пальця зубами, так одразу й випустив.

- Ха-ха-ха! А приципнув как? Сурйозно?
- Хто й зна. Мабуть, сурйозно, бо піп аж вилаявся.
- А їм же не можна так лаятись.
- Попам? Як приципнуть добре, то можна.
- Хлопці заіржали з насолоди.
- Я колись зроблю цього попа.
- З глини?
- Атож. Ще й кізячка підмішаю, воно тоді не розсихається. Знаєш, Матросе, за що я думаю?
- А за що?
- За художествене.
- Да, вещь підходяща.
- Я думаю за це, знаєш, відколи?
- Давно?
- Ще як там у нас був один студент. От малював! А ліпив! З гіпси, брат. Біла-біла, а засихає враз. Я й грамотний.
- А студент сурйозний?
- Хіба що?
- Теж барахло буває.
- Сурйозний. Тільки що ж, Матросе, не приймуть у цій одежі.
- В художествене?
- Угу.
- Да, робу треба антилігентну, щоб ні одної дірки, де не помагається.
- А то що ж? — Альоша розгорнув своє лахміття й потрусив ним у повітрі. — Хіба це одежа?
- Вони замислились. Матрос нахмурич брови й довго мовчки колупав пальцем у виїденій шкуринці.
- Ти щось надумав? — раптом запитав Альоша.
- Надумав.
- Матросе! Ні, чуєш, Матросе?
- Та чого ти, чудак? Я надумав, як заробити грошей на робу. За два місяці ти матимеш такі шкари, бобочку, кліфт, кальоса й чепу*, що й на Матроса плюнеш.
- Альоша захвилювався і встав.
- Смієшся? Так пішов же ти...
- Ну, брось! Не можна пошуткувать, чи що?
- Так кажи!

* Штани, сорочку, піджак, черевики й картуз (*жаргонне*).

— Продавать твої штучки. Дурний! Ти не знаєш. Їх купують. Не менш як по п'ятдесят копійок. А якби такого продати, як ото ти зробив, то й руб можна править.

Ця думка налетіла так несподівано, що обидва хлопці позскакували з місць, замахали руками й засперечалися до крику. Альоші здавалось неймовірним добути гроші за свої «штучки». Хто їх купуватиме? Де це Матрос таке бачив?

— Ну, так я ж тобі докажу,— затято крикнув Матрос.— Ти побачиш. У тебе є глина? Роби щось таке, хоч того попа, хоч знову чорта. Краще знову чорта, його дорожче продаси, як попа. Потім ми знову підем по глину. Роби, чуєш, Альошко!

— Та я робитиму. Мені ж самому прахтика. І невже куплять?

— Побачиш!

Матрос приховав ще якусь думку. Він щось хотів зробити зараз, не гаючись, прийти і зробити, щоб «доказати». Але цього він не сказав Альоші. Він ішов і посміхався до себе; іноді він говорив сам на свою думку: «Ось побачиш, Матрос не дурить. Матрос одірве від себе, а докаже».

Вони поспішали до будинку, розпалені єдиним бажанням. Альоша міцно обхопив Матросову шию і почував, яка глибока приязнь розквітла в його серці до того, кого ще так недавно він мав за свого найлютішого ворога.

Вони проходили через базар. Майдан ворухився густою, забитою крикливими спекулянтами кашею. Сорочки, штани, піджаки, ремінь, залізо — тисячі речей ходили з рук на руки в якомусь шаленому тумані. Ляпали долоні, гукали картузники, йшов задьористий дух від гарячих піржків, смаженої риби, густого борщу й розмареної пшінки; кричав, реготався грамофон, заливалася гармошка — і все те зливалось в одну рухливу стоусту пристрасть. В сірих мінливих очах тисячної юрби спалахував тривожний вогник зиску. Рундуки, обліплені настирливими жінками, ворухились і дзижчали, мов осині гнізда в загаті.

— Ка-а-мушки для зажигалки! — задзвеніло в Альошині вуха.— Камушки!

— Йод, бензин, скипідар, нафталін! Йод, бензин, валер'янові краплі!.. — прокричав другий високий голос і зник у юрбі із своїм повним лотком.

— Матросе, де ти? Цей чортів базар... — гукнув Альоша.

— Держись, Альошко, за мене. Я щось набачив інтересне,— крикнув до нього Матрос.— Он, он — бачиш? Он там, де вакса.

Альоша подивився в той бік і затремтів з радості.

— Дивись! Продаються! — здивувався він.— Білі! Це з гіпси. Ходім! Ходім, я побачу.

— Сюди, за цей рундук.

Вони побачили серед ламп, старих парасольок, люстрок та іншого мотлоху білі статуетки Венери. Альоша рвонувся туди і потяг за собою Матроса. Пробилися крізь густий натовп і стали. Альоша забув за все. Чіткі лінії Венери заграли перед його очима.

Раптом Матрос скрикнув не своїм голосом:

— Украли! Альошко! Он стоїть...

— Де? Що?

— Он стоїть мій чорт...

— Твій чорт?

Обидва здригнулися, немов ударені громом. Серед білих статуєток і справді стояла руда горда постать чорта і простягала руку над чорним плесом. Хтось уже торгувався за неї з повною жінкою, що стояла біля свого краму.

— Скільки за Мефістофеля, тьотю?

— Наш чорт,— прошепотів Альоша білими губами.— Наш... як це сталося? — На обличчі йому заворушився жах. Матрос озирався навколо й нічого не міг промовити. Раптом він заскреготів зубами і крикнув у вухо Альоні:

— Пувичка! Он! Держи!

Вони в'юнами шугнули в юрбу. Але, виприсувавши на розі, де Матрос ясно бачив зігнуту над «буржуйкою» з пиріжками Пувиччину спину, вони нікого тепер не побачили. Пувичка як у воду впав. А може, то був і не він...

— Чого ти думаєш на Пувичку? — спитав Альоша.

Матрос нічого йому не відповів. Він заклав у кишені руки і мовчки пішов до будинку. На обличчі йому виступили синьо-червоні плями. Він тяжко дихав.

— Ну гад. Рішу!

— Матросе, що ти хочеш робити?

— Не питай. Я знаю, що я зроблю з цим підлизою.

Альоша, похнюпившись, пішов за Матросом. Тяжка тривога залягла йому в серці від Матросових слів. Що він хоче зробити? Пувичка й так лютий за те, що Матрос його «оскорбив» при всіх товаришах. Це ж все через кого?

Пувичка гуляв з Матросом, а тепер Матрос гуляє вже не з ним, а з Альошею. Хіба це Пувичка подарує? Та ще й «оскорбив», аж кров із носу пішла. Пувичка ніколи цього не забуде, він не з таких. А тепер, як знову посваряться, тоді хоч із будинку тікай. Ось тобі й художествене!

— Не твоє діло, Альошко! Це вже моє діло,— кинув Матрос наче крізь сон.— Поспішаймо.

— А як же ти визнаєш, що то він украв чорта?

— Уже визнаю. Від мене, шкондра молдаванська, не заховасться, іконою шльоннутий. Я його визнаю.

— Чусш, Матросе,— тихо сказав Альоша,— хай він згорить, самий Пувичка. Хіба я ще не зліплю?

— Не маєш права,— різко обірвав Матрос.— Що ж він, зараза, кров твою п'є! Я його знаю, сифілітика проклятого. Значить, ти роби, а він іксплотірує? В могилу піду, ну я йому дам чорта.

— Та чого ти так за тим чортом?

Матрос зупинився на хвилинку.

— Чого? Знай! Це мені на пам'ять — раз. А два — я б, може, сам продав і гроші тобі на художествене. Може, я так і хотів зробити. Почім ти знаєш?

Він стис кулаки і пустився бігти. Відтак вони вскочили на подвір'я будинку. Матрос влетів у кімнату й кинувся до своєї скриньки. Цю скриньку він мав ще від дядька, останнього свого родича. Відпливаючи в дальню путь, дядько подарував її Матросові з замочком, а сам від того часу не повертався до рідного порту. Власник такого майна, як дерев'яна фарбована скринька з замочком, Матрос був гордий не тільки з своєї вдачі, але й з виїмкового стану людини, що володіє чимсь замкненим, у чому немов заховано частку його самого.

Матрос сховився за замок, але він висів одімкнутий, трохи покривлений. Страшна блідість виступила на Матросовім обличчі. Він шарпнув кришку. Скринька була порожня, тільки шматки паперу валялись на дні.

Альоша затулив руками лице. Він не міг дивитись на страждання свого друга, що скривило йому губи і вступило в його очі.

— Матросе!

— Я йду шукати Пувичку,— відповів Матрос так спокійно, наче нічого не трапилось.

— Пацани, хто бачив Пувичку?

Ніхто не знав. Десь, мабуть, пішов із хлопцями. Може, хапають гребінці. Матрос обернувся до вікна.

— Іде,— вилетіло з його уст. Він хотів рвонутися до дверей. Альоша загородив його собою, немов збираючись рятувати від лиха.

— Матросе! — крикнув він.— Я тебе прошю...

Той відтрусив Альошу рукою і став чекати. В цю мить цілий гурт хлопців на чолі з Пувичкою увійшов до кімнати. Не сподіваючись, певне, зустріти Матроса, вони демонстративно плямкали губами, доїдаючи якісь ласощі, і весело при тому реготалися.

На дверях вони заспівали:

Йшли два вуркагана
з адеского кічмана...

Пувичка труснув головою на кімнату, щоб підтримали. Хлопці, текнувши, вступили в свою партію:

...з адеского кічмана
дамою...

Пувичка задоволено виступив наперед, набрав духу, махнув рукою.

Лиш только уступілі...—

почав він другий куплет, закидаючи назад голову, і вся кімната вже злилася в пісні:

в адескую маліну,
і тут поразіла ім
гроза...
Товариш мой верний,
болять мої рани...
Болять мої рани
на груді.
Одна заживаєть,
другая начинаєть...
А третя откриваєть
внутри...

Хлопці поволі зійшлися на середину кімнати і побрались за шиї. Дехто заплющив очі й вигукував слова пісні з болючим піднесенням. Всі розгойдувалися в ритмі, надимали жили, стараючись перекричати один одного. Пісня ляцала в вікна:

Товариш, друг верний,
зарой моё тело...
Зарой моё тело
на бану...*

* На вокзалі (жаргонне).

Пускай малахольні
лягавіі сміються,
шо я бил геровскій
вуркаган...

— Ех! — крикнув Пувичка в якомусь дикому трансі.—
Піддерж!

Росія, Росія,
великая держава...
Вона проіграла
войну...

Всі одним високим гарячим криком злилися в неймовірному пафосі, не здаючи собі справи в словах. Вони старанно вимовляли кожне з цих слів, але вимовляли тільки губами, якими ворущили з завзяттям. Думка ж десь була понад словами, десь билася в хвилях самої пісні:

А блос знамя
в бою потіряла.
Тепер ми кімаєм*
на бану...

Пісня стихла.

Матрос одійшов од стіни, наблизився до гурту й процідив крізь зуби:

— Потіряла? Разві?

Пувичка раптом утяг якось голову в плечі. Зблід.

— Матрос?

— Почти шо.

Настала коротка тиша. Потім хтось крикнув:

— І одскоч. Чого ти?

Матрос без слова ударив його в здухвину — той упав. Хлющі подались назад. Пувичка зухвало крикнув:

— Ану, ти! Ще й б'ється! Жигун! Не думай, що ти отаман. Забудь!

Альоша зрозумів все за одну хвилину. Він підскочив до Матроса:

— Вони хотять погубить тебе! Хай спробують.

— Да, я був, есть і буду! — крикнув Матрос до Пувички.— А тебе я рішу на місці, пувича погана. Пацани!! Совет дав нам поміщення, а такого порядку я не знаю, щоб ламать замок у свого і продавать на базарі веш.

— Як? Чорта? — крикнули одні.

— Докаж! Брехня! Хай докаже,— крикнули інші.

— Скуда ти знаєш? А може, він не крав?

* Спимо (жаргонне).

Пувичка задоволено всміхнувся:

— Був колись отамац, а тепер на брехню пустився ради мамалиги.

Щось страшне сталося Матросові. Він сховив свою скриньку і хрипнув кришкою перед очима всієї компанії. Потому відсунув потайний прискринок і в руді йому блиснула фінка. Він підскочив до Пувички.

— Деньги!!! За скільки продав чорта?

Пувичка задрижав усім тілом.

— Вуйді. Я не брав. Завс-с-с-с-дущий!

Але в цю мить Матрос сховив його за груди і, замахнувшись, ударив ножем.

Пувичка ойкнув, сховився руками за живіт і впав на підлогу. З-під сорочки випала пачка цигарок «Яблочко». Хтось закричав не своїм голосом:

— А-а-а-а-а-й! Убив!..

Знявся пеймовірний галас. Хлопці кинулися до завідателя. Хтось хотів допомогти Пувичці.

— Не чіпай,— спинили його.

— Нехай виходить грязна кров.

Завідатель увійшов блідий. Йому сіпало щоки.

— Карету!

Хлопці вже подалися в аптеку дзвонити.

— Як це трапилось, розбійники ви?

— Згарячу. Матрос... Це Матрос згарячу.

— Безневинно.

— Пувичка сам винен.

Завідатель кинувся до Пувички. Той лежав, зціпивши зуби й притиснувши пальцями рану.

— Болить тобі?

— Не очінь... Тільки кров із живота. Держіть Матроса.

— Де Матрос?

— Дядя, його вже нету.

Завідатель подивився на них, не зовсім розуміючи цю відповідь.

— Як це? А де ж він?

Ті здвигнули плечима. Хто ж це може знати? Як немає, то, може, і втік. Хіба йому що?

В кімнату вбігли три хлопці. Вони хвилювалися й розмахували руками:

— Дохтаря приїхали!

Під вікном затрубила тривожна труба. Шофер загальмував машину.

Лікар негайної допомоги і два санітари хутко ввійшли в кімнату. Хлопці були дуже задоволені з цієї несподіваної розваги.

З Пувички зірвали сорочку. Лікар огледів рану й похитав головою.

— В лікарню! Кладіть на носилки.

Його нашвидку обмотали бинтами й винесли на носилках у карету.

...Матроса ніде не могли знайти. Він зник у ту саму хвилину, коли побігли до завідателя. Здається, він перший же його і покликав...

Альоша стояв німий, з невимовною тугою в очах.

III

По тому випадку в будинку настала тиша. Подія вплинула на всіх хлопців так, що ніхто не міг докладно висловити ні своїх вражень, ні також міркувань про долю Матросову. Про Альошу тим часом ніби зовсім забули. Принаймні його ім'я ніхто не згадував. Та то була тільки притамована ворожість, бо кожен вважав його так чи інакше за причину всіх неприємностей. Сам Альоша карався, може, найбільше за всіх, бо думав, що таки й справді він у всьому винен. Забившись десь у куток подвір'я, він просиджував дні в розпучі за рудим залізом «буржуйки». Часом йому хотілося крикнути з неможливого болю, коли в уяві йому вставала розлютована Матросова постать. Тоді він упинався гострими нігтями в тіло, зажмурював очі і примушував її зникнути. Натомість він переживав незабутні хвилини, як вони вдвох їли в порту кавуна, якого так майстерно добув безстрашний його друг. Чого б тільки не дав Альоша, щоб знати, де він зараз перебуває! Може, він сидить десь недалеко голодний, б'ється з'явитись поміж людей, що можуть його схопити й замкнути до тюрми? А може, скалічив себе, втікаючи вночі, і тепер десь помирає?

В серці йому закипала тоді ще глухіша відраза до Пувички. Якби не він, то Матрос не вчинив би цього страшного злочину. Але на тому Альошу обіймав смертельний жах. Бо становище Пувиччине було зовсім невідоме. Він лежав у лікарні.

Тим часом, доки приїздили люди з портфелями, щось писали, вишитували поодинокі всіх хлопців і окремо, найдовше — Альошу, доки завбудинку їздив кудись заклопо-

таний, стривожений, майже білий і повертав ще сумніший, мовчазний і стомлений, всі жили незвичайним трясцевим життям. Дехто висловлював думку, що Пувичка неодмінно помре, що нібито він зійшов кров'ю і що тепер лікарі його не врятують, бо в нього — запалення живота. Проте на цю думку не дуже-то зважали і наче ставились до неї байдуже. Та й, правда, більше було таких, що казали протилежне:

— Хто помре? Пувичка?

— А раніше! Він ще Альошку-художника в гроб заживе. Ось тільки дірка заросте, тоді побачите,— додав Васька Глухий.

Альоша слухав те, але йому було байдуже. Нехай приїде Пувичка, нехай б'ється, нехай робить що хоче. Все одно Матроса вже не вернеш. Йому неприємно було дивитися тепер на ці сліди глини, що залишилися на «буржуйці».

Якби не взявся він був ліпити, нічого, може, й не було б. Тепер він, мабуть, ніколи вже не доторкнеться до глини, що зробила його таким нещасливим. І на цій думці Альошу стискав страшний смуток. Тоді на березі моря, як Матрос придумав був такого химерного плану, мрія про художню школу вже була почала розцвітати в Альошинім серці. Тепер від неї залишилися тільки побиті грубі стовбури, що тільки ранили це обдурене серце. Він хотів би їх вирвати зовсім, із коренем, затоптати їх, щоб затамувати цей біль.

За кілька день нова подія ввірвалася в будинок і заволоділа думками всіх мешканців. Пізнього вечора прийшов завбудинку і, зібравши всіх хлопців, проговорив їм короткі, тихі слова:

— Розстасмось нарешті. Завтра вже буде у вас новий...

Він похилив голову, хотів сказати ще, а далі мовчки пішов до своєї кімнати і, замкнувшись там, світив до ранку світло — складав до кошиків свої книжки. Хлопці розійшлися суворі й теж якісь похнюплені. Чалого вони полюбili, хоч він і був «макуха» й ніколи не вмів «стребувати» з винного або добре когось одлупити. За це з нього трохи сміялися, проте ця несподівана звістка кожного з них уразила в саме серце.

— Ще якого припльють? Може, таку лягавку, що й не вживеш.

— А я втечу,— хвилювалися деякі.

— Е, втечеш! Нікуди не втечеш. Він тебе як запре...

— Мене? Молодий він. Як схочу, то й утечу, аби я схотів.

— А може, буде підходящий.

Всі тієї ночі довго шепотілися по кутках, довго не спали, малоюччи своє майбутнє в найнесподіваніших виглядах.

— Матросові що? Йому тепер пшовать. А от нам, то вже друге діло,— шепотів хтось у найдальшому кутку.

— Він штрикнув та й гайда. А тут неприємності.

— Як же ти розсуждаєш? А він хотів?

— А що ж?

— А те, що, може, він себе тим ножем колов, а не Пувичку. З серця людина може хто й зна що зробити. А от Альошка, рудий чорт, винуватий. Нащо довів чоловіка?!

Альошка також не спав, слухав цю розмову, і йому ставало легше. Матроса не засуджують, його виправдують. А за себе йому цілком байдуже.

На ранок він устав перший і вибіг на глуху вулицю. Жодної живої людини. А що, якби це там, з-за муру, з'явилась раптом Матросова постать! Та її не було. Нікого навіть подібного до нього. Альошка стояв, прихилившись до кам'яного паркана, забувши за все. Зійшло сонце, почервонило будинки й затуманилось. Прогриміли перші трамваї — їхали люди на працю. Трамвай за трамваем відходив по росяних холодних рейках в осінній ранок, а робітники все прибували. Десь далеко загув сигнал, здійнявся чорний дим. Всі мовчки товпилися у вагони. Альошці згадалася економія. Там завжди приходив Сидір у чоботях-«дудках», свистів і лаявся, хоч як швидко виходили люди з казарми. Спали там на нарах, а він — у куточку під нарами. Там був тяжкий дух. Потім вони запалили казарму. Далекі заграви спогадів пропливли перед Альошею, і знов упала хмара майбутнього.

В ту мить йому почувся гомін за парканом. Він пішов до будинку і побачив, що завбудинку водить нову людину, показує їй подвір'я. «Новий»,— подумав Альошка. Йому впали в вічі насамперед жорсткі задрані догори вуса і великі, ніби камінні, щелени. Хлопці стояли осторонь купами і, переззраючись між собою, висловлювали іноді свої зауваження.

— От морда!

— Що морда,— шепотів другий,— а ніс!

— Я бачив у шевця такий самий копил. Він був теж потиканий шицьками, як цей ніс.— Прискали, затуляючись руками.

Це був новий завбудинку. Альоші зробилося шкода себе, й Чалого, і всього, що проминуло в цьому будинку. Він одійшов до стіни й приник до неї лицем. Чалий, обійшовши подвір'я й показавши новому кожну дрібницю, спинився біля Альоші.

— Ах ти, художник золотоголовий,— сказав він.— Ну, прощай.

Потім кинув до нового кілька слів:

— Бережіть, якщо зможете.

А новий відповів:

— Знаємо, що берегти і як. Ледаря не дамо корчати. Ми цей бандитизм іскоринимо, не турбуйтеся.

Альоша глянув на Чалого довгим тужливим поглядом. Хлопці ж поставилися до цієї заяви різно, але в більшості їхні обличчя говорили, що вони ще дуже сумніваються, як саме він це зробить.

Огляд будинку швидко скінчено, і Чалий поїхав зовсім. За ним зачинились старі ворота, пірвавши з глухим скрипінням усі ті живі нитки, що в'язали його з хлопцями. Це скрипіння боляче відгукнулося в Альошинім серці. Він не міг увійти з товаришами в будинок, щоб слухати, що скаже новий. Він залишився посеред подвір'я, а як усі пішли в будинок, сповнюючи гомоном темний коридор, підштовхуючи один одного та поглядаючи підозріло на нового «дядю», Альоша вийшов на вулицю і, впустивши на груди голову, побрів у порт. Може, Матрос переказав комусь, куди він подівся? Може, хто з колишніх Матросових приятелів підійде й подасть звістку...

Але надії були марні. Наблюкавшись поміж рундуків з баклажанами, сухими ковбасами, насінням та іншими неприступними ласощами, він уже вирішив був повертатися до будинку.

Смутний і виснажений, став він підійматись на гору вузькою вулицею, запорошеною кам'яним вугідлям та закиданою шкурунням із кавунів.

В цю мить хтось нечутний підбіг до нього ззаду й діткнувся до його ніг. Альоша хутко обернувся. Перед ним стояв собака. Вимахуючи звислим хвостом, він дивився на Альошу своїм вогким зворушеним поглядом. Подране вухо падало йому одним шматком на ліве запалене око. Худий живіт, здавалося, зовсім йому присох, і натомість

була сама страшна западина. Одначе він бадьорився при Альоші й намагався показати всіма своїми рухами, що його справи не такі-то вже й безнадійні. Насамперед він поцікавився, чи немає в Альошиній кишені хоч якої шкуринки. Але і не винюхавши її, він не втратив доброго настрою. Альоша в першу хвилину не знав, що сказати, і тільки скрикнув з радості:

— Чорний! Так ти живий!..

Собака махнув у відповідь своїм подраним вухом і стримано заскавчав. Годі Альоша схопив його за морду і притис до грудей. Так вони стояли якусь хвилину. Потому Альоша випустив Чорного з обіймів, і вони пішли разом до будинку.

Гішли далекими глухими манівцями.

Альоша перебирав худими пальцями жорстку поскублену шерсть свого приятеля, розповідаючи йому тим часом про останні події. А Чорний, шкутильгаючи на одну підбиту ногу, сумлінно слухав Альошу, кліпав запаленим оком і зрідка лизав йому руку.

І ось на розі маленького завулка, як саме Альоша говорив гіркі слова про Пувичку й Матроса, сталася безглузда жорстока несподіванка. Невідомо звідки прошумів над Альошиним вухом камінь, і в ту ж мить Чорний звився собачим надірваним зойком. Той камінь улучив його в худі випнуті ребра і впав до Альошиних ніг. Чорний кинувся від Альоші вбік, ваче од ворога, і вишкірив зуби.

— Чорний! Це не я,— крикнув Альоша.— Це не я...
Йди сюди!

Собака спочатку недовірливо гарчав, потім сторожко став наближатись. І в ту хвилину Альоша побачив за рогом будинку Ваську Глухого, Пувиччиного товариша. Він стежив за Альошею непримиренним поглядом. В руках йому був другий камінь, яким він знову націлявся.

— Глухий! Що ти робиш? — кинувся до нього Альоша, підхопивши й собі камінь.— Тільки зачепи! Буде тобі оцей камінь у зубах.

Він замахнув. Та Глухий бликнув на нього очима й сховався за будинок. Звідти він посварив кулаком і зник.

— Рудий хундожник! — почув Альоша з-за будинку.—
Начувайся! Поклон тобі від Пувички, мамалиго!

Альоша гнівно затиснув зуби і довго дивився в той бік, де зник Васька Глухий. Собака ліг перед його ногами.

Починав розбиратися вогкий важкий вітер з моря.

В будинку тим часом відбувалися збори, коли можна назвати зборами те, що там було. Новий завбуд (хлопці вже прозвали його Тараканом), покликавши всіх до помешкання, знайомився з своїми майбутніми вихованцями. Розпитавши кожного, як його звать і звідки прибув до будинку, він підносив йому до лица засмажений тютюном палець і говорив:

— Гляди. Сьогодні тут, а завтра фіть! Аж зашумиш на вулицю. Тільки мені спробуй щось зробити. Бавдити!

— Таракашка,— подавав хтось із гуці.

— За Пувицю я найду хто винен! Це так не пройде...

Тут помітили, що Альоші немає в помешканні. Таракан ще більше настовбурчився. Почав говорити про страждання Пувички, що від ножа халамидника й злочинця може невинно сконати.

Хлопці ж тільки підсміхувались. Ніяк це на них не впливало.

В цей час до помешкання увійшов Васька Глухий і, не помітивши Таракана, гукнув до хлопців:

— Шпана! Пувичка видужує. Пустишна дірка. Оце тільки що був у нього.

Хлопці забули й про Таракана і в одну мить обступили Глухого.

— Бре! Як же тебе пустили?

— Що ж він казав? — закидали його запитаннями.

— Кого, мене б не пустили? — говорив Глухий. — А ранше?

Тут підійшов Таракан і розпитав докладно. Виявилось, що Пувичці було розрізано тільки шкіру, що жодної небезпеки немає і що він незабаром має вернутися в будинок. Таракан покрутив вуса і вийшов. Хлопці ж обступили Ваську ще густіше. Задоволений із загальної уваги, Васька Глухий почав розповідати докладно, як він прийшов до лікарні, як говорив з «дохтарями» і як його пустили до Пувички.

— Приходжу, а вони, гади, в білому всі дохтаря. Мені, кажу, нада до товариша Пувички. «А ти хто такий?» Я, говорю, Васька Глухий з інтерната. Заведущий послав. «Надягай,— кажуть,— халата, раз ти з інтерната». Я надягнув і як увійшов до Пувички, так він аж не пізнав мене. «Васька Глухий,— каже,— чи старший дохтарь — не внознаю,— каже,— не розберу». Ну, тут, канешно,

поговорили. Я сказав за Матроса. «Передай,— каже,— в такому разі уклін хундожникові, я його рішу, заразу руду». А тут, обратно, мені й Альошка на очі. Іду назад, а він з собакою; іде й балака, наче до корішка.

— Та ну? А ти?

— Слухаю. Іду ззаду. Потім бачу. Альошка наче несповна розуму. З собакою говорить. Ах, ти, думаю, зануда. Та каменем як свиснув!..

— Його?

— Та не поцілив. Якраз собаку зацідив. Ух же й скавчав, проклятий!..

— А якби тебе? — спитав хтось Ваську Глухого.— Ти б не скавчав?

— Пішла, рвана! — відповів Васька крізь зуби.— Без тебе знаємо, кого бити. Хочеш, то дам і тобі.

Взагалі в його тоні почувалася влада, якої він ніби набув на побаченні з Пувичкою. Це трохи дивувало хлопців, але потім вони розміркували, що після Матроса Пувичка є перший, хто буде, мабуть, за отамана. Таким чином, Васька Глухий, корішок Пувички, відразу вже не боїться так говорити.

Саме коли вони говорили про це, до помешкання увійшов Альоша. Він мовчки нагнувся над своїм місцем, витяг з-під матраца шматочок засохлого хліба й вийшов знову.

— А диви,— сказав Глухий.— Це для собаки. Зараз він буде з ним говорити. Дивіться ж.

Всі підійшли до вікна. Альоша вийшов до воріт і кинув Чорному хліба. Потому махнув на нього рукою і повернувся до будинку.

— Ні, щось не розмовляє,— ніяково процідив Васька.

В цю хвилину Альоша увійшов у кімнату і, проходячи повз Глухого, кинув йому:

— Ти мені не жбурляйся камінням. Бо визнаєш.

— Хе! Невже? — зухвало відповів той.

— От, кажу тобі, не жбурляйся.

— А хто мені воспрещить?

— Тоді побачиш.

— Коли це тоді? Якби швидше побачить. Ні, ви подивіться на нього, який знайшовся. Він мені воспрещить!

Альоша стиснув кулаки і, побілівши, підійшов на ступінь до Васьки.

— Не зачіпай собаки!.. Не зачіпай!.. — крикнув він майже не своїм голосом.

— А що? Не казав я? — зареготався Глухий. — Він несповна розуму. Та я маю право бити собаку хоч і будлі якого! — І він одвернувся від Альоші до хлопців. — Бачили? Хе! Знайшовся.

Альоша замахнувся кулаками над його головою, але хлопці стали між ними, і він з придушеним криком відійшов до стіни.

Задзвонили на обід.

Усі подались за своїми порціями, переганяючи один одного. Альоша, хитаючись, пішов останній.

В коридорі стояв незвичайний гамір. Хлопці збилися біля дверей і сперечалися про щось, розмахуючи залізними мисочками. Альоша став коло гурту.

Раптом хтось крикнув:

— Міліція!

Гомін ущух на хвилинку. Всі побачили, як до Таракана в кімнату пройшли двоє людей у шинелях і в червоних картузах. Один ще був і з портфелем під пахвою. Альоша відчув, як раптом йому надломилась коліна. В цю мить Васька Глухий, перемагаючи страшенний гомін у коридорі, вигукнув:

— Мабуть, піймали Матроса. Знатиме тепер, жигун паршивий.

Всі стихли. Альоша спитав серед цієї неприсмної тиші:

— Почім ти знаєш? Може, і не спіймали.

Але Васька навіть не відповів. Він підбіг до дверей і став наслухати.

— Канешно, спіймали, — прошепотів він до хлопців. Та хлопці не дуже-то поділяли його радість. Навпаки, вони вороже посунулися до дверей, і хтось, почувши уривки розмови Таракана з міліціонером, сказав:

— Піймали. Ха! Нехай держать. Дідька вони піймають, а не Матроса.

— Що там чути? Про що вони говорять? — спитав Альоша.

— Примети розпитують. Та Матрос зовсім не такий.

Двері відчинились. Хлопці розступилися перед міліцією.

— Візьміть когось із них — вони зразу впізнають, — звернувся один міліціонер до Таракана. Але хлопці стояли настобурчившись. Ніхто не виявив жодної охоти їхати кудись там, щоб пізнавати Матроса. Тоді вийшов наперед Васька Глухий.

— Я впознаю,— сказав він з презирством.— В чом діло?

Таракан і міліція взяли з собою Ваську й поїхали. Хтось крикнув услід Глухому:

— Лягавка! Жаба!

Всі похмурені й незадоволені розійшлися по своїх кутках.

Надворі починав падати дощ; над будинком тоскно обпадало кленове листя.

Хтось почав тихо, задумано:

А в лікарні три сестриці,
та все карноглазки...

Потому зробив довгу перерву, зітхнув, подумав і замість проспівати тихо проказав другу половину куплета:

Одна коле, друга ріже,
третя — перев'язки.

Альоша лежав на своєму матраці й почував, як йому дрижать руки з нестерпучого вогню. Він майже непритомнів од думки, що Матроса могли ввіймати. Щоб тільки побачитись з ним, він сам хотів поїхати. Та якийсь незрозумілий жах виріс йому в ту хвилину.

Так чекали всі до вечора в мовчанні й тривозі.

Невже спіймали?

Васька Глухий увійшов у кімнату мовчки, ні на кого не дивлячись. Пройшло кілька хвилин. Потому хтось спитав вороже:

— Впізнав?

Глухий теж відповів не зразу. Видно було, що йому важко сказати. Він тихо захриплим голосом промовив:

— Незвісно. Якийсь пацан, не можна впізнати. З-під поїзда витягли.

Знову довго мовчали. І знову хтось запитав ледве чутно:

— Мертвий?

— А що ж, живого тобі з-під поїзда? — похмуро сказав Глухий.— Шкуру зідрало.

Альоша дико скрикнув і забився головою об підлогу. Очі йому закотилися під лоба. Він заскреготів зубами, схопився скрюченими пальцями за груди.

— Альошко! Дивіться, що він робить! Альошко! — злякано підскочили хлопці.

У нього почався тяжкий нервовий напад.

— Матрос! — кричав він не своїм голосом. — Ой, Матрос... Держить... он він котить кавуна... Он чорт, чорт! Довго кричав... Всі мовчки з жахом дивилися на нього. В кімнаті зовсім смеркло.

V

Коли трапився той нещасливий випадок із Пувичкою, Матрос за одну мить розміркував, що тепер залишатися в будинку йому не можна ні хвилини. Він глянув на Альошу, обвів очима кімнату, немов просив тим поглядом прощення за свій злочин, і зник за дверима. Добігши до кімнати завбудинку, він крикнув йому, що з Пувичкою негаразд, і коли той вискочив на крик, то Матрос був уже на вулиці.

«Куди ж тепер?» — подумав він, залишивши позад себе будинок.

Зваживши далі, що зараз у будинку всі стовпилися коло Пувички і забули про нього, Матрос розміркував, що він має трохи часу подумати не кваплячись. Перспективи були не дуже ясні. Уже ранки ставали осінні, за тиждень-два мають прийти дощі, холод і сльота. Пускатися в далеку подорож було трохи небезпечно. Та й залишатися тут, у цьому місті, зовсім не краще. За той час, відколи жив у тому будинку, він зовсім розгубив колишніх приятелів і не мав до кого звернутися нині по дружню пораду. Одначе стояти на цій вулиці довше також немає жодної рації. Він повернув у глухіший завулок і швидко пішов до порту. Тут кожний старий рундук, кожний камінь і кожна вибоїна в мурованих стінах були йому добре знайомі. Тут він міг пересидіти до вечора.

Добігши до старого човна, під яким лише недавно вони сиділи з Альошею, Матрос не схотів шукати кращого місця. Тут він упав на хрумкий пісок і відтак оддав себе одній думці: «А як же тепер Альошка? — думав він тривожно, гарячково. — Пувичка неодмінно видужає і тоді за мене зжене свою злість на Альоші. Але нехай він тільки посміє! Хіба я не вернуся через якийсь час до цього міста?»

Що він мусить звідси втекти негайно, цієї ж ночі — це рішення склалося уже якимсь само.

Так він пролежав до того часу, доки в порту лишилися тільки самітні гудки паровозів, що перебігали по рейках між мурів до товарної станції.

На небо вийшли золоті зорі, наче далекі огні семафорів заблищали на невідомих вокзалах. Тоді Матрос виліз із під човна. Здається, в цей час мусить відходити потяг на північ. І, не вагаючись далі, він насунув на очі свого дражного кашкета й пішов до вокзалу.

Яка ж приємна несподіванка чекала на нього там! Він обійшов кам'яниці вокзалу й переліз за півверстви від них через холодні рейки, щоб потрапити між ланки вагонів. Раптом під високими платформами з сіном він помітив якусь живу, рухливу купу. Обдивившись навколо, чи немає поблизу небезпеки, він сторожко наблизився до купи. Так і в! Це свої... Став наслухати — свої!.. Кілька хлопців, мабуть, із порту. Навіть чийсь знайомий голос. Чи не Сенька Черв'як? Зовсім такий голос...

Матрос пам'ятав його ще з тих часів, коли вони разом чистили на пароплавах казани. Черв'як був добрий утара! Перед Матросом метнулися далекі спогади. Ось вони вдвох із Сенькою, вилізли з казана чорніші за сажу, блискають очима й летять по сходах на пристань. Вони пробіжать між юрбою, зачеплять боком не одну білу постать, залишаючи на пахучій одежі свій піт і вугляний порох. Постать репетус, кличе стражника, десь здалека гримить сюрчок, а вони вже летять з високого молу в густу фіолетову воду, лишаючи за собою нафтові кола на поверхні. Граючи в воді, вони відпливають аж до другого молу, накивавши на здивовану юрбу. Їхні чорні спини, мов у дельфінів, блищать на сонці і знов поринають у глибини.

Куна заворушилася. Дехто кинувся врозтіч. Матрос стояв на місці спокійно й робив їм знаки. Тоді один пішов до нього назустріч. Ступивши кілька кроків, він раптом зупинився, потім прожогом кинувся до Матроса:

— Жигун!.. Матроска!..

— Цить,— спинив Матрос.— Чого паніку наводиш?.. А то хто з тобою?

— Наші. З порту...

— Куди направленіє?

— Думка на столицю.

Матрос з радості схопив Черв'яка за в'язи.

— Компанія,— прошепотів він йому схвильовано.— Де наш потяг? Готовий?

— На первой путє.

— Лізьмо,— скомандував Матрос.

Черв'як легенько цикнув. Хлопці підійшли до гурту —

їх було дев'ять чоловік з Матросом. Підраховали, вийшло якраз на три собачі ящики.

— Лізьмо до паровоза, а там попід вагонами. Доки перші три не сядуть, решта не совайся, лежи спокійно. Ящики є не під кожним вагоном. Шукати з правого боку.

Черв'як дістав із кишені шматок зім'ятого дроту й поділив його на три рівні шматки.

— Залазь у ящик і замикайся зсередини,— пояснив він молодшим.— Дірочку пробити гвіздком. Є гвіздки?

— Є,— озвалися хлопці.

Вони лягли між рейок і повзли нечутно, стримуючи дух. Паротяг обдав їх гарячим сичанням, від нього молодшим затремтіли жили, забились серця.

— Ми лізьмо з Черв'яком останні,— сказав Матрос.— Вибирайте перші ящики, а ми собі знайдемо.

Продзвенів уже перший сигнал. Біля потягу шуміли підошви, гуркали провідники, проходили з ліхтарями кондуктори. Перші три повзли під вагонами, позираючи з-під коліс на обидва боки. На їхнє щастя, під третім вагоном знайшовся ящик. Прошло кілька хвилин, тоді рушили ще три. Матрос, Черв'як і Маслик, що був із ними, прусунулися до першого вагона.

— Тут можна й на ресорах,— прошепотів Маслик.— Диви: спочатку на осю, потім на трубу, а потім на палку. Тут можна й спати.

Матрос не відповів, а Сенька став заперечувати цей план.

— По-перше, можна впасти, коли спати. А як не впадеш, то все одно спіймають. «Здрючуйся»,— скажуть. Ні, треба шукати ящика.— В цю мить об колеса першого вагона задзвенів молоток.

— Проверка,— шепнув Черв'як.

— Тихо. Маслик, не ворухися.

— Я видерусь на осю. Тут мене й не видко.

— Не дерись, сиди смирно.

— Еге, не дерись,— зашепотів Маслик.— А як побачать? Я краще на осю.

— Кажу, сиди! Він не загляне. Ш-ш... Ось підходить. Не дерись...

Але Маслик уже сів на вісь і завмер там, прихилившись синуєю до колеса. Матрос і Черв'як залишилися під вагоном, наче прилипли до землі. Ні звуку, ні дихання. В цю мить наблизилась кроки. Видно було тільки чоботи, ліхтарик із зеленим склом і молоток. Ні рук, ні тулуба.

Ці речі самі пливли, звисаючи з-за стінки вагона. Матросові страшенно хотілося підвести голову й поглянути на їхнього власника. Він навіть зробив рух, але Черв'як ув'явся йому нігтями в шию і притис до шпалі. Ліхтарик наблизився до колеса, молоток гойднувся і вдарив. Глухий, нечіткий звук. Тоді молоток б'є вдруге, втретє. Зупиняється на мить, а далі нижче спускається ліхтар, і чорні великі руки стає видно Матросові і Черв'якові.

— Що за рахуба, — бубонить голос за вагоном.

Черв'як прикладає губи до Матросового вуха й шепоче:

— Здається, засипались. Маслик, чорт, не послухав. Чуєш, не той удар...

А ліхтар уже стоїть на землі, поруч нього падає молот, і раптом під вагон пахиляється якась вусата морда. Вона придивляється коротку мить, потім вуса їй заворушилися, настовбурчилися.

— А це що таке?.. — Ану-ка, вилізайте, господа пасажири, — кажуть ті вуса. І на доказ того, що морда не жартує, під вагон простягаються дві жиливі руки в мазуті з ключчям між пальцями.

— Дряпай! — кинув Матрос. І вони шугнули з Черв'яком з-під вагона — один праворуч, один ліворуч. Черв'як проскочив майже між чобітьми вусатої морди; не встигла вона озирнутись, як він уже зник десь під другим вагоном. Матрос же проскочив наперед і зважив, що йому найкраще буде залізити поки що під паротяг. Маслик залишився на осі, тільки посунувся ближче на середину. Вусата голова зникла — він тільки чув, як вона вже згори щось бубонила на адресу його товаришів:

— Пасажири. Бач, як вони передвiженія знайшли, — бубонила морда. Потім молот ще раз ударив об колесо і, задовольнившись тим звуком, поплив із ліхтарем далі. Задзвонив другий сигнал. Цокіт молотка швидко віддалявся на кінець потяга. Перон відразу зашумів, зашаркав; гомін рвонувся дужче, останні пасажири спішили добитися вагонів.

Щось проповзло під Масликом по шпалах.

— Хто це? — спитав Маслик.

— Я, Матрос. Поліземо?

— Не хо... буду тут. Може, ще й не знайдемо ящика.

Матрос поліз далі, а він залишився. Під третім вагоном Матрос шкрябнувся головою об ящик. Звідти почулося шамотіння. Він стукнув за умовою три рази. Відповіли:

повно. Поплазував далі. Проминув уже кілька вагонів, а ящика немає. Здається, недалеко й кінець потяга... Його охопила тривога. Ударив третій дзвінок... Він підвівся на лікті і збільшив швидкість, як тільки міг. Мабуть, ящик є під останнім вагоном. А коли немає? Що, коли немає? Тоді він залишиться між рейками, і, як тільки пройде потяг, його зараз же зелений картуз і забере...

В цю мить пролунав кондукторів сюрчок, а за ним свиснув паротяг, і цілий потяг здригнув, напружився й клацнув зубами, як страшна тварюка, що збирається стрибнути на ворога. В голові Матросовій майнула думка: «Ящик відчиняється збоку. Вскочити в нього з-під вагона ніяк не можна, та ще на ходу...» Він кинувся між колеса й вискочив на перон. Потяг рушив і пішов, наближаючи до Матросова останній вагон. І тут, прилігши до перону, Матросов побачив благословенний ящик, — його дверці ще не встигли навіть зачинитися за останнім «пасажиром». Матросов посунувся з перону, і в ту мить, як за його спиною почувся дзвін підборів (зелений картуз), він ухопився пальцями за двері ящика й з розгону шугнув туди головою.

...Потяг набирав ходи, прискорюючи ритм до перебоїв, Матросові стукало серце сильно й рідко, немовби разом із колесами на стигах рейок. Під ним хтось ворухився, намагаючись скинути з своїх грудей його живий тягар.

— Ти, Сенько? — запитав Матрос.

— Та я ж. Ти мене трохи придушив.

— Нічого, втрусимось, — заспокоїв він Черв'яка. — Тут ще хтось?

— Аж двос. Буде трохи тісно. А Маслик де?

— Маслик на ресорах. Не схотів лізти.

— Чортова морда, розбила компанію, — з жалем проговорив Черв'як.

Потяг уже вилетів за межі вокзалу. Степова пустеля шуміла вночі, роздаючись вітром від шаленого бігу заліз. В щілину собачого ящика вривались уривки свисту, наче незримі смоки нагнітали туди морок. І в ньому густішали стук чотирьох сердець, давління атмосфер і нечутне кружіння вуглевих порошин. Вони підіймалися з дна і з стінок ящика, щоб лягти на спрагли уста цих сміливих мандрівників, просмоктатися їм у легені, в вуха, в ніс, у шкіру, осісти на вогких чубах і вкрити лахміття їхньої одежі. Жодний кондуктор не заважав хлонцям кашлять і чхати від того повітря, що розпирало це трохи тісне «куне», в якому «годі возити буржуйських собак», — так

справедливо зауважив хтось із чотирьох «пасажирів». Вони чхали і завзято кляли того розумника, що придумав саме перед їхньою подорожжю перевозити — і, мабуть, зайцем — вугілля в цьому ящику.

— Матросе. Ну, а Маслик? — знову запитав Черв'як. — Дурний, не послухав. Там можна впасти. Га, хлопці?

Всі про це думали, та мовчали. Довідатись ніяк не можна, бо, вилізши на станції, ризикуєш там і зостатись. А відбився від гурту — пропав. Біда збирає докупи, вони це добре вивчили з практики. А самому — пропадеш. Три-вога закралася їм у серця, як тільки Матрос сказав, що Маслик залишився на ресорах. І кожний думав про те, як би довідатись? Знайти його і примусити сісти в ящик. Та що придумаєш?

Потяг летів, одтукуючи верстви, зупиняючись на кілька хвилин, щоб відсапатись, набрати в розпалене черево води і знову ринути в чорну просторінь ночі. Дехто з хлопців засинав на короткі півгодини, скрутившись утрос й віддавши себе невідомій долі, що може зрадити, а може й довести щасливо до столиці, де, кажуть, є що «ханати» і можна буде сяк-так перезимувати.

І ось Матрос, що увесь час не знаходив собі місця й не давав спокою товаришам, раптом заявив, що він хотів би випити хоч ковток будь-якої води. Але під час «погрузки» хлопці трохи не додержали плану, що його був намітив Черв'як. Замість сісти в цей ящик, де безпечно лежать зараз вони, Ромка Свистун сів десь в інший. А в нього — пляшка з водою. Тепер там у них дві пляшки, бо другу мав Метелик, а тут немає навіть чим закронити душу. Матрос заявив, що спрага починає мучити його що далі, то все дужче. Йому вже здавалося, що всередині йому горить свічка, що язичок полум'я нібито облизує йому горло й раз по раз припікає сильніш. Хутко той вогонь захопив йому всі груди.

— Не витерплю, — хрипко сказав Матрос.

— А що ж ти зробиш? — спитали його. — Як вилізеши, то й упіймають. Ні, вже їдь так. Ковтай слину.

— Еге, їдь. Як і слини нема. Рот сухий, як чобіт. Ось дай пальця, дай сюди, помацай, який сухий. Я вилізу.

— А ми тобі кажемо — не вилазь.

— Як не можу. Вилізу, хоч би й смерть.

— То пропадай, як муха, чорт тебе бери, — сердито відказав Черв'як. Матрос не хотів його дратувати і мовчки доїхав до першої станції. Та, як тільки потяг засичав ве-

стингаузом, він рішуче одкрутив дротика і без слів ви-стрибнув із ящика.

— Два дзвонки! — скрикнув услід йому Черв'як. — Швидше...

Але Матрос не подався на перон шукати води. Він тут же грудкою впав до колеса і зник під вагоном. Думка про Маслика гризла його. Не можна було залишати самого на ресорах! Всі винні, а найбільше — він, Матрос, бо ж він останній розмовляв із Масликом. І він швидко поплазував попід вагонами, зазираючи на кожну «палку», як звав Маслик. Та ніде його не було.

— Маслик! — шепотів Матрос. — Ти не спиш, Маслик? Де ти?

Так доповз він до першого вагона. І тільки тут раптом подумав: «А назад? Устигну?»

В цю мить майже над головою вдарило:

— Дзе-ень! Дз-ень! Дзень!

Він так і прикипів до землі. Вискочити на перон? Зараз, доки не рушив потяг? А може, тут начальник станції! Лишитися? Хай пройдуть вагони, а тоді вчепитись за останній! На буфер... А як потяг розженеться, що й вчепишся? Матрос шарпнувся назад. Повзти! Вискочити з другого боку вагона, пробігти до кінця потяга, а там...

Тюфі-іррр-фіррр! (Сюрчок!)

Матрос, не здаючи собі справи, хотів схопитись на ноги. Він зірвався й з розгону вдарився головою об залізо. Блиснули свічки, голова пішла обертом. Але встиг помітити: він під буферами між двох вагонів. Тоді, напруживши м'язи, з останніх сил схопився руками за буфер; задретав ногами, вперся ліктями в місток, що на буферах. Ще трохи! Ще одне зусилля. Якби хто підсобив, хоч торкнув... І вже був би на містку. Он і драбинка нагору... На дах! Ще раз замахнув ногами й відчув: «Або зірвусь, або відерусь...» Здається, кондуктор... Йому ліхтар наближається... Ну як! ... Р-раз!.. Потяг здригнув, і в цю мить Матрос уперся грудьми в місток. «Тепер не зірвусь! Дудки!..» Ще півсекунди — і він був на містку біля драбинки. Схопився за щаблі і вмить перебрався на дах.

— Поганяй! — зареготався він і впав на холодну жерсть покрівлі. Під картузом проступило йому щось тепле. В очах потемніло. Він знепритомнів.

А потяг летів, гукав над нічними просторами. Хлопці надаремно чекали в ящику Матроса. Черв'як лютував, лаявся, кляв Матросову нерозважність, як і нерозваж-

ність Масликову. В розцілини до них почав просмоктуватись холодний світанок. В цей час Матрос прокинувся на даху вагона й здивованим поглядом обвів ясні ліхтарі, людей, що метушилися внизу, і камінні будівлі вокзалу. Потяг стояв на великій станції. Приїхали? Матрос довго пригадував собі, що трапилось, потім помацав голову. Каргуз десь зсунувся, і його занесло вітром. На маківці ковтун чуба злипся і зашкаруб. Голова трохи боліла, та про неї! Матрос пригадав усе. Маслика немає. І невідомо, де він випав.

Коли за кілька хвилин мандрівники зустрілись на столичному вокзалі і Черв'як схопив з радості Матроса за голову, той слабо ойкнув і відтрутив Черв'яка.

— Нема Маслика ніде.

Хлопці припишкли, забігали очима, ховаючи їх один від одного. Почулося сонівня й суворе підшморгування посами.

— От... пещастя... Схотілось йому... І де він випав, чужаку?

І ніхто не міг їм сказати, що Маслик через свою нерозважність подорожував «на ресорах» тільки що кілька сажнів на вокзалі, коли рушив потяг і його протягло по землі, доки витримало старе лахміття його сорочки. Знівеченого, обдертого його відпроваджено до моргу.

Хлопці мовчки, сердито спльовуючи вугіль і протираючи запорошені очі, посунули в незнайоме місто.

VI

Альоша прокинувся від нестерпучої задухи. Вкритий чимось важким, він заснув після нападу й тепер не міг зрозуміти, де він є. Скинувши з себе лахміття, що не давало йому дихати, він підвів голову й помітив, що лежить на підлозі майже посеред кімнати. Ніби хтось змісив йому тіло підборами — так воно йому боліло. Язик розпух і щемів, і коли він поворушив ним, то помітив, що він прикушений і що в роті є ще солона густа кров. Надавсь він силкуватися пригадати собі докладно те, що з ним трапилось. Події проступали ніби в тумані. Він був стратив притомність, але ж він знає, що довго кричав, лютував, що в нього були якісь думки, а тепер їх немає. Тепер знову — туга за Матросом і нічого більше...

У помешканні було тихо і темно — мабуть, це вже ніч. Часом непевна смуга лизне край вікна — то ліхтар на ву-

лиці, розгойданий вітром, кидає на будинок клапті світла.

Альоша почув чийсь стриману розмову.

— Диви. Встає... — шепотів один.

— Справді! А що він робитиме? — злякано питав другий.

— Хто ж його знає. Божевільні, так вони все можуть зробити. Я чув, що один навіть порізати хотів усіх.

— Ну? Та й що?

— Та звісно, не вдалося.

— Повтікали?

— Ні, чого повтікали? Ножа не було, а він з дрючечком... «Поріжу», — кричить...

— То це маємо клопоту...

— Чого? Цей не дуже страшний. Він ще не дійшов до точки.

— А як дійде? — стривожено запитав голос.

— Ну, як дійде, то звісно. Тоді вже все може.

Альоша слухав цей шепіт і відчував, як йому холонуть пальці. Здалося, що серце перестало битися.

— Це він, як почув про Матроса, так відразу бах — з ума! — продовжував перший.

— Бо таки страшно було, як ото сказав Глухий.

— Звісно, як на кого, то й страшно. А я, то вже не злякаюся.

— Ну?

— А ну да. Бо я вже ляканий. Мені наплювать.

Раптом Альоша все пригадав: Глухий їздив пізнавати Матроса, а вони всі чекали на нього, довго, до самого вечора. Потім Глухий повернувся й розіювів...

Йому стало холодно. Задріботили зуби, тоскний біль здушив йому голову. Альоша намацав свій матрац і ліг на нього лицем донизу, намагаючись затулити вуха, щоб не чути таємничого шепоту. Він не міг уже заснути. До ранку йому дзвеніло в вухах і стискалося серце.

Встав він блідий, з холодною вогкістю на чолі, з очима запаленими й смутними. Товариші уникали з ним зустрічатися. Його вигляд лякав їх, і вони, зібравшись десь у кутку, розмовляли тихо, кидаючи в його бік швидкі, тривожні рухи.

Таракан покликав його до себе і, подивившись на нього уважно, холодно, похитав головою.

— Тебе доведеться в лікарню, — сказав він до Альоші. — Я не можу тримати в себе хворих, що лякають цілий будинок.

— Я не хворий. Чим же я хворий? Я такий, як і вони. Я ні в чому не винний. На мене тільки нападаються. Тепер кажуть, що хворий,— відказав Альоша. Голос йому звучав роздратовано, різко. Він кидав слова просто в лице Тараканові, стоячи перед ним близько, на один ступінь. В його рухах помітно було загостреність і недоцільність. Раптом він змахував рукою або швидко повертав голову до дверей, ніби хто кликав його. Потому знову повертався до Таракана, і в очах йому з'являлося нетерпіння, наче він не переконався, що його ніхто не кличе. Раптом на півслові уривав розмову, застигаючи поглядом на вікні або на Тараканових вусах.

Таракан відпустив його, хитаючи головою, і звелів хлопцям назирати за ним. Та він ніби заспокоївся, ніби сховався в самому собі і ні до кого не говорив ні слова.

Щодня перед будинком з'являвся Чорний. Впустивши голову на пішохід, він обходив будинок кілька разів, наче задуманий дозорець, поглядаючи іноді на ворота своїм червоним стомленим оком. Часом звідти летів камінь. Чорний, не повернувши голови, відскакував на три ступні вперед чи вбік, потім повертався, нюхав і, переконавшись, що то не хліб і не маслак, який би можна було поtrimати в зубах, знову відходив і поглядав на ворота.

Альоша не барився і, як тільки помічав його, зараз виходив, і вони брели десь на вільні мандри. Іноді Альоші щастило щось приборегти для Чорного з об'їдків. Тоді обидва раділи й довго бродили в добром настрої. Якби це був ще Матрос, їх було б тоді троє, то й можна б покинути будинок, де так невесело жити...

Думати про Матроса для Альоші стало постійною мукою. Всі прикмети, що їх розповів Васька Глухий, ніби не говорили, що загинув саме Матрос. А проте сумніви, страшні, болючі, не давали йому спокою.

Так проходили дні. Небо вже переставало бути прозорим. Воно обважніло, спустилося нижче над містом і, ніби вкрите пилом і завіяне сірим туманом, почало пускати на землю непривітну вогкість. Ранки стали холодні. На бруку довго не висихала вода, а часом починав падати різкий дощ, студив холодний морський вітер. В будинку стало холодно спати. Хлопці придумували присовувати на ніч матраци щільно один до одного й спали, гріючись власними спинами. Тільки Альошин матрац залишався, як і раніш, одинокий біля дверей.

Одного дня Васька Глухий заявив, що сьогодні виписують Пувичку. Він сам пішов за ним до лікарні, і через кілька годин вони повернулись до будинку вдвох, веселі й горді, бо Пувичка тепер мав що розповідати й чим хвалитися перед товаришами. По-перше, йому зашивали живіт кривою голкою, наче лантух, а він потім пальцями по-видирав ниточки, бо він не дурень так швидко піти з лікарні. Там він спав, як герой, на справжнім ліжку, укритався ковдрою, їв добрий суп із білими сухарями, потім різну рибу, молоко й інші пундики, що й не снилися хлопцям у будинку.

Пувичка несподівано з'явився на порозі будинку і постояв хвилинку, доки на нього звернуть увагу.

— Ну, ось і ми, — сказав він, поглядаючи на товаришів.

— Пу-у-у-вичка! — роздалось по кімнаті. — Пу-у-у-чка! Диви, як не реще!..

Він стояв тепер, як колись Матрос, заклавши руки в кишені й граючи спокійним презирством.

— Пошти, — вимовив він так, як колись вимовляв Матрос. — А які тут у вас новини?

Потому він явився до Таракана й вислухав від нього те, що той казав усім хлопцям ще як приймав будинок.

Цілий день Пувичка розповідав хлопцям про своє життя в лікарні. Які він там виробляв штуки! Ніхто б того не зробив.

Наприклад, він завжди збивав собі перев'язку. Через те рана дуже довго не гоїлась. Лікар навіть загрожував зв'язати йому руки, та Пувичку не злякаєш. Потім він брав у хворих хліб, і ніхто не міг його спіймати, взагалі там було багато цікавого. Хлопці слухали його з заздрістю, що одверто горіла їм в очах.

У цей час прийшов Альоша. Пувичка помітив його в дверях і зупинився на півслові. Якусь мить усі з цікавістю дивилися на них, чекаючи, що буде. Потім Пувичка цвіркнув кризь зуби:

— Здоров. Чого дивишся? Не пізнав, може?

Альоша нічого не відповів, ніби не чув привітання. Він пройшов у свій куток. Сів на Матросову скриньку. Пувичка зморщив носа.

— Припадушне... Ще й мовчить. Зануда.

Альоша дивився в вікно, ніби це не до нього. Вид йому був блідий і надто спокійний. В очах горіла німа рішучість: хай там що, він не скаже ні слова.

Пувичка підійшов, став до нього боком і подивився через плече. Альоша витримав той погляд, навіть куточки губ рухнулись з презирством. Це сталося несподівано, і всіх дуже вразило. Пувичка почервонів; щоб заховати ніяковість, він кинувся до свого картуза, дістав звідти недокурок і встромив собі в зуби.

— В кого є сірники? — голосно запитав він.

— У мене є, — сказав Васька Глухий. Але Пувичка не чекав, що сірники знайдуться, і не знав тепер, що робити, бо закурити в кімнаті він боявся.

— Або ні, хай пізніше, бо я недавно кури́в, — сказав він, ховаючи недокурка.

Посмішка знов пробігла по Альошиних губах. Та Пувичка вже одвернувся, не бачив її. Він пробурмотів погрози на адресу свого ворога і стис свої тонкі, синюшні губи.

...Таракан завів моду самому дзвонити на ніч. В коридорі вже чутно було його кроки. Ось він узяв у руки дзвоника. Залізний язичок ударився об глуху мідь, затиснуто в його пальцях.

VII

Проходив час, і вже всі побачили, що Пувичка не може помститися на Альоші так рішуче й сміливо, як з ним самим зробив Матрос.

Завбудинку одного разу звів їх обох у себе в кімнаті. Що він казав їм, нікому не відомо, але помирити Альошу з Пувичкою Тараканові не пощастило.

Альоша не звертав, здавалося, на Пувичку ніякої уваги, все десь бродив, іноді навіть запізнювався на навчання, що почав заводити в будинку Таракан. За це Альошу не раз карано, і це було єдиною втіхою для Пувички.

Був кінець холодної осені. Перші сніжинки падали на мокрі тротуари, на темний брук і, впавши безсило й кволо, як чийсь марні надії, розтавали під ногами похмурих горожан. Одлетіла давно золота свіжість листопаду, потемніли мури будинків, і вже вкривалися вночі сивизною голі віти дерев. Море під сильним вітром шуміло збурено й чорно. Вечірні ліхтарі гоїдалися на дротах фантастичними більмами, кинутими в слизоту, у вогкість туману.

Таракана не було в будинку. Кудись він пішов того вечора, залишивши догляд за хлопцями на стару служницю. Хлопці пудилися, не знаходячи розваги і не зваючи, куди

себе подіти. Тоді Пувичка підійшов до Альоші й сказав, підсмірюючи до товаришів:

— Хундожник, кажуть, що ти вмєш приставлять, ма-лахольного. Ану, покажи...

Альоша бликнув на нього, тривожно змахнувши віями.

— Покажи, а то я не бачив. Мабуть, дуже інтересно,— продовжував Пувичка.— Кажуть, що ти аж піну пускаєш. От я так і не вмю.

Альоша глянув на хлопців. Вони дивились на нього трохи злякано, але разом із тим у їхніх очах горіла не-прихована цікавість. Якби зараз Пувичці не вдався його намір, вони були б дуже незадоволені. Пувичка відчув цю німу підтримку товаришів і підійшов ще ближче до Альоші, обдаючи його нахабним, зневажливим поглядом. Він знову, ще раз і, може, востаннє, ставив на карту свій авторитет. До цього часу йому не щастило поглумитися над своїм ворогом, бо всі його штуки Альоша зустрічав презирливою посмішкою і тим тільки сердив Пувичку.

Хлопці почали вже були навіть поважати Альошу за цей спокій. Та на цей раз їм було дуже нудно сидіти без розваги. Вони раді були, не втручаючись до справи, побачити ще раз змагання між Пувичкою та художником.

Пувичка здвигнув ліктем, зачепивши Альошу по голові:

— Ну... Починай... Пускай слину. Почекайте, він так із копита не може. Йому треба подумати. Ось він подумає, як краще, а тоді вже напевне впаде на підлогу й почне гатити головою. О, о!.. Дивіться, вже починають сіпнатись губи.

— Не лізь! — крикнув Альоша.

— Губи вже сіпаються... Ніздрі підскакують... Дивіться, дивіться! Які очі!.. Мабуть, зараз вони полопаються, бо вже понапинались, дивіться, як... О! Побілів... Ні, по-синів... Зараз починається приставленіє... Розійдись, публіка. Хундожник Альоша Мамалига танцюватиме... Ги-ги!

Пувичка сам тремтів з напруження. Йому до муки хотілося, щоб Альоша впав і забився головою об підлогу. Він кричав, а сам відчував, що може зараз заплакати, як тільки з Альошею нічого не станеться. Він би вдарив його, вчепився б йому нігтями в очі, але гра мусить іти інакше. Хлопці не хочять, щоб він ударив його. Треба тільки роздратувати, щоб Альоша впав, щоб валявся на підлозі, а він, Пувичка, щоб залишився над ним, відштовхнув від себе ногою і пішов би від нього геть.

— Ну, починай же! — крикнув не своїм голосом Пувичка. — Починай, падучка малахольна! Зараз починай!..

Альоша схопився на ноги і, не тямлячи себе з гніву, кусаючи губи з образи й зненависті, плюнуv в обличчя Пувичці шмат слини, забарвленої кров'ю.

— На! Ось! На... Воруґа... Вурґаган!..

Хлопці, що вже горіли, зачаровані вогнем диких пристрастей, здригнули з несподіваного реготу.

— О-го-го!.. А що!..

Пувичка остовпів. Він навіть не витер обличчя: заверещав і кинувся на Альошу.

Вони сплелися голими руками. На них злітало шмаття їхньої одежі. Жагучим клубком покотились обоє на підлогу, в хрипінні й корчах ударились об двері, пересунулися в коридор, не випускаючи з пальців горлянок і чубів. Юрба хлопців ревла, свистіла з захоплення. Пувичка вдарив плечем у надвірні двері. Вітер і вогкий пронизливий сніг увірвалися в помешкання. Пувичка штовхнув Альошу на вулицю. В ту мить тремтяча постать собаки вирвалася з-під воріт і кинулась на Пувичку з голодним гарчанням. Всі зупинилися. Пувичка з жахом відскочив до будинку. За ним усі шугнули в коридор. Грюкнули двері. Замкнулися.

Тоді Альоша схопив якийсь дрючок і почав з неймовірними зойками бити в двері. Але з коридору почувся тільки тупіт ніг. Хлопці злякано побігли в помешкання.

Альоша вибіг на вулицю. Зібравши всі сили, став бити у вікна. Скло посипалось йому на руки. Але він не помічав ні болю, ні крові. Дрючок несамовито злітав над його головою, ніби цілком заволодівши скрюченими руками, що слухняно рухалися разом із ним. Альоша діставав якусь незимовну, страшну насолоду. Нарешті він махнув востаннє заюшеними руками, заточився, упав під заломом вікна. Сили зрадили його. Він захарчав, розколупуючи пальцями жорсткий вапняк, заскреготів зубами й забився головою об тротуар. Тіло йому зводили корчі. Очі застигли під лобом, націлившись білими цятками в холодну пустелю ночі. Чорний заскавчав над ним і завив.

В такому стані знайшов його перехожий. Він зупинився над незвичайною картиною: хлопець на тротуарі з музкою безумства на обличчі, і в його скривавлених пальцях — порване мокре вухо собаки, що схилила йому на груди свою голову.

Перехожий покликав міліціонера. Пувичка крикнув у

вікно, коли зібралась юрба і підійшов міліціонер, що цей хлопець божевільний, бо ось що він наробив, і що вони боятимуться, коли він лежатиме тут під вікном. Тоді міліціонер, збентежений такою незвичайною пригодою, взяв Альошу на руки, закутав його в свою шинелю і, сівши на візника, сказав адресу будинку на передмісті.

Візник рушив, перехожі розійшлися, похитуючи головами, а собака побіг за джоржками, зазираючи на міліціонера.

Пувичка висунув голову в розбиту шибку. Стежив за міліціонером.

— Повезли до божевільні,— сказав він хлопцям, почувши адресу.

— А що, не казав я, що він не при своїх?

Хлопці погодилися мовчки, вицокуючи зубами з жаху та з холоду, що вривався в розбиті вікна.

Проїшло довгих дві години. Ніхто не порушив тиші.

Нарешті повернувся Таракан. Він увійшов до помешкання разом із служницею, що схвильовано розповідала йому про неприємні події цього вечора. Став посеред кімнати і злякано обводив очима сірі купки хлопців, що, скулившись під стіною, мовчки чекали на розправу.

— Що ви наробили? — нарешті запитав він. — Де Альоша? Пувичко, це ти наробив. Відповідай мені зараз!

Пувичка поворухнувся в своєму кутку. Муркнув:

— Альошка тронувся. Побив вікна. Словом, із ним неблагополучно. Одвезли в лікарню.

— Хто одвіз? Бандит ти!

— Міліція. На вулиці схопили й повезли.

— Куди повезли?

— Мабуть, у жовтий дім. Бо туди, на слободу...

Завбудинку сховився за голову.

— Нещасний хлопець! Я вже думав віддати його до школи. От нещастя! Затуляйте вікна старими матрацами,— звернувся він до служниці.— Завтра поїду в лікарню, хоч довідаюся, що йому сталося. Спати! Щоб мені було тихо!

Він вийшов у коридор і подзвонив. Хлопці з якоюсь полегкістю почали вмощуватися на ніч.

VIII

Міліціонер привіз Альошу до тихого будинку, що стояв у темнім оголенім саду, оточений камінним парканом.

— Де це ми? — спитав нарешті Альоша, онритомнівши від холоду. Міліціонер, не випускаючи його, підійшов до воріт і став бити ногою в темне коване залізо.

— Нічого, — говорив він до Альоші, — ти не бійся. Тут буде добре і тепло, і все. Ти чий?

— Я з будинку. Куди ви мене ведете? Пустіть! Я не знаю, де це я. Пустіть...

Міліціонер похитав головою, притиснув його до себе й знову заgrimів у ворота. Залізо глухо стогнало, здригаючи під ударами його чобота. Нарешті вийшов з ліхтарем бородастий чоловік. Попихкуючи люльку, він дуже весело запитав:

— Кого тут носять чорти в таку пору? — і став одмикати хвіртку.

— Приймь хворого, — коротко відповів міліціонер.

Альоша вп'явся йому в шинелю.

— Не підю! — закричав він з одчаєм. — Не підю. Я не хворий! Пувичка нароще draжнить мене.

Але дужі руки чергового санітара вже тримали його. Незнайоме обличчя схилилось над ним, промовляючи спокійно і байдуже:

— Ну, годі. Цить! Ходім, ляжеш спати. — І він повів його між нічних корпусів лікарні. Десь глухо зачинились ворота. За ними бився й розпачливо гавкав собака: йому не вдалося проскочити в двір.

Залишившись на вулиці, він безпорадно кликав свого приятеля й шкрябався в залізні ворота.

В холодних деревах шумів нічний вітер, розгойдуючи вогке тяжке гілляччя. Скупий ліхтарик над дальнім корпусом прийомного покою блимав непевно й тоскно. Альоша тремтів, намагався закутати груди рештками сорочки, що звисала йому з плечей. Санітар мовчки увів його в кімнату. Викликав чергового лікаря. Все попливло перед очима. Теплінь нечутно полилася в Альошине тіло, сковуючи його незримим ланцюгом, приємно тяжким, непоборним: здавалося, що вона точилася з очей і з бороди лікаря, що підійшов до нього, взяв його за руку і, питаючи про щось санітара, другою рукою скидав з Альоші лахміття. Ще хвилина — і Альоша відчув, що він зникає в цих темних лікаревих очах, вони втягують його в себе нечутно, їхня глибінь невблаганно сходиться над його головою, і весь він поринає, немов у воду. Він щось намагався відповісти лікареві. Той шелестів над ним бородою. Але слова не слухали його, спинялися десь у грудях, за-

биваючи дихання легким і теплим попелом. Потому справжня вода зійшлася над ним, він бився об якісь білі гладенькі мури, а цупкі санітарові руки тримали його, намагаючись утопити в тій теплій воді. Далі все зникло. Його кудись понесли і вкинули в безодню, на дні якої ворушилась півтемрява, стогнали страхіття. Все зникло.

Нарешті він прокинувся.

Дикий регіт падав на нього бухнати, наче порожнім всередині камінням. Альоша розплющив очі.

В загразоване вікно цідився ранок синювато-блідою піною. Перед очима стояла висока стіна, знизу сіра, а вище біляста. До стіни прихилившись, стояв розп'ятий. Потресаючи животом, він реготався до нестями, а його очі непорушно дивились на Альошу. Холодний жах підвів Альошу на ліжку. Він схопився руками за бильця. Тоді розп'ятий відхилився від стіни і, озираючись навколо, швидко, злякано перебіг між рядами ліжок і сховався десь у кутку. Альоша хотів простежити за ним, але в цю мить він помітив, що з двох протилежних кутків на нього дивляться чийсь стурбовані очі, блискаючи загрозливо й тривожно.

Потому підвелися, пішли по кімнаті, заспівали ще якісь жовті обличчя, з чудними, безглуздими посмішками, з хитро примруженими очима й зведеними над мокрим лобом бровами.

Якийсь печальний дідок підійшов до його ліжка, стояв довго, мовчазний і засмучений, соромливо поворушив пальцями, закриваючи на грудях довге рудувате волосся, і відійшов, не сказавши ні слова. В куточку він присів, підігнув коліна, став креслити навколо себе пальцем, намагаючись пеленою сорочки закрити від усіх те, що він робив. Але це не вдалося йому, бо через його плече зазірав високий похмурий чоловік і швидко чиркав і собі щось олівцем на папері, що його він добував із ремінної торбинки. Та торбинка висіла йому через плече на старому вузлуватому мотузочку. Дідок раптом підвів голову, помітивши чоловіка, швидко затер рукою те, що він ніби накреслив перед собою. А чоловік зробив вигляд, ніби йому зовсім байдуже. Склав у торбинку папери і відійшов у другий бік. Дідок почекав, посидів і знову почав креслити. Чоловік знову почав наближати...

Далі звідкись долинув тужливий крик. Альоша обернувся. Побачив двері, а за ними кімнати, такі самі довгі й заставлені ліжками. І звідти линуло якесь невизначне

голосіння. Помешкання наповнилось людьми, що подібних до них він ніколи не бачив. Вони кружляли перед ним, ніби в страшному сні, сповнювали помешкання лементом, тьмарили його брудом своєї подраної білизни, перекривленими рисами облич, сірим кольором губів, безнадійним бликанням очей.

Альоша загубив дідка і чоловіка з торбинкою. Все злилося в нечуваний ярмарок безумства. Засліплений певними ідеями розум блукав тут страшними манівцями, сіючи навколо підозріння, самохвальство або жах воскової байдужності.

Між того ярмарку яскраво вирізувалась постать огрядного чоловіка з заочеченими по лікті рукавами. Підбравши попи довгого халата, він переходив з однієї кімнати до другої і з таємничим виглядом сповіщав усіх, що він нарешті має своє підприємство і продає на ньому тисячу пудів м'яса щоденно. Він підійшов до Альоші. Підперезаний рушником живіт звисав йому двома лантухами. Синя шкіра напінчалась над вилицями, а в очах горіло безнадійне самовдоволення.

— Тисячу пудів м'яса, як вам здається? — запитав він Альошу. — Не забудьте, самої яловичини. Сьогодні я одержую партію свіжих сортів. Продаж буде не менше як три тисячі пудів...

Він нахилив до Альоші своє обличчя й підняв угору тремтячу руку, на якій проступили сироти. Альоша закричав, зіскочив із ліжка, хотів бігти.

— Куди ти? — почув він чийсь спокійний голос. — Не бійся, він не зачепить...

Перед ним стояв санітар, придивлявся до нього уважно, гостро. Він узяв Альошу за руку. Злегка затримав його.

О десятій ранку в палату увійшов лікар. Це був не той лікар, що його вчора ніби вві сні бачив Альоша. Цей був у звичайній одежі, не мав на собі білого халата, лице мав голене; з крутого чола звисало йому двоє широких чорних крил. Його ніс, подібний до пташиного, мав на собі окуляри, що нагадували тяж пару крил; синюваті, скривлені набік, вони сходилися над носом у чорну випнуту пружину, готові щохвилини розправитися й замахати у повітрі. Крізь них проступали холодним супокійним блиском вузьькі сірі очі. Заклавши руки за спину, лікар стояв коло дверей, бігаючи по палаті цими сталевими скісками очей.

Він зупиняв їх на обличчі кожного хворого на одну коротку мить, і те обличчя, ніби врізане сталлю, розходилося від цього погляду в безглузду посмішку або хмурніло ще більше, перетинаючись тінню зненависті. Інші ж залишалися непорушні й тихі, їхні вирази свідчили, що вони не помічають нікого навколо себе, перебуваючи за далекими гранями, в тумані ірреального.

Одну хвилину лікар вдвлявся у ці воскові риси каталептиків, потім рвучкими кроками пройшов у другу палату, а за ним, вигукуючи, виробляючи мармизи, посунуло кілька неспокійних маніяків. Він приймав від них скарги й вислуховував погрози. Потім він повернувся: сказав санітарові привести Альошу до кабінету.

Альоша увійшов у чисту і тиху кімнату, пахучу від цигарок і озону, що постійно стояв тут від електричних розрядів. Дивовижні приладдя падали йому в очі темним блиском. Із високих шаф виступали тісні колонни книг, тяжкі в своїй неймовірній кількості. Лікар сидів біля столу, поклавши на зелене поле бліді непорушні пальці. Санітар підвів до нього Альошу.

— Здрастуй,— тихо сказав лікар.— Сідай тут, на стілець. Як тебе звуть, звідки ти?

Альоша назвав своє ім'я, сказав, що він був у будинку.

— А чого ж ти тут?

— Мене привезли.

— Хто? Навіщо тебе привезли?

— Не знаю. Я не хотів. Пувичка допікає мене за Марроса. Ми з ним побилися, а він викинув мене надвір. Потім мене привезли сюди. За ворітьми залишився собака... Чорний... Пустіть мене...

Голос йому затремтів. Він відчув, що йому підкочується до горла неможливо гарячий клубок.

— Пустіть...

— Ти хочеш повернутися в будинок?

— Ні, я не хочу туди... Тільки пустіть...

— А куди ти підеш?

— Не знаю. Я подивлюся. Кудись та піду...

Лікар помовчав, потім запитав раптом:

— Де це ти порізав руки?

Перед тим він уже мав розмову з завбудинку. Той розповів йому про обидва напади, що трапились з Альошею.

Альоша глянув на свої руки, перевів на лікаря здивований погляд.

— Це, мабуть, як бився з Пувичкою.

— А хто бив вікна?

Альоша незрозуміло відкрив очі, намагаючись щось пригадати. На обличчі йому відбилосся глибоке, напружене зусилля. До серця підступила невловима туга. Здавалося, що вона густішає, заповнює груди, як хмара, і ще хвилинка — і вона впаде, осяде дощем.

Тоді стане відразу легше. Але для цього треба щось пригадати... Він зсунув брови, кинув на лікаря погляд, в якому була і ніяковість, терпка, болюча, і благання, і мука.

— Вікна? Відпустіть мене...

Він одвернувся, потім, схлипнувши на повні груди, заридав несподівано, сильно, здригаючись всім тілом.

— Я виліпив із глини чорта. Пувичка вкрав його, а він був Матросів... — промовляв він крізь гірку й пекучу зливу сліз.

— Чорт був Матросів. Я йому сам подарував. Тоді Матрос посварився з Пувичкою і вдарив його ножиком, а сам утік... Васька Глухий каже, що то його... з-під... потяга...

Ридання змішали йому слова. Лікар нахилився над ним, уловлюючи жагучі уривки інтонацій.

— Кого? Що з-під потяга?.. Заспокойся... Кого з-під потяга?..

— Матроса...

— Ага, ти думаєш, що Матрос убився?

— Атож... Васька каже...

Лікар блиснув очима, вловивши одну думку з цього вихору ідей, що розривав Альошин мозок. І він зробив з неї зброю.

— Неправда! Васька зовсім не знає, чи то був Матрос, чи ні. Я думаю, що то був не Матрос. Ти дурно плачеш.

Альоша замовк. Очі ще горіли, та вже були сухі, ніби сором висушив сльози. Це вперше він заплакав. Він не плакав навіть тоді, коли не стало Матроса. І тепер не знав, як це сталося.

— Може, ти розкажеш, що ти робив у будинку, де ти був раніше? — згодом запитав лікар.

Альоша мовчав. Більше він нічого не хотів, не міг розповідати. Як його не хотять звідси випустити, то хай хоч пустять у двір собаку. Чорного собаку, що за ворітьми. Лікар пообіцяв йому, що собаку впустиять.

— А тепер дивись сюди. Так. Чудово. Поклади сюди ногу. Дай мені твою руку. Все прекрасно.

Лікар швидко глянув в Альошині очі, затулив потім рукою одне з них і стежив, як поширюється чоловічок другого. Реакція цілком задовольнила його. Він спробував на акомодацию і конвергенцію. Чудово. Тоді він вийняв з кишені блискучий молоточок і стукнув Альошу по коліну. Нога стрибнула вгору. А ліва? О, ліва також не гірше. Рефлекси не залишають бажати кращого. Ну, звичайно, тут годі шукати патологічних. Бабинський, Опенгейм, Росолімо* — все це відразу одпало.

— Альошо, ти зовсім молодець і можеш не плакати. Стривай, отак що я роблю?

— Ой, колете! — здригнув Альоша.

— От і прекрасно. Не подобається? Ну, йди.

Коли санітар підійшов до Альоші, щоб одвести в палату, він раптом вишкірився на лікаря.

— Не піду! Там страшно...

— Ні, ні, ти не будеш там, — заспокоїв лікаря. — Ти будеш в іншій кімнаті, де зовсім спокійно. Ми тебе швидко пустимо, отже, ти не турбуйся і нічого не бійся. Одведіть у п'яту, — звернувся він до санітара.

Коли той вивів Альошу, лікар забігав по кабінету рвучкими кроками. Потім став і покрутив сердито головою.

— Знервоване до краю... Що за напад?.. Сестро! — покликав він. — Простежте за цим хлопцем! Він буде в палаті для епілентиків. Не спускати з очей.

Перші дні, сповнені тривоги, і ночі з страшними снами пройшли. Альоша у п'ятій палаті і вже почав звикати до цих людей, що були з ним. Це були ніби звичайні люди, і лише кожний із них мав якусь чудну вдачу. Їх було в цій кімнаті шість чоловік.

Альоші дали ліжко ближче до вікна. Він ліг і до вечора пролежав мовчазний, ніби прибитий усім тим, що трапилося в його житті за останній час. В дальні дні він ніби заспокоївся. Став придивлятися до своїх сусідів.

Ближчий до нього був літній уже чоловік, надзвичайно чепурний і дуже в'їдливий. Його звали Степан Іванович. Нікому не дозволяв він близько підійти до свого ліжка або щось зачепити з його речей. Коли Альоша торкнувся був випадково до його ковдри, він довго потім її обтрушу-

* Відомі медики-психіатри.

вав, мимрив щось собі під ніс про те, що ніяк не можна оберегтися: кожне тобі робить шкоду, ніби Альоша вчинив йому справді велику прикрість. Про це він говорив мало не цілий день.

Решта, що були в кімнаті, нудилися його дріб'язковими скаргами, але він не вгавав і, не задовольнившись з того, сідав зрештою на своєму ліжку, діставав паперу й починав писати лікареві довгу скаргу на всіх, що його не поважають й не бережуть його спокою. Потому він перечитував своє писання другому сусідові.

Це був сухий, як тріска, високий чоловік, з неспокійним рухливим обличчям, на якому щохвилини відбивався вираз загадковості й глибокого страждання.

Кілька разів на день він заявляв, що тяжчого від нього хворого не можна навіть уявити. Раптом він запевняв, що йому зовсім перегоріло серце, що він починає сліпнути або що перестав чути будь-які звуки чи розмови сусідів. Коли й на це не звертали уваги, то він заломлював руки за шию, відходив і довго стояв з виразом людини глибоко ображеної, незрозумілої та нещасливої. Степан Іванович звав його паном техніком і ставився до нього дуже запобіжливо, поштиво та солодко. Він щохвилини радіий був потиснути йому руку, зазірав йому в очі, ніби з захопленням, посміхався віддано і навіть кланявся йому. «Пане техніку, ви людина справді розумна, ви вчена людина, ваш розум не те, що їхній або мій. Я що? Так собі — темний чоловік. Правда, я вже зовсім видужую. Останній напад був страшенно легкий. Навіть дивно, до чого легкий. Я зовсім його не помітив. Але чому ж все-таки така несправедливість? Невже не можна зрозуміти, що це ображає мою гідність? Як кожне буде зачіпати мої речі, то що ж із цього буде? Я ж нічий не зачіпаю. Я навіть не доторкнувся ні до чого. Прошу й мене не зачіпати. Вислухайте, пане техніку, я про все написав лікареві. Ви людина надзвичайно розумна, я поважаю вас. Ось я про все пишу».

Так Степан Іванович годинами виявляв свою пошану до техника, що знаходив у ньому в свою чергу співчуття до своєї хвороби й розпалював щоразу більші бажання ще більшого співчуття. Техніка звали Курочкою, але Степан Іванович ніколи так не говорив. З поваги до нього він звав його паном техніком або навіть інженером. А втім, коли приходив у палату лікар, Степан Іванович зраджував пана техника і починав ще більше розсипатись перед

лікарем. Решту хворих він вважав за нижчих від себе і тому ставився до них зневажливо, завжди ображався і радий був сперечатися з кожним через найменшу дрібницю.

За кілька тижнів Альоша не міг уже дивитись на Степана Івановича. Він почав тікати від нього в коридор, де йому дозволено було гуляти, скільки він хоче, і цілими днями бродив він самотній цим безкінцевим коридором. Низький, цементований знизу й загнутий згори тяжкими арками, сивими від часу й півмороку, цей коридор нагадував давні часи середньовіччя, коли дім для духовохворих був для них і вічною в'язницею, де хворих приковували цепами до холодних слизьких мурів і гнали з них злого духа катуваннями і тортурами.

Геній сміливого француза Пінеля, здавалось, зовсім не пролітав цим коридором, хоч уся лікарня була кращим зразком того, що досягли люди до цього часу, і найкультурніші лікарі віддавали тут свій розум і серце тим, чії серця і чий розум залишили в житті межі реального. Озброєні найтоншими знаряддями науки, ці самовіддані люди серед страшних картин безумства жили лише тими радощами, коли їм щастило повернути хоч небагатьом із хворих найбільше світло життя — світло розуму.

В цьому будинку стояв постійний, невгамований гул. Пересичені маячінням, мешканці його наповнювали кімнати надпоривними й дикими, печальними й беззмістовними вигуками; удари їхніх кулаків у двері линули в коридор і завмирили в його глухій порожнечі.

Альошу не лякав уже цей гул. Він підходив іноді до дверей паралітиків, щоб послухати феєричні пророцтва високого парубка, що, блискаючи потьмареним поглядом, виголошував себе за Магомета і кликав людей до праведного життя. В другій палаті шизофренічний юнак розпалено декламував свої поезії і з безумною радістю сповіщав усіх, що в нього закохана велика артистка, світова красуня й перша жінка на світі; отруєна коханням до нього, вона надаремне шукає з ним побачення. Він вирішив неохитно зберігати свою незайманість...

В тій палаті, де був Альошин знайомий дідок, відбувалися якісь надзвичайні події. Альоша помічав це з того, що лікар часто забігав туди, там завжди вартувало кілька санітарів, і двері палати було завжди найщільніше замкнено. В ті години, коли хворих пускали в коридор на прогулянку, Альоша не зустрічав дідка. Тільки другий,

високий і похмурий, що викрадав у діда його таємні рисунки, бродив із своєю ремінною торбинкою, притискаючи її до впалих грудей. Що робиться з дідом, Альоша надаремно старався вгадати.

В свою палату Альоша з'являвся тільки на їжу та потім увечері, коли треба було вклатися спати. Він уникав тепер і техніка, що почав вимагати від нього співчуття до себе і лякав його брехливими вигадками, ніби йому висохла печінка й починають відпадати ноги.

Альоша зненавидів їх. Він, нарешті, випросив у лікаря дозвіл виходити не тільки в коридор, ба навіть надвір. Таємна тривога мучила його вдень і вночі: де Чорний? Чи його пустили в двір, чи він десь пропадає попід холодними ворітьми, звідки його женуть камінням. Яка ж нестримна радість опанувала його, коли він одного дня, закутаний в довгий сірий халат, вийшов надвір!

На широких пустельних доріжках саду лежала чиста зима. Повітря було синє від морозу й сонця. Альоша відчув, як у шкіру йому впинаються гострі голочки. Він побіг між довгими будівлями в кінець двору, звідки було чути стук сокири й пахощі кухні. Собака вихопився невідомо звідки, ударився головою в Альошині коліна, затремтів з радості, а його впалі боки ще дужче дрижали з холоду.

Від того разу Альоша хоч на хвилину виходив щодня надвір. Санітари й вартовий біля воріт уже звикли до нього й дивувалися між собою, навіщо його тримають тут, у лікарні. Собаку гнали з двору, однаке не били, і він щоразу придумував якось знову перебратися через камінний паркан і бродив порожніми доріжками саду, а іноді лягав десь під деревом чи під затишною стіною і чуйно дрімав довгими годинами.

Так день за днем проходив час.

Одного разу, гуляючи надворі, Альоша натрапив на одну річ, над якою він спинився, мов зачарований. Під стіною маленького будиночка, де жив доглядач двору, в куточку біля паркана лежав присипаний снігом невеличкий горбик звичайної глини. Рудий вершечок його, пригрітий сонцем, витикався з-під снігу вогкою лисиною. Альоша, надібавши цей горбик випадково, став над ним, затремтівши з хвилювання. Він озирнувся навколо й швидко припав до глини, намагаючись вколувати її своїми задубілими пальцями. Та це нелегко було зробити. Серце йому забилося швидко й гаряче. Коли б дозволили

скористуватися з цього скарбу! Скільки штукоч можна було б наробити... Як це хороше сталося, що його сюди привезли. Тільки в кого ж спитати? Де можна буде при-тулятися, щоб розпочати роботу?

Альоша забув за все, присівши над горбком і охопивши руками його холодну маківку. А з вікна за ним стежили пильні очі. За хвилинку санітар уже був над ним. Ухопивши його на руки, він приніс його до лікаревого кабінету.

— В чім річ? — запитав лікар.

— Хлопець... надворі... — зашепотів санітар, розповідаючи про цей випадок. Альоша підійшов ближче і, підвівши очі на лікарів ніс, заговорив швидко, хвилюючись:

— Там глина... там її дуже багато. Якщо я візьму трохи, то її не позначиться. А я робив би з неї такі штукчи! Однаково ж я дурно гуляю... Нехай мені дадуть хоч трохи...

Лікар подивився на нього пильно, серйозно, потім лагідно посміхнувся.

— Чого ж ти хвилюєшся? Якщо хочеш, можна було б дати. А тільки я вже збирався був пустити тебе назад... у будинок.

— Пустити? Як пустити?.. Я не піду.

— Ну, як же ти не підеш, коли ми тебе випишемо звідси та й уже. Ти собі здоровий хлопець, нічого тобі не робиться, йди в будинок. Ми ж не можемо тримати в себе здорових хлопців.

— Так я не хочу в будинок. А зараз зима. Куди я піду? В будинок я не піду.

— Це вже як знаєш. А куди ж ти підеш?

— Нікуди. Як буде тепло, тоді піду собі кудись... А тепер не піду... Не виписуйте!.. Мені голова болить...

Він зашарівся від того, що сказав неправду. Лікар похитав головою, знову посміхнувся.

— Ах, ти ж, симулянт... Ну, дайте йому глини. Принесіть, хай покаже, що він уміє зробити.

Альоша вийшов із кабінету щасливий. Він прилаштувався в коридорі на лутці, подалі від своєї палати, і з того дня його життя пішло повною рікою захоплення в праці.

Зрання залишав він свою палату. Степан Іванович останніми днями перебував кілька нових нападів і ставав уже зовсім неможливим сусідою. Цілими днями писав

він нові безкінцеві скарги лікареві, вимальовуючи довго й педантично кожну літеру. Його олівець наче прилипав до кожного слова, і він без кінця совав ним на одному місці. Літери роздувалися й пухли, доки олівець нерішуче пересувався на нове місце, щоб часом і на ньому почати ту саму фразу, яку допіру він був уже кінчив. Потому Степан Іванович брав акварель і пензлі й починав оздоблювати свої листи якимись чудними малюнками.

Дрібна одноманітність його роботи набридла Альоші. Він ставився до неї з презирством, яке старався заховати в собі. Сам він почав ліпити велику групу Лаокоона — людей і гадюк, що сповивають їм плечі, ноги й шиї, — так як він бачив у місті, на майдані зеленого скверика, перед Будинком Червоної Армії. Деталей він не міг зберегти в своїй пам'яті. Лишилось тільки саме велике глибоке враження, внутрішній хвилюючий зміст тієї групи. І він віддався в роботі стільки ж і спогадам, скільки інтуїції. Під його пальцями народжувались дивовижні голови, сповнені страждання й могутньої скорботи, народжувались груди, в які впиналися жала гадюк.

За кілька день до їхньої палати привели ще одного хворого. Це був блідий юнак років вісімнадцяти, з жовтими, майже прозорими вухами, з губами, наче з тонкого папірусу, під яким проступав кривавий сік. Глибокі блакитні очі юнака блищали тосчно, а хвилинами — екзальтовано. Звали його Роман.

Одного разу Роман підійшов до Альоші нечутно, коли той захоплено працював над третьою постаттю своєї групи.

— Що це ти робиш? — спитав він.

Альоша стрепенувся з несподіванки. Обернувшись, він побачив Романа й посміхнувся до нього дружньо. Роман мав уже кращий вигляд, наче тяжкий сон почав сходити з його обличчя.

— Та... ось... цю штуку... — ніяково сказав Альоша. — Виходить чи ні?

Роман махнув головою. Очі йому блиснули.

— Виходить! А я вмю малювати.

— Ану покажи.

— Сьогодні лікар дасть мені фарби, а то Степан Іванович не дає й торкнутись до своїх. Тоді побачиш.

— А ти давно вмєш?

— Я? Хто його знає.

Роман замислився, ніби хотів щось пригадати. Потім сів біля вікна і став дивитись на Альошину працю.

— Не знаю... А можна мені дивитись? — спитав він за кілька хвилин.

— Дивись. Тільки не питай нічого, аж поки не кінчу.

Роман просидів коло нього мовчки до вечора. На ранок він дістав собі фарби й кілька невеликих квадратів дикту. Він прийшов у коридор і показав те Альоші.

— Ну, давай тепер. Ти своє, а я своє.

Вони обидва віддалися своєму натхненню. Кілька разів на день повз них проходила сестра. Спинаячись на кілька хвилин, вона стежила за ними віддалік, потому йшла до лікаря й розповідала йому.

Роман приступив до своєї праці, наче в тумані, не знаючи навіть, що саме він малюватиме. Потому, немов із чарівного джерела, десь прихованого в таємних глибинах підсвідомого, пролились неясні бажання, на дикті стали загорятися фарби. Він малював страшну пожежу. Далекі заграви напинали в нічному вітрі свої огненні крила, а на передньому темному плані ночі осяяний полум'ям дзвін махав тяжким залізним язиком. Напружена рука людини хапала вірвовку, розметану вітром, і стискувала її чорними перегорілими кістками пальців...

Альоша довго дивився на його працю, глибоко вражений, схвилюваний і розгублений перед цією стихією фарб і темного відчаю.

— Де ти вчився? В художественій?.. — спитав він, одійшовши від своєї глини.

— Ні. Ніде. Хто його зна, як це воно виходить.

Вони стояли в мовчанні, вдивляючись у те, що створив Роман і що було для нього зовсім чуже, ніби до нього він навіть не диткнувся й пальцем.

— А я ще змалку, — сказав Альоша на свої думки. — Повсігда ліплю, як є глина. Я хочу в художествене. А ти?

Роман мовчав. Він стояв, прихилившись до підвіконня й закрити очі. Його пальці дрижали. По обличчю пробігала молочна сивувата тінь. Він видушив з горла хрипкий вигук і, розставивши руки, раптом пішов просто, хитаючись, у напівтемну глибіню коридора. Альоша злякано закричав і побіг за санітаром.

...В палаті бився Степан Іванович і ламав руки техник. Санітар ухопив Романа за руки і поклав його під дверима.

В цю мить Альоша почув урочистий спів. Він линув по коридору з тієї кімнати, де був дідок, якого вже давно не бачив Альоша.

IX

Пролетіли весняні вітри, в саду запахло свіжою землею і корою набряклих дерев. Коли траплявся теплий день, з палат випускали хворих, і вони бродили вогкими доріжками — ці живі контрасти сонця і світлої блакиті. В кінці саду почали розкопувати грядки, лікар щодня приходив туди поглянути, як працюють ті, що до них повертається здоров'я. Альоша охоче перебував там цілими днями. Роман працював на грядках з захопленням, а малювати він зовсім кинув.

Як це сталося? З очей Романові зійшов поволі сумний блиск, а разом із ним погасли й ті рубіни, малахіт і бурштин, що недавно ще спалахували під його рукою. Останні його малюнки, що їх він викопав недавно, коли вже майже зовсім одужав, були безбарвні й шабловні. Так міг би намалювати кожний, хто справді ніколи не тримав у руках пензля. Альоша боляче переживав це вгасання творчості свого приятеля, якого любив саме за цю минулу неймовірну гру фантазії. Тепер він не згадує навіть про фарби, копає цілими днями грядку і збирається йти на волю. Лікар, вивчаючи його останні малюнки, вдоволено, а разом і сумно хитав головою.

«Цей хворий видужує, — думав він, бігаючи по своєму кабінеті рвучкими кроками, — ланцюг свідомості знов заковано новими ланками, що були розірвані, перетерті іржею хвороби. Більше немає влади підсвідомого. Воно вже не може кидатися в зовнішнє середовище своїми позчисленими скарбами набутого за життя змісту. Годі. Тепер, мов через скупку підилку, воля свідомості перену-скатиме пяточки творчості, що припадають на долю нормальної людини. Тільки потрібне, тільки безпосередньо корисні образи входитимуть у потік свідомості, а решта... решта піде назад, тиснута в ковани таємничі льохи, на вічну схованку... Творчий процес твій, Романо, стає механічний, ремісницький. Ти будеш добре фарбувати паркани, маститимеш дахи та ринви, як кожний нормальний учень у малярській справі... Нормальний. Отже, тебе можна буде цими днями й виписати...» Потім він розглядав перші його малюнки, дивувався з їхньої сили. Ніби за-

тьмарений Врубелів геній витав над ними, запалюючи самопвітне каміння фарб темним різючим блиском.

Альоші лікар рішуче запропонував залишити лікарню. Та він тепер уже й не сперечався. Сонце й весняний вітер вабили скорше вирватися з цього темного царства на волю, в невідоме. А невідоме стояло перед ним за ворітьми лікарні.

Їхній будинок розформовано. Про це він уже довідався. Хлопців десь віддано в інші будинки. А дехто з них по-вітали з Пувичкою.

Та Альошу ніщо не лякало. Він тепер сам уже вірив у те, що казав Матрос, і мріяв він тепер про художню школу з новою силою бажання й надій. Вони розквітли йому разом з весною.

Вночі, напередодні того дня, коли він мав залишити лікарню, сталася одна страшна подія. На ранок гудів коридор, бігали санітари, хвилювалися.

Потім високого чоловіка з торбинкою, що стежив цілий час за дідком і списував його плани, понесли десь в операційну.

...Дідок, перейшовши за останні межі свідомості, підкрався до нього вночі й зубами перетяв йому горлянку. Але йому не вдалося вирвати з рук свого супротивника ремінну торбинку. Той затис її в скрючених пальцях так, що вона ніби зрослася з його холодною, мокрою шкірою.

Цей випадок був останньою краплею, що, впавши в Альошине серце, переповнила його жахом. До цього він якось пропускав повз себе страшні прояви життя в цій лікарні. Тепер йому забракло сил. Разом підступив до горла крик: «На волю!»

Він побіг до лікаря.

— Ну? — спитав той. — Як здоров'я, Альошо?

— Пустить!.. Я вже піду, мені ніщо не болить, — заговорив він благально.

— Иди, иди, ніхто ж тебе не буде тримати.

Він покликав санітара: велів випустити Альошу з лікарні. Сині окуляри стрибали йому на носі, ніби крила на вигнутій пружині, збираючись розправитися і замахати в повітрі. Потім він простяг Альоші руку.

— Будь здоровий, скульпторе.

Альоша з трепетом потис її своєю рукою і вибіг за санітаром із кабінету.

Весна обступила вже сонячними колонами й столицю республіки, далеку від цього південного міста, де ми залишаємо Альошу в ту саму хвилину, коли він, скинувши халата, надів своє лахміття і, радіючи сонцю, вийшов за ворота лікарні.

Тим часом передмістя далекої столиці ще ледь набрякали пахощами дерев, що набували соків у ранкових туманах, змішаних з димом заводів. Багряне сонце вставало, збуджуване потужними гудками, — до праці, розміреної та неухильної, мов цикли самої планети, що на ній вони постали, трубили й кликали...

Весна підійшла на вогких ведмежих лапах і дихала з пролісків, із молодих дубових хапців теплою парою, пускала на землю вус, і він хилився під вітром, вигріваючись в силі й молодій пишності. А в самій столиці неугавний брук розливав буйну радість. Вона всміхалася плямами на мурах будинків, бризкала реготом з-під коліс трамваїв, задиркувато скакала високими риштованнями й гула в шумливій юрбі, що безнастанно заливала мокрий асфальт тротуарів. Все поспішало на працю, мовби велика повінь стреміла залити вулиці й завулки, майдани й мури і, вихопившись за ці камінні межі, хлинути через шпилі й високі антени в простори цілої республіки.

Могутній пульс ритмічно бився в серці країни, надимаючи артерії міста новими й новими хвилями.

А одного дня особливо гули майдани, шуміли роздоріжжя й насували колони юнаків з радісними чубами, роздмуханими вітром. Поміж ними, між темних лопухів, шаріли червоні маки, і дзвінкий сміх, і пісня юнок злітали в весняне небо й тріпотіли в блакиті. Тяжкі грузовики проривались громохко-буряно крізь хвилі плечей і голів, крізь набакирені кепі й розстебнуті куртки, крізь море плакатів і перекривлених дерев'яних опудал генералів, пошів, лордів, фабрикантів з неймовірними черевами і стражників з такими ж вусами. Грузовики жбурляли громові гасла, сипали сміх і пісню, спалахували вогнем кумачів і кров'ю молодих відкритих грудей, блискали невідробленим світлом очей і криком піонерів і гриміли далі — непереможні символи весни. Від них корчилились і танцювали в руках юнаків розмальовані опудала генералів, танцювали танок своєї загибелі; над нею шуміли вже нові бадьорі потоки...

То було комсомольське свято. Молодий карнавал.

Асфальтована площа перед спокійним будинком з колонами, де працює центральна виконавча воля республіки, гула сьогодні під молодим карнавалом. Величний гін вулиці Лібкнехта, граніт і бетон високих палаців, що несподівано перетинають зір своїми мурами, і навіть архаїчні автокефальні миколаївські бані, перед якими вночі лаються, чекають і борюкаються візники, — все всіхалося сьогодні блисками сонця.

Пісні! Могучі, як буря, і юні, як їхній автор Усенко, пісні лунали в громадах кварталів, плескали в мури палаців, звивались і палахкотіли, мов ті вогненні прапори, що на шпильях ВУЦВКу.

Туди стремлять колони юні —
Ми інсургенти злих времен...

Хвилі котилися над юрбою, влітали в вікна, розносили грім і рантом перетиналися хмарами:

Ой буйна впала голова,
Варшава кров'ю залилась,
Схопив це телеграф...

І назустріч линула з струнких колон, із тисячі грудей, з розкритих вуст — грізна відповідь:

...і нерви класу!..

Потім знову сходились хвилі, міцнів вітер, і в рокоті дев'ятого валу майдани й вулиці трепетали юним ентузіазмом.

Пісні! Могучі, як буря, пісні лунали в громадах кварталів, плескали в мури палаців, звивались й палахкотіли, мов ті вогненні прапори, що на шпильях ВУЦВКу...

Веселі юрби плвли звідсіля аж за місто. Там, на широкому полі, під колонадами весняних дерев, запальні проводирі комсомолії виголошували короткі й гучні, як постріли, промови.

На імпровізованім підвищенні стояв юнак з кашкетом у руці.

Він розмахував перед собою кашкетом, розрубуючи святкові гасла несподіваними дезурами. Юрба зривалася в вихорі оплесків і вигуків.

А збоку в цей час за промовцем стежила пара непорушних серйозних очей, що, пробившись крізь натовп, здавалося, хотіли втягти промовця в свою вогку глибину.

Ці очі належали юнакові років шістнадцяти, одягнутому в лантух і з куделею на голові, що гріла його, напевне, краще за будь-який кашкет. Він стежив за кожним рухом промовця, за кожним його словом. Якась глибока сила підіймала йому груди. Він щоразу то блід, то вкривався несподіваним полум'ям. Губи йому ворухилися вслід за словами промовця, а руки, глибоко засунуті в кишені, стискалися в кулаки й тремтіли з напруження. Він не спускав промовця з очей і тоді, коли той кінчив і зіскочив у море стрічних рук і голів. Він стежив за ним, намагаючись не відбитися далі як на один ступінь. А як він почув, що промовця кликали з усіх боків Харитоном, то міг уже легко триматися поблизу від нього, пробиваючись на це ім'я. Кілька разів він уже навіть хапав його за краєчок блузи, але звернути на себе його увагу, через натовп, не щастило.

І тільки як настав вечір, згасла мідь оркестрів і засвітились смолоскипи, тоді веселі юрби розсипались купками й пішли на місто, немов широкі лави інсургентів у радісний наступ.

Тоді, нарешті, хлопцеві пощастило відбити промовця плечем від товаришів. Він одбив і став перед ним, випроставшись на цілий свій високий зріст.

— Ти ж чого штовхаєшся? — спитав той, змірявши поглядом цю дуже незалежну постать у лантусі.

— Без діла не штовхався б, значить, є діло. Ви будете Харитон?

— Ну? Та що, як Харитон?

— А я Матрос. Не тутешній, не пізнавайте. Ви все говорили справедливо сьогодні, нащот пролетарії, а от тепер я хочу, обратно, з вами говорити...

— Про що?

— Так... поговорити за одне діло.

Харитон подивився в це схудле, загострене обличчя. Давно невмиване, забруднене сажею, воно було спокійне і вперте. Тільки руки нервово заворушилися у кишенях та очі, запалі й напружені, вказували, що несподіваний бесідник надає цій розмові неабиякого значення.

— Так чого ж? Говори, — нерішуче сказав Харитон.

Вони пішли поруч, вибившись з гурту й навмисне зменшуючи кроки.

Матрос спочатку мовчав, не знаючи з чого і як йому почати. Харитон мовчки, крадькома стежив за ним, як

він, похнюпившись, дивився собі під ноги, ніби його дуже цікавив тротуар.

— Давно безпритульний? — спитав він нарешті.

— Не дуже. А раніш чистив на пароплавах казани.— Ці слова Матрос промовив гордо і при тому сплюнув на тротуар.— А от у мене єсть корішок,— продовжував він,— так він уміє робити з глини чортів або й jopa і вобще — художник. Його, конешно, треба в художествене, та нема кому клопотати. Пропаде в будинку за мій характер, бо я там одного гада, Пувичку, вгостив під серце, не знаю, чи й вижив. Альоша zostався, бідак, у будинку, а я ось на волі. Я зовсім другий сорт, знайду роботу і, мабуть, покину вольну жизнь. А за нього думаю повсігда, як би його приділити куди, щоб не страждав, бо він має такий талант, що сам не доб'ється. Конешно, в мене роба непідходяща, мішок цей не дуже-то антилігентний, куди я піду? Мільтон відразу здрючить, якби й пішов в учріжденія клопотать. Думка була ще там, де я був, щоб зароботать і потім... Я вже придумав і Альоші на спінджак зібрати, це щоб продавати чортів. Та ото, як я Пувичці зробив дірку, то довелось виїхати сюди. А тепер і не знаю як. Думаю так, щоб совет од вас якийсь дістать, а потім я б уже знав, що робити...

Харитон слухав його що далі, то з більшою цікавістю.

Матрос розгортав перед ним цілу драму свого неспокоїного життя, пересиченого постійними тривогами і повного нездійснених бажань. Перед очима вставав і той невідомий Матросів «корішок», здатний, може, на більше, ніж перебувати в будинку й ліпити конійчані «штучки» на задрість Пувичці. Збуджена думка забилаь у шуканні найекоршого виходу. Але що ж цей епізод? Цим не врятуєш справи. Їх багато. Ну, так, безперечно, їх не буде, цих чорних плям, це все відоме... А тим часом що ж робити зараз, у цьому випадку, що оце розповідає цей хлопець?..

— Що ж робити? — вголос запитав Харитон.— Де ж він, той твій товариш? Якщо він не тут, то що ж ми зробимо?

— Як що? Я цього не знаю, ну, ви ж партейний, комсамол.

— То що, як комсомол?

— Прикажіть, щоб Альошку в художествене. А я собі роботу знайду.

— Та ти чудій. Тут нічого не можна приказать. Тут... чорт його знає, що тут зробити. Якби хоч він був тут. Тоді взяв його, пішов чи щось таке... А так, ну що ж? Хіба щоб він приїхав?

— В натурі! Я ж оце й думаю.

— Так куди ж він приїде? На вулицю? Взяти з будинку, а тут куди? Може, ще й не легко тут у будинок його... Бо тут же й своїх... Ось ти чому на вулиці?

— Та я другий сорт. Про мене зараз розговору не буде... Я собі що? Знайду роботу і плювать. Перезимував під радіатором, а літувать легше. Тепер то вже не пропаду. Мені за Альошку.

Харитон подивився на нього з теплою, дружньою посмішкою.

— Де ж ти знайдеш роботу?

— Та побачу. Все одно де.

— Хм... От що. А може, прийдеш завтра, чи що, туди до мене, де я працюю? Ти б за кур'єра міг би справитись?

— Що кульєр, ви мені скажіть за Альошку. А це що таке кульєр? Сурйозна робота?

— От ти справді приходи. Хоч я тобі напевне не обіцяю. Може, що й вийде, а може, і не вийде.

— Куди приходите?

Харитон сказав адресу.

— Я приїду, тільки щоб із Альошкою встроїть діло. Якби я був у комітеті, я б зразу. А то біда, що я не в комітеті, та й роба в мене... Куди ж... А вам, то вже зовсім не той табак. Приказав: «Отдать у художествене»,— і зразу.

— Еге, приказав...

— А що ж? Я ж чув, як ви сьогодні про буржуїв говорили. Вам наплювать. Отдав у художествене і все. Віп і Леніна вміє зробити, тільки не хоче з рудої глини. Якби йому гіпса, вона біла і засихає підходяще... З рудої,— каже,— чорта можу, попа, можу й другі штучки. А вже на Леніна, каже, треба гіпси. Ну, тут тільки вам треба розпорядитись.

— А хіба той будинок не може?

Матрос спинився і презирливо сплюнув.

— Будинок?

— Ну да. Там же доглядають і дають якийсь лад. То вже ж вони знають, куди його.

— Нічого ви не помімаєте. Будинок! Тут піддержки треба..,

— Та я розумію. Словом, приходь, я ще пораджуся з товаришами. Зробимо! Приходь! — говорив уже з захопленням Харитон. Матрос піддавав йому жару:

— От! Ви там у комітет!.. Комітет ізразу: отдать у ху-дожествене — і амба. Потім я ще й Черв'якові знайду роботу. О, і Метеликові! Всім...

Так дійшли вони до центральних вулиць і ввірнули в розмаїту юрбу, що пливла пішоходами в електричному сяйві ліхтарів та вітрин. Матрос гаряче сповідався перед тим, хто, на його думку, міг зробити все, щоб полагодити справу. Він виїняв із кишень свої чорні порепані руки і розмахував ними перед Харитоном, штовхаючи в той самий час перехожих своїм гострим плечем. Перехожі здивовано поглядали на цих гарячих співбесідників. Одному з них горіла на грудях зірка, а другий трусив чубом, що мав однаковий колір з його чудною одежею. Та вони ні на кого не звертали уваги.

Затримавшись на розі, Харитон кивнув головою на кав'ярню:

— Знаєш що? Мабуть, давай зайдем попоїсти.

Матрос уважно подивився на велику вітрину, звідки кричали смачні піріжки, ковбаси та інші принадні речі. Поволі одвернувся й промовив байдуже:

— Другим разом.

— Чого?

— Саме немає грошей.

— Нічого, за мої. Позичу.

— Ні, там у нас вечерея. Хлопці дожидають. Так що бувайте здорові.

Харитон відчув: це — останнє Матросове слово. Він не піде їсти пізащо, хоч йому блиснув у очах голодний ентузіазм.

— Ну, то бувай,— сказав Харитон, простягаючи руку.

Матрос потис її рішуче, але не кваплячись, навіть не зразу подавши свою.

— Значить, у шляпі? — Він раптом повернувся і зник у юрбі, тільки мелькнув край його мішка. Харитон постояв хвилину, встромив пальці під кашкет і замислено пошкрябав собі голову.

— Хм. От справа! Що ж його робити?

І він замість кав'ярні посунув униз вулицею, до майдану, де ще лунали пісні товаришів і стомлено гриміли оркестри.

Альоші було однаково, куди йти. Чорний поважно ступав поруч. Вогкі горби передмістя парували сонячним туманом, і від них ставало тепло й сумно. Вспахана кремінням дорога спускалася між двох вигонів, зритих коліс снарядами, а нині зелених від першої трави. Земля вигривала свої рани, що вже не боліли їй, лиш сходили весняною млостю.

Далі сірим узвишшям підіймалося місто. Готичний шпиль німецької кирхи суворо червонів у недсяжній височині небес. Альоша не знав цієї частини міста. Він спинився перед величним видовищем. За вежами й хрестами кирхи десь далеко блищали бані кафедрального собору. Роздуті й обляпані золотом, вони справляли прикре враження на тлі цієї високомайстерної мережі з блакиті й шпилів, що були на першому плані. А над усім — і над тяжкими поверхами будинків, і над граційними вежами — нечутно гримів сонячний гімн, розриваючись у глибинах неба.

Альоша подрався нагору вузькими вулицями, де вже ганяли школярі, заживаючи під час перерви сонця й повітря. Вони свистіли на собаку й спробували посміятися з Альоші, але він ішов замислений, не звертаючи на них уваги, і тому вони швидко облишили його в спокої.

Так він дійшов до базару. Спинився, пізнав знайомі місця. Тут недалеко десь мусять бути рундуки, де колісь вони вдвох із Матросом натрапили на свою пропажу. Чорний затривожився від густих пахоців риби, що насували з дальшого кутка базару. Альошу ж занепокоїли спогади. Він сердито гукнув на собаку і швидко перейшов вулицю, віддаляючись від цього місця. Чорний неохоче пошкунтильгав за ним, гублячи на брук голодну слину.

Коли проходили повз магазини букіністів, жерстяників і барахольників, Альоша мимохіть кинув оком на розбите залізо широких запон, що за ними темніла порожнеча ще й досі вільних спустошених ніш. Їх було, мабуть, із п'ять по ряду, поміж тих, що в них уже торгували букіністи й жерстяники. Але роздертий вигляд їх лягав тавром на цілий той ряд.

Біля однієї з ніш стояла купка ракленят.

Вилізши на світ із тієї темної нори, де вони щоразу ночують, ракленята сперечалися за копійки, збираючись купувати щось на свіданок. Все те промайнуло Альоші пе-

ред очима, немов у тумані. Може, десь ворухнулася тривожна думка за свій нічліг... Та він швидко йшов, спускаючись тією вулицею, що з неї можна буде потрапити в порт.

Цілий день бродив він над синім, ще холодним берегом моря, дивуючися з пароплавів і сотень білокрилих човнів, що вже вкривали горбату спину велетня.

Нарешті голод почав гарчати йому в шлунку, підступав до грудей і здавив йому голову якимись легкими, але марудними лещатами. «Куди йти? — запитав він сам себе. — Треба буде десь приткнутись на ніч, а там завтра видно буде».

Але де приткнутись, коли здавалося, що звідусіль проженуть, що мільтон може спіймати тебе й ще кудись відпровадити? Тим часом починало смеркати. Треба вибратися з порту, де стає так порожньо, страшно й холодно.

— Куди ж ми підемо тепер, га, Чорний?

Але Чорного мало обходила проблема ночі. Йому більше хотілося їсти. Він помахав хвостом, і то ледве, через силу. Мовляв, як хочеш, куди ходім, то ходім. Тоді мимохідь впливла перед очима жерстяна запона. Напівтемна порожнеча ніші починала вабити, як щось дуже спокійне й затишне. Здається, там було ще й трохи соломи. Отже, там зовсім непогано було б переспати.

З цією думкою Альоша пішов вечірніми вулицями шукати базару. Він трохи позабував їхні прикмети і не зразу міг дістатися.

Та за годину він уже опинився перед замкненими запонами букіністів. Пройшовши понад рядом, він швидко знайшов і те, що шукав.

Але звідти, з чорної нори, чути було сперечання. Там хтось був. Альоша послухав хвилинку. Так і є, там повно ракленят. Від цигарки блищать чийсь зуби. Здається, за цигарку вони всі й сперечаються.

Тоді Альоша підійшов до другої, до третьої і до четвертої нори. Але скрізь було те саме. Ці принадні помешкання не гуляли дурно. В них було повно мешканців, набито, мов насіння в соняшнику. Та не залишатися ж просто на тротуарі. Треба спробувати влізти в якесь із цих помешкань. Хоча в них свої компанії, та одного, може, приймуть. Він підійшов до першої-ліпшої і, відхиливши клапоть заліза, що гойдався вже на одній стійці, поліз туди, в гущу. Чорний пошкрябався за ним.

— Хто? — почувся чийсь сердитий голос.

Альоша на мить зупинився. Щось ніби знайоме почув він у цьому голосі. Та ні, це йому здалося... Треба лізти далі.

— Хто, питаю? Куди лізеш?

— Та свої,— прошепотів Альоша.

— Хто свої? Луна чи сонце?

— Сонце.

— Лев чи собака?

— Лев...

— Що? Хто такий?

— Собака, собака...

— А, собака! Скєда?

— Та пускай, свої, не чуєш,— забубоніли раклєнята.— Лізь швидше, зануда, не вихолоняй кватєри.

Альоша вліз, за ним просунувся і Чорний. Повітря в «кватєрі» не було, був тісний, як гній, дух. Альоші закрутилася голова, залоскотало в горлянці. Але він не тому затримав дихання. Йому здалось, що він десь чув цей голос. Він шкрябнув його за серце. Хто це? Спитати? Ні, краще облежатись,— може, він говоритиме ще.

— І от, шпана, стою я в лєте,— почав знову голос.— Дєнїх маса...

— В тїбе? — тихо засміялися хлопці.

— Дурак. У тїбе... Мовчи, бо ногою як дзвизну. Думаю, ну як би його позичить? А один поклав на вєкне партаманєт, а сам з мадамочкою крутить.

— Ну? І... і що?

— Ну, я тоді хап — і ваших нету. А тут раклєга стояв. «Дєржи»,— кричить. Жалко йому, заразї. Так я вже аж надворї, в саду, а його як злєпали, мабуть, і кишку одбили. Потом мїльтон прибіг, іще і в чулан забрали.

Хлопці закашлялися з реготу. Хтось бризнув Альоші слиною в лице. Альоша відчув, як поза шкірою йому пішов мороз. Останні сумніви зникли... Це був Пувичка. Його голоє, і навіть чутно, як він у темряві цвіркає крізь зуби слиною.

Альоша найменше бажав цієї зустрічі. Він просунувся до завєси, свиснув тихенько в вухо Чорному і, залишивши на гострій жєрстї шматок своєї сорочки, вихопився на вулицю.

Він біг просто перед себе, не здаючи собі справи, куди ведуть ці вулиці. Тільки б утекти якомога далі від тої компанїї, від Пувички, а куди? Хїба не однаково?

— Ня, Чорний! Ня... Біжим... Ну його к свиням, того Пувичку...

І вони обидва бігли з висунутими язиками, підтягнувши животи і снотикаючись на вибоїнах тротуарів.

Альоша спинився, коли перед ним виріс чорний тяжкий монумент. Вони були на бульварі, в самому серці міста. Напівтемними алеями бродили сторожкі постаті. Спинялися під деревами, чекаючи на когось довго і безнадійно. В електричному горінні ночі, густому й димно-золотистому над банями собору, десь в недосяжній глибині змагались і падали поодинокі зорі. З могутніх плечей монумента, що стояв посеред бульвару, спадав чавунний плащ. Голова колишнього патрона цього славного міста стриміла в гордій задумі.

Альоша переступив тяжкий цец, що оповивав супокій монумента, і наблизився до його підніжжя. Холодний і чистий мрамур приласкав його шкіру. Альоша видерся на широку мрамурову лаву і прихилив спину до мудрих літер, що стояли колонами під ногами генерала, — розповідали про його минулу славу і таку ж минулу вдячність горожан за його вчинки. Там він заплющив очі і, пригрітий Чорним, позбувся тривожної напруги — заснув спокійно і солодко.

Другий день не обіцяв нічого доброго. Ще зрання голод почав туманити очі. Вони ніяк не могли позбутися сну. Повіки обважніли, їх тяжко було підійняти, щоб глянути на світ, обрати якусь дорогу й іти нею, іти, хоч невідомо куди. Одначе і сидіти на однім місці не будеш.

Альоша підвівся, побрів байдуже за Чорним, що навдалу ішов шукати якогось пожитку, вибираючи ті місця, де, на його думку, можна було знайти хоч будь-який покидьок. Часом він забігав на чиесь подвір'я. Альоша тоді чекав на нього біля воріт, доки він не вискакував звідти з скавчанням, піднявши перебиту ногу. Іноді хтось із прохожих спинився на хвилинку, щоб глянути через плече на хистку Альошину постать, на його чудні вії, що стриміли на стомлено-цитринових повіках, закриваючи йому такі ж чудні, неприкаяні очі.

Альоші хотілося сказати, що він хоче їсти, що йому нема де ночувати і що він взагалі як билина. Але язик був сухий, слова застрявали в горлі болючими грудочками, він ішов далі, минаючи завулки, ворота й чужі затишні подвір'я.

На одній вулиці, коли Чорного десь знову не стало, Альоша зупинився біля крамниці з іграшками. Пухнати ведмеді, дерев'яні розфарбовані коні, блискучі голопузі ляльки з налитими кров'ю ногами загойдались йому перед очима. Це було чудово. Голова йшла обертом, і він, схилившись у млості до вікна, щоб не впасти, зачепив ногою купу дитячих лопаточок і обручів, що стояли знадвору біля дверей. Іграшки посинались на тротуар, весело заgrimівши одна об одну.

В ту ж мить із крамниці вибіг хазяїн і вхопив його за вухо.

— Ти, раклуго! Красти прийшов? Вор, бандит! Вуркаган! Проходу від вас немає.— Його тяжка біла долоня прикипіла до Альошиної щоки.

— Вон! Я тобі дам красти, мерзотнику! — і він похнув Альошу в плече так, що Альоша хитнувся і впав на тротуар. Потім він схопився і побіг, не озираючись, бо ззаду вже збиралась юрба, чулися запитання й сміх, через вулицю вже переходив міліціонер, наближаючись до крамниці.

Чорний догнав Альошу на Уютній вулиці і винувато облизав йому руку. Альоша не хотів іти далі. Він сів під стіною одного будинку, де топилося передвечірнє сонце.

Ображений і голодний, він задрімав, ніби скований власним безсиллям.

Так прийшла ніч, і занепокосний собака надаремно намагався його збудити. Він почав гавкати, рвати Альошу за штани — все було марне. Тоді він тривожно завив. Чиясь сердита рука зачинила над ними вікно. На вулиці було порожньо. Собака не вгавав, аж поки з двору виїшов чоловік і, лаючись, підійшов до Альоші. Це був патомлений за день доглядач двору. Він постояв над Альошею коротку хвилину, потім звів його на ноги і, вилаявшись іще раз, доволі енергійно потяг його до своєї комірчини. Собака охоче проскочив через хвіртку в ту саму мить, коли двірник уже зачиняв її. Струснувши вухом, собака не став чекати далі і вже десь зник у глибу подвір'я, звідки йшов дух, отрусений смітником.

Двірник напоїв Альошу теплим чаєм і дав йому скупи рештки своєї вечері. Альоша з'їв і знову заснув, прикритий пахучою кожушиною.

...Ранком вони умовились: Альоша матиме право почувати у дворі, в тій будці, що, хоч трохи завалилася, але може ще придатися на такий винадок. Її можна обмасти-

ти глиною; якщо Альоша захоче, то може це зробити, в кожному разі, у дворі є старий лампач, що ним можна буде обійтись. З свого боку Альоша обіцяв привчитися замітати вулицю й двір і допомагатиме Хомі Петровичу, так звали старого двірника. Та Хома Петрович не хоче й того. Живи тихенько, приходи, ночуй, аби не робив шкоди.

Альоша розповів свої пригоди, розказав і про свою пристрасть ліпити штуки. Суворий двірник слухав свого чудного приймака, попихкуючи крутою люлькою. Дим валив йому з широкого носа, уїдався в вічі й закривав щетинясте обличчя.

— Ночуй хоч і в мене поки що, — говорив він Альоші. — Ночуй, тільки гляди мені.

Та Альоші більше подобалося в будці.

Він заходився біля неї, позносив стару цеглу і позакладав нею дірки в своєму новому помешканні. Потому набив старого лампачу, що сипався з розруйнованої задньої стіни колишнього сарайчика, і замісив глину. Так він обмастив свою будку. В ній можна було сісти або лягти, підгнувши ноги. Альоша був без краю радий. Таким чином, він може тепер подумати про те, як діставати собі на харчі, а почувати він уже має де.

В пам'яті стали Матросові поради заробляти на штучках. Альоша вирішив, що завтра ж він спробує дістати кращої глини, ніж ця, що нею він мастив свою будку, і спробує зробити щось на продаж. Щоправда, його не тішила думка ліпити за гроші, невідомо кому.

Але він нізачо не хотів лишатися й надалі без хліба, щоб Хома Петрович знову одривав йому шматок від свого рота.

Через кілька день, коли в будці, перед якою тепер вилежувався Чорний, зберігалася вже торбина свіжої глини, Альоша знайшов, що йому робити. Він побачив перед тим грека, хазяїна крамнички, де Хома Петрович купував собі хліб і оселедці.

Це був дуже хороший грек, цілком гідний того, щоб його виліпити. На зріст він був не вищий як півтора аршини, а завширшки — не менше як аршин. Голова росла йому просто з грудей, а замість шиї було три підборіддя, м'які та ніжні. Шкіра в нього була така м'яка і темна, що здавалось, ніби він щодня вмивається олією. На обличчі найпомітніші були чорні розтопирчені вуса і лагідні маленькі оченята. Вони все посміхалися з-під

гостреньких кущиків брів. Словом, цей пізній нащадок гордої Еллади був дуже симпатичний і коли й старався іноді спродати не дуже свіжу рибу чи ковбасу, то робив це завжди так вміло, що й Хома Петрович дуже його поважав.

Альоші він просто сподобався. «От, якби зліпить таку хвігурку»,— подумав він. І того самого дня він уже взявся до праці.

Грекова крамничка була зовсім недалеко — за один квартал. Альоша біг туди, дивився на об'єкт своєї творчості і, прибігши назад, виправляв ніс, побільшував голову, обробляв підборіддя. За день він кінчив грека і показав Хомі Петровичу.

— Хомо Петровичу, подивіться.

— Тю, ти диви! — сказав той.— Та це ж Валіаді! Диви! Ха-ха!.. Ну, як живий, сукиного сина з греком...

Альоша схопив свою працю і подався до Валіаді.

— Дядю,— сказав він йому.— Чи не купите ви оцю хвігурку? Мій товариш казав, що помітаючі люди купують такі штучки.

Грек подивився, і його лице засвітилося радісною й гордою посмішкою.

— Да! Це мій батько... Запевняю тебе, що він дуже подібний до цього, що ти показуєш. Скільки тобі дати?

— Та скільки? Я грошей не хочу. Даватимете хліба й ковбаси, хоч потроху. А я вам, як хочете, іще зроблю щось.

Грек узяв статуетку, поставив її перед собою на конторку.

— Да! Це чисто старий Валіаді. Три фунти хліба і фунт ковбаси! Береш?

— Давайте. Тільки не зразу. Я братиму потроху щодня.

На тому погодились.

Альоша, щасливий, як ніколи, взяв на перший раз фунт хліба і чверть ковбаси. З того він дав по шматочку Чорному. Собака взяв цей подарунок здивовано, клацнув зубами і потім одвернув своє єдине око, щоб не бачити, як довго доїдає свою порцію його приятель. Далі Чорний не витримав: глянув на Альошу. Але в руках у того вже нічого не було. Тоді він підвівся й побіг з двору — десь шукати більшого поживку, бо, роздратований тим шматочком м'яса, не міг більше терпіти голоду.

Після розмови з Харитоном Матрос ще довго бродив по місту, прислуховуючись до гулу юрби, що наростав, мов хвилі далекого моря. Йому приємно було відчувати на своїй спині чийсь упертий лікоть, що намагався відіпхнути його, пробитись самому наперед. Матрос злився з радісними юнаками і вперше йому ставало соромно й боляче за свою «робу», так він звав свій подраний лантух.

Він пізно прийшов на вокзал, куди Черв'як цього вечора скликав товаришів. Всі мали поділитися тим, що придбали за день, купити спільно щось на вечерю і потім порадитись про дальше життя. З весною дехто почав одбиватись від гурту. Ромка Свистун десь пропадає вже третій день. Матрос щось собі думає. Так же не можна корішувать.

Було пів на одинадцятю на вокзальнім годиннику, коли Матрос увійшов до зали третього класу і розшукав Черв'яка.

— Слухай, корішок,— сказав до нього Черв'як.— Ми тут усі тебе ждемо, а ти хто й зна де лазив. Сказано в десять, треба приходити в десять, а нічого козира гнуть.

— Не шуми, Черв'ячок,— озвався Матрос.— Не шуми, брат, я ж був зайнятий ділом.

— Яким ділом? Сказано в десять.

— Чудак, сьогодні ж празник.

— А, ще там празник. Ромки Свистуна теж немає. Як так работать, так ну його к чіртям. Я зовсім тоді не отвiчаю.

— В натурі,— озвалися й хлопці.

— Ну, годі,— сказав Матрос. І Черв'як і хлопці замовкли.— Давайте краще повечеряєм, бо їсти аж кишка болять. А потім я вам, друзя й товарищі, прошю прощення...

— Що?

— За що?

— Від'їжджаю.

Черв'як обвів усіх очима. Хлопці подивилися на Матроса.

— Як же це так, що від'їжджаю? А... а ми як?

Матрос посміхнувся і розвів руками.

— Беріть білети і їдьмо разом, коли хочете. Тільки я швидко й повернуся. Іду за корішком.

— За Альошкою?

— Да.

Всі знали про Альошу. Матрос мало не щодня говорив про нього, журився. Тепер ніхто не міг його спинити. Матросові здавалося, що розмова з Харитоном не залишає сумніву. Він привезе Альошу, влаштує його в художню, а сам дістане якусь роботу. Десь ворушилась надія, що він і їх зможе кудись порозговувати, коли вони схотять покинути вільну жизнь. Матрос ніби виріс за цей день більше, ніж за довгі роки. Це почуття надавало його словам якоїсь певності й ваги. І ще йому здавалося, що він уже здоровий робітник і що він мусить вивести на пуття Альошу і їх...

Хлопці стояли похнюпившись, не знаючи, що сказати.

— Не журіться,— звернувся до них Матрос.— Якось воно буде. Перезимували ми, не попронадали. І далі не пропадем. Я як бачу, так комітети хочуть знищити нашого брата, щоб і духу не було...

— А повтікають? Хіба не можна повтікають? Давай на Ростов...

— Дурашка ти, Метелику. Ти не тямив, що й там знищожать. Комітети ж, як думаєш?

— Та вони скрізь.

— Ну, от.

— І коли їдеш?

— Який перший потяг, з тим і їду.

— Хм. Діло вакса,— кінчив Черв'як.— Ну, давай вечеряти, а там видно буде.

Виявилось, що на вечерю було тільки вісімнадцять копійок. Купили чорного хліба і по маленькому шматочку білого. Так і їли: до чорного прикушували по кавалку білого, аби для смаку.

Потім Матрос попрощався з товаришами, обняв Черв'яка і пішов пробиватись на перон, щоб там десь чекати свого потяга.

Коли потяг став на рейки, він пішов до паровоза і, поговоривши з машиністами, подерся на тендер.

— Давайте лопату,— сказав він до кочегара. Той кинув йому широку брачку. Матрос уперся ногами в купу вугілля і почав підкидати те вугілля до топки, звідки кочегар жбурляв його в криваву горлянку паровоза.

Потяг рушив.

Гордий із себе, Матрос їхав хоч і зайцем, але за власну працю. Машиніст посміхався, дивлячись на нього, як він старанно грів чуба, не відпочиваючи цілу дорогу.

— Що, тяжче, як хапати гребінці? — спитав він раз, коли Матрос знесилений сів на купу.

— Я не хапав,— відповів Матрос і знову взявся за лопату.

Він витримав цілу добу.

Коли потяг прийшов на вокзал, Матрос кинув лопату і, стрибнувши додола, пішов, похитуючись, поміж вагонів, подалі від кондукторів і вартових.

Місто, що його він залишив так несподівано кілька місяців тому, горіло загадковими вогнями, принадне й вороже в своїй таємничості. Матрос пробився крізь безконечну ланку візників, перебіг через майдан і зупинився.

Тільки тепер, коли він був на ступінь від здійснення свого необмірваного плану, перед ним стало запитання:

«Куди йти?»

Він озирнувся навколо, і непримне холодне почуття пройшло йому в серце. Він стояв біля району міліції. Ліворуч темніли неосяжні мури губернського суду. В глиб міста простяглися довгою рівною вулицею чотири стрункі гадюки з блискучими залізними спинами. Ними котились трамваї — вагон за вагоном, подзвонюючи самовпевнено, дражливо, і зникали в глибіню перспективи, де підіймався міський театр незрівнянної краси.

Куди податися? Де шукати Альошу? В будинку? Добре, але як його викликати, щоб не засипатись часом самому?

Одійшовши подалі від вартового, що своїм спокосм ніби давив йому на груди, він знову зупинився. Може статися так, що замість знайти Альошу, влипнеш сам. Напевне йому не забули Пувичку і раді будуть запроторити його кудись, де не дуже-то весело. А втім, треба йти на розвідку. Потім можна буде найти когось із хлопців, хто візьметься сповістити Альошу і викличе його кудись подалі від будинку.

З цією думкою він швидко пішов, майже побіг туди, де містився будинок. І що швидше він наближався, то більше зростала йому якась незрозуміла тривога. Десь ворухнулася думка: «А як його немає там? Що тоді?» Він навіть зупинився на однім розі і раптом зажадав повернути праворуч і йти навідалу, в другий бік від будинку.

Та потім примусив себе і пішов просто, затримуючи кроки, ніби боявся швидко в чомусь пересвідчитись.

Йому застигли очі, коли він побачив знайомий будинок майже новим, з рясними вогнями і з білими завісами на вікнах. За тими завісами стояли квіти...

— Тут дитський дом? — безнадійно поспитав він двірника, що стояв біля свіжих воріт, розглядаючи підозрілу Матросову постать.

— Іди, іди, поки не дав, — сказав той, скручуючи цигарку. — Ич, дом йому. Тут народ живе, а тобі чого?

— Не мурчіть, я маю діло. Куди перевели?

— Порозганяли вашого брата. Куди перевели? Ще там переводить. Порозганяли — і все. Иди, звідки прийшов. Панькатись ще. Ич, здоровий. А на роботу?

Матрос побачив, що він нічого не знає від цього рябого «дяді». Те, чого він боявся в думках, що відганяв від себе, не хотів припустити, тепер стало несподіваною, безвихідною дійсністю.

Де взнати? Кого спитати? Місто піме, як камінь.

— Да... виходить вакса, — промимрив він до себе і, заклавши руки в кишені, пішов, похнюбившись, назад.

Втома вступила йому в ноги. Голова стала порожня, але неприємно важка. Ціле напруження, з яким він перебув останню добу, тепер зникло. Хотілося лягти десь під ворітьми й заснути. Але він ішов байдуже, майже напوماцки, не помічаючи того, що повертається знову до вокзалу. Він стягнувся тільки тоді, коли знову побачив перед собою район.

«Тягне мене в міліцію, чи що?» — кволо подумав він і навмисне, в якійсь сліпій снокусі, пройшов повз самого вартового. Той лупнув на нього байдуже, одвернувся. Тоді він пройшов до вокзалу і, ледве пересуваючи ноги, виліз на східці, що перед третім класом. Прихилившись до стіни, він заплющив очі й відчув, як солодка млюсть звела йому руки, вступила в суглоби і м'язи.

Спати...

Здається, ніколи ще так не хотілося спати...

Щелепи стислися. Густа слина зліпила язик з піднебінням. Все тіло спускалось в якусь темну безодню.

В цю мить щось холодне й слизьке торкнулося до його щоки. Воно лізе по щоці далі, вже біля очей, перелазить на другу щоку, на ніс, на губи. Холодне, неприємне,

але з нього йдуть два струмки теплої пари, що повертають йому на мить солодкий спокій. Та це тільки на мить. Сон відлітає раптом, звиклий до тривог і невчасних перерв.

Матрос розплющив очі. В обличчя йому лізла з тихим скавчанням кудлата собача морда. Вона шкрябала кігтями цемент і тикала свій холодний писок у Матросову щоку.

— Пішов,— скрикнув Матрос, але в ту ж мить він раптом затремтів з радості і схопив собаку за велике порване вухо.

— Султан! Брат ти мій!.. Султан?! Ах ти ж, собачого мій... Як же ти пізнав? Здоров! здоров!.. Султанка ти мій! Де ж ти пропадав? Султанка!.. Султан!.. Де це ти був усе врем'я? Га?..

Собака пізнав свого старого хазяїна. Він лизав його з жагою каяття і з буйною радістю рвав на ньому одяжу. Потім він зірвався з місця і з тривожним гавканням відбіг від нього на брук. Матрос забув про сон. Він схопився на рівні ноги і з цікавістю стежив за Султаном.

— Що таке? Куди ти? Султан!.. Сюди!..

Але собака пошкунтильгав ще швидше, озираючись іноді назад, щоб переконатися, що Матрос біжить за ним.

Матрос уже не питав. Він насилу встигав за Султаном, не маючи часу роздумувати, що значить його тривога. Він біг, як тільки могли бігти його натружені коло важкого вугілля ноги. За кілька вулиць він пізнав Уютну.

— Уютна? Султане, ти знайшов собі хазяїна на Уютній? Та хоч не біжи так, ти, старий, я не такий прудкий, як ти...— Йому було смішно й цікаво: де ж нарешті спиниться його колишній товариш?

Султан добіг до одних воріт, озирнувся, гавкнув до Матроса і, смішно підстрибнувши на трьох ногах через високий поріг хвіртки, подався в двір. Матрос вагався хвилину, потім раптом кинувся й собі за Султаном. З двору він почув болюче знайомий голос. Той голос сердито звертався до собаки:

— Чорний! Ти, бродяга, де пропадаєш?

Собака гавкав, майже божеволів.

— Що тобі? Пішов! Вон!

В цю мить Матрос підбіг до будки, хотів скрикнути, набрав повні груди повітря та так і зупинився з виразом неймовірної радості.

— Альоша! — нарешті вимовив він.

Собака танцював навколо них на своїх трьох ногах. Він піжно скавчав і хапав їх за руки, в той час як вони кинулись один до одного в дикій, майже звірячій радості.

Довго Альоша не міг збудити Матроса. Натомлений незвичною працею на паровозі, він спав тепер як мертвий. Альоша давно вже приніс від грека рештки своїх харчів, випрохав у Хоми Петровича залізну мисочку і, наламавши в неї ковбаси, сидів перед тим скарбом в нетерпучім чеканні.

Сонце вже викотилось над дахом будинку і почало припікати замурзане Матросове обличчя, висмоктуючи з нього рясний піт.

Нарешті Альоша згубив терпець. Він поклав під ніс Матросові шматок ковбаси — від неї йшов неможливий дух часнику.

Матрос дихнув кілька разів тими дражливими пахощами, плямкнув губами і здивовано відкрив очі.

— Пху! Хто це смердить?

Альоша реготався, соваючи йому ковбасу. Султан, оскаливши рота, хекав, знеможений цим випробуванням його собачого терпіння. Затуманене пристрастю око стежило за ковбасою, немов приковане до неї невидимим ланцюгом. Матрос задоволено посміхнувся.

— Диви. Я, здається, добре спав.

— Ну да, трохи не до обіду, — засміявся Альоша. — Вставай, будемо снідати.

— Ковбаса? Давай хоч ковбасу.

Вони зареготались, переповнені радістю.

— А де це ти її дістав? — спитав Матрос.

— У грека.

— Що ж то за грек такий?

— Грек Валіаді. Нічого, хороший грек. Я його виліпив, а він каже, що це його батько. Дав фунт ковбаси й три фунти хліба.

— Обдурив.

— Я?

— Чудак! Він тебе обдурив. Ну, та наплювать. Тепер поїдемо, і вже годі. Ти вже в художественій.

Альоша не міг вірити. Ніколи ще він не був такий щасливий, як нині. Матросові слова звучали йому в серці. Він прокидався вночі, обмацував свого вірного друга, щоб переконатися, що це не сон, що це є насправді: Матрос

тут, це він прибув учора з далекого невідомого міста й привіз цю радість...

— А я думав, хто й зна, чи живий ти. Васька Глухий сказав, що тебе витягли з-під потяга. Саме як ти втік... Пувичка ще був у лікарні. Так зі мною тоді щось як зробилося — таке, що я й сам не знаю. Потім Пувичка прийшов з лікарні, так ми з ним побилися, і мене аж до божевільні одвезли. Там я перезимував, от комедія там!.. Брат, самий тобі божевільний!.. Та приставляють: той каже, що він — бог, а той — цар, а той — купець... Я спочатку боявся, а тоді вже й нічого. Потім глини дістав, ліпив там усякі штуки. Ну, якби мені хоч знаття, де ти пробувавш, то б хоч не так журився.

— Чого ж ти журився?

— Як шкода...

Альоша одвернувся. На очах йому блиснули сльози.

— Брось, дурак, — тихо сказав Матрос. — Що ж ти думаєш, що я не журився? — І Матрос теж одвернувся й засопів носом.

— Так, значить, Пувичка викачався? — спитав він згодом.

— Викачався, тільки він ніколи цього не простить. Він утік, а хлопців десь розташували. Так я оце хотів почувати на базарі, як вийшов з лікарні: лізу туди з Чорним, а там, чую, Пувичка...

— Ну? Невже Пувичка?

— Я назад. Вискочив — і ходу з Чорним.

— З яким Чорним?

Собака підвів голову. Він уже з'їв свій шматок і тепер здивувався, навіщо його кличуть знову.

— Чорний? А ось.

— Так це ж Султан! Мій Султан. Як мене були приділили в будинок, він десь пропав, аж оце на вокзалі мене знайшов...

Тоді Альоша розповів, як він зустрів Чорного на вулиці біля будинку, як він приходив туди щодня смутний і голодний. Там він давав йому шкуринок, а потім Чорний десь знову пропав, потім знову зустрілись.

Цей старий бродяга умів цінувати дружбу...

— А в мене він був щось років із шість, — сказав Матрос. — Ще до революції.

Собака ніяково моргав оком, добре розуміючи, що розмова йде саме про нього.

— Отож він учора подався шукати собі десь на вечерю... Жду, жду, а його немає. Коли дивлюся... біжить. Підбіг, гавкає, лащить... Коли дивлюся — ти. От! Ну, як це воно? — Альоша знову захвилювався і відчув, що до горла підступає щось некуче й вогке. Матрос помітив це і поспішив перебити:

— Значить, Альошко, збираємось. Сьогодні, а хоч завтра і їдемо.

— А як же ми поїдемо?

— На так і поїдемо. В ящику.

— А Чорний?

— Да, Чорний. То що? І він в ящику.

— А як же це?

— Та вже там побачиш. Ех, якби це хоч трохи грошей. Приїхали б і зразу піджаки. А то у комітет неприємно йти. Ну, де б його взяти? А продать нема чого?

Обидва засміялися. Що б то вони могли продати?

— Якби тут побути з два тижні та щоб налізити на продаж попів абощо. Тільки ж не можна. Треба їхать, а то ще того Харитона потім не знайдеш. А що ти ліпив у лікарні?

— Там отакі дві здорові штуки, одна, знаєш, що ото на бульварі гадюки лазять по людях. Ота, і потім другого чорта я зліпив. От саганий! Там був один Роман, так він намалював, а я тоді зліпив. Тільки ж і не чорт ніби. Грає на дудку, сам із бородою, дві пари крил, а на голові така шапка рогата, як наче старий корч. Потім ще маленькі штучки. Лікар усе поховав потім. От книг у нього!.. А лістрічеська машина...

Приятелі ще довго розповідали один одному за своє життя і мріяли про майбутнє, забувши за все на світі. Але Матрос іноді зсовував брови і починав неспокійно длубати ще вогку глину Альошиного житла.

— Чого ти, Матросе? — спитав Альоша.

— Та за гроші... Без піджаків, помінаєш, невдобно йти... Ну, де його взять?

Цього вже Альоша не знав.

— Слухай, — сказав Матрос, приховуючи щось на думці. — Це та лікарня, що на Слободі? Ота в саду? От мені цікаво подивитись. А й лікаря можна побачити? Чи не пускають?

— Навіщо тобі?

— Хіба що? Не маю права?

— А скажи нащо?

Матрос вагався. Він побоювався, що його непрактичний друг зіпсує йому план. А від цього плану, коли його вдасться виконати, залежить, може, їхнє майбутнє. Інакше доведеться залишитися в своїй «робі», чого так гостро не хотів тепер Матрос.

— Я б тобі сказав, якби ти був розумний...

— Тоді скажи. Ти вже, мабуть, щось надумав?

— Нехай оддасть ті твої штучки. Їх можна буде продати.

— Які штучки?

— Ну, той... дохтор. Що ж він зафармазонив? Хай оддасть і все. Він їх робив? Значить, нічого замикає у шахву, що не твоє.

— Матросе! — скрикнув Альоша. — Ти мене вбий, а я не піду. Хай вони згорять.

— Не підеш?

— Не піду.

— И-и, мамалига. Не треба! Я й не прося. Обійдемося без тебе.

Він устав і, не сказавши більше ні слова, швидко пішов із двору. На воротах затримався і кинув:

— Підожди мене тут. — Потому переступив хвіртку і зник.

Альоша чекав його добрих дві години, що здалися йому довгими, ніж ціла їхня розлука.

Він проклинав себе за те, що не пішов разом із Матросом. Тепер він навіть не знає, куди той подався. Було б краще йому самому послухатися Матроса, піти до лікаря й випросити ті штучки, ніж тепер він кинувся невідомо й куди — мабуть, добувати грошей. Та й хіба ж за них можна було щось уторгувати? От біда! Він же не знав, що таке вийде...

Доки ж його ждати?

Давно вже звернуло за обід, а Матрос не приходив.

Нарешті Альоша зовсім загубив спокій. Щось ніби кликало його на вулицю. Він відчув потребу вибігти з двору, наче назустріч якійсь немивучій біді.

Одного разу, ще там, в економії — він ледве пам'ятає це, — йому захотілося бігти до села, що стояло під горою за панським двором. Щось ніби підкинуло його. Він біг і з жахом відчував, як шалено стукало в грудях, як на голові підіймалося волосся. Добігши до першої хати, він побачив, як троє солдатів тягли якогось чоловіка й били його рушницями. Чоловік пручався в їхніх руках. І в одну

мить, двигнувши ногою одного солдата, вдарив другого навдліг кулаком і кинувся тікати. Тоді вдарений приклав до плеча рушницю і, крикнувши «стой», випалив. Чоловік зарив головою об дорогу, заливаючи її кров'ю.

Юрба стовпилась поодаль, і, похнюпившись, хрестилася, й бликала очима на солдатів. Потому (все це наче ввісні) прибігла його мати, бліда й розтерзана, і кинулась на солдатів з прокляттями. Вона хотіла їм повидирати очі, взивала їх скаженими собаками, билась об дорогу над труном чоловіка. Розлютований солдат штовхнув її чоботом під серце. Далі він нічого не пам'ятає. Здається, тоді вперше з ним сталося щось подібне до того, що було в будинку. Вільше він не бачив своєї матері. Її поховали... Хто був той чоловік, він не знав, але, побачивши його вперше на житті, не забуде до смерті. Конаючи, він глянув на Альошу широкими очима, і в них йому блиснув останній вогонь. Це було так давно, на ранішній зорі дитинства, що тільки тепер, коли знов захотілося бігти невідомо куди, Альоші пригадалося те забуте почуття.

Він схопився з землі. Кинувся стрімголов за ворота.

Зупинившись на мить, коротку, як сама тривога, він раптом повернув ліворуч і подався довгою вулицею.

Біг він не пам'ятає скільки. І ось перед зеленими воротами району він раптом зупинився. Від того, що він побачив, йому стислося й захололо серце: міліціонер вів Матроса, міцно тримаючи його за плечі, а збоку скакав Пувичка.

— Ведіть його, ведіть! А що, попався, вбивця!.. Будеш ножем різати? Тоді не вловили, то тепер узнаєш.

Перед ними прочинилася тяжка хвіртка з маленьким загратованим віконцем.

— Стійте! — хотів скрикнути Альоша.

Але крик той застряв у горлі. Він кинувся за ними. Та в ту хвилину хвіртка за Матросом зачинилася, а Пувичка в'юном вислизнув поміж вартових і подався в завулок. Другий міліціонер, що стояв біля воріт, посміхнувся, похитав головою. Тоді Альоша підбіг до хвіртки і вдарив у неї кулаками.

— Пустіть! Пустіть до Матроса! Пустіть! Я свідок. Вартовий одвів його рукою і посварився на нього.

— Ану, забирайся звідси.

— Пустіть! Дядьку! Пустіть! Матрос не винний, — знову рвонувся Альоша.

— Та ти мені що? Будеш тут крик підіймати? — незадоволено вже сказав вартовий. Він стукнув у хвіртку, відчинив її і попхнув Альошу через поріг.

— Візьміть його до старшого!

Цього тільки й жадалось Альоші.

В першій же кімнаті він побачив Матроса.

— Альошко?! — шепнув Матрос.— Пувичка, дрян, засипав... А я вже й гроші маю...

— Де ти взяв?

— Ц-ц.

— Що ж тепер буде?

— Не знаю...

Міліціонер, що сидів за столом, повернувся до них. Це був товстий і веселий чоловік. Пасок на ньому ледве сховався, та й то не на животі, а під животом. Він примружив маленькі веселі очі, що сіріли десь за м'якими могилками, і став розглядати хлопців.

— Отряхи! Щось уже наброїли?

— А де старший? — спитав той, що привів Матроса.— Наброїли... Цей герой шпортнув ось цього ножем.

Альоша і Матрос глянули один на одного.

— Коли? — не витримав Альоша.

Міліціонер раптом обернувся до нього. Він не чекав нічого подібного.

— Ти ж сам...— і зупинився.— Що за чорт? Це ж ти казав?

— Що казав? То Пувичка.

Матрос сіпнув його за штани.

— А ти звідки взявся? — сердито крикнув міліціонер.— Де той, другий? Той хуліган десь там,— поясиив він тому, що сидів за столом, і хутко вийшов із кімнати.

Хлопці мовчали. Той, що сидів за столом, ще раз їх оглянув і весело засміявся.

— Ох же й отряхи! Та хто ж кого шпортнув? Тебе? — спитав він Альошу.

— Мене? Матрос? — Альоша мимоволі й сам посміхнувся, хоч йому було зовсім не весело.— Матрос мене ніколи не зобидить. Ми з ним на роботу їдемо.

— На роботу? От так робочі!

— А що ж,— презирливо сказав Матрос.— Канешно, на роботу. А що той вуркаган на мене капає, так я скажу по правді: щастя його, що я в'їжджаю.

Увійшов міліціонер і розвів руками.

— Немає. Бігло ж чортеня, уже на хвіртці було... І десь зникло... Куди їх, цих героїв?

Товстий подивився на хлопців, подумав і сказав:

— Та хто його знає. Замкни в ту камеру, поки старший. Ну, хлопці, потрудіться. Робочі... Х-х-х-хо-хо!..

Коли вони залишились у кімнаті, де вже сиділо кілька чоловік в густих хмарах диму, Альоша схопив Матроса за груди і затремтів від плачу, що проривався йому крізь скупі слова:

— Пропало? Не поїдемо? Все тепер пропало...

Матрос сам почував себе не дуже добре. Проте він заспокоював Альошу:

— Чудак! Чого ти сомніваєш? От ще... тряпка!

А що далі, то й Матрос не міг того сказати. Тихо сиділи, притиснувшись один до одного. В коридорі гупали чийсь чоботи. Було тоскно. Болюче стискалося серце. Поволі стало смеркати. Хтось вилаявся і спробував почати якоїсь пісні.

Мабуть, старшого не було цілий час. У кімнаті блиснула електрика. Люди, що там сиділи, почали якусь жваву розмову, та ні Матрос, ні Альоша до неї не встрявали. Вони думали про свої плани, що їх так несподівано порушив Пувичка.

Так їх застукала ніч. У коридорі стихли кроки. Тільки глухе дрижання стін нагадувало, що місто за ними кипить нічним життям. У камері почали вкладатися спати.

Тільки Матрос цілу ніч не стуляв очей. Альоша знемігся — його побороло це нагле безглузде лихо, і він дрімав, зігнувшись у кутку. Матрос дивився на нього з новим, незнайомим досі почуттям. «Спить,— думалось йому.— Ех, тряпка. Ради нього засипався, а воно, лахудра, ні к чорту. Вже й злякався. А що б ти робив без мене? Зі мною то все одно не пропадеш, а от без мене?.. Коли б тільки вирватись, побачиш, що значить Матрос. Ти ще тільки рився в кізяках, а я вже хліб заробляв, казани чистив...» Він відчував свою зверхність над приятелем, і це сповнювало його новою силою, гордою, незламною, а разом і любов'ю до Альоші.

...Ранком, лиш тільки забринів день, хлопці вже сиділи, разом поглядаючи тривожними очима на двері.

Години тяглися неможливо довго. Здавалося, що пройшло вже найменше, як три дні. І ніхто не приходить, ніхто не кличе їх на розправу. Їм принесли їсти. Вони й не

торкнулися до хліба. Тільки Матрос похмуро набив ним свої кишені.

День проходив...

— Пропали... пропали... — шепотів Альоша. — Дивися, їх кличуть, а нас ні.

— Мовчи, хіба їх кличуть на волю?

— А куди ж?

— У допру *, — кинув Матрос.

Після того знову мовчали майже до вечора.

Та ось заgrimіла щеколда. Товстий стояв на дверях, дожовував якийсь смачний шматок і шукав когось своїми веселими очима.

— Де ви тут, робочі? Х-х-хо-хо! Виспались? Ану-ка, потрудіться вийти.

Хлопці схопилися обидва разом і кинулися до дверей.

— Сюди потрудіться.

Вони ввійшли в ту саму кімнату, де були вчора. За столом сидів тепер той «старший».

— Ось вони, герої труда! — зареготав товстий. — Кракота!.. Прямо, кажуть, ідемо на роботу.

Матрос поважно сказав:

— У натурі. Вже й у комітеті почти що договорився. А він у школу.

Старший кинув на них один пронизливий погляд, непомітно всміхнувся в підборіддя.

— Нащо ви їх привели? — тихо спитав він товстого.

— Та це не я. Це — Гаврилук. Донощик утік, а з цими що робити?

— Виведіть їх за ворота... Ану, хлопці, щоб і духу вашого тут не було. Фіть! Мороки не мали...

Хлопці разом, не встигши сказати й слова, з копита рвонулися до дверей. Товстий зареготався їм услід.

Вони прибігли на Уютну, щоб гукнути Чорного і попрощатися з Хомою Петровичем. Хома Петрович подивився на Альошу, покректав, запалив свою люльку. Глянув на Матроса. Щетина йому настобурчилася, брови зсунулись гострими куциками, він одвернувся.

— Везеш, то вези, та гляди хлопця. Сам бандит добрий, та ще й його тягнеш.

Хлопці стояли, понуривши очі в землю. Потім Матрос покрутив головою і кинув до Хоми Петровича:

* Тобто бунр (будинок примусової праці).

— Чого ви так? А може, я з рожденія пролетарій.

— Та вже ж...

— От вам і та вже ж... Так що нема чого й агітувать. Спасіба за квартиру і збирайсь, Альошко.

— А... де ж це Чорний? — спитав Альоша. — Чорний! Ня!

Але Чорного не було. Хлопці не могли його догукатися. Хома Петрович довго мовчав, та, бачачи, що хлопці готові й три дні його шукати по місту, відкрив їм сумну пропажу.

— Спіймали Чорного... Добігався,— вимовив він.— На цей раз не вирвався.

...Наче хто ножем провів Альоші по серцю. Він зблід і з жахом подивився на Матроса. Те, чого він давно боявся, сталося тепер, коли все готове, щоб їхати.

Матрос заскреготів зубами.

— Пропає! От чортові гицелі,— вилаявся і плюнув просто перед себе, ніби в вічі тим гицелям, а разом і в вічі своїй минувшині...

Товарний потяг ішов задумано, повагом, залишаючи позаду себе зелені вогні. Роздоріжжя гриміли під колесами — відходили в безвість. А на платформі з пресованим сіном, зарившись між тугими пакунками, лежали Матрос і Альоша. Зігріті власним диханням, вони дивились на зорі, що не зникали з своїх високих чат, скільки не біг потяг.

Зорі кликали їх, намагнічували їм серця.

— Везу, вез-у-у-у! — гукав потяг.

— А на пінджаки таки маємо,— гордо промовив Матрос.— На, подивися.

Він вийняв з глибокої кишені білясту асигнацію і передав Альоші.

— Скільки ж це? — спитав Альоша, сумний від спогадів про Чорного.

— Десятка,— спокійно відповів Матрос.— Лікар не схотів віддати тих чортів, що ти наліпив. Значить, кажу, платить десятку, не менш, нам треба на пінджаки. Заплатив.

Матрос замовк.

Потяг проходив глухий півстанок.

Сяйво одинокого ліхтаря упало на Альошине обличчя. На ньому горіло двоє великих зеленкуватих очей, неймовірно розкритих. Здавалося, що вони дивляться в майбуття.

— Коли ми будемо там? — тихо спитав Альоша.
Матрос відповів радісно, твердо:
— Завтра.

Харків, 1927.

ДИТИНСТВО ГАВРИІЛА КИРИЧЕНКА

ЗАВОД

Я вмів зневажати скрутне становище і нехтувати небезпеку. Ще тоді, в благословенні дні мого дитинства, я не вірив зозулі, ніби скільки вона тобі накує, стільки років і проживеш. Геройство — ось за що я тільки міг полюбити людину. Давні чумацькі традиції моїх дідів, що ходили у Крим по сіль, на Дін по рибу і в Знам'янські ліси по дубчаки на ярма та на розвори до своїх возів, — які вони милі й смішні! Перший, хто навчив мене дивитись на ці традиції звисока й заперечувати їх кожним кроком свого життя, це були мій батько.

«Живи не так, як жили батьки, а так, як велять тобі розум і серце».

Це було їхнім першим «вірую», хоч ніколи й ніде вони його не висловлювали. Вони тільки все життя повторювали матері, коли вона гризла їм голову за пияцтво:

— Прокопівно! Мила моя, ти дурна. Тобі ще треба сто років учитися, й тоді ти не будеш така розумна, як я.

Я зрозумів, звідки йшло їхнє «вірую». Воно зростало разом із темним риком мужичих кишок, із хрускотом їхніх кісток. Я зрозумів це тільки тепер. Тоді ж я приймав не розумом, а серцем батькову пісню, єдину, яку вони уміли співати, і то лише в дні натхненного й трагічного пияцтва:

Врем'я летється так, як речка,
Чоловік горить, як свечка...
Вітер дунув — он погас,
От і слава вся про нас...

Так співали батько в дні трагічного пияцтва, коли в їхніх очах під кудлатими бровами спалахував страшний смуток. Тоді я читав у цих жахливих словах: «Ти п'єш, чоловіче, себе пропиваш! Гляди ж, по твоїй спині про-

йдуть ненажерливі сусіди, ти здохнеш у злиднях, і слави по тобі не лишиться. Хіба для того ти покинув ходити по наймах і сів на свій кущий шматочок землі?..»

Аж ось гримить об стіл важкий і чорний кулак. Батько підводять голову:

— Пр-рокопівно!

Мені стає страшно. Я забиваюсь у куток, але я певен тепер, що нізачо не буде так: «огонь погас» і все... Ні! Я не знаю, що буде, але він не погасне. Мені пливуть перед очима червоні, як жар, папірці, що позавчора вночі приносив Іван Бондар. Батько невідомо куди їх позапро-торювали, я ні одного не міг знайти й показати хлопцям, але я бачив, як Бондар виймав їх із-за пазухи. Я чув навіть, як перед світом приходили Яворенки й бубоніли про щось із батьком. Я тільки не міг дізнатися, про віщо вони бубоніли. Але я знаю, що батько ходили із ними в сарай, а ввечері вони їздили верхи кудись на Животовське чи на Варунове.

Чую гіркі, в'їдливі слова:

— У тебе ж діти, розорителю ти, катюго мій...

Мати схилилась біля дверей. Гіркі слова з плачем і до-корами падають, як дощ за кривим і темним вікном.

— Пр-рокопівно! — знову гримить об стіл важкий кулак.

Я здригаюся... Гасне кволе світло... І десь у мороці пли-ве моя страшна любов до батька, до геройського батька...

* * *

Скоро я починаю дещо розуміти. Батько в компанії з Бондарем, з Явдокимом Сіроштаном і з двома братами Яворенками. Мало не щоночі хтось приходить до нас, і я чую їхні притишені розмови. Вони згадують часто Варува Секрета й другого пана — Животовського, говорять про землю, про оренду, яку хтось там захопив, а іншим от немає ні крихти. Мене це мало обходить; мене цікавить тільки, чому вони так пізно збираються і куди вони потім ідуть. Також хотів би я знати, де вони беруть ті білі й червоні папірці, які я бачив у них уже не один раз.

Тим часом одна подія в нашому житті, що трапилась за кілька днів потому, як батько їздили кудись верхи, заступає від мене все, мов хмара. У нас пропала коняка. Вона була жеребна, і її не можна було гнати так швидко... Це була єдина коняка, більше в нас не було. Мати довго й гірко плакали. А батько тоді страшно запили і співали

своєї улюбленої пісні. Саме тоді до батька прийшли його товариші. Він, хитаючись, вийшов із-за стола, привітав їх і посадив на лаву.

— Друззя! — сказав до них батько. — Ви знаєте Романа Кириченка?

Ті подивились на нього й перезирнулися між собою.

— Та звісно. Ми тебе знаємо.

— Чорт на що хитрий, ну я хитріший...

На цих словах батько вийшли із хати, а за хвилину повернулися і вийняли з-під поли пляшку. Мовчки налили вони кожному, і, коли всі спробували й знову подивились на них, вони нагнулися і вимовили:

— Ми з Валантирем! Самі! Свій завод...

Тоді батькові товариші глянули на нього злякано, обступили його й почали говорити пошенки, озираючись навколо, ніби їх справді хтось міг почути. Але вони не могли переконати мого батька, щоб він розвалив свій «завод».

— Розвалити? Та хай ще казна спробує дійти такого градусу... Шутки сказати!

— А як хто викаже?..

— Хе-е-е... — Батько хитро засміялися. — Хай краще викажуть і знайдуть завод, ніж...

Що саме ще могли виказати й знайти, я не міг розібрати. Але всі притихли, ніби до певної міри погоджувалися з батьком.

Все це захопило мене до останньої міри.

Це був веселий час. Я щось знав і нікому з хлопців не казав ні слова. Але ось одного разу вони самі приносять мені страшну новину. Була вже пізня осінь. Давно повибирали геть усе на городах. Земля чорніла спустошена, обгризена й витоптана. Я ходив по грядках, марно жадаючи знайти хоч будь-яку городину. І ось я чую голос:

— Ей, а ти й не знаєш...

На греблі стоїть Ладька, він захекався, махає мені рукавом драної материнної кофти, в яку він убрався, й гукає:

— Ходім швидше на сіроштанівщину...

Я стою байдуже. Чого мені на сіроштанівщину? Хай краще Ладька йде сюди, я йому дещо розкажу. Але він кричить, аж захлинається:

— Ходім, дурний... Там Явдокима Сіроштана зарівав сусіда... за поле... Не давав поля...

Ці слова падають на мене разом із вітром, що гне верхів'я дерев і мене на чорній землі суху огудину, курай і

порох. Що він бреше, цей Ладька? І бреше... Позавчора в нас був Явдоким Сіроштан і про щось радився з батьком.

— Та хто ж зарівав?

— Колодочка! Так кишки й випустив...

Ладька розмахує руками, підшмаркує й витирає носа довгим рукавом, з якого стирчить обстрьопана вата.

— Чого ж ти стоїш? — кричить він. — Треба швидше бігти...

Він повертається й летить греблею, перекинувши ногу через довгий дрючок. Хвилинку я вагався, але в другу хвилину я вже наганяю його коло спуску, й ми біжимо з ним разом. Він похапцем, ковтаючи слова й вицокуючи зубами, інформує мене про обставини сьогоднішньої страшної події.

— Додому прибїг і кишки в руках... Та й помер уже...

Ми надивилися того дня на всяке диво. Явдоким Сіроштан лежав, як ми прибїгли, під хатою мертвий. Руками він і справді притримував жмут кишок, що випали йому на свиту. Кажуть, що сусіда зарівав його саме після обід. Хто його зна, але ми з Ладькою бачили кілька справжніх kwasолин, що разом із кров'ю прилипли було до його одяжі. Навколо густим муром стояв народ, і всі мовчали, — коли-не-коли хто скаже слово, й знов мовчать. Кажуть, за стражниками послали.

— Добився землі... — пробубонів чийсь низький і загрозливий голос.

На вечір прибули стражники і врядник і чисто геть усе списували. Але що найдивніше було для мене: вони витрусили у Сіроштана ті папірці, яких я не міг здобути ні в який спосіб...

* * *

Скаженої зимової ночі, коли шибки тріщать від морозу і в комині свистить хуга, ми сидимо на лежанці — я, Гриць і мати. Крім нас, у хаті ще двоє ягнят. Вони цілий час бекають і стрибають по золотій соломі, що нею потрушено долівку. У нас є дві овечки. Обидві вони привели ягнят, і це вся наша худоба. В хаті, під самою стелею, на кривому дроті блимає лампа з погнутих жерстяним кругом і з надбитим до половини склом.

Ми допіру з'їли трохи печеної картоплі, і зараз я віддаю шкаралупу ягням і вчу їх битись на «баран-баран»

дуц». Одного я вже добре навчив. Він б'є мене в лоба дужче, ніж я його.

— Цього доведеться продати,— показують мама на мого баранчика.— Може, хто купить на смушок. Хоч би карбованця дали.

Я чую, як серце мені кам'яніє від цієї думки. Баранець гризе мене за пальці. Я нічого не помічаю.

— Я не дам продати! — кажу я згодом.

Мама сумно посміхаються на мої слова.

— Треба, Гаврилку. До батька треба йти. Щоб він уже не діждав, катюга нещасливий. Розорителю! Бог би тебе покинув, як ти мене кинув з дітьми.— Сльози, як дощ, падають їм на лице. Мама не можуть далі говорити.

Гриць довго сопе і дивиться на мене спідлоба. Потім говорить до мами:

— Хіба вони винні, що в тюрмі?

— А хто ж, я винна? Якби не мудрував, не вигадував штук, робив, як люди роблять, то й не сидів би.

Хто міг тоді довести мамі, що вони даремно ремствують на батька?

Я тільки сидів, зціпивши зуби.

І ось ізнову ми слухаємо гірке оповідання про батькові штуки. Розповідають мама, але не доказують. Та ми й самі з Грицем дещо розуміємо. На нашу думку, то був веселий час, коли батько зробили були вдвох з Валаптирем «завод» і почали гнати горілку. Часом вони бували п'яні, а мати завжди в сльозах і тривозі. Дим із залізної кабиці підіймався над дахом нашого сарая і линув у небо. Першим, хто згорів від цієї проклятої кабиці, був Гриць. Він хотів підкинути в неї дров, і в цей час йому спалахнула сорочка. Він вибіг на двір і, доки добіг до хати, вітер роздмухав його в кричущий сніг вогню. Врятували. Вилікували так, що в нього правий бік став, як той бубон,— гладенький та білий. Весною, крім того, він упустив на себе борону й пробив собі цей бік гострим зубком. Тепер на ньому невеличка чорна пляма.

Пригода з Грицем була тільки початком. Вогонь, що в ньому він тоді скрутився, був ніби гаслом. Батько, звичайно, знехтували його. Як і раніше, вночі носили відрами воду з глибокої криниці до гнутих холодильників, а вдень накривали кожухом діжку з «затвором», що завжди стояла в хаті. Небезпека ходила за нашими спинами. «Годі, сміливий винахіднику!» — ніби готів батькові вогонь. «Буде тобі!» — неначе булькала рідина в казані і в холо-

дильниках. «Проти закону йдеш!» — кричав «завод» одвертим смородом. Та все на світі повинно дійти свого кінця.

За кілька день потому, як у мертвого Сіроштана витрусили з пазухи папірці, до нас теж прийшли начальники. Батька не було дома вже кілька день. Ніщо так гостро не стоїть у моїй пам'яті, як той безумний відчай, з яким мама вбігла в хату, помітивши стражників, коли ті ще тільки їхали греблею. Мама вихопила із скрині якусь важку річ. То був якийсь невеличкий ящик. Вони вибігли з ним на двір і десь блискавично його заховали. Потім знов повернулися до хати.

— А діжка! — скрикнули вони, як тільки переступили поріг.— Діжка ж...— Вони схопили за втори ту прокляту діжку, до половини налиту «затвором», і, напиваючись до останньої міри, покотили її косяка на двір. Мало не коло самого порога діжка перекинулася, заливши землю пінною рідиною, що й на землі продовжувала пухкати й вигравати. Тоді вони схопили мірку з понелом і присипали калюжу.

Начальники увійшли на подвір'я.

— Іздесь живьоть Роман Кириченко? — запитав стражник.— Пущай вийде із хати.

— Нема його,— прошепотіли мама чужими, синіми губами.

— Тода почньом.

Вони обдивилися кожен куточок подвір'я; перерили сараї, ввійшли до хати, списали все, що було в ній, і наткнувшись на другу діжку, що залишилася в хаті, подивилися один на одного.

— Маляс,— сказали мама.

Начальники заглянули в діжку. То був таки маляс,— головна речовина в батьковій промисловості.

— Для чого?

Ну, для чого? Мама відповіли, що маляс цей — для скотини.

— Для скотини? А скільки ж у вас тієї скотини? — Вони весело між собою пересміхнулися.

Мама нічого їм не відповідали.

— Понімаємо,— сказали начальники. Вони склали протокола, запечатали діжку і вийшли на двір.

І тут підстерігало нас найстрашніше лихо. Стражник по-молодецькому ступив з високого порога на попіл, та раптом підсковзнувся і навзник, як хмара, повалився в ка-

люжу. Вона бризнула з-під нього так, що не тільки мати здригнули, а й вся земля задриготіла, ніби сам господь вдарив у неї гнівним чоботом.

Начальник важко й загрозово кречнув. Лежав він на землі стільки, що мав час убрати в себе трохи не всю калюжу й надихатись її солодовими пахощами.

Лиша година! Його падіння було падінням мого батька.

Увечері, як вони повернулися з города, їх арештували, не давши переступити порога.

Хуга заходиться в комині плачем і сміхом. Десь від морозу лопається крига, ніби трахає короткий і соковитий грім. І знову тихо, урочисто. Страшно. Я дивлюсь на маму, що вже не плачуть, тільки похитують головою і намагаються стримати якусь чудну, ніби горду, задоволену посмішку. Я догадуюсь: вони думають про суд. Мені також розгоряються щоки, навіть вуха починають палати вогнем якоїсь жертвної відданості. Я підморгну Гривцеві й, ледве стримуючи радість, запитую маму:

— А на суді? Що ж тоді тато сказали?

— На суді? Хай йому буде так легко сидіти, як мені було його легко слухати...— Але очі їм блищать уже зовсім не від сліз. І надаремно вони намагаються стиснути губи, що підскакують їм від сміху.

— Питає в нього захитник: «Мабуть,— каже,— ви робили дуже слабу горілку?» А він, розоритель, повертається до суду, насуває свої дурні брови й відказує йому: «Зачім слабу? То ви не пробували, господин захитник. Вже як я зроблю, то не буде слаба». Прокурор так і скипів. «Що ж ти,— питає,— може, скажеш, кріпшу за казньонну робив?»

— А тато?— ледве вимовляємо ми від трепету.

— «Ну да, кріпшу,— каже,— господин прокурор». Отак катюга... «В мене,— каже,— як на десять градусів не кріпша була за казньонну, то й не горілка... Головна сила — в малясі».

Тут я зскакую з лежанки. Я не можу сидіти. Що б я зробив? Що б я сказав?

— От! — кричу я і починаю від щастя битися з обома баранчиками, аж лоб мені пухне. Бо я не маю таких слів, щоб висловити ними своє захоплення. Я можу зараз тільки битися.

І я б'юся, ніби не з баранами, а з справжніми прокурорами.

— Ось тобі градус! Стук! Стук!..

Вночі мені снився «завод», діжка з малясом і начальник, що танцював у калюжі. Ранком я почув тривогу. Неділя — тихий сонячний день. Хуги немов і не було. А мені журба не дає спокою. Я обійшов подвір'я, зайшов у клуню. Порожньо, сумно. Крізь драну покрівлю намело снігу. Він лежить у кутку, мов купа срібних висівок. Можна б побігти, скликати хлонців і показати, який ловкий сніг у нашій клуні. Я певен, що в їхніх клунях немає нічого подібного. Та якась нехить, байдужість обгортає мене. Я іду звідси до сарая. Дірка середніх дверей також заметена снігом, але видно в глибині розвалену кабицю. Я пробіраюсь туди і довго стою над нею, мов археолог над древніми розкопками. В пальці мені заходять зашпори, ніс немов хто ріже гострим ножем, але я не звертаю уваги, бо в серці мені розцвітає справжнє велике полум'я. З лівого чобота вилізла устілка — цей чобіт у мене справді поганий. Але правий! Він — як залізо! До нього так пристає колодочка від мого дерев'яного конька, а мотузки на ньому так добре тримаються, що мене ніхто не може перегнати.

Бажання, міцне, як мороз, охоплює мене всього. Я підіймаю лампачину — під нею мій коник. Ні Гриць, ніхто, ні сам прокурор тут його не знайшов би.

На левадах зараз лід потрушено сніжком! Ще рано, й нічия нога там не ступала. Він, певне, лежить, як скатертину. Пролетіти від плеса до греблі, назад, поміж лозою, понад хвосами*, прорізати рівні лінії, обмерезити всі береги, щоб крига тьохкала під ногою, мов соловей! Ударивши лівим чоботом — раз, два, — летіти! Летіти на одній правій нозі, гордо піднявши ліву — назад чи вперед... Що є на світі кращого?

Хвилина — й мене вже немає на подвір'ї. Тільки чую позад себе Гриців голос. Шкода! Він хоче, щоб я повернувся й віддав йому чоботи. Босий, він біжить за мною аж до криниці, та я знаю, що все ж одно не дожене, хоч я і в чоботях. Та й з якої речі? Як він учора гуляв цілий день у чоботях, а я сидів у хаті, то те нічого?

— Вертайся! — кричу йому по-братерському. — Дурний! Можна простудитися. — А сам тим часом уже стою на льоду, коник уже під чоботом — тільки прив'язати. Мо-

* Хвосами, чи фосами, на Кіровоградщині називають маленьку річку, майже рівчак, серед левади.

тузки вривуються в ногу. Так і треба! Я ламаю вербову гіллячку, роблю цурку й закручую їх ще дужче, аж доки нога зовсім дерев'яніє і ніби прикипає до коника разом із чоботом.

А лід же, лід який!

Я різонув залізком перед самим Грицевим носом...

— Тепер доганяй!..

Якщо ви знаєте, що значить сніжок під ногу, то ви уявите собі, як я летів. Іншого разу лід буває дуже ковзкий. Тоді ліва підощва, замість обпертися й штовхнути тебе вперед, сама плазує по льоду. То вже не їзда. Будь ви хоч і сам прокурор, а добре наб'єте лоба. Але цього разу лід був такий, про який можна тільки мріяти. В житті не часто випадає людині переживати щось подібне, як на такому льоду. До того ж коньок мій був «на підрезах». Це значить, що залізко в нього не просто гладеньке й тупе, мов той підісок, а що воно посередині має гостру борозенку, і через те він уже не схибить, не слизне вбік — він летить просто, як стріла. Крига під ним аж ойкає, сичить і тьохкає, ніби їй щемить, ніби хто лоскоче її. А ви, коли вмісте по-справжньому радіти, ви відчуваєте, що від коника вам іде радісне тремтіння в кістки, ніби хто притиснув до вас великого гучного камертона, і він наповнює ваше тіло внутрішнім глибоким трепетом.

Вітер уже свистить мені в вуха. Огонь обсипає обличчя. Я давно розкидав поли, мені й так жарко, аж чуб мокрий. Лоза дзвенить, з верболозу падає сніг, коли я вриваюся в найтісніші куточки і на маленьких латочках льоду роблю викрутаси, яких ніхто, крім мене, не зробить. То я закручую бублик, то я плету батога, то раптом пишу вісьмірку або починаю гнути такі холодильники, що серце не витримує з реготу.

— Завод! — кричу я на цілий берег і рівно, плавко, як птиця, вилітаю з лози на рівне плесо.

Чому завод? Я й сам не знаю. Це струнке і гучне слово п'янить мене, мов пісня, мов золота струна, що бринить в морозяному повітрі.

— Завод! — гукаю ще раз, не маючи сили зупинитись. І чомусь здається мені, що батько мусять почути мій вільний голос, навіть побачити, які холодильники я загинаю. Я не уявляв, де той город, де та тюрма, де прокурори. І навіть батькового обличчя я вже не пам'ятав. Був тільки простір, дзвінкий та рівний лід і...

Ополонка! — раптом блискає перед моїми очима холодною темною плямою. Хтось уже рубав на громаки... * Руки б йому покорчило, якщо це Ладька... Хоч би не вскочити... Але для того, щоб звернути, я мушу вдарити хоч раз лівою ногою — обпертися, інакше коник нізащо не зверне, бо він же «на підрезах»... Та де там обпиратися, коли до ополонки тільки мить... Я напинаюсь назад, падаю на спину, але з розгону сунусь іще по льоду і, не знаю вже як, — пірнаю в ополонку.

— Ххххх! — тільки вирвалось із грудей, ніби хто стиснув їх так, що витиснув із мене раптом увесь дух, який тільки в мені був.

— Ххххх!

Мабуть, я був геть уіпрнзв, бо й шапка плавала на воді. Усіх дрібниць, правда, не запам'ятаєш. Але ж і холодна була вода до біса!

Насамперед я зрозумів, що додому не можна буде вертатись... Мати, безперечно, битимуть, а Гриць, так той сміятиметься і дражнитиме. Але я вже знаю, де можна висушитися. На цій думці я схопився руками за край ополонки, щоб якось та вилізти з неї. Але край був поколотий і відразу вломився. Я знову пірнув... Потім знову вхопився — за другий край. Тепер, думаю, не вломиться. Вінто й справді не вломився, але одежа так намокла, щоботи з водою стали такі важкі, що я ледве ворухив ногами. Пальці по льоду сковзаються, підборіддям я вперся в край ополонки, а видертись, як на сміх, — не можу...

Здається, я почав кричати «калавор», хоч ніхто мене, звичайно, не міг почути. Як би воно далі було, хто його знав. Мабуть, я таки видерся б і сам, та мені не дали хлопці. Вони саме налетіли сюди — теж на коньках.

— Диви! Гавря Кириченківський... — закричали вони саме тоді, коли мої пальці знову почали мене зраджувати і, мов граблі, посувались до краю ополонки.

Як мені не було гірко, я змушений був прийняти їхню допомогу. Витягнувши мене з ополонки, хлопці тут же й порадили:

— Знаєш що? Не бійся.

— А що? — спитав я, майже на очах обмерзаючи льодом. — Хіба я боюся?

— Їжджай у лазню! Там можна висохнути.

Вони гадають, що я не подумав про це!

* Шматки льоду для з'їжджання з гори.

Та я ще як тільки перший раз було упірнув, то вже була думка саме про лазню. А куди ж його більше підеш?

Лазня була зовсім близько. Я доїхав до неї за одну хвилину. Вона стояла коло самого берега, привітно чорніючи маленьким закуреним віконцем на рудій стіні. Я скочив до сіней. Зараз, тільки відчинити оці низенькі дверчата, позатикані ганчір'ям (щоб не виходила пара!), і теплий дух обдасть мене... Можна буде зовсім покидати одягу, розвішати її на жердині, що над кам'яною, а самому вилізти на полок... Там страшенно тепло. Може, ще й не всидиш... така іноді буває спека. І я з останньої сили відчинив двері. Але ніякий теплий дух не обдав мене. В лазні, як завжди, була густа півтемрява, в якій мені ще легше було помітити, що в задній стіні світить горляною велика кругла дірка. Словом, учора хтось наостанку одіткнув заткало, як усі, нарозкошувавшись у гарячій парі, пішли додому, вихекуючи надмірне тепло під свої кожухи. А може, то парубки затягли заткало десь ради сміху? Однаково! Через це тепер не можна було б сказати, що в лазні велика спека. Навпаки, одяга почала на мені тужавити з кожною хвилиною. Тоді я ризикнув на останній вихід. Я видерся на кам'янку. Адже там ще мусило було зберегтися тепло від учорашнього вечора. І я не помилився. Хвилин через п'ять, а може, через двадцять п'ять мені почало здаватися, що зуби в мене цокають не так шалено, і ніби сон, пухкий і теплий, починає обіймати мене.

Я почав марити. Це було прекрасно. Ні рук, ні грудей, ні чобіт я вже не почував. Голова стала палати, як великий казан, замуrowаний у кам'янку, під якою ніби готів огонь. Хлопці не помилилися. Тут таки найкраще можна висохнути...

Я став сміятися, так мені зробилось легко й весело. Потім почало здаватися, ніби я вже дома, бігають ягнята, і я граюся з моїм баранцем. Я уявляю з себе «завод», а він — прокурора. Я здорово даю йому лобом.

Та нашу чудову гру хтось перебиває. Хтось жалібно голосить наді мною, капає на мене воском із двох ясных заплаканих свічок. Я борсаюся і не даюся. Що це за новина! Мені треба висохнути. Як я можу інакше?

Але свідомість на хвилину повертається мені повною мірою. Я почуваву теплі руки, що тягнуть мене з кам'янки. Я чую, як з-під моїх чобіт падає каміння, і на мить я

застигаю. Це мама!.. Хто їм виказав, що я тут?.. Потім мене обкутують і несуть. Але куди й навіщо — я вже нічого не знаю.

* * *

Так пройшов кінець зими, поки я горів на лежанці, літаючи на казкових коньках, у казкових країнах — поміж життям і смертю.

І ось одного разу я знову бачу весняне сонце. Ластівки стрижуть його проміння своїми гострими крильцями. Сходить трава. Дерева розпускаються. Світ перед тобою великий, як безодня. Десять днів тому я вже встав. Мама дістають мені з скрині нові «безжові» штани й нову тоненьку сорочку. Шито їх на смерть, коли вже всі були втратили надію. Одначе я можу зносити їх і живий. Це навіть ще веселіше, бо хто з хлопців носив коли-небудь штани «на смерть»? Та нікому з них і не снилося. А от я такий, що зношу що завгодно. Я нічого не боюсь. Для мене це все одно, що й нічого. Однаково, як у цурки згулять. Пустяк.

Того ж дня за мої штани знали всі хлопці. Що й казати! Вони трохи не луснули від заздрощів. Тільки Ладька, як завжди, зробив вигляд, що йому байдуже.

— Ет, вони не крепкі, — сказав він.

Ну? Я хотів йому на місці пробити голову. Тільки що я після хвороби, не зовсім іще очумався. Тому я лише зціпив зуби і глибоко приховав образу.

— Не крепкі? Нехай... Побачимо, які в тебе зуби. Чи крепші за мої штани.

А він ще й додав, байдуже одвертаючись:

— Як наші дід померли, то їм також були пошили штани на смерть. А я й розірвав. Звісно, не крепкі, що ж я, не знаю?

Проте хлопці були на моему боці. Що не кажи, а їм не доводилось носити «на смерть» навіть поганого гудзика, не те що там штанів чи сорочки. Отже, кілька днів я мав право пишатися й розповідати їм, як ото ловко буває хворіти.

А за тиждень нове щастя привалило до мене. Мама сказали, що ми йдемо з ними в город — до батька. Що вже Гриць лютував! Але він був старший і через те мусив залишитися дома стерегти хату.

Я вже не пам'ятав нічого. Дні мені стали такі довгі, що я мало не вмер з нудьги. П'ятдесят, дев'яносто раз я допитував маму, коли ж нарешті? Що терпець уривався, а що й обновики ж мої щодня зношувались.

Та нарешті той день настав. Ми взяли хліба і ще якихось гостинців батькові. Мама склала все в торбу й наділи її на свої плечі, обливаючись слізьми від гіркої образи. Я запевняв, що сам донесу торбу, що я б і дві такі доніс. Що там тієї торби! Але вони не дали мені, ще й мене самого взяли за руку, наче я був малий. Я, звичайно, скипів. Та мені так було їх шкода, що я, ковтаючи слюзи, покірно пішов поруч. Туман застилав мені очі, як ми проходили селом.

І тільки в степу, як вийшли на «телеграфну» дорогу, я зітхнув з полегкістю й почав розмовляти.

Промину дорогу, не хочу й згадувати. Бо я таки підбився був, і, на мій сором, мамі доводилось нести не тільки торбу, а часом підносити й мене. Чи то ще хвороба не вийшла з мене, чи я не знаю. Але я не додибав... Якби нас потім не підвіз чоловік за дев'ять копійок уже перед самим городом, то й ночували б у стелу. Та чоловік був добрий. Він їхав на ярмарок і підхопив нас, а потім ще й дозволив нам переночувати під його возом.

Вечоріло, як ми в'їздили в город. Я ніколи не бачив стільки підвід. Дорога повз фортецю захрясла ними, ніби чорними запорошеними жуками. Курява підіймалась така, що крізь неї ледве можна було пробитись. За цими хмарами десь хряпали підкови, десь підіймався гуркіт, гомін, дзвони, чудне клетотіння. А де — я не міг зрозуміти. Коні зійшли на брук, і наш хургон почав так підсакувати й торохтіти, що я вже не чув власного голосу, хоч я, здається, добре кричав. Та й як було не кричати? Відразу передо мною заблищали багряним вечірнім блиском такі хати під «залезом», такі вікна, хрести на церквах, чашечки на «телеграфіях», стовпи, мури, шибки, лісні склади, пляшкі з червоним квасом, рундуки, звоцики, баришні — білі, як дим, стражники з сюрчками, пани, коні, гамазеї з борошном, що я не міг отямитись і тільки кричав, мало не зриваючись з воза.

Ми стали посеред кінського майдану, позад кам'яниці окружного суду. Ми ледве всунулись у натовп, мало не переїжджаючи через чужі дишла. І відразу, як тільки я скочив додолу, я опинився наче в лісі. Кінські ноги, колеса, хвосты, батоги, чоботи — це тільки й видно. Очі

плутались у цій гущавині. Над головою десь котиться камінний клекіт, іржуть і хрумкають коні, але не видно города. Тоді я знову видерся на віз, став на полудрабок і так завмер перед цим дивним і неймовірним видовищем.

Я, мабуть, довго так стояв, не мігши одірвати очей від високої бані, що випиналась темно-золотим черевом над урвищем будинків. Вона встромляла в вечірнє небо гострі кінці своїх хрестів. Мені було прикро, що так швидко смеркало і все зливалося в одну страшну куткувату кам'яну купу.

Раптом!.. Цієї хвилини я не забуду до смерті. Вона протавувала мене всього, наскрізь пройшла через моє тіло... Раптом — блиснули ліхтарі, в одну мить, коротку, як удар. Все місто засіяло, заграло, затанцювало і вдарило аж у небо, наче хлюпнуло молоком. Так і залишилось небо — обляпане, мов сива глибока ковбана. Зірки немов пішли на дно і вже блищали аж ізвідти зеленкуватими камінчиками.

— Оце-то хвинарі! — прошепотів я, німий і схвильований, майже розчавлений. В ту ж мить я подумав за хлопців і відчув, що мені не стає повітря від цієї думки. Це вже тобі не те, що «як наші дід померли, то їм теж на смерть пошили». Тут уже й Ладька язика прикусить. — Оце-то хвинарі!

Як там я спав! Та й хто міг би спати? Тільки перед світом я трохи зажмурих очі. А цілу ніч я думав про те — хто і як засвітив ліхтарі, як і з чого я почну розповідати, коли повернуся додому. Крім того, назавтра я сподіваюся піти трохи далі від воза. Може, вони думають, що я так цілий час і просиджу тут, нічого не побачивши? Тоді вони не знають мене. Я ще й дещо собі куплю тут. У мене є п'ятак, що мені дали мама, як тільки я видужав. Думки літали в моїй голові, як змії на вітрі. Ледве зачервонило сонце, я вже був на ногах.

— Ну що, козаче? Виспався? — спитав мене дядько. Він уже порався біля коней. Я тільки головою махнув. Мені не було часу розмовляти. Мама вже прибирали солону, що дядько давав нам підстеляти, складали речі й збиралися. Я також старався допомагати. Тепер мені швидше хотілося побачити тюрму й батька. Ми стали дякувати дядькові за ласку, і тут мама йому говорить:

— Нехай хлопець побуде коло воза якийсь час, поки я дещо справлюсь. Ти ж, Гаврилку, чекай мене.

Цього я найменше сподівався. Що я тут робитиму? Хіба я не можу піти з ними? Ні, вони кажуть, щоб я чекав їх біля воза, поки вони справляться. А потім уже підемо разом.

Я мусив був скоритися. Та тільки їх не стало, а дядько одвернувся до коней, я й собі одійшов трохи від воза. Одійшов і подивився. Віз такий, що його легко буде впізнати: сторчковий задок, трохи щербатий і пофарбований, під возом висить відро. Сусідні вози я теж запам'ятав. На одному лежали мішки, а на другому сиділа товста жінка...

Я почав вибиратися звідти.

Перше диво, на яке я наткнувся, була водокачка. Я просто зареготав, побачивши цю кумедію. Стоїть собі дерев'яна хатка, а з неї стирчить залізна труба. Підходять люди з відрами або підводять до корита коней, постукають у вікно — і з труби починає бігти вода! Такої штуки я не міг собі уявити. Мабуть, добру годину я стояв тут, помираючи зо сміху. Разів із десять я вже підставляв під трубу рота, й вода чисто геть заливала мене. Я вже добре напився і вмився, а проте цікаво й далі дивитись на цю кумедію.

Нарешті я вибрався з гущавини возів. Передо мною стелилася широка вулиця. Вона йшла вниз, рівна, як кам'яний рівчак, видовбаний серед високих домів. Глянеш угору — дроти. Навколо глянеш — люду, як черви. На одному провулку я побачив чоловіка з зеленою скринькою. Він продавав морозиво. Я ніколи не їв морозива і тому зупинився, щоб подивитися, яке воно. Він накладав його на маленькі блюдка, стромляв кістяну ложечку й передавав покупцеві. Той з'їдав його за одну хвилину і ішов далі. Це було хоч і не таке цікаве, як водокачка, одначе мені теж закортіло скуштувати. Я спитав — почім воно? Виявилось, що я міг би з'їсти, розмінявши свого п'ятака. Але тут мені прийшла до голови одна блискуча думка. Краще я куплю за нього якогось гостинця батькові. Оце була думка! Батько доволі настраждались... Я відразу пустився бігти, щоб знайти десь підходящу крамницю. Я ще не знав добре, що саме куплю, але там, у крамниці, я вже виберу. Монета була велика, труба й до того ж — нерозміняна. Я стискував її в кишені так, що вона аж змокріла. П'ятак — це неабияц! Нарешті, якби я схотів, я б міг купити за нього пісталет. Це була моя давня мрія. Знаю, ніщо б так не здивувало хлопців, як пісталет. Мені навіть дух забило,

коли я уявив собі їхні обличчя. А батько хоча ж і настраждалися, так ми ж їм принесли хліба...

Раптом я зупинився. По вулиці їхала блискуча хата, з вікнами, з ганками, просто котилась, аж камінь під нею стогнав. Я глянув униз — залізна дорога! Колеса йдуть двома залізними рівчачками. На передньому ганкові стоїть чоловік і дзвонить так, що я не можу втриматись. Це вже не водокачка! Всередині повно людей, а воно, прокляте, біжить, як грім. За хвилину його не стало. Але я стояв на тому місці, й ніхто б мене з нього не зрушив. Я б радий був померти, щоб побачити це диво ще раз. І побачив! Через якийсь час знову задзвонило. Друга хата пробігла повз мене, та ще ж якого сміха! — назустріч їй теж бігла така сама. Вони розминулись і подались та туди, а та туди. Ну, я вам кажу, — цього не можна було витримати. Вони бігали повз мене раз по раз. Я дивлюсь, і ніхто мені не восприща. Мабуть, тут мені відразу прибавилось років, бо я відчув, що можу зробити що завгодно. Я помітив: за півгоной до мене воно зупиняється. Люди — хто виходить, а хто сідає... Тоді я побіг далі й, не довго бігши, побачив, що й тут воно спиняється. І знову люди виходять.

«А що, якби й собі?»

Ноги мені затремтіли, язик став як жарина, аж у роті висухло. Наче мене штовхнув хто — я побіг назад, туди, до першої зупинки.

Став. Чекаю. Ось воно пре. Я вибігаю насеред дороги й підіймаю руку. Чоловік, що на ганку, закручує рукою залізну корду, дзвонить, колеса шкварчать, і вся рахуба зупиняється. Тоді я, не довго думавши, заходжу й собі всередину й сідаю на лаву. Спиною обпираюсь назад, руками беруся за дві залізнички, що по боках, і зажмурюю очі. «Тепер, думаю, хай біжить, як хоче, то я не впаду. Гаря!» Знову задзвонило, задрожало й покотилося...

Ех!.. Яке це було щастя! І тут я чую:

— Кавалєр! П'ять капєйок.

Я навіть не встиг отямитись. Передо мною стояв начальник з червоними рубчиками на картузі і з ремінною торбою. Він простягав мені маленький зелений папірець і повторював:

— Скарєй. П'ять капєйок за білет.

Рука сама вискочила з кишені, я розтулив долоню, і він узяв мого п'ятака, тицьнувши мені замість нього отой папірець. Тут була вже й друга зупинка. Я встиг тільки

перелічити пувички на грудях у цього начальника. Їх було дев'ять, десята десь, видно, одірвалася. Я схопився з місця, вибіг на ганок і стрибнув додолу саме тоді, як воно вже знову рушало.

— До біса! — пробурмотів я. — Ще завезе тебе десь.

Але я був щасливий. У мене навіть залишився доказ — мій білет. Нехай-но спробує хтось не повірити, що я виробляв тут такі штуки.

Тепер можна робити інші справи. А п'ятак? Тільки тут я відчув, на яку жертву пішов ради героїства. Але мені не було шкода. Батькові ми передамо хліба, адже ми принесли в торбі. А пістолета я таки матиму колись, не я буду! Зате ж цього, що я спробував зараз, ніхто з хлопців, мабуть, до смерті не спробує.

Тепер треба повертатись до воза. Я глянув на сонце. Що це значить? Воно підбилось уже майже під обід. Я повернувся й швидко пішов, бо може бути, що мама чекають уже на мене. Я пройшов одну вулицю, потім другу. Тут має бути чоловік із зеленою скринькою, з якої він продає морозиво. Я обдивився. Його нема... Ніякого морозива... Проте мені стало трохи холодно. Може, я проминув той провулок? Кам'яниці окружного суду не видно через цей жовтий будинок. Здається, що його не було тоді, цього будинку...

Довго мені не можна було роздумувати. Я пустився бігти назад. Але коли прибіг на те місце, де, здається, допіру стояв, то це вже було не те місце. Тут рундук із квасом та з цигарками, а тоді його не було. Але ж стовп і дванадцять чапечок на ньому — ті самі... Я задруге їх порухував. Дванадцять... Отже, я мушу взяти ліворуч. Я взяв ліворуч, пробіг два провулки і знову зупинився. Тепер я був у зовсім уже незнайомому місці...

«Оде-то хвинарі», — прийшла мені до голови безглузда думка. Вчора то можна було з них милуватися, але до чого ця думка зараз? Адже становище моє не таке-то вже славне.

Словом, я почував, що як стоятиму тут і далі, то можу ще заплакати. Цього ще не було! Сльози вже почали просякати мені очі, та я зірвався з місця і знову почав шукати вулицю, що нею вийшов з майдану.

Так я пробігав, мабуть, довго. Сонце вже стояло добре на обід, коли не почало зсуватись на полудень. Відчай, — незнайоме досі марудне, жорстоке почуття, — опанував мене. Я вже хотів лягти під стіною, так я стомився. До

того ж мені стало так шкода себе, що я б, напевне, вже заплакав. Горло немов хтось обценьками стиснув. Що я тут робитиму? Я пропав! Тепер-то вже пропав...

Але в цю мить щастя повернулось до мене знов. Я побачив товсту жінку, що сиділа там, на сусідньому возі. Вона й тепер сиділа так само, наче й не ворушилася від того часу. Віз котився вниз тією вулицею, що я на ній стояв. Чоловік ішов біля коней, а товста жінка сиділа на возі, позираючи навколо. Як я зрадив! В одну мить я перебіг вулицю.

— Тітко! — закричав я. — Звідки ви їдете?

Жінка глянула на мене й щось хотіла сказати, але чоловік обернув голову від коней і кинув їй:

— Батогом його, босяка. Ще поцупить щось...

Я остовпів. Добре діло! Що я можу поцупити, коли я сам не знаю, де я?

— Я заблудив. Чого ви кричите?

— О, таке заблудить! Ти й чорта проведеш... Городське.

— Старий! Йй-бо ж, це, мабуть, той хлопець, що ото жінка загубила, — вмішлася нарешті в нашу розмову тітка.

— Ви бачили маму? Де вони? Як я знайду їх?

— Біжи туди, он — вози стоять. Там вона тебе шукає. Буде тобі!..

Я озирнувся... Де я стояв? Біля кам'яниці окружного суду. Сміх один! Це ж за одну хвилину я можу знайти наш віз.

Я крутнувся й швидко був на майдані. Та нашого воза я не застав уже. На тому місці стояли мама, виглядаючи мене зо всіх боків. Вони плакали, сердились і лаяли мене.

— А чого ж ви не взяли мене з собою? Що ж я, сидітиму коло воза?

— Мучителю ти! — крикнули вони на мене. — Ти теж такий, як твій батько...

Одначе треба було поспішати. Ми й так спізнилися на побачення. Мама дістали вже дозвіл, і справа була тільки за мною.

Ми швидко пішли до в'язниці.

— Де ж ти був? — спитали мене мама по дорозі. Видко було, що вони вже пересердилились. Я розповів про водочакку тощо, але про п'ятака змовчав. Аж дома потім признався, як я катався на трамваї.

Доки ми йшли до в'язниці, я міг знову багато дечого побачити цікавого. Наприклад, на одній вулиці ми зустріли чотирьох арештантів. Вони йшли по два в ряд, ізв'язані за руки цепками. На головах у них були кругленькі сірі шапочки. По боках ішло аж шість стражників із шаблями. Вони так блищали, що не можна було дивитися.

— Що воно таке? — запитав я маму.

Вони нічого не відповіли. Тільки губи їм перекривилися й очі почервоніли, налилися сльозами.

— Оце ж і твій батько до таких достукався,— сказали вони згодом, як партія вже пройшла.

Я мовчав.

За кілька хвилин ми підійшли до тюрми. Це була стара, погана тюрма. Темні, клепані залізом ворота, вдовбані в камінний мур, були такі низькі, що гарба з снопами нізащо в них не проїхала б. Мур теж був старий, горбатий і поколунаний. Коло воріт стояли стражники в чорних шинелях. За муром нічого не видно, тільки четверо вікон угорі з прутами, завтовшки, як моя рука.

Мама подали стражникові бумагу. Він прочитав, подивився на нас, узявся рукою за вуса, а другою подає назад бумагу.

— Спрач бумагу, бо вже позно.

— Як це так?

— Та так, що говорю — спрач. Нада було в своїй врем'я прийти.

— Ой боже!.. Сорок верств же пішки йшли...

— Это не касаїця. Хоч би й п'ятдесят верстов.

Я хотів відразу вкусити його за палець або за ногу. Собака рудий! Як же це «не касаїця», коли ми прийшли до батька?

— Пане надзирателю,— благають знову мама. Але він навіть одвертається.— Пане надзирателю, та згляньтеся ж...

— Раз тобі сказав — не врем'я. А треба приходить у своїй врем'я.

Тоді мама вийняли ганчірочку, розв'язали вузличок і, нахилившись до його руки, щось тицьнули йому в долоню. Він потер пальцями і, видимо задовольнившись, посунув руку в кишеню. Я тільки помітив, що між його пальцями блиснуло щось кругленьке. «Карбованець,— подумав я.— Це ж за мого баранчика... Ану, що він скаже тепер?»

Стражник знову взявся за вуса.

— Обожди.

Він підійшов до воріт. Зазирнув у віконце й сказав комусь, що був з того боку:

— З дванадцятої камери заводчика, пуцай невідміно йдьоть сюда.

Я ще не промовив ні слова, відколи ми сюди прийшли. В грудях мені було тісно. Я нічого не міг сказати, тільки дивився на мамині заплакані очі. Мені стало страшно, коли я подумав, що зараз прийдуть батько. В цю хвилину до дірки, що була в воротах, хтось підійшов і приник до неї лицем.

— Явився.

Я почув страшенно знайомий голос. З дірки дивилося на нас пожовкле, схудле обличчя з сивуватою вже бородою.

— Хто мене кликав?

Мама заридала болочим, голосним плачем, від якого мені перевернулося серце. Батько, нарешті, побачили нас і тихо, з тяжкою скрутою чи застогнали, чи зітхнули. Вони покликали маму, а потім мене. Я стояв біля мами і тільки зазиравав угору на те прокляте віконце, що було досить високо. Я ще не був такий великий, щоб до нього дістати.

— Тату, коли ж ви прийдете? — нарешті спитав я.

— Скоро, синочку мій. Пожди, ще трохи. А ти ж не забув складів?

— Ні, я їх добре вивчив, — промовив я далі, захлинаючись від сліз. — Я й далі вчитиму, тільки вже приходьте додому. Мама продали обох баранців... Зате мені пошили штани на смерть... Я їх не рву і буду довго носити. В Семена Чекала, знаєте, ота гніда коняка, вона здохла...

Я б іще говорив багато, почувуючи, що мені однаково не вдасться всього сказати. Та мама припали до віконця і щось тихо й гірко почали говорити батькові. Я тільки ловив окремі слова. Вони, здається, дорікали батькові. Тоді батько посміхнулися й відповіли:

— Не журись, Прокопівно. Одсиджу. Якби не ми, то для кого б і тюрма стояла? Он із Павлівського сидять двоє за податі, а один ще й за те, що проти начальства йшов...

Батько втішали маму, але я чув, що їм самим не дуже везело.

— А ти сурйозних разговоров не заводь,— сказав надзиратель.— Теж там «проти начальства йшли». Знаємо тебе. Та вже й пора закончить свиданіє. Нарозговорювались — і доволі.

Цього я вже не чекав. Він узяв карбованця, а тепер ще й хоче не дати нам довше поговорити з батьком! Що це за такий великий пан? Я б його з'їв на місці...

— Дайте ж нам ще хоч трохи подивитися,— сказали мама.

Вони показали стражникові хліб, той обмацав його й передав батькові. Потім мама взяли мене на руки, підняли до батька, і я побачив, що на їхній голові така сама сіра кругленька шапка.

— З чого ця шапка? — спитав я.

— Із сукна. Вона тобі подобається?

— Ні, я тільки питаю. Як був у мене баранчик, то я грався з ним у прокурора. Я йому добре давав у лоб, тому прокуророві.

Батько засміявся...

Стражник підійшов до нас і рішуче взяв маму за плече.

— Достатотно. Врем'я пройшло. А ти цить, яке...

Мама нізачо не хотіли відійти. Він узяв їх за плечі обома руками й почав відтягати од воріт. Тоді я не витримав. Я, як був на руках у мами, так і схопився йому за шию, повиснувши на ній. Я так розсердився, що піймав його за вухо зубами й прокусив наскрізь. Він дико скрикнув, а я впав додолу. Схопившись на ноги, я дивився на нього, важко дихаючи. Він прищулив од болю голову, лайнув нас так, що аж ворота загриміли, а потім, плюнувши, додав:

— Байстрюк! Видно, що одного заводу... Пойшли вон зотцедова под сем вітров!

Мама навіть не встигли здати собі справи, так швидко це відбулося. Тільки я був щасливий, що мені вдалося помститися хоч на цьому стражникові.

Він з лайкою зачинив віконце. Там, де одну мить тому я бачив батькове лице, тепер чорніла іржава залізна дошка.

Ми хутко пішли звідти.

Перед нами була знову далека дорога.

Звичайний пісталет з курком і собачкою за шість копійок — це прекрасна, надійна зброя, коли вміти з нею поводитись. Може, дехто думає, що це не так? Надаремне. Мій власний досвід дозволяє мені твердити саме те, що я оце сказав.

Пригадую, що мені тоді сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов.

Таких років людина стає вже на свої ноги, починає жити власним розумом; авторитет батьків губить потроху свою імперативність, і людині доводиться виробляти свої погляди на життя.

Припустімо, батькова махорка. Лежить вона завжди на комині. І нехай собі лежить до якогось часу. Нікому не заважає. Але коли, я ж кажу, сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов, то тут вона вже не влезить. По-перше, сама собою приходить цікавість:

«А якби взяти та надсипати з півпачки, а потім, як іти в школу, та з товаришами під Бобринецьким мостом і закурити? Як би воно було?»

Будьте певні, що це не сама думка. Будьте певні, що за кілька днів вона перетвориться в діло.

Хлопці, звичайно, будуть страшенно здивовані. Це ж ясно. Посиплються запитання:

— Де ж ти взяв?

— От герой!

— Невже вкрав?

— І не боїшся?.. Т-ц! Отже так тето!

Звичайно, Ладька може не повірити, що ти справді вкрав. Він неодмінно скаже, що ти знайшов, а знайти, мовляв, і дурень може, не те що там герой.

Але чому він це скаже?

Ясно чому. Бо його батько не вживає махорки. Взагалі в нього батько якийсь тютя. Отже, сам Ладька ніколи не може вкрати не то що півпачки, а й пучки. Значить, героя з нього не буде. От він і схидничас...

Та наплювать! Треба тільки за два чи за три дні знову принести півпачки. Нехай поспробує сказати, що знайшов. Та ніхто не насміє й писнути. Бо де ви бачили, щоб знайшов хто раз півпачки, а потім знову й другий раз півпачки?

Ніде.

І тоді вже ти герой. А раз ти герой, то гляди ж — роби так, щоб не заплямувати свого високого звання. Неси гордо і непохитно свій прапор. Припустімо, там доведеться витерпіти від батька який десяток різок чи від учительші знову там десяток-півтора лінійок або квадратиків. Наплювати. Ради ідеї старі школярі терпіли, не скривившись, коли їм Юхим Іванович навіть і зовсім відкручував вуха. Ви скажете: «Е, так то ж Юхим Іванович».

А ви гадаєте, що Глафіра Іванівна як? Вона, хоч і жінка, але справжня учительша. Вона, наприклад, може дати школяреві двадцять п'ять лінійок, навіть не по-сміхнувшись, навіть не розтуляючи губів.

Сильна жінчина.

Але вона не витримує згуку. Знову ж, хто це може довести? Тільки герой.

Пригадую, що пісталета я вкрав у Янкеля, як купував тетрадьки. Купив дві тетрадьки за чотири копійки і вкрав на шість копійок пісталета.

Ніхто, ані одна душа не знала в нашому «отділенні» за мій пісталет. Знав тільки я. І я сказав раз:

— А хочете, хлопці, я злякаю її?

Треба сказати, хоч мене всі добре знали,— я міг, припустімо, в кого завгодно забрати коржі, сало, цукор,— але мені не повірили. Власне, знов-таки Ладька. Він зараз сказав:

— Овва!

— Та не «овва»,— одказав я,— а так, що вона й перекинеться.

— Тю, ти диви на нього,— сказали вже хлопці.

— Чим же ти її злякаєш?

— Вона самого земського поборе.

— Згуком,— сказав я. І більше ані пари з вуст.

Словом, кілька днів у класі точилися гарячі суперечки — чим і як «він» може її злякати? Що то має бути за такий згук?.. По-перше, вона за деякі «згуки» справді дає по двадцять п'ять лінійок, але ще ніколи не було так, щоб вона злякалася. Та й від чого? Від згуку? Який же то має бути згук, раз так?

«Ага,— сказав я собі,— ну, побачите ж...»

Саме того дня я нарешті вкрав дві крашанки. Прокляті кури взимку несуться дуже зле. Отже, вони затримували всю справу. А тут ще мама, не похопишся поперед

них: я в школі, а вони й підберуть, як тільки яка знеслася. Та вже на цей раз я не взівав.

Тепер лишалося тільки виміняти пістонів.

І от нарешті я маю за дві крашанки повнісіньку шабатурочку червоненьких паперових пістонів.

Пригадую, що мені серце мало не розірвалося з радощів. Вони, ті чарівні кругленькі пістони, начинені всередині сіркою та селітрою, лежали в моїй кишені. Я дивився на вчительшу, слухав, як вона розповідає історію, і думав: «Чекай, чекай, буде завтра тобі історія...» А вони лежали тихо, пропікаючи своїм дотиком мою ногу.

Я не знаю, чи може тепер так впливати на тіло радій, як пекли тоді мою ногу пістони.

Увечері я зробив генеральну пробу. Я пішов на леваду. Верби шуміли й подзвонювали замерзлим віттям. Я почував себе героєм перед самим собою. А це головне. Поклавши на полицьку п'ять штук, я простяг руку і гордо, відчуваючи в грудях надзвичайний тиск, спустив курок...

— Бах!..

Ні, я не можу сказати, як це було прекрасно!

Вночі (ви самі знаєте, що я не міг спати) я вирішив конче дати завтра заряду не з п'ятьох, а... з десятих! Нехай, нехай...

Ви не уявляєте собі нашої вчительші. По-перше, коли ми приходимо вдосвіта, лиш тільки одспівали треті півні, і починаємо «обережненько» гатити підборами в «апаратні» двері, вона виходить в коридор і лається. Чого лається? Хіба ми знаємо? Одначе двері відчиняє, ми входимо до коридора й обтрушуємо сніг. Вона стоїть, напнута пишною ковдрою, і здригається. Від неї пахне невимовно хороше. Сорочка — як сніг. Тіло — як сніг. Вона стрижена, і вся голова чомусь у білих паперових баранчиках. Куди вони діваються вдень, не знаємо. Вчительша палить цигарку, пахучу, як миро, лає нас, як тільки може, і велить сидіти каменем.

Ми сидимо каменем кілька секунд — вічність. В класі — півтемрява. Учительша, значить, знову лягла, досипає.

— А я вмю свистіти на чотири пальці, — починає сьогодні Хома.

— Ну?.. От бре...

— Дурний. А диви...

Ніжний, як шелест, і тривожний, як сполох світання, вилітає з Хоминого рота свист. Це, безумовно, прекрасно. Але в моїй кишені — таємниця, і перед нею свист, хоч би й на всі пальці, — це просто забавка згуковиків. Та про мою таємницю знає тільки луна в глухій леваді та я.

Хлопці присікуються до Хоми, щоб навчив. Він почуває себе героєм, переможно поглядає іноді в мій бік і вчить хлопців вставляти в рот чотири пальці гостряком.

— Отак, — каже він, — коли хочеш, щоб був настоящий згук...

Знову глянув на мене.

«Черв'як ти, — думаю я, — свистяк ти». І ще багато різних ущипливих слів прикладаю до цього задаваки. Але в моїй душі розгортається неприступна гордість, і я вимовляю ці слова без злості.

Раптом Ладька, що ніколи нічого не вмів, свиснув.

Та як свиснув!

Він ніколи потім не міг так свиснути. Просто раз на життя чоловікові пощастило це зробити.

— Фю-їть-фіть, — гнучке, як сталь, як найтонша сталь, пронеслося по класу, вдарило в шибки, в стелю, в стіни і покотилося луною по коридору.

Учительша в подібних випадках бере молотка і б'є ним у свої двері всередини.

Сьогодні ми думали, що вона розвалить школу.

День почався суворою карою. Ладька, звичайно, ревів, як рева, одбрівувався, просився і за кожною лінійкою вихоплював долоні, наче йому хто кидав на них з сковороди розпеченого млинця. Боягуз! Задавака!

Всі мовчали. Обличчя були суворі. Чекали ще якоїсь пригоди.

Я забув сказати, що вчительша п'є о дванадцятій б о р ж о м. Це слово... Ну, рішуче і досі викликає воно якийсь трепет... Це одне слово чинило на «отділеніє» дивний вплив.

— Кіріченко Гаврііл, принеси мені із моєї спальні боржом.

Ви чуєте? Б о р ж о м... Як це вам здається? Я міг сплести яке завгодно слово, бігаючи за вівцями цілий день по широкому полі і вигадуючи найчудніші слова і різну нісенітницю. Але такого слова, тепер признаюсь, я не міг сплести. Звідки воно, чарівне, як Ельбрус, який

викликав у мене завжди асоціації про величезний б р у с, що об нього вітри нагострюють свої зимові крила?

Сьогодні вона послала чомусь Дубинчиного Василя, наче він щось там розбирає. Я ж — перший учень в «отділенні», крім того, наші мама завозять їй іноді різної живності за моє «повіденіє», і я до цього часу мав виключне право ходити до неї в спальню і навіть крав великої недокурки. Отже, при чім тут Василь Дубинчин?

«А, так ти он як, — зловісно подумав я. — Десять зарядів! Ні на один менше», — і рука моя поклала на полицку точно десять надзвичайної вибухової сили пістолів.

— Що ти шепчеш, Кіріченко? — спитала вона, наливаючи в склянку кришталевої рідини. — Пайді-ка, голубчик, к доске. Ну, пайді-ка сюда...

Хм! Чого б це я мав піти до дошки? Я вже тиждень як не розгортав книжки — і, безумовно, не рішу задачі.

— Чого же ти стоїш, как столб?

— Ось вона його злякає... хі-хі, — почув я позад себе таке противне, образливе хихикання. Безумовно, хихикав Хома. Свистун нещасний!

Мені вдарило в голову.

— Я й сотцеда ответю, — сказав я.

— Ш-ш-то-о??

Вона хотіла поставити на столика склянку і підійти до мене. Ви розумієте, чого. Ну, я зовсім не хотів бути таким покірним телям. Я стояв за партою, як скеля, хоча в колінах проходило тремтіння й під шкірою горіла кров. Це було, безперечно, велике повстання духу. Рука фатально виприснула з кишені. Курок був зведений...

— Ш-то? Я тебе...

Але вона не договорила. Чудовий, громовий вибух — ба-ббах! — і гострий запах сірки був їй за відповідь. Ви можете собі думати, що то був казна-який вибух. Ну, а я вам скажу, що він наповнив клас, як громом. Ха-ха! Кажуть, що я поблід. Але вона... вона впустила склянку з боржомом, стала як крейда, і гепнула (на своє щастя) в крісло.

Скільки б, ви думали, вона мовчала? Ми вже гадали — вона оніміла. Але за якийсь час, запевняю вас, що дуже довгий, перелякані хлопці помітили, що вона ворухить губами.

— Води, — вимовила вона.

Що ж я роблю? Я давно вже впустив пісталета додолу й підгорнув його ногою під ніжку парти. Нехай вона

спробує взнати, хто дав постріл і де та зброя. Тепер я кричу на хлопців:

— Та дайте ж швидше води. Фулігани!..

Сам я переводжу холодний погляд на Ладьку та на Хому, що тремтять, мов недорізані курчата. Але вчительша уже опритомніла.

— Встать! — командує вона, як старший ундер-командир. Я іменно пригадую старшого ундер-командира, нашого сусіду, що прийшов «на побивку» і за чаркою щодня проробляв перед нашими батьками всі ці грізні команди...

Одначе, мені не треба вставати, коли я стою цілий час, як «стовп» (так думав вона). Ні, я стою, мов скеля, — так воно є в дійсності.

Всі, як один... Що там, як один. Ніколи ще не вставало «отділення» так, як цей раз. Вони зірвалися, а не встали.

— Чь-то ето? Чь-то, я вас спрашиваю, осли, ефіони, — промовила вона так тихо, що я аж... власне, не злякався, а так просто мені стало чомусь моторошно.

— Кто ето, я вас спрашиваю, каторжане закоренелие? Кто ето такую проізволь держкую гнусь?

«Ну, — подумав я, — доволі б з неї було й п'ятьох зарядів. А так ще матимеш халепу».

Всі мовчали. Як дерево. Як камінь. Ну, вже наш клас, щоб виказати на кого — то ні. Крім того, ніхто не знав. Я сидів на задній парті, а вибух наче розірвався з неба. Проклятий запах і трохи диму! Вони згубили мене. Кажуть навіть, що блиснув огонь. Я не пам'ятаю таких дрібниць.

Але що вона робить! Вона йде просто до мене і нюхає. Нюхає вколо мене, потім лізе під парту й нюхає там. Я заглядаю за викот і бачу, як їй червоніють спочатку шия, потім і груди.

— Вон! — каже вона з риданням. — Вон с моїх глаз, арестант уголовний!!

— Глафіро Іванівно! — зривається перше з моїх вуст.

— Вон до свиней, навекі вон, щоб я тебя не відела, отраву моєї печені... інквізітора моїх нервов. Вон! Ти...

Таких слів вона ще ніколи не казала, як тоді. Я не хочу їх повторювати, хоч вони до мене й не пристали. Не хочу з принципу. Подумайте самі, що мені залишалося робити. Вона не подумала за лівійку. Вона аві торкнулася до мого вуха. Вона не бажала мати зі мною

ніякої справи. Навіщо б я мав виявляти непотрібну влізливість?

Вон — то й вон. Я взяв і пішов. А що ж би ви зробили на моєму місці?

«По-перше, вона думає, що я стрельнув з ключа. Гвоздиком. Ну, а це хіба такий великий злочин? Тут може не бути зарані продуманого плану. Могло трапитись випадково. Значить, можна буде сказати комусь, щоб завтра достав з-під парти пісталета. А там, через кілька днів, я знову сидітиму в класі й приноситиму їй із спальні боржом».

Так думав я під Бобринецьким мостом, чекаючи, поки із школи йтимуть товариші. Я, власне, міг піти собі додому й без них. Героям не потрібні оплески та хваління. Але я міг образити їх.

І дійсно, коли я вийшов назустріч їм з-під мосту, вони закричали мені й понесли мою торбу з книжками. Вони не знали, що можна виголошувати на честь героя промови, і тільки давали мені кожен — хто перо, хто шматочок олівця, хто половину гуми, хто аркуш нової промокатки.

Так, за такі хвилини варт було постраждати.

— А пісталета не знайшла? — питаю я між іншим.

— Якого пісталета? — дивляться на мене товариші.

Я загадково посміхаюся, обіймаю за шию одного, і ми відходимо вбік. Я даю йому директиви — де і що. Він гордий з моєї уваги.

Що й казати, то був знаменитий день!

Як же розгортаються дальші події?

Вона переказує батькові через десятичного, щоб батько прийшли чогось до неї. І це в той час, коли я збираюся «в школу», набиваю торбу книжками, велью мамі дати мені сьогодні пиріжків і таке інше.

Ви розумієте, як це неприємно.

— Що, вже знову якогось хука встругнув? — питають у мене батько.

Я дивуюся надзвичайно. Що я міг такого зробити? Батько можуть спокійно сидіти вдома, що там вона ще вигадала. За кілька днів ми маємо заколоти свиню, мабуть, вона знає. Але шинка має добрих три-чотири тижні висіти в димарі, доки буде готова. Чого ж тепер іти?

Батько мовчить. Я, заспокоєний, чіпляю торбу через плече. Товариші (вони знають, як треба робити) уже гукають мені в вікно. Я виходжу до них.

Ми йдемо в школу.

Одначе, як тяжко висидіти кілька годин під мостом. Ви собі не уявляєте. Фантазія виносить вас на чарівних крилах. Де ви за цей час не перебуваєте! Але зрештою стає зимно. Ноги клякнуть, піріжки давно з'їдені — тепер лишається тільки чекати, доки вони йтимуть із школи.

І як несподівано заплуталась справа. По-перше, вони йдуть сьогодні без крику, на обличчях у них якась розчарованість.

Я зустрічаю їх і простягаю до Гараська руку за пісталетом. Всі мовчать. Він не дивиться на мене.

— Що трапилось? — питаю я?

— Ніякого пісталета там немає, — відповідає Гараська.

Цього вже я не чекав. Невже він посмів украсти мого пісталета, переховав його в інше місце й тепер думає, що я повірю йому?

— Віддай, — кажу йому, — зараз! Віддай, коли не хочеш, щоб я тебе вдарив по «чорнильниці». (Завжди йому вся морда в чорнилі, просто дивно, як це він робить).

— Ану, вдерь, — кидає він спідлоба. І ви чуєте, як він вимовляє це слово? Він каже «вдерь»... Кожному ясно, що це погорда. Я не можу цього стерпіти. Я змішаю його з гряззю... Та я йому...

— Не зачіпай! — кричать хлопці. — Він ні при чому. Пісталета, може, там і не було. Х-хі...

Знову Хома. Нещасний, він думає, що вколов мене.

Але виявляється, що пісталета справді під партою не знайшли. Він зник, мов у казці. Учительша, безумовно, щось знає. Так думають усі. Вона дала Гараськовій пістнадцять квадратиків по щиколотках, як тільки той нахилився під парту. Але не спитала, чого він там шукає. Ми не кажемо, Гараська сам винен: чого було нахилитися, коли перед тим він і так уже облазив усі парти? Але чому вона не спитала? А нащо їй питати, коли вона, мабуть, знає не тільки те, що там був пісталет, а ще й те, де він зараз.

Так заплуталась справа.

— А хто приносив їй боржом?

Ця думка була геніальна. Як блискавка. Таку прозорливість міг виявити тільки я — з цим усі погодились. Але Дубинчиного Василя раптом не стало. Він наче провалився крізь землю. Ми тільки тепер помітили.

— Ну, то він його бачив у неї в спальні. Барбос. Хай не думає собі, що ноги йому будуть цілі.

Нам тепер ясно, що пісталет у неї в спальні — і викрасти його не легко. Але принаймні ми знаємо, де він. Зрештою, неможливо тільки видертись на небо. Що ж до вчительської спальні, то я знаю деякі інші входи, крім дверей з коридору.

Значить, я йду додому, посвистуючи і влучаючи іноді дуже вже сміливого собаку грудкою межі вічі.

Уявіть же собі, що я бачу, входячи до себе в хату. Мама стоять біля печі зажурені й зустрічають мене такими-о словами:

— Довчився? Матимеш тепер від батька на рибу. Ой, пшибенику ти неслухняний, свиня ти нескребана.

— Що таке? — Я щось з вітру не чую. А це що?

На столі лежить мій пісталет.

— Мій пісталет? Звідки він взявся? Ви не знаєте, чий це?

— Буде тобі пісталет. Зараз увійде батько.

Бачу, що ви нічого не розумієте. Так, я теж не сподівався, щоб батько, незважаючи на мою розмову з ним, взяли та й сходили до вчительщі. Одначе я швидко догадався, що так воно і є.

— Ховайся, — сказали мама. Але треба їм було сказати це раніше.

Розчинилися двері. Увійшли батько, причому в руці в них (хоч вона й була за спиною) помітив я одну замашну річ, з якої зробив правдивий висновок, що тато були оце зараз на леваді. Тут я згадую, що тоді починався березень — і поволі відходили від морозу рослини, а особливо лоза. У нас на леваді була надзвичайна лоза. Може, хто знає, що це за гнучка річ? Тому я не смію нагадувати зайвий раз. А хто не знає, хай пробачить, — йому тяжко буде зрозуміти.

Одним словом, батько мали зі мною розмову. Здається, почалась вона так:

— Ну... стрілець, гайдамака. Догрався? Вигнала... Зовсім вигнала...

І на цих словах батькова рука з-за спини піднялася вгору і...

Власне, я гадаю, що цього діалога можна, без великої втрати для оповідання, не писати. А ще тому, що далі він має повторитися значно виразніше, коли справа дійде до шинки.

Це дуже смачна річ. Я це добре пам'ятаю. Мені вже тридцять один рік, від того часу доводилося куштувати багато дечого, але шинка... Ні, я до смерті її не забуду.

Це було так.

Очунявши трохи після згаданої «розмови», я почуваю себе незле. Проходять дні, непомітно складаються з них тижні. Я не можу вірити. За школу ніхто не згадує. Щось мені підказує не дуже часто потрапляти на око батькові. Я так і роблю. Є дуже багато місць, куди я мушу сходити: наприклад, до баби, потім — до хрещеного в третій звод, потім іще лишається багато хат, де я дуже давно не був через ту школу. Отже, тепер мені навіть не стає часу. Хлопці заздрять мені до останньої міри. Нещодавно ми таки закололи свиню. Тато готують шинку, — незабаром великдень, і я їстиму її скільки завгодно.

Як це прекрасно звучить в оповіданні! Але в житті все має лице і ницю. Як тільки шинка почала доходити в димарі, виявляється, що найбільший кусень готується для когось ж ви гадаєте? Так: він готується для вчительші.

Я мушу забути за всіх і за хрещеного й сестри за книжку: батько гадають, що їм удасться-таки вговорити її прийняти мене знову до школи. Вони ходять до неї мало не щодня і кажуть, що вона починає м'якшати. Я ж собі думаю, щоб вона вже закам'яніла навіки...

Тим часом вона остаточно приходить із батьком до згоди: я принесу їй «окорок», а вона вже сама навчить мене стріляти...

Останній пакт цієї угоди я відчуваю тільки силою своєї інтуїції, бо батько його майже не зголошує, мабуть, через те, що завтра плащаниці, і він не хоче псувати мені настрою. Любий тато! Він умів виховувати в мені вдячність.

І от надходять найтрагічніші моменти. Я вбираюся в чисту сорочку, мажу олією чуба — готуюся до плащаниці.

В звичайних випадках це дуже весело. Пригадаєте собі? Ви кладете в кишеню дві червоні крашанки і йдете до церкви дуже повільно, щоб не потовкати крашанок. Ви маєте покласти їх в мідяну миску перед плащаницею. І ось, як тільки ви за ворота, уже вам хочеться дременути, щоб аж земля задвиготіла під ногами; десь по дорозі влучити каменем собаку, десь забігти на річку; але ви не можете компрометувати вашого тата, якому чомусь там

мусить бути соромно за такого прудкого сина. Так, ви чудесно це розумієте, але ваші ноги просто вириваються з-під вас. Проте ви опановуєте себе, і ваше серце наливається від того невимовною втіхою.

Але не буду відхилятися. Я сказав, що цього року буде трохи інакше. Насамперед я мушу нести до вчительські «окорок». Це по дорозі, а відтам я піду вже до плаццаніці.

— Ну, гляди ж мені,— звертаються до мене батько цілком серйозно.— Неси шинку та пам'ятай: не донесеш — не приходи додому...

— Смішно мені. Я не донесу. Та хто ж тоді донесе? Скільки там вона важить? Вісімнадцять фунтів.— Коли б це казали не батько, я б міг образитись.

— Я тебе знаю,— говорять знову батько,— за силу я не кажу, ти, як схочеш, то й дідька попреш...

— То чого ж ви в такому разі?

— Ну, ну, не патякай. Щоб не капарився де, а швиденько мені йшов. Так і знай: не покладеш на стіл їй шинки — не вертайся додому.

Я не розумію. Така передмова... вона може на всякого чоловіка, хоч той і зовсім вільний від забобонів, нав'язати сумнів. Хай там я не дуже-то радію з перспективи знову стати школярем, та все ж я не дурень якийсь, щоб загубив десь по дорозі шинку. Не голка ж це.

— Давайте, чи що, бо я вже йду. Так ніколи не зберешся.— Ого, я хапаю під праву руку шинку, як метелика. Хоч вона така важкенька. Батько не пошкодували для вчительські пів свинячого заду з ногою.

— Перехрестися, ти,— кажуть мама.

Це легко зробити вільною лівою рукою. Я кладу на себе хрест і виходжу.

Ну? Куди ж я піду? Чи вищою дорогою, чи селом? Повертаю на село. І чую такі батькові слова:

— Куди, куди повертаєш? Ступай вищою дорогою. Там менше собак і ближче. Нема чого селом теліпатися, щоб кожне тебе бачило.

Я мусив був послухати батька. І було б мені так і йти вищою дорогою аж до школи.

Було б! Завжди буває потім легко сказати: було б мені краще не так, а так. Та мало чого не буває. Очевидно, є така сила, що тягне людину з правдивого шляху.

Коротко: як тільки наша хата зникла за вербами, я повернув — ви вже знаєте куди. Чому? Які принади стоя-

ли на цій дорозі, що селом? І досі не можу вам сказати. Не припускаю думки, щоб я в ту хвилину помислив за качелю... Щоправда, цигани взяли моду раз у раз на великдень виставляти на вулиці проти своєї кузні перекидну качелю. Ох же й качеля! Вітер, а не качеля. Вони так заробляли на ній. Але ж це була п'ятниця, і звідки я міг знати, що качеля вже готова? Дурниці, я зовсім про це не думав.

Я просто іду собі селом, як годиться порядному чоловікові. Хіба я не дивлюся під ноги, хіба я падаю і дражню собак? Нічого подібного. Я дивлюся перед себе, і щось мені таке мріє там, на тому кінці вулиці. Як вам сказати... Може, то й є та дурацька качеля... Хто його знав. Не знаю. Клопіт мені, що там таке стоїть.

Ну, так, коли підійти трохи ближче, то це справді качеля. Уявіть: п'ятниця, а вона вже похитується, готова до вавих послуг.

Я стаю на хвилинку, щоб тільки перекласти шинку на другу руку, і відчуваю раптом, що мені зле.

В голові задзвеніло страшенно. Перед очима гойднулося. Земля і люди пішли передо мною колом. І водночас — що це з моїм серцем? Чого воно так солодко стислося?

Було б мені не звертати з дороги і пройти повз неї. Але я ж кажу, що є така сила... Вона притягає мене сюди.

Я підходжу, здоровкаюсь до циганчуків, що де-не-де там цюкають біля неї аби-аби: вона-бо зовсім готова.

— Іх, і качеля ж, татку мій, — приказує один циганчук. — Іх, і качеля! Дзвіниця!

Я нічого не можу сказати проти. Де проти — на мою думку, він навіть недооцінює її. Я вже сказав, що то був вітер, не качеля. Коли стати на неї, накинути дві каблучки на ноги, щоб не сприснули з підніжки, і потім гойднути — раз! два! піддай! ух! жени, жени! — то можна дуже легко вигнати голоблі за верхній валок, що все село буде під вами, а потім — рраз! і пішли млинка...

Я міг перекрутитися підряд разів п'ятнадцять. Куди там Хомі, не кажу вже за Ладьку. Нічого подібного їм і не снилося. Я можу це довести коли завгодно, хоч і зараз, як на те пішло. Тільки мені треба занести спочатку до Глафіри Іванівни оцю шинку. Зважаючи на батькові побоювання, це треба б зробити зараз, а потім уже вернутися і довести, що я не задаюся.

Ви кажете, що так і зробили б на моєму місці — спочатку однесли шинку, потім, може, ще й до плащаниці пішли б і вже аж потім зайшли б на качелю, коли вже так, мовляв, кортить?

Слова! Теорія! Хто розуміється на качелях, на цих прекрасних критеріях справжнього героїства і високого піднесення духу, той, певне, так не скаже.

Словом, я йду за певним законом логіки: навіщо я маю потім вертатися, коли це забере якийсь час? Я зараз стану на качелю, а потім віднесу шинку й піду собі до плащаниці. Де б її тут поки що покласти?

— Слухай,— кажу я на циганчука,— ану давай я погойднуся.

— Дві крашанки, серденьтко, дві — та й гойдайся,— відповідає він по-хазяйському.

Паскудство. Я ж забув, ну зовсім випало з голови. Де взяти їх, ці дві крашанки? Дві, тільки дві, а позавтрьому я дістаю від матері цілий десяток.

А він ще й додає:

— Ну, серденько, ну, ну! Швидше, швидше, бо мені дуже ніколи...

Тепер, коли мені, я ж кажу, тридцять один рік, я розумію, що він пікуди, власне, не поспішав, а так тільки... А тоді я мусив був рішати до геніальності швидко.

— Получайте! — і я витяг з кишені і віддав йому дві крашанки, ті, що були призначені лягти в глибоку хрестильницю перед підніжжям святої плащаниці...

І тут я попливав на долоні, як годиться, щоб не горіли та не сковзались. Став на затилок. Ступні в каблучки. Струснув голоблями. Тремтіння пройшло через мої м'язи і через качелю...

— Піддай!

Пішла поволі. Гой... гой...

— Раз! Раз!

Качеля грає піді мною, мов скрипка. Я жену з кожним разом дужче і дужче.

— Ти, ти... Щоб мені, серденьтко, не впав,— кричать з землі циганчата.

О! Краще б вони не турбувались за мене. Тепер же наді мною панує самий простір.

— Дивіться! Гей! Дивіться!..

Я нарівні з верхнім валком. Піді мною ворухиться якась комашня. То, мабуть, циганчата та цигани, що виходили з хати.

— Гаря! Гаря! Ой-йой-йой... Щьо він робить?

Ага, що він робить! Груді мені переповнюються незрівняним щастям. Блискуча думка прорізує мій мозок: ще дві крашанки легко буде вкрасти там, під час цілування плащаниці... Ця думка додає мені ще більшої сили розгону.

— Дивіться. Даю млинка...

Раз!.. Пішов...

На одну хвилику я стаю головою вниз, потім голоблі хитнулись і пішли через гору.

— Ух!

Раз...

Два...

Три...

Ви знаєте, що це значить? Це я, одірваний від землі, творю в повітрі божевільні цикли. Село, як зачароване, кружить під мною. Шкода — нема тут Ладьки та Хоми, вони б тріснули з задрощів. Та я забуваю за них і за цілий світ.

Чотири...

П'ять...

Шість...

Сім...

— Сказився,— кричать мені з землі,— уб'єшся! Годі!

Вісім...

Дев'ять...

Д-де...

Я німію.

Те, що почув і побачив я на землі, як саме виганяв десятий раз,— це вище за мої сили.

— Габаа! Ксс... Покинь! Туйва! Куди? Бери!..

— Лови! Держи!!

— Фіть-фіть, Барбос!..

— А-а-а! Га-ла-ла...

— Гала-ла-ла-ла-ла...

Що? Що? На тому місці, де лежала торба з шинкою (я поклав же її під дверима біля кузні, на хвилику ж поклав!), нема тепер нічого. Нічого! Мені ж добре це видно з качелі. За кожним разом, коли я злітаю за верхній валок, я бачу під кузнею шинку. А за десятим разом я раптом уже не бачу її. Вони галасують, як у пеклі. Махають кулаками... Регочуть... Ага, вони кричать на собаку! Одначе ані душа з них не руйнється з місця, вони

тільки лалалакають. Певне, той собака вже далеко в мою шинкою...

Ви знаєте, що качелю не легко спинити, коли вона отак розгойдалася. Треба, щоб хтось там хапав за голоблі, затримував.

Якраз! Хоч би хто пальця підставив. Певне, їм було не до того... Я зліз, як вона стала сама.

— Шьо там було, шьо там було, серце, в тій торбі? — питають вони мене — і старі, і малі, одне поперед одного.

— Віддайте! Ви! Віддайте шинку! — кричу я їм не своїм голосом. — Шинку!...

— Тату мій, — каже стара циганка, — за яку шинку ти натякаєш?

Я натякаю! Що я на це скажу їй?

— Може, я поворожу тобі, серце, яка тобі доля?..

Моя доля... Де той собака?..

— Де той собака, я вас питаю?

Тут я бачу на вгороді біля загати якогось собаку: він справді щось там тягає, я не знаю що.

— Відніміть!..

Ну, що відніміть? Що відніміть, коли там, може, сама кістка вже залишилася, якщо справді шинку взяв собака... Ви питаєте мене, чому я так кажу? Я тому так кажу, що це ще велике питання, який собака її взяв. Питання, що лишилося для мене нерозв'язаним і донині.

Одначе двос циганчат зриваються з місця і летять туди, до собаки. Мене зраджують сили, і я тихо присідаю на землю. Гомін, поради, співчування — все змішується в моїх вухах і рве мені голову.

— Шинка, — шепочу я, — шинка... пісталет... Глафіра... тату...

І щось мені гаряче, як смола, побігло з очей і в'їлося в щоки... По дорозі отожд я був раз чи два упав — не пригадую, чи я казав вам про це — отже, руки мені були не дуже чисті, і тепер сльози вмивали мої кулаки. Так, мушу признатись, то були сльози. Я, мабуть, розвозив по обличчю цю брудну рідину, бо казали потім, що то була душе зворушлива картина. Не бачив — не буду казати. Взагалі дозвольте не спинятись на цьому моменті.

Прибігли циганчата. Вони кажуть те саме. Від шинки залишилась сама кістка. Хто його знає, чи то була від шинки, чи так собі звичайна кістка, може, від якої торішньої коняки.

Тепер що мені робити? Я ні з ким не можу порадитись, я мушу до всього доходити власним розумом. І от що я придумую: я піду тепер до вчительші і скажу їй чисту правду. Чомусь мені здається, що вчительша повинна зрозуміти моє становище і стати вище за якусь там шинку, без якої вона, зрештою, легко може обійтись.

Ідеалізм? Може. Але я не знав тоді таких слів. Навпаки, мені стало зовсім легко на серці.

Я приходжу до неї. Стукаю.

— Хто там?

— Я. Кириченко Гавриїл.

— Какої Гавриїл?

— Хторой.

— А-а,— каже вона протягом,— ввійді.

Я трошки відхилию двері, так тільки-тільки, і всовуюсь.

— Драстуйте, із плащаницею будьте здоровії.

— Что ж,— каже вона,— спасібо, будь і ти здоров.

І здалося мені, що вона глянула гарненько на мене і помітила, що я з порожніми руками.

— Отец прислал? — питає.

— Отец,— кажу їй правду. І тут починаю говорити, щоб Глафіра Іванівна не безпокоїлись, тато дійствительно передали вісімнадцять фунтів шинки, з якою вийшло нещастя. І розказую од всього серця, що я не буду більше, а інакше мені немає возврату через татів характер.

Вона слухає мене, слухає, і бачу я, що це їй не подобається.

— Ступай же, откуда прішол,— каже вона після моєї чистої правди.— Не окорок,— каже,— важний, а неісправімость твоя важная. Помні мойо слово — будеш ти в тюрме когда-нібудь. А в школе тебе нет места после таких художеств...

І цим словом вона остаточно вбила мене. Таким воно здалось мені образливим, таким жорстоким... Художеств...

Не пам'ятаю вже, як там я виходив від неї, як що. Боляче мені зробилось за всіх страждаючих.

— Нема правди на світі,— крикнув я, і годі вже й до плащаниці йти. Тепер мені вже ніяка плащаниця не допоможе.

Іду я тією дорогою, що додому, а на серці мені, самі знаєте, до чого невесело. «Зайду я,— думаю собі,— під міст та подумаю. Як же воно тепер буде?»

І от я приходжу під міст, де я нещодавно зазнав таких солодких і таких коротких радощів.

Але скільки чоловік може висидіти під мостом? Не такий довгий той день, я просидів його, а далі що? Далі приходите вечір, налітає звідкись холодний вітер, починають шуміти верби. В деяких хатах починає блимати світло. Це ще більше відрізує моє пристановище від життя. Я не боягуз, але мушу звідси вийти.

«Мама тепер учиняють паски»,— приходите мені до голови. Я видираюсь з-під мосту і йду. Правди від мене тепер не ждять. Я так просто і скажу батькові, що я передав шинку вчительці, поклав її на стіл.

«Що ж вона каже?»— спитають мене батько.

«А що каже,— відповім я батькові,— каже: «Скажи отцю благодарю». От що вона каже».

«А де ж ти гасав до вечора?»

«Не гасав, а чекав,— скажу я,— бо її десь дуже довго не було. От і все».

З цим я приходжу додому.

Щось там стоїть на воротях. Коли це батько стоять, то я не знаю, кого вони виглядають. Краще я піду поза хатою, щоб не заважати їм.

Але як тільки я витикаюся з-за хати і хочу попід призьбою тихенько пройти до дверей, як татова рука хапає мене за праве вухо.

Вирватись я не міг. Та й ніхто б не міг. Про це навіть казати нічого, щоб можна було вирватись від батька. У них дуже цупкі руки. Промайнула одна думка:

«Невже вони знають?»

Проте я стою на своєму.

— Справився? — питають батько.

— Аякже, справився,— відповідаю я не дуже-то боязко.

— Де шинка?

— Шинка? Та, що ви дали? Одніс.

— Кому відніс?

— Йй.

— Кому це йй?..

— Що ви, не знаєте, чи що?

— Кому це йй, питаю тебе?

І я вже почув, що батько все знають. Якийсь собака вже доніс, що от, мовляв, що там з вашим сином? Що там було в тій торбі? Сміха, мовляв, було на всю вулицю. Язик би йому віднав.

— Бийте,— кажу,— на смерть убивайте, а я не винний.

І чим мене перший раз ударили, не знаю. Ніколи ні до того, ні після того так не боліло.

Як я заверещав! Як я звився в батькових руках! Смішно згадувати про це, коли маєш за собою тридцять один рік. Здається, мати вибігли з хати і кинулись до нас. Куди там! Що мама вдіють навпроти тата? Вони затягли мене в сіни і зняли однією рукою ремінні віжки, а другою, пробачте... вони спустили мій туалет. Мабуть, віжки були трохи мокрі... Вони так різали тіло, що я міг спокійно паробити всяких непристойностей, не пам'ятаю вже, яких саме.

— Це тобі шинка! Це тобі шинка! Ще й пісталет!— приказували батько.— Ще й пісталет! І качелі! І пістони! І плащаниці!..

Що це було, розказати тяжко. Я порвав собі голос, а був порядний голос. Мати трохи не вмерли. Батько обливалися потом, вони зовсім змучилися. Сусіди чули через три городи — не дадуть збрехати...

І... довелося-таки знову йти до Глафіри.

Пролежав я щось із тиждень, та й засохло, як на кожному з нашого брата.

Дуже смачна річ ота шинка. Мама потім давали мені по шматочку щодня. Щодня, доки й одужав.

Але стривайте! Невже я Глафірі Іванівні не віддячу?

ТИМ ЧАСОМ

Крім пісталета я страшенно любив кадильницю. Якби ви знали, що це за річ! У піст, як ми говорили цілою школою, я тільки й чекав, коли вийде з вівтаря отець Олександр і піде між рядами з кадильницею.

Та й було на що подивитись. Вийде, стане біля архістратига Михаїла. Чуб кучерявий, сам красивий, постать, як грім, і так якось як крутоне на великому пальці кадильницею, а вона тільки «брязь-брязь», і вже круг нього ціла хмара. Як він це робив, хто його зна. Деякі жінки умлівали навіть.

— До чого ж ото отець Олександр ловко кадять...

Я пробував дома: теж виходило, але не так. Щоправда, я не мав тих припасів. Я брав невеличкого волоського гарбуза, зрізував меншу половинку, видовбував більшу і потім приробляв покришку. Для брязкоту я чіпляв

залізячки до шпагатинок, що на них вішав свою кадильницю. Я не мав також вугілля й ладану, але я обходився ватою з батькового пальта.

Як покласти добрий кавалок вати, підпалити його і потім почать кадити, то дим буває не менший, тільки він не так пахтить.

Я так полюбив кадильницю, що мало вже не навчився орудувати нею так метко, як отець Олександр. Та якось батько помітили, що їхнє пальто все тоншає і тоншає. Дірка в підкладці невелика, а вати вже й на спині не стас. Воно, сказать би, й пальтишко те було таке, що хоч і все скади, то невелика шкода. Дісталося воно батькові за дурницю: випивали вони в Максимця (як завжди), і хтось з компанії украв їхній кожушок, а замість нього подарував те пальтишко. Правда, і кожушок був теж драпенький та задубілий, а проте пальтишко ще гірше. Сама тобі дірка. Мати все кляли та ніяк не могли його облата-ти. А батько, звичайно, мусили були його берегти. Отож вони помітили, що пальто немов усихає...

— Це ти, мабуть, шибенику? — питають вони мене.

А я саме приступаю до пальта і одна рука в мене за спиною.

— От, воно мені, — кажу, — потрібне. Мабуть, мама на гнотики беруть для лампадки.

— На гнотики? — говорять батько. — Гляди мені, бо я тобі дам гнотика. Хіба ж на гнотики стільки піде?

А воно й справді — ніколи не піде. Я й не туди, що там мало вже й залишилося. В інших місцях так пальто вже як плівка.

— Ну, то я ж, — кажу, — хіба знаю, де вона дівається, та вата? Зносюється, а ви на мене нарізались.

Повернувся, а ззаду кадильниця... зовсім забувся. А батько зразу й догадалися.

— Ах ти, — кажуть, — шарлатан ти першої марки! Що ж ти брешеш? Я думав, що він там кізячком кадить, а ти одержу розоряєш... Бач, який священик знайшовся, щоб тобі вже в голові кадило...

Вихопили ту кадильницю та на моїй голові й зністожили.

Одначе мені ще довелось-таки бачити справжню кадильницю. Як це сталося? Та ніколи ж я не гадав, що матиму стосунки з справжньою срібною кадильницею... Три-мати її в руках, бачити, як вона близько, перед твоїми

очима, мелькає, брязкає ланцюжками... Де я міг про це думати?

Але життя таке чудне. Іноді воно так складається, що гарбузова і срібна кадильниці кінчають однаково свою службу, відігравши таку приблизно роль, як оця, що я допіру казав. Лише не на тій самій голові.

Отже, розповім про це, не забігаючи наперед.

ВАННА

Після нещасливої шинки батькові все ж таки пощастило якось ублагати Глафіру. Вона знов прийняла мене до школи. Це вже, здається, шостий раз. Не пригадую добре.

І от починається чудова осінь. Я вже перейшов у третє «отділення». На грядках часом іще позалишалися баклажани, великі, червоні, аж горять. Станеш на нього чоботом, а він тільки — чвирк!

А на «переменах» у школі хлопці їдять кавуни. Потім ми гуляємо на причілку в пувичок.

В четвер, після великої перерви, у нас завжди буває закон божий.

Батюшка отець Олександр приїздить поштовими кінсьми. Їхній машталір розповідає нам, чи батюшка сьогодні сердиті, чи ні.

— Сьогодні батюшка смирні, не бійтесь.

— Хіба? А ви ж почім знаєте?

— Та вже знаю,— каже він, примруживши ліве кудлате око.— Єсть така триєкторія, що знаю.

Батюшчин машталір був колись у салдатах і вмів багато таких слів, що й учительша їх не чула. Ми якось питалися. «Не знаю,— каже,— не говоріть глуностей». Так ми питаємо батюшчиного машталіра:

— А яка ж вона, га?

— Триєкторія?

— А!

— Е, це вець, хлопці, непойнятна. Вона і є, і нема її. Я сам не бачив, бо вона, звиніть, у воздуху.

— І вгадує?

— Повсігда. Кажу смирні, значить, смирні. Кажу сердиті, значить, держіться...

І тоді вже ми держалися. Бо таки була машталірова правда: батюшка виходили розгнівані і зразу, під ким зарипіла парта, беруть його за носа, аж посиніє бідний.

— Отвечай: кого Самсон побив ослиною челюстю?

То він, сердяга, пищить-пищить:

— Хвістілі... хвісті... хвістілімлян...

— Хвістілімлян? Насмешка над законом божим?..

І вже так нахвістілімкає, що до нових віників не забудеш.

Але спочатку отець Олександр заходить до Глафіри Іванівни. І вже ото як зайшов, то вже маємо час нагулятися. Чи він їй теж закон божий «преподавав», чи хто його зна. Не знаю. Аби нам було коли пограти. Інший повідкручує пувички чисто геть від штанів і від сорочки та програє.

Але мені везе. Я, як виграю, то вже мої, а як програю... ну, то там побачимо.

Одного разу гуляємо ми в пувичок. Дзвоника нема та й нема. Отець Олександр ще не приїхав. А тут не везе. Що вдарю, то й поза ямку, й поза ямку.

— Бери,— кажу,— не бійся, побачимо, до чого воно сьогодні дійде?

Охота мене взяла: ану ж, до чого я дограюся? Хоч заверну все, хоч...

Одним словом, відкрутив я останню пувичку від штанів і застебнувся дерев'яною цурочкою.

— На чесну,— кажу,— сьогодні. Платить, так готівкою. На.

Вдарив я. Поза ямку. Він ударив — у ямку... Забрав...

— А що,— кажуть хлопці,— на чесну?

А я стою та й думаю.

— Щоб ви знали,— одказую їм,— що на чесну. Шкода тільки, що більш ніде не маю пувички.

А самому вже прийшла до голови одна думка.

— Знаєте що? — кажу я до хлопців.— Став хто за мене пувичю. Виграю — твій виграш. Програю — зроблю за те щось таке, чого ніхто з вас не зробить ніколи в світі.

Хлопці зиркають один на одного. Радяться.

— Що ж ти зробиш?

— Кому?

Я тасмниче посміхаюся.

— Йй. Глафірі.

— Що?.. Треба знати, що ти зробиш. А то що ж так давати пувичю.

— Спортю воду.

Настає уважна тиша. Потім розлягається регіт.

— У ванні?

— Побойшся...

І як сказали вони «побоїшся», я відразу рішив:

— Нет, спортю... Що ж вона знущається з мене? Сьогодні знов казала, що я «розбойник». А який я розбойник? Кого я розбив?.. Хто докаже?.. Вона думає, що це їй так і пройде... Ні.

Мушу пояснити: Глафіра Іванівна любить дощову воду. У неї завжди під ринвою стоїть велика ванна. Дощовою водою Глафіра Іванівна вмивається тощо.

І нехай би хто насмів щось укинути в ванну або якось інакше «спортить» ту воду... Саме вчора пройшов дощ. Ванна стоїть повнісінька прозорої води. Вітрець пробігає по ній і злегка вівсюжить рівну поверхню.

— Ну, гляди ж, спорти,— каже один.— Я ставлю.

Він поторохотів коробкою і дав мені одну від питанів — «бляху».

— Став і ти бляху,— звелів я товаришеві.

Кинули. Моя лягла ближче до ямки. Мені першому бити.

Всі обступили. Тільки дихають...

— Бий,— кажуть,— чого ж ти?

Я націлився. Зміряв, скільки буде до ямки. Підсунув піготь під пувицю і сильно розирвав палець.

Пувичка підскочила й перелетіла через ямку.

— Ех...— вирвалось у одного.— Як же ти б'єш?

— Бий ти,— кажу я до товариша. А в самого, почувую, в горлі пересихає.

Він ударив. Не добив; лягла ближче. Знов моя черга. Але я мушу бити ту, що далі. Як на цей раз не вб'ю — пропало...

— Націляйся добре,— радять усі хлопці.— Бий великим пальцем.

— Да, да, великим, бо вказательний — він завжди невірно б'є...

Я націлився великим. Але вже як не везе, то не везе...

Цок... (Поза ямку!)

А тому тепер, звичайно, легко вбити: обидві лежать на долоню від ямки. Він націлився.

Цок! Цок! (У ямці).

Він мовчки поклав у кишеню обидві «бляхи».

Всі глянули на мене. Що ж я робитиму? Мушу сповнитися обіцянку. Але що саме я зроблю, вони ще не знають.

Я відходжу на півтора сажня від ванни і на хвилинку одвертаюся. Потім знов повертаюся і стаю за вітром.

— Раз мати спородила, раз і помирати,— говорю я до хлопців.— Тільки хто скаже вчительші, тому першому і помирати. Розступіться...

— Що ти робитимеш?

— Розступіться, кажу, од неприємності.

І тут я зробив одну річ, якої, звичайно, хазяйський сніг не дозволив би собі. Щоправда, я зробив там на макове зерно.

Але й того було досить...

Хлопці аж попадали.

— Ну, цитьте ж,— кажу.— Умріть...

На тому і кінчилось, коли б не Кириченко Гавриїл перший. У нас було в класі два Гавриїли. Я був Гавриїл другий, а він перший. Але той перший, по правді, був такий макуха! А очі в нього, як два шматочки холодцю.

Ось йому треба було наїстись чогось солоного й схотіти пити... Він не був при нашій грі, десь там у куточку доїдав своє сало, як кіт, щоб ніхто не бачив і не попросив. Тепер він прийшов і просто до ванни.

— Пить...

Хтось хотів його шарпнути, але не дали.

— Хай п'є... Пий, Кириченко, пий.

Він нагнувся і втопив губи у ванну.

Хлопці не витримали і так заверещали від сміху, що він зрозумів.

— Ви щось зробили? — спитав він.— Що ви зробили?..

Тут один згуковичок радісно заляпав у долоні і, підстрибуючи на одній позі, писнув від насолоди, як миша:

— Напився? (Пись!) А добра водиця? (Пись!) Тож Кириченко Гавриїл хторий так ізробив.

І сказало, мишеня дурне...

Що тут сталося з тим Кириченком першим! Він почервонів, аж посинів. А хлопці лягають зо сміху.

— Нічого,— кажуть,— воно пользительно.

Хоч би вже мовчали.

Дивлюсь, що ж це буде? Кириченко перший — круть на одній позі... До вчительші!

— Заявлю,— каже.— Ти,— каже,— мене отруїв, і я не виживу...

— Дурний,— кричать йому хлопці, а він не слухає.

— Все одно,— каже,— заявлю, хоч і виживу. Чого ти знущаєшся? Або заявлю, або одкупись.

Як сказав «одкупись» — кінець.

— Одкупитися? А чого ж? Можна. Ще й дорого дам, аби зносив,— кажу я йому і показую кулака.— Бачив? За кожне слово, що піде з твого поганого рота в учительшине вухо, даю по три груші. П'ять слів — п'ятнадцять груш. Десять слів — трижди десять — тридцять груш.

Груша — коли б'єш щиколотками по голові. Кириченко перший це добре знає.

Одначе не встигли ми сторгуватися, як дзвоник зателенькав і став біля хвіртки. Приїхав отець Олександр.

Всі розбіглися — не встиг він заявити.

Та дивна річ. Сьогодні отець Олександр зовсім не довго був у Глафіри Іванівни: зайшов і вийшов за хвилюку. І таке в нього на обличчі, немов вони полаялися. Тільки хіба ж батюшка можуть лаятися, та ще з учительшею?..

Одначе отець Олександр увійшов страшенно лютий, аж коси ворухаться, наче вітром їх підймає. А ніздрі — то спадуть, то розідмуться.

— Погана триєкторія,— шепнув я до хлопців.— Хтось постраждає.

Тільки шепнув, так і сталося. Отець Олександр підійшов до одного:

— Пір господєн в Капернаумє...

А той: «Пир... пир... капир... наумі... пир!..» А далі хоч би слово. Пир та й пир.

— Угу,— промовив отець Олександр.

Промовив та як «пирне» сердягу під щелепи, так той шматочок язика і відсік. Тоді батюшка до Хомки:

— Пір господєн в Капернаумє...

— Не... не загадували... якраз до пиру загадали, а пиру не загадували...— каже Хомка, а сам голову в плечі.

— Тать смердяща! — скрикнув отець Олександр.

Та за носа... Найгірше, коли за носа... Якось як покрутить, аж зуби викручуються... Але Хомка вже звик, він тільки чмише. Тоді отець Олександр походив, походив між партами й став біля Кириченка першого.

А той червоніє, червоніє — ось трісне. А батюшка за Капернаум годі вже та за богослужіння питають.

— Ти! Поросє! Когда священнослужитель кропить святою водою? І когда ету святую воду п'ють православниє християне?

Серце мені завмерло. Чую, хтось душиться сміхом...

«Ну,— думаю,— пропало... Тепер заявить!..»

— Когда православниє християне п'ють ту воду, я тебе спрашівваю, тумба?

— Котору? — перепитує Кириченко перший і червоніє ще дужче.

Тут хлопці не витримали. Зубами кусали парти, а потім як прорвало... Регіт!.. Та який регіт! Шістдесят сім чоловіка разом.

А батюшка до Кириченка першого:

— Так ти смєшїть?.. Тварь нечестивая. Ти єщо комедію?..

І так якось обома руками за обидва вуха взяв Кириченка першого та лобом об пружок парти, лобом, лобом... Тільки рукава, як крила в страшного птаха, злітають. Нарешті, в Кириченка першого потекли з носа прикмети. Тоді отець Олександр вихопив з кишені велику хустку в чорному горосі, витер собі нею обличчя і вийшов геть, червоний, як монастирський кавун.

Кілька хвилин потому тривала тиша. Отець Олександр лайнувся на мапталіра, тельнюкнув дзвоник, і аж тоді ми всі зірвалися зі своїх місць.

Це було несподіване свято: по-перше, закон божий скінчився майже на самому початку; по-друге, всі мали неабияке видовисько — ніс Гавриїла Кириченка першого... Такий ніс не завжди доводиться бачити. Уявіть собі червоне розтовчене яйце, обмочене гузкою в чорнило. І ви гадаєте, що той Кириченків ніс викликав співчуття? Гадаєте, хтось підійшов, пожалів, спитав, чи болить? Навпаки.

— Покропив? — закричали хлопці, перекидаючи від радості парти.

— Ну, як же воно після свяченої води?

Кириченко перший скривився:

— В-ва-в-в-в...

— Диви! Він плаче. Дурний, чого ти?

Я відразу зрозумів, що хлопці нарobili мені лиха. Навіщо було зачіпати, коли в чоловіка й так поганий настрій? А після цього він, звичайно, піде й заявить...

І пішов. При такому настрої кожний би заявив. За себе не кажу, я б не заявив, а він, звичайно, слабший на характер, пішов до Глафіри Іванівни і все, як на сповіді, розказав. Навіть більше, ніж на сповіді, бо Глафіра влетіла до класу з затиснутими зубами, сinya, аж бурякова від гніву.

— Кіріченко! — закричала вона.— Кіріченко Гавріїл второй!

— Я, Глафіро Іванівно, здесь!

— А, ти здесь?.. Ти здесь, крокодил нещасний?..

— Здесь.

Вона стала проти мене і схопила себе за груди.

— До яких же пор?.. До яких пор ти будеш умньшати мою жизнь? Что ти наделал?!

— Хіба я вменьшаю?

— Ч-то ти наделал в дощевую воду?!

— Це брехня. Я тільки постояв. Що ж я — не понимаю, що дощову воду не можна портить?

— Поніма, а сам спортив,— каже Гавриіл перший.

— Замолчать, ілі я с ума с вами сойду! Пошол за грубу на двенадцать дней, а там посмотрим...

Дванадцять днів за грубою! Це багато. Там страшенна спека, тісно, закапелок зовсім темний, бігають миші, і потім найбільший сором — стояти за грубою. Туди ставлять тільки безнадійних дурнів.

— Я, Глафіро Іванівно, не портив.

— Він не портив,— повторюють за мною й хлопці.— Він тільки націлявся ради прахтики.

Але їй, очевидно, така «прахтика» зовсім не подобається. Мені навіть здалося, що це ще більше її роздратувало. Вона почала задихатися.

— За грубу, тебе говорят! Ілі ти оглох? За грубу!

— Мені,— кажу,— не тяжко. Я стану й за грубу, й скрозь. А тільки ж несправедливо.

Я затиснувся до того проклятого закапелка. Він здавив мороком мою душу. Глафіра Іванівна підбігла до груби й штовхнула мене в плечі.

— Лезь, сороконожка отвратительная, лезь!.. А там посмотрим...

З цим я погодився: ми посмотрим. Та кому від цього буде гірше, це теж іще посмотрим. Власне, я не мав ніяких планів, але в мені підіймалася буря протесту проти несправедливості.

Я простояв за грубою до вечора. Хлопці рішали задачі на «все действия», але рішити ніхто не міг... Лінійка так і свистіла в повітрі. Долоні пухли, наливалися кров'ю. Тоді я вперше подумав, як добре буває іноді втекти від життя, схватись від бурхливої дійсності, хоча б на піч або за грубу. Стоїш собі або хоч і присядь для зручності. А навколо тебе морок і навіть павутиння. І на душі такий сумирний настрій, що заплював би все на світі.

Та я страждав на колективізм. Сумління почало мене мучити: чому я не страждаю разом із ними?

Я підніс руку, висунувши її з закапелка:

— Глафіро Іванівно, вот я знаю, вот я...

Я ризикував ради товаришів, бо рішення задачі також не міг би. Та вона не повернула навіть голови в той бік, звідки почувалась моя заява.

* * *

Так я вийшов з тієї тюрми, коли аж надворі почало сутеніти, а в закапелку стояв уже густий морок. В класі нікого не було.

— П-шол,— сказала мені Глафіра. І я вийшов.

Дома я міг на перший раз легко пояснити запізнення.

Я сказав, що вчителька залишила мене складати її книги.

— Бач, як вона тобі довіряє,— сказали батько.— Гляди ж, шануйся мені.

— Наче я не шануюсь. Другого ж не залишила, а мене залишила.

Але на ранок знов те саме...

— На место,— каже вона і показує пальцем за грубу, наче іншого місця для мене ніколи й не було.

— Глафіро Іванівно...

— Молчать! За грубу!

Одним словом, що й казати,— становище не дуже блискуче.

І от, зовсім несподівано мене рятує випадок. По правді, я тільки на випадок і надіявся. Але я не міг гадати, що то буде отець Олександр. Як на те, їм треба було посердитися з Глафірою, і це мене врятувало, але й завдало пізніш великого клопоту моєму рятувникові — самому отцю Олександрові.

Сталося так. Під час великої перерви, коли хлопці, напевно, гуляли в пувичок, а я один за всіх мусив був терпіти знущання, раптом зателенькав батюшчин дзвоник. Чому? Закон божий відбувся вчора, чому ж це знову батюшка? Мені стало так весело, наче я не в тюрмі, а сам десь їду на батюшчиній бричці. Я визирнув у вікно. Машталір відкидав посторонки. Значить, збираються постояти довгий час. Отець Олександр поправляють на грудях хрест і йдуть до класу. Так і є...

Перерва скінчилася. Всі на місцях. І що ж ми бачимо? Глафіра Іванівна хоче пройти в двері,— в одній руці у

неї журнал, а в другій варення з абрикосів на маленькому блюдці.

Але отець Олександр значно за неї грубший мужчина. Він став на дверях перший і вже Глафірі нікуди просу- нутись, тільки рука з блюдцем стирчить.

— Ви мене задушїте, отець Олександр,— чуємо її го- лос.— Кудя ви прьоте, когда сейчас мой урок географїї?

— Кушайте свої абрикоси в комнате,— відповідає їй отець Олександр,— потому что ви опїбаєтесь...

— Нет, уж ізвініте, ви опїбаєтесь. Закон божїй бил вчера.

— А я вам говорю: закон божїй такой предмет, что по- лезно і сегодня повторїть. Можете забрать ваше блюдо, об которое я пачкаю рясу.

Він посунув трохи ліктем і ввійшов у клас.

— Садїтесь, детї.

«Хороша триєкторїя»,— подумав я і висунув з закапел- ка голову. Глафіра помітила мїй рух.

— Кудя? — крикнула вона в дверї.— На место! Не смей показивать башку...

Я сховався. Але розрахунок мїй був точний. Він цілком виправдався. Отець Олександр з цікавістю посунув руку за грубу, намацав мою голову і витяг мене за чуба на світ.

— А сіє что означає? Ти почему в пещере, отрок мой?

— Оставьте его... Я здєсь заведующая! Я!

— Почему ти в пещере, я спрашиваю? Отвечай смело, разве ти боїшься своего пастыря? — вдруге звернувся до мене отець Олександр.

На Глафіру він навіть не глянув. Я зрозумів, що бо- ятись «свого пастыря» в цю хвилину міг би лише дурень.

— Ні, ваше благословенїє, я не боюсь, тільки що я на- казаний.

— За какой грех? — спитав отець Олександр, нахму- ривши брови.

Всі в класї перестали дихати. Отець Олександр чекав, тримаючи мене лагідно за руку. Я не хотїв признаватись. Не хотїв ганьбити своїм вчинком учительшу, але дуже хотїв зліквідувати свою кару і тому я відповїв так:

— Большой шалун, ваше благословенїє, і повсїгда чемсь та зарабатую...

Це було сказано прекрасно. Але раптом підвівся Кири- ченко перший і безсоромно заявив:

— Ваше благословенїє, бреше він. Бо він зробив у ван- ну Глафірі Іванівні мокро святотатствїє...

Парти здригнули.

— Ах!..— почулось за дверима. Брязнуло блюде з варенням.

Глафіра Іванівна застогнала і кинулась до себе в кімнату, грюкнувши дверима, як тільки могла грюкнути здорова жінчина. А отець Олександр так зареготався, що глобус на столі, наче його торкнув хто, аж покрутився.

— Свят... Ха-ха-ха-ха!!! У ванну!.. Ха-ха-ха-ха!!!

В цю мить двері з учительшиної кімнати знов розчинилися. Глафіра Іванівна не витримала. Тремтячи всім тілом, ввірвалася у клас і крикнула:

— Так знай же ти, сахалінщик будущій! Я ісключаю тебе!

— О-о-о! — пустив баса отець Олександр.— За что же ви его ісключаете?

Але тепер уже Глафіра Іванівна не хотіла розмовляти з батюшкою і зверталась виключно до мене:

— Вон! Ілі я вивову господіна урядніка...

Справа несподівано для мене стала зовсім погана. За урядника вона ще ніколи не згадувала. Це вперше, як вони посварилися з отцем Олександром. Вона бликнула на нього так, що я подумав: «Значить, урядник старший за батюшку».

І тут раптом отець Олександр повертає мене до життя. Це був день несподіванок. Він бере мене знову за руку і каже до вчительші, схидно всміхаючись:

— Спрячте свого урядніка под ваш спітрахіль, а мальчика я беру к себе. Ми ще посьмотрім. Стунай, отрок Гаврііл, на козлі.

Я не знаю... Я так любив пригоди, що не чекав, доки батюшка попросить мене вдруге. Мов куля, я засвистів із класу. Сів на бричку біля машталіра і сказав:

— Запрягайте! Закону божого не буде, їх благословеніє зараз не в состояннії заніматься.

Машталір лупнув очима.

— Ти,— каже,— не сказився, хлопче?

— Ні, дядьку Кузьмо, така триекторія випадас, що, мабуть, дайте недокурка, бо я тепер за отрока при їх благословенії. Так що тепер мені і в вітвар зайти — плювать діло.

Ця думка, несподівана для мене самого, налила щастям моє серце. Я додав:

— Подать кадильницю, хоча б... роздмухати й погойдати її, поки їх благословеніє не готові,— це ж ви як гада-

сте? А то стій за грубою, покоряйся їй... Доволі! Запрягайте, дядьку Кузьмо...

Він почав запрягати.

— Ну,— каже,— з тебе, сукиного сина, буде псаломщик. У нас у музиканській команді теж такий байстрюк був, любого офіцера обделає.

— Що ж ви рівняєте? То байстрюк, а то,— говорю,— отрок.

— Та вже не знаю, чи отрик, чи не отрик, а що отряха, то бачу. Ну-ну ж ти, попадає. Ножку! — крикнув він на борозню, гніду кобилу.

Вийшов отець Олександр. Я ж знав, що закону божого не буде сьогодні!

Кузьма підібрав віжки.

— Домой, батюшко?

— Домой. Я ей покажу, мать пресвятая богородиця, если она ещо не відела... Поганяй, оболдуй, чево стоїш?

І ми втрюх — я, їх благословеніє отець Олександр і машталір — з місця взяли на ристях, аж курява за нами схопилась...

ЛИСТ

Тепер я думаю так: людина росте, погляди її змінюються, бо «все тече», як казав Геракліт. Виростає людина, вивчається й бере нову траєкторію. Від колишніх кадильниць не залишається навіть іржавого ланцюжка... І нині, коли до мене приходять юний піонер і скаржаться на живіт, я тільки згадую свій живіт у минулому, який він був теж неспокійний, і констатую, який він спокійний тепер. Коли піонер приходить з матір'ю, то вона, одержавши від вас рецепта на рицину, скаже до цього сина Жовтневої революції:

— Вип'єш, Федю, оці ліки, і, дасть бог, пройде.

І піонер відповідає:

— Мамо, ти вп'ять? Скільки тобі казав: нема бога! А пронос живота — од бактерій.

Вам ясно, що я з піонером абсолютно однієї думки. Він також це відчуває. Посміхаючись до мене дружньо й трохи оборонно, він підіймає руку й каже:

— Будь наготові!

— Завжди наготові! — відповідаю я.

Так. Все тече, це — безперечна істина. Але тоді, їдучи на козлах із досвідченим машталіром і почувуючи за

свою спиною їх благословеніє отця Олександра, я переживав зовсім інші почуття. Мої думки, наче годові стригуни, іржали в мені, і я гаряче хвалив господа бога.

З мене була релігійна людина. Пригадую, коли батька раз затопила на леваді повідь, я дивився в вікно і палко молився, щоб Миколай-чудотворець урятував їх від загибелі в холодній воді. Потім я видерся на стіл, зняв із стіни образ спасителя і, заливаючись сльозами, проговорив йому:

— Спасителю Сусе Христе! Як тільки наші батько втопляться, я тобі повидираю очі. А як урятуєш — украду в церкві свічку від іншої ікони і поставлю тобі.

Батько врятувалися. Свічки я, здається, не поставив, але вірив і дякував щиро — до болю в грудях. Так, я був релігійний. Як би я там не збивався на законі божому, як би я зле не знав «пир у Капернаумі», але бога живого, «вездсущого» я мав у себе всередині й поклонявся йому «втайні» щиро і з захопленням.

Отже й не дивно, що він визволив мене від учительської напасті, як отрока Ананія з страшного рову, й посадовив мене на високі козли батюшчиної брички. В цьому я був тоді глибоко переконаний. І з тим я в'їхав на подвір'я отця Олександра.

Тут на мене чекало нове, зовсім незнайоме життя.

Я скочив на землю і став оглядати церковний будинок. Це був нічого собі будинок. Тут можна було непогано жити. Високий паркан захищав від заздрого людського ока велике подвір'я, повне різної птиці, поросят, кабанів, свиней тощо. Годовані, важкі гусаки зустріли мене ворожим, задикуватим гелготом. В стайні розбещено іржали два лошаки, на яких щось там уже гримав Кузьма. В подвір'ї пахло смаженою цибулею, яблуками, молоком, м'ясом, коровою. Словом, можна було жити. Я ще ніколи не чув ніде, щоб так смачно пахло, як тут. Ніде також я не бачив такої свині, як була в їх благословенія! Це не свиня — ціла скриня на товстих ніжках. За нею сунула ватага поросят, — я нарахував щось тринадцятеро, чи що. Потім я звів очі на будинок і побачив на ганку матушку. Спокійна і, мабуть, стомлена цим клопотом, вона стояла, склавши руки на череві, і дивилась на курей, серед яких розорявся чорнохвостий неспокійний півень.

Отець Олександр сказав щось до матушки — мабуть, про мене — і пішов у кімнати. Матушка перевела на ме-

не очі, прикликала до ганку і, оглядівши мене з ніг до голови, стала питати:

— Як звуть?

— Отрок Гавриїл, а в школі був Кириченко Гавриїл хторой,— відповів я.

Вона всміхнулася.

— Доволі з тебе самого Гавриїла.

Отрок, значить, одлетів, лишився просто Гаврило. Що ж, я не міг сперечатися з матушкою: незручно, коли бачиш людину вперше на своєму житті. Я змовчав, а вона запитала далі:

— Куриш?

— Не занімаюсь. Гріх...

— Добре. Набиватимеш мені після обіду цигарки.

На це я погодився з таємною радістю:

— А чого ж? Набиватиму.

— А тепер піймай он того гусака, он, бачиш? І неси його сюди.

— Отого, рябошию? Січас...

Я в момент нагнав гусака, затулив йому рукою дзьоба і спокійно, з виглядом повної зорієнтованості, запитав у матушки:

— Куди його? На куфню?

— Оддай Маланці. Хай ріже.

Так почався перший день мого нового життя.

* * *

Перше, над чим я замислився другого ранку,— моє майбутнє. «Ну, гаразд,— подумав я,— ти зараз отрок. Ти несподівано доскочив слави і ловиш гусаків на батющинім подвір'ї. А потім? Як ти собі уявляєш, до чого ти можеш дійти, коли так підеш і далі?»

Ну, до чого? Можна було, звичайно, думати про все. Хіба як, наприклад, архієрей абощо, то про нього не можна було думати? Можна. Але як я не хотів уявити себе на місці архієрея, нічого путнього не виходило. Тоді я подумав за благочинного, потім за звичайного священика, нарешті — за диякона... Ні, як тільки мені в уяві починали відростати коси, я іржав від сміху над собою. Я б не дозволив собі глумитися над священиком стороннім. Але пореготати з самого себе — не гріх. І я реготав при уяві, що в мене коси і що я замість штанів убрався в рясу. Чому? Я, бачите, був переконаний, що священик

штанив не носить. Навіщо вони йому? Для того, щоб служити господу богу, штани не потрібні. Для цього є ризи.

«Одначе, як би там не було, — думав я далі, — а з школи тебе Глафіра Іванівна випровадила і не збирається, як видно, приймати, доки ти під батюшчиним покровом. Що там у них трапилось з Глафірою — нікому не відомо, але твоя доля віднині, так чи інакше, зв'язана з батюшчиною».

Крім того, передо мною було стільки незнайомого й цікавого в цьому житті, що я тремтів з нетерплячки пізнати його ближче, і думати за щось інше я не міг.

А головне: дух покори ласкавому господу, що прихилив до мене лице своє, вселився в мене, і жадання подвигу засвітилося в мені непереможним полум'ям.

Коли отець Олександр вийшов ранком о десятій годині надвір, він був свіжий і сильний, з обличчям ясным, як у путнього архангела. Новий підрясник чорного шовку ходив чудесними хвилями на його м'язах, а з низенького розстебнутого коміра випливала рожева, гладенька шия, на якій сиділа кучерява голова невимовної краси. Отець Олександр посміхався і гладив свою ніжну золотаву бороду, якою він нагадував мені самого Ісуса Христа.

Серце мені затремтіло. Я вклонився. Підійшов під благословення. Отець Олександр весело перехрестив наді мною повітря і сказав: «Да благословіт господь бог». Я припав до його руки. Гарячі губи відчули незабутній оксамит священникової шкіри, і в моїй душі, натомленій тривогами останніх днів, стало так спокійно, затишно.

«Господи, господи...» — подумав я, але не намів спитати, що ж буде далі.

В цю хвилину перша оса розчарування шпигнула моє серце: отець Олександр величним рухом відкинув полу підрясника. І що ж я побачив на ньому? Довгі, смугасті, рудуваті штани. Я відчув, що мої очі стали неймовірно широкі.

А отець Олександр тим часом добув із кишені цигарницю, вийняв із неї цигарку і, дивлячись кудись далеко через мою голову, задумано постукав цигаркою об металеву кришку. Потім ледве чути, з неспійманим смутком заспівав:

Д'ех, тр-ри д-дєрєвнї, два сєла,
Восєм дєвок, одїн я.
Да ку-у-ди дєв-кї, да ту-у-ди й я...

Я стояв, мов зачарований. Пахучий дим від батюшчиної цигарки спадав на мою голову солодкою отрутою передчуття чогось неясного, неминучого...

— Ваше благословеніє,— вимовив я.— Приставте мене до якогось зайняття, щоб мені душа не тривожилась.

Я пам'ятаю, що сказав саме так: «щоб душа не тривожилась», бо я почував, що ці штани, цигарка і «восем девок» не вміщуються в моїй голові.

Отець Олександр перевів на мене свій раптовий пильний погляд.

— Вот тебе задача: езжай до благочінного. Вот пісьмо. А еслі увідіш матушку...

На цих словах із сіней вийшла на ганок матушка і бай-дуже подивилась на нас. Я вклонився їй, але нічого не сказав. Чомусь мені здалося, що не цю матушку я мушу побачити, а благочинну.

— А, Гаврюшка,— вимовила вона і швиденько пройшла до сарая на кінець подвір'я.

Коли матушка відійшла, я спитав:

— ...а як повидю матушку?..

Отець Олександр поклав руку на мою голову:

— Еслі увідіш, вот пісьмо.— І передав мені другий лист.— В собствение руки, слишні?

— А впоследствіі?

— Возвращайся. Завтра субота. Ти можеш взойті с Григорієм на колокольню і с ним благовестить до вечерні.

О, батюшка прекрасно знали, який це подарунок для мене! Я буду на дзвіниці! Господи. На дзвіниці! Там же стільки горобиних гнізд. А яєць! І ніхто їх не дере, бо хто може видертися під самий гостряк дзвіниці?.. Боже, завтра я буду там!..

Я притиснув листи до гарячого тіла. В моїх штанах замість кишені була дірка, і тому я тримав листи біля самого тіла.

Розшукавши Кузьму, я показав йому конверта, на якому стояло:

«Его Высокопреподобію
о. Алексію Яворскому».

Кузьма покрутив у руках конверта, подивився, сплюнув.

— Це ж, к приміру, куди?

— До благочінного,— сказав я суворо.— Запрягайте, зараз же їду.

На другому конверті я встиг тільки схопити одне слово:

«Высокочтимой...»

Цього листа я навіть не показував Кузьмі. Все одно він не вмів читати. Через хвилину Кузьма скомандував:

— Ну ж ти, далайдол! крутиш... щоб тебе крутило...

— Дядьку Кузьмо, що значить далайдол? — спитав я, глибоко вражений цим словом.

— Та оця товстозада. Хвицаєш, стерво!..

Він оперішив борозню батоном і круто обернув бричку.

— Це вроді благочинну так звуть. А я вже прикладаю, наприклад, до коняки. Аби веселіше... Сідай.

Я сів, вийняв другий конверт і перечитав:

«Высокочтимой

Аделаиде Варфоломеевне.

В собственные руки».

Зареготавши на всю від Кузьминого жарту, я відкинувся в задок брички і скрикнув:

— Піррьод!

Мені не тяжко було виконати це доручення. Коли я приїхав до благочинного, то перше побачив матушку Аделаїду, чорняву таку та тиху, з очима — як у Марії Магдалини. Вона підійшла до брички і запитала:

— Ти до нас?

А я в свою чергу запитав:

— А ви, може, будете матушка?

— Да. А что? Я буду матушка.

— Во, вам лист у собствені руки.

І не встиг я вийняти листа, як вона блиснула посмішкою, та такою гарною, що аж мені стало весело. Не доводилося мені бачити такої посмішки ні в кого. Губа рожева, ніжна, а зуби — наче на сонці сніг. Вона схопила лист і в ту ж мить кудись його всунула, що я й не помітив. Знаю, що кишень же в неї не було.

— Поросьонок, получиш пятнадцать копеек, — устигла вона сказати.

Одначе нічого не дала. Вийшов благочинний, і вона звернулася до нього:

— К тебе от отца Александра, — а сама зникла в кімнатах. З благочинним ми розмовляли недовго. Він перечитав листа при мені, помугикав-помугикав і сказав, що приїде. Так і велів передати: «Мг... мг... хорошо, придем». Покусав борідку і знову мгикнув. Гаразд, мовляв.

Я повертав додому, переповнений думками. Якесь ніби тривога, ніби смуток ворухнулись мені під серцем. «Як так? — думав я. — Що значать ці листи нарізно — окремо благочинному, окремо матушці? Вона ж, можна сказати, теж благочинна. І чому це одна матушка не повинна знати того, що знає друга матушка, а благочинний взагалі нічого не повинен знати?» Та хіба я міг відкрити таємниці священика, доручені йому від бога? Я не міг їх відкрити, бо ще ж тільки два дні, як я був за отрока... І тому всі мої вчинки походили від серця та від тої глибокої віри в отця Олександра і в бога, що кипіла в моїх грудях.

Але, хоч я і йшов напомацки, як той сліпий, одначе не оступався.

Коли я в'їхав на своє подвір'я, отець Олександр і матушка зустріли мене разом. Не чекаючи їхніх запитань, я сповістив:

— Їх високопреподобіє отець Олексій сказали, що приїдуть, хоч нехай що. Як перечитали листа, так і сказали. І раптом додав: — А матушка їхні передавали здалеку поклін вам, матушко.

Не знаю, як це вилетіло мені з рота. Може, я подумав, що слід би таки передати поклін. Може, тому, що мені здалося, ніби матушка щось хоче мене ще питати.

По обличчю отця Олександра я зрозумів, що говорю так, як і повинен говорити. Він звернувся до матушки, що дивилась на нього з запитанням:

— Я просів отця Алексєя к нам на храм.

— А, — сказала матушка, — ти розумно зробив. Гаврюшко, можеш їти обідати. Іди до Маланки.

В той день я їв свій шматок хліба, гордий з свідомості, що я заробив цей шматок службою їх благословенію, а через них — богові.

Маланка підсипала мені в миску щось аж тричі.

ДЗВІНИЦЯ

І ось прийшла субота. Я чекав її даремно, бо в цей день я дістав найвищу нагороду: з Григорієм Довгополим, старим церковним сторожем, я поліз на дзвіницю. Навряд чи можна передати словами те надзвичайне почуття, що росте в вас, мов безодня, коли ви вперше у своєму житті підіймаєтесь на дзвіницю. Ви підіймаєтесь темними кривими сходами. Вони рилять під вашою ногою. З чорних

закутків стирчать держакі старих корогов. Клапті деревного оксамиту, звисаючи з них у темряві, дотикаються вашого обличчя. Часом ви потрапите головою в густу мережку павутиння. Тоді від тих ніжних дотиків, що пробіжать до вашого серця, розсиплеться поза шкірою гострий і лячний мороз. Ви хапаєтесь за Григорієву полу.

— Чого ти, дурашко? Не бійся,— каже він,— тут же мертвяків немає.

Нарешті останній раз ви заносите ногу. Ваша голова витикається з квадратної дірки — ви потрапляєте в царство дзвонів, що зустрічають вас страшними глибинами своїх горлянок. Роздутими язиками звисають з них нерухомі залізні макогони. Мимохить вам підіймаються плечі, немов якась невідома сила притягає вас всередину дзвона. Вам хочеться підстрибнути, вхопитись руками за канат, що прив'язаний до язика, упертись п'ятою і вишкрябатись на великий дзвін, а звідти — вгору! — до горобиних гнізд.

Прекрасне, високе бажання!

Але ви musíte вміти дуже добре лазити, зачіпаючись самими пальцями за дощані лати дзвіниці. Часом жерсть, що нею вкрито церкву, так щільно прилягає до дошки, що нікуди всунути пальця. Тоді — надія на бога та на вашу кебу. Взагалі ж якщо ви раніше не вдосконалили свої м'язи на латах та на бантинах звичайної клуні, то на дзвіниці ви нізащо не видерете й одного поганенького гнізда.

Григорій перехрестився й заклав ногу в каблучку од великого дзвона. Тим часом я двома короткими енергійними рухами скинув із себе чоботи. І не встиг Григорій перехреститись удруге, як я вже був на сволюку, де висіли дзвони.

Григорій підвів голову, скрикнув:

— Куди?

Вітер розкидав йому поли старого, заляпаного оливою піджака і колошматив руду з білими кущами бороду, від якої ішов дух тютюну, змішаний з миром. Я дуже полюбив діда Григорія за цю бороду. Часом на ній бували жовті кругленькі цятки — він іноді тикав себе в підборіддя свічкою, яку тільки за хвилику перед тим був погасив і з якої ще котилась гаряча сльоза жовтого воску. Пізніш, коли я вивчив його глибше, я зрозумів, що він робив це не навмисне, бо завжди в таких випадках додавав, припикши собі тіло: «Ух, ти ж... куряча голова...» Тепер він розмахував руками і теж кричав мені:

— Ізлізь! Ух, ти ж... Ізлізь, кажу тобі, куряча голова!
Я засміявся.

— Бийте в дзвін, чого там?

— Та я вдарю, коли мені треба буде, а ти злізь. Подра-
лось. Куди ото?

— Та нікуди. Бийте.

— Ух, ти ж!..

Він навіть не закінчив і, перехрестившись удруге, шарпнув ногою язик великого дзвона. Могутнє «бо-оов» гоїднулося навколо мене і налило мої вуха тяжким металом. Груди захвилювалися. В ногах заграли м'язи, наче там сиділи музики. Я з натхненням схопився пальцями за першу лату, озирнувся через власну голову на світ, що зостався десь за деревами, і подерся під самий гостряк дзвіниці. Мені здавалося, що величні згуки міді тримають мене на своїх хвилях, а поруч мене літають невидимі херувими.

Так я надрав там яець, гав'ячих і горобиних, повну пазуху. Коли Григорій ударив у всі дзвони, я зліз і, ставши поруч з ним, подивився вниз. Мішана юрба пливла до церкви з трьох боків. Перед огорою чоловіки скидали шапки і всі починали хреститися, махаючи в повітрі бородами. Мені стало чомусь так чудно. Я побачив отця Олександра. Він підходив до паламарки, поглядаючи на народ, що махав бородами, товпився, хилився і пригладжував чуба важкою чорною долоною. Я помітив: отець Олександр посміхнувся сам до себе і зник у паламарці.

«Чого він посміхався, дивлячись на народ?» — подумав я.

Раптом перед дверима притвору я помітив Глафіру. Від несподіванки я забув за все і крикнув їй радісно:

— Глафіро Іванівно, добрий день!

Вона озирнулася навколо, потім підвела голову на дзвіницю.

— Глафіро Іванівно! — повторив я і перехилився з вікна всім тілом униз. Здається, вона ледве помітно всміхнулася. Та в цю ж мить щось об неї лягнуло — одне, друге, третє... Вона скрикнула і затулилася руками.

Я відскочив од вікна. Прокляті яйця! Вони посиналися з моєї пазухи.

...Це були останні краплі, що переловнили чашу її терпіння. Тепер і думати про школу годі... Відрізано. Та хіба я хотів?

Цей випадок снився мені цілу ніч...

Шановний читачу! Ти не раз зазнавав тяжкого вагання. Не раз, напевне, перед тобою стояла складна альтернатива. І ти не знав: іти сюди, іти далі чи повернути назад? Ніде і ніхто не міг тебе порадити, бо хто може зрозуміти твою душу, коли ти сам не розумієш її? Ось тобі здається, що слід тільки спинитися, подумати і піти назад — і все буде врятовано: честь, і спокій, і все твоє даліше життя. Воно вже вимальовується перед тобою і кличе, тягне тебе до себе, обіцяючи тихе, супокійне щастя. Лише спали кораблі, щоб не вабило тебе відпливти на них у невідоме, коли вітер надме їм вітрила. Спали! Вернись!.. Ти вже готовий це зробити. Жагучий жертвовний огонь уже починає охоплювати твоє серце. Та в цю хвилину ти раптом відчуваєш, що твої груди пронизує неможливий біль. Тоді стає шкода того невідомого, що десь там — на тім непройденім шляху. О, ця спокуса — твоя загибель! Ти не хочеш підняти щит, і отруйна стріла цікавості ранить доброго Ормузда, що був уже готовий розлити над тобою свою благодать. Тепер ти не повернеш!.. Карайся ж за свою необачність, ти, неспокоїна людино! Пливи на своїх непевних кораблях!..

Отак і мій Кириченко. Замість подумати над тим, що він зробив, замість повернутися до Глафіри, попросити пробачення, слухняністю й трудом привернути до себе її серце, він на все махнув рукою. «*Alea jacta est*», — сказав, як відомо, в подібному випадку Цезар. Кириченко ж сказав просто: «Чорт його бери! Батько битимуть, та не привикати». І перейшов Рубікон. Та ось він сам краще про це розповідь.

Я рішив залишатися в отроках. О, я знав, що це значить! Я знав, що не можна тепер наvertатись на батькові очі. Не любили вони чомусь священиків. Був цей гріх у нашій сім'ї. Чи одмолили його мати, чи відплакали своїми сльозами — це богові звісно. А батько — ні до церкви, ні говіти, хоч убий. Раз якось пішли-таки говіти, та перед причастям випили в Максимця щось із кварту. Батьюшка не хотів причащати — мабуть, почув дух. Так вони тоді знов до Максимця й повернулись додому аж через три дні. Того разу й нальотишко дістали...

— Оце, — кажуть до матері, — відговівся. Буде з мене надовго.

Все це пригадалося мені рано в неділю. Вийшов я на-двір, постояв і завагався. Скільки ж це день, як я не був дома? Напевне, батько вже все знають. І що довше я от-рокуватиму, то дужче потім болітиме. І ось в ту хвилину гукнув мене отець Олександр.

— Гавріїл, — сказав він, — сьогодні будеш прислужувать на обідне. Прісматривайся к делу і замечай все с мо-літвою.

Чи ж могли б ви відмовитися на моєму місці? Не знаю... А я не міг. Ця нова розвага рішила все. Ви ж тільки уявіть собі: яка перспектива! А він ще каже: «Замечай...» Кому це він каже? Та я не промину жодного руху, і жод-не слово з богослужіння не пролетить повз моє вухо. Я буду в паламарці! Буду в віттарі! Біля самого отця Олександра. Там і дід Григорій. Він завжди подає ка-дильницю і переставляє свічки перед царськими вратами. Дорогий діду! Недовго тобі залишилось поцарствувати... Скоро я свого достукаюсь. І я знову подумав: «Господи, господи...»

А коли вже так, то треба ж увійти до віттаря чистим. Треба надіти свіжу сорочку, бо ця, чорна, доволі вже за-носилася ще в школі, а, лазивши по гнізда, я трохи ще й розідрав її.

— Порадь мене, Маланко, що робити, — звернувся я до Маланки в цій справі.

Ця дурна дівка завжди продавала зуби.

— Ги-ги...

— Цього мало. А де взяти білу сорочку?

— Додому сходи, — каже, — ги-ги...

— Додому? Я ж кажу, що дурна. Якби можна додому! А тут секрет — на місці де взяти.

Я прекрасно розумів, що для батька буде замало того, що я піймав матушці гусака та висипав Глафірі на голо-ву горобині яйця. Батько питають мене більше. І взага-лі не можна з'являтися додому, поки не дослужуєш до ви-щого якогось чину, що їм незручно буде мене зацінати чимсь важким.

— Маланко! — крикнув я раптом. — Сорочка біла є! Вона на мені. — І справді — на мені було дві сорочки: од-на зверху, чорна й подрана, а друга насподі, біліша й не подрана. Я швиденько спідню — наверх, а чорну — на-спід і з чистим сумлінням пішов до церкви.

Годі казати, як забилося мені серце, коли я увійшов до паламарки: я враз побачив там на якійсь жаровні силу

недопалків од свічок. І враз з'явилася думка, просто блиснула, як сонце: «Треба набрати на тягало для павуків». Знаєте — тягало? Берете шматочок воску й починаєте його м'яти між пальців. Мніть довгенько, доки віск стане з жовтого зовсім чорний від ваших пальців. Робіть його м'якеньким, похукайте на нього, знову помінь, а потім зробіть той кавалок кругленьким або ж трохи продовгуватим, як яечко. Але перед цим не забудьте всередину кавалка вмістити кінець нитки. Ось вам і тягало. Нитка мусить бути з аршин завдовжки. Тоді йдіть на вигін, де завжди є павукові нори, опускайте ваше тягало на ниточці в якусь нору і починайте дражнити павука: то підніміть, то опустіть тягало. Хвилини за дві павук розсердиться: ви почуєте, що ваше тягало поважчало. Значить, павук уп'явся кіллями в віск. Смикніть тягало з нори! І павук перед вами — великий, страшний, буває з хрестом на спині. А там уже робіть, що знаєте. Якщо маєте коробку, можете посадити його туди й принести в клас...

Вся ця принадна картина стала переді мною в момент. Я подумав знову: «Тут вистачить всім хлопцям хоч по двадцять тягал на кожного...» І я всунув тим часом зокрема недопалків за пазаху, коли дід Григорій почав роздмухувати в казанку вугілля.

Потім я обвів очима всю паламарку й зазирнув крізь розчинені двері до віттаря. Яка краса! Я захолов. Коли ми говорили, я бачив тільки шматок віттаря крізь царські двері, що посередині. Бачив престол, а на ньому якусь скляну хатку. Воно красиво, але що ж — здалеку? А тут все перед очима. І престол, і жертвник, і все. Підлогу позастилано ряднинками, на вікнах вишивані рушники, вікна з зеленими та жовтими шибочками. Звісно, святе місце. Саму євангелію, що на престолі, мабуть, і за коняку не купиш. Яка вона ж! Хоч золота, хоч позолочена. А коняка що? Здохне, та й нема. Словом, було з чого дивуватися. Інший, може б, так і стояв з роззявленим ротом. А я мусив опанувати себе й придивлятися, як велів отець Олександр.

Він стояв у віттарі біля жертвника.

— А що то батюшка роблять? — спитав я Григорія.

— Та що ж. Совершають проскомидію.

В двері паламарки видно все як на долоні. Я стежив за кожним рухом, за кожним словом, навіть найтихшим, я вгадував його по тому, як складалися губи їх благосло-

венія. Мир злетів на мою душу. Я вмочив пальці в лампадку, що горіла в паламарці, і помастив собі голову. Стою, молюсь своїми словами.

На жертovníку заблищала чаша, потім ніжик і ще якісь два обручі — навхрест один через один. Отець Олександр потер чашу жовтим рушничком, уважно оглядів кілька проскур, що лежали ліворуч цілою купою, і щось тихо, майже зовсім нечутно, заспівав, замислився. Дивився він кудись вдаль через зелене скло заготованого вікна.

Я не знаю, мабуть, я помилився, але мені почулося знайоме вже:

Три дь-деревні...

Я стрепенувся. Напружив слух мій до болю, а очі ледве не вистрибнуть із лоба. «Замсчаю». Та до мого вуха долетіло ще тільки двох слів:

...два села...

Отець Олександр тихо зітхнув, очі йому затуманилися. Раптом він обернувся до паламарки й побачив мене. Ворухнув бровою в мій бік; я став молитися ще дужче. Тоді отець Олександр взяв одну проскуру в ліву руку, а ніжик у праву, тричі перехрестив ніжиком проскуру поверх печатки й сказав:

— В воспомінаніє господа і бога і спаса нашего Ісуса Христа.

Сказав це тричі. І зараз надрівав ніжиком проскуру з правого боку печатки, кажучи при тому: «Яко овча на за-коленіє ведесея». Потім штрикнув з лівого боку й сказав: «І яко агнец непорочен...», далі щось про стригучого... «его безгласен, тако не отверзает уст своїх».

Я стежив за ним, не одриваючи очей. Його слова гнітили мене своєю незрозумілістю. Щоб краще їх чути, я увійшов до самого віктаря і став за південними дверима. Він, як чарівник, змахнув ніжиком утрете і вдарив проскуру вгорі печатки.

— Во сміреніі его суд его,— сердито сказав він за цим разом.

І раптом слова його урвалися. Я побачив, що ніжик глибоко провалився всередину проскури. Вона була порожня... Мабуть, проскурниця невдало змісила тісто, чи що, і через те отець Олександр не зміг виїняти ягнятка.

— Старая калоша,— промовив він, відкинувши проску-

ру набік. А я, як почув про калошу, то годі вже й молитись. Дивлюся, що ж воно тепер буде? Батьюшка взяли другу проскуру і тільки налягли на неї ножиком з правого боку й вимовили «яко овча», а проскура знов і провалилася. Отець Олександр затримав руку і зблід від гніву.

— Стерва, проскури спекті не умест...— почув я стримане, але зовсім виразне. Мені затремтіли коліна, наче злий дух вселився в мене і хотів зареготати, а я не даю. «Почекай, думаю, це ж тобі не в пувичок гуляти, а проскомидія».

Отець Олександр узяв третю проскуру і, ви не повірите, знов не зміг виколупнути з неї агнца! Тоді він сказав такі слова, що я одвернувся і вийшов з вітваря до паламарки.

«Господи,— подумав я втретє,— як же це воно? Ці ж самі слова я чув улітку від нашого чередника, коли він справдовувався з одним чоловіком за ягтя і «благословив» його такими словами, що я, навіть дійшовши старшого віку, не можу їх повторити.

Не знаю вже, як далі отець Олександр «совершав проскомидію». Я стояв у паламарці, і в моїй голові було повно диму. Дід Григорій велів мені роздмухати кадильницю... Але й вона не змогла повернути мені настрою. Щось наче обірвалось мені всередині. Хотілося плакати або зробити щось геройське. Ну, плакати не дуже хотілось, а от зробити... Тільки що? Як на гріх, нічого не придумаш! А тут я відчуваю, ніби моя віра захиталася і, наче крізь туман, проступило обличчя Глафіри Іванівни. Потім я згадав ванну, Хому, Кириченка першого, товаришів і все своє минуле життя... Я хотів покаятися, хотів гаряче вдарити поклона перед великою іконою. І ось я відчуваю, що ні покаятися, ані вдарити поклона я вже не можу... Навпаки, мені знов хочеться піти до вітваря — напевне там їх благословеніє ще якусь штучку одколюють.

В цю мить мене покликали до вітваря. Отець Олександр закінчував проскомидію, сердито розкидаючи проскури. Він уже заколов агнца і тепер збирався влити з пляшки вина до чаші, щоб приготувати святе причастя.

— Єдин от воін копієм ребра его прободє: і абіє ізидє кров і вода,— говорив він. Але з пляшки нічого не потекло: там не було ні краплі вина.

— Гаврюшка,— кинув отець Олександр.— Дома в шкафчике у меня полбутилкі вина. Принєсі. На одной ногє, а то нечєм причащать.

— Січас.

І, перше ніж отець Олександр бликнув на мене й зібрався щось сказати, я вибіг із вітара.

Біг я без шапки. Важкі, намащені оливою пасма чуба падали мені на лоб. Я відчував важливість хвилини. Тут треба причастя, а тут таке лихо. Тому я ні на кого не звертав уваги, поспішаючи врятувати становище.

За дві хвилини я вже вибіг із батюшчиного будинку, стискаючи в обох руках загорнуту в газету пляшку. І ось, тільки я виткнувся за ворота й пустився через майдан до церкви, — як чую позад себе Ладьчин голос:

— Кириченко! Кириченко!

Я став, наче вкопаний. Дивлюсь — підходить Ладька і з ним Хома. Мені аж груди стисло з радості. Але я зустрічаю їх так собі. Бо що ж вони? Школярі. А я вже зовсім інше.

— Ну, здорові. А що скажете?..

Вони дивляться на мене, ніби зроду не бачили.

— Чого ви дивитесь?

— А хіба що? В чім же то чуб у тебе?

— Не ваше діло. В оливі з лампадки. А тільки мені ніколи стояти. Треба йти.

— Що ж ти робиш?

Я глянув на Ладьку — він аж язика висунув від цікавості. А Хома — той ніби й байдуже. Та я знаю, що він приставляється, бо й йому хочеться взнати до зарізу.

— Та нічого, мабуть, не робить, — каже він трохи вбік.

— Нічого?

— А що ж? Конешно, нічого.

— А причастя не хочеш?

— Причастя?!

Вони зиркнули один на одного.

— Як це причастя?

— Та так, що ніколи мені з вами розбалакувати, бо зараз причастя готую. Ось і вино, цебто кров Христова.

— Та бре... Де ж воно?

— І-і, ще й бренькає, — відповідаю я з презирством. — А оце не бачиш?

Вони мовчки стоять, бо що ж вони скажуть? Я струшую в руках пляшку, і ми всі троє чуємо, як у ній булькає.

— Вино! — каже Ладька.

— Почім ти знаєш, — байдуже питає Хома. — Може, й зовсім не вино.

— А що ж?.. Ну, що, як не вино? Ех, ти... не вино!..—
кажу я роздратовано.— А що ж тоді?

— Та будлі-що. Може, й вода.

— А, злидні! Чого б же там була вода?

— А що ж, не можна хіба налить?

Тут я вже нічого не можу сказати. Мені хочеться вдарити його по голові цією пляшкою. Та я боюся, що розіб'ється. Образа закипає в мені гіркою смолою.

— Дивись же, сліпий ти! — І я розгортаю з паперу пляшку.— Що? Не вино?

— Присей-бо, вино! — скрикує Ладька. А Хома тільки глянув і одвернувся.

— От щастя. Перенести з хати до церкви й дурень може. А от покусити... Цього вже ти не можеш. А ще й задається.

Скипів я тут до краю.

— Якби я,— кажу,— схотів, то міг би все випити.

— Ну, це вже ти не кажи,— обзивається й Ладька.— Хіба ж можна? Ти ж не маєш права.

— Хто? Я?.. Отрок не має права?

— А що ж, маєш? — питає Хома.— Конешно, що не маєш. І навіщо б ото я говорив чортзна-що?..

— Ходім же,— кажу я ледве чутно.

— Куди? — питають вони обидва, трохи здивовані.

— Я вже знаю куди. Ходім у сарай. Ви заходьте край городу, там перелізьте через паркан. А я піду в ворота. Побачите, чи маю право, чи не маю...

Вони мовчки оббігають паркан, а я вже чекаю на них у сараї під бричкою. Руки мені трохи тремтять, але я відтикаю зубами пробку — і в обличчя мені б'є незнайомий густий дух вина. Хлопці вскакують у сарай і лізуть до мене під бричку. Я піднімаю пляшку. Чую, що очі мені заливає жар.

— Ну, пий же,— шепотить Ладька.— Чого ж ти побілів?

— Зараз.

Я прикладаю шийку до губів, закидаю назад голову й починаю пити. Випив один невеличкий ковток. Щось гаряче пробігло мені по животі. Я злякався.

— Годі. Ну, що? Не маю?

Хлопці сидять нерухомі. Хома нічого не може сказати. Тоді я хочу вилізти з-під брички.

— Треба йти,— кажу їм.— Вставайте.

Раптом Хома бере мене за руку.

— Почекай. А добре?
— Що добре?
— Вино.
— Конешно, добре. А ти ж як думав?
— Ну, то дай же покуштувати.
— Е, ні. Цього вже я не маю права. Ще б я всякому давав...

— А от даси...
— І не дам...
— Кажу, що даси.
— Кажу, що не дам і не дам. А причащать тоді чим будемо?

Хома підвівся.

— Як знаєш, я й не прошу. А от як заявлю батюшці на законі божому, яке ти тут в отроках повіденіє робиш, тоді побачимо. Ходім, Ладько.

Я остовпів.

— Як заявиш?

— Та так. Розкажу все, як було. Як ти нас зустрів, як закликав під бричку, як пив Христову кров. Тоді й побачимо, що ти за отрок.

Цього я не міг зарапці передбачити. Хома завжди міг людині зробити каность. Та хіба ж я знав, що він піде й на це? Я подумав, подивився, скільки там у пляшці того вина. Руки мені ослабли.

— На, пий,— подав я йому пляшку.

І він почав пити, аж очі зажмурились. Але на четвертому ковтку я вихопив від нього пляшку.

— Що ж ти п'єш? Повилазило тобі, що вже й на причастя мало залишилось?

Він обтер рукавом губи й каже:

— Таки добре вино. Дай же й йому покуштувати. Давай, давай. Що ж він, гірший за тебе? Ти п'єш, а йому не можна? Бери, Ладько.

Мусив я дати ще й Ладькові. Хай п'є... Може, вони не Христову, а мою кров випивають... Хай уже п'ють...

Мені здавило горлянку.

— Пийте... хоч і все...

Та в цю хвилину двері до сарая раптом відчинилися... На порозі з'явився дід Григорій, стурбований, захеканий і теж без шапки...

— Гаврило! — крикнув він.— Що ж це ти робиш, куряча голова?

Я охолов. Ну, що я міг сказати? Дід Григорій глянув на всіх нас і сам усе зрозумів. Він вихопив із Хоминих рук пляшку, зацідив його по морді, потім Ладьку — разів із чотири. Той аж юшкою вмився.

— Пішли вон, шарлатанюги, звідси... А-х-х, ви ж... Ну!.. Піймаю ж я вас...

Та де там було піймати, як вони аж зашуміли з сарая. А я стою перед дідом Григорієм, отак наче на страшному суді перед богом. Взяв він мене за вухо...

— Крутіть, хоч зо всієї сили, тільки не погубіть мене...— белькочу я, не знаю сам що. А дід подивився на мене, подивився, тоді бачу — одвернув голову та рукою, що з пляшкою, витер очі й плюнув.

— От куряча голова... Чисто як Васька мій був колісь... Собачник ти! Чей же ти знаєш, що батюшка ждуть вина? От розкажу їм, як ти служиш, тоді визнаєш.

І вухо моє покрутив раз, та тільки ж хіба він уміє так, як отець Олександр? Щоб аж іскри з очей посипались. Не вмів. Покрутив, аби покрутити. Потім глянув на пляшку.

— Лихо! Це так так... Причащай тепер, як знаєш... От арештанти! От... Ну? То ж придумати! Батюшка на проскомидії стоять і досі, служби не починають, народ дожидає, не ївши ж люди. Що за покараніє?.. Чого це батюшка так довго держать сьогодні?.. А він тут зібрав бал та й поштує. Та не розоритель ти!? Ну, що я тепер скажу їм?.. А пробка де? Воно ж і відіткнуте...

— Пробка ось тут... під бричкою...

— Я б тобі дав «брички»... Щоб знав...

— Що ж тепер давати? Нічого,— кажу,— вже не можесться. Несіть уже швидше.

Григорій обтер пробку, заткнув, ударив об поли й побіг до церкви.

«Що ж його тепер,— думаю собі,— робити? Чи йти знов-таки до вітваря, чи, може, зовсім і не йти? Так де ж не йти, як отець Олександр мені сказали, щоб присматрювався та замічав? Піду».

Приходжу я до паламарки. Бігти вже нема чого, прийшов поволі. Стукаю в двері злегенька. Не відчиняє Григорій. Почекав я трошки та й знову стукаю. «Чує,— думаю,— а не відчиняє... Сердиться, мабуть». Потім таки відчинив. Чую — гачок зіскочив. Пригладив я чуба; всовуюсь до паламарки. А дід і не дивиться. Тільки бубонить:

— Ич... прилізла... куряча голова... Своїх гріхів доволі, та ще й його бери на свою душу...

Я вже мовчу. Творю молитву, хрещуся. Проходить трохи часу.

— Як спитає, то скажеш, що ногу забив, бо буде тобі...— кидає знову Григорій.

Любий діду! Все життя своє ти прослужив батюшкам, і вони не з'їли твого серця. Яке ж воно справді велике! Пригадую, що я навіть не повірив спочатку.

Як? Він не сказав батюшці?.. Ну, тоді ж я ввійду до вітара.

Служба вже почалася. Саме треба подавати кадильницю. Григорій дає її в мої руки і, не дивлячись, виштовхує мене з паламарки до вітара. Я схиляю голову і, шкутильгаючи на ліву ногу, підходжу з кадильницею до отця Олександра. Отець Олександр бере кадильницю з моїх рук і каже:

— Пошол вон.

— Ваше благословеніє,— шепочу я.— Якби я був не звихнув ноги, то в ту б мить приніс... А то я якось звихнув, як оступився... От нещастя...

— Болван. А Григорій віно вилакал по дорозе... Пошол із алтаря к чортовой матері...

Я вийшов. Я все зрозумів. Шкода мені і діда, і себе шкода.

— Ну, що вони? — питає дід.

— Сердяться,— кажу.

— Сердяться. Шкуру б з тебе спустити, лобуряка ти... Сердяться... Ще б не сердились...

Мовчу.

А далі, що ж так стояти? Вийшов я зовсім із паламарки.

«Ну,— думаю,— перший раз невдача, то другий раз зроблю краще...»

Пішов я до Кузьми. Він саме в стайні і саме «воспитує» шкреблом батюшчиного жеребця.

— Ну, як діла, отроче? — спитав він, коли я підійшов до дверей.

— Та так, що не зовсім.— Я зітхнув і сів під стіною на шлеях.

— Що ж ти, служив сьогодні обідню?

— Та служив... Трохи...

— Я ж кажу, був у нас у музиканській команді теж...

— Е-е,— сказав я з гіркістю.— Що там у вас у музиканській? А от спробував би він причастія готувати.

— Та воно звісно. Це триєкторія зовсім друга.

— Отож-то й є. А ви: «У музиканській, у музиканській...» Аж досадно.

Я замовкнув. Не хотів виносити священних таємниць до стайні. Щось мені підказувало мовчати. Ми покурили й розійшлися.

А кінчився той день для мене не зовсім-таки щасливо.

Отець Олександр, прийшовши з церкви, звернувся в першу чергу до мене:

— Ану, ти... Зайді-ка сюда на кухню. Зайді-ка...

Я й не тівав. Зайшов. А куди я міг подітися? Мусив зайти на кухню.

Ну, тут мене отець Олександр і «причастив». Я ніколи не думав, що отак можуть бити в домі священника. І за що бив? За «розторопність». А за вино вже дісталосся дідові...

— Тепер ти будеш расторопней? — спитав отець Олександр, кінчивши. — Будеш?

— Буду! — відповів я крізь сльози.

— Что будеш, дьявольская печонка?..

— Розторопний, ваше благословеніє...

Я поклявся, що не забуду йому цього «причастя». На що вже Маланка — весела дівка, завжди на реготах, а й та співчувала мені.

— Нічого, — каже, — зносиш. Я ж старша, та й то переносю. Бува, що й полумиски на голові б'ють.

А я все-таки поклявся. І не так за биття, як за оту «печінку». Краще б він зовсім із мене шкуру спустив, ніж сказати такі слова. Ще ніхто в світі не казав мені такого... Ну, добре... Нехай же. Побачимо, яка я «печінка»...

КАДИЛЬНИЦЯ

Проходять дні. Отець Олександр пересердився, та яке вже то життя. Тепер я тільки чекаю нагоди, коли зможу довести їх благословенію, що я став «розторопний»... І це чекання було єдине, що скрашувало моє перебування при церковному домі. Не міг я забути «печінки»... Щось тліло в мені болючою, негасимою іскрою. А життя мало не щодня приносило нові розчарування.

Саме тоді в нашому селі переписували коні, фургони,

упряж тощо. Для війни з японцями, чи що. І, бувало, заїздить до батюшки старшина з комісією.

— Усьо з лошадями,— каже.— Чи не виї'ємо, батюшко, с трудов?

Отець Олександр поблагословить їх, і ото йдуть у кімнати. А там, бувало, що й до ранку благословляють... Набігався я до Ширмана. Туди несеш порожні пляшки, а звідти повні. Приніс, а ті знов порожні... Чую тільки з кімнати: «За веру, за царя й за отечество».

І знов біжу. Що вже весело, то весело. Тільки не міг я через це укріпляти в собі отрока. Набігався, впадеш — і починається. Все мені «печінка» щемить.

Коли на другий день отець Олександр надівав новий підрясник і виходив надвір знову свіжий і ясний, мені ще він нагадував іноді Ісуса.

Я на той час уже мав доволі «зайнятій» при батюшчиному дворі: колов дрова, носив воду, допомагав Маланці, чистив буряки на зиму, шаткував капусту, набивав матушці цигарки, трусив ранком штани їхнього благословенія на свіжому повітрі. І це було найтяжче. Труснеш — і ніби всього тебе струсить. Не міг я прийняти цього закону. Хіба ж таки мислимо: їхнє благословеніє в штанах! Ну, нехай би в чому іншому, а то... І то ж архієрей дозволяє! В таких випадках, коли отець Олександр здавався мені знову ясным і чистим, я старався не дивитись на нього нижче пояса, а тільки на обличчя й на груди, де поблискував срібний великий хрест. Сам не знаю чому, я не міг опустити очей нижче.

А ось одного разу старшина привіз із собою не саму комісію, а ще й Юхима Івановича, завідателя міністерської двокласної школи. Про цю школу я, обшарпаний хлопець, мріяв, як прибитий сврей про недосяжний університет. Я відразу пізнав Юхима Івановича. Він був сильно розумний і рябий, аж страшно, як на нього подивися.

«Ой же ж і вчитель! Оце так да!..» — подумав я, заплющивши очі. Його постать у сірому костюмі при кокарді на картузі, при хусточці, як сніг, так і стояла передо мною. Я стою з заплющеними очима. І ось я чую, що чиясь пахуча рука цупко бере мене за вухо і лагідний, але пашішкуватий голос звертається до мене:

— Ти хто такой?

Я розплющую очі. Передо мною Юхим Іванович.

— Ну, кажи.

— Я,— кажу,— не знаю, як вам і сказати. Був я в школі Кириченко Гавриїл, потім обратно тут за отрока, а далі вже й не знаю як.

Юхим Іванович весело зареготався й випустив нос вухом.

— Так ти учоний? А граматику знаєш?

— Що би! — кажу.— Граматику? Це пустяк.

Він сміється і раптом питає.

— Іменительний?

А я йому, не замислившись, бах:

— Хто! Што!

— Родительний?

— Кого! Чого!

— Дательний?

— Кому! Чому!

— Ах ти, сукнин син! — сказав Юхим Іванович по-хорошому.— Де ж ти навчаєшся? — Але в цю хвилину матушка махнула йому з сіней, щоб ішов, і я не встиг йому розповісти. Подумав тільки:

«А що, спіймали? «Кого — чого» не знаю? Як прийде-ть, то я ще й не те знаю. Аби спитали...» Дуже принавив мені до серця Юхим Іванович. «Оцей,— думаю,— як ударить. Ну, вже й навчить. Видно ж по морді».

Увечері, коли вони розгулялися до того градусу, що їм треба було, я зайшов до кухні і став дивитися в розчищені двері в їдальню, де вони сиділи за круглим столом. Якби я хотів, я б міг теж випивати, бо в пляшках дещо залишалось. Та нащо мені випивати? Яке щастя! Я краще дивитимусь. І ось я стою й дивлюся. Їх багато, а я сам.

Старшина щось говорить, а сам увесь мокрий. На грудях у нього «мендаль», а по бороді — квашена капуста. Він упрів. Товста чумарка варить його. Та він не скида її, бо на ній «мендаль», і та «мендаль» пришита. Як тільки він скине чумарку, то й «мендаль» же скинеться... Юхим Іванович пускає йому в бороду дим з папіроси й сміється.

— От бугай обчеський. Угодували вас, Митрохване Степановичу?

— Та богу дякувать.

А Василь Іванович Мороз, тенор у синіх окулярах, що співає в церковному хорі і теж при комісії випиває, той змагається з кимсь:

— Оставте! Бог е! Как таки так? Ну, как таки так?

Матушка, ну й чудні вони. Теж, мабуть, хлеснули трошки. І ото воно їм потрібне. Випили і теж справдовуються:

— Ну, нехай є, нехай не є, що вам до того? Ви ж ділянку свою получаете? Як похорон чи весілля, так ви вже й маєте.

«Це, мабуть, правда,— думаю собі.— Тільки... як же це матушка так говорять, що ніби і так, і так? Нехай є, нехай не є... Мабуть, мені почулося». Слухаю — Мороз кричить далі:

— Как таки так? Це добре діло!

Тут подає свій голос отець Олександр:

— Я не допущу кощунствених розговорів.

А Юхим Іванович аж заливається — сміється. Отець Олександр теж посміхається до нього. Просто мені голова розскакується. Як же це воно?

— А я вам говорю: бог є! Как таки так? Почіму ж і сказано, що увійду в дом твой і...

— Беда,— каже отець Олександр.— І голос хорош, і умний человек, но как випіл — дурак...

— Е, нету. Как так, що дурак?.. Почіму ж і сказано: «Яко несть во устех їх істини, язики своїми льщаху». Чуєте? своїми льщаху!.. Бо нема правди в устах їх, серце їх легковажне, горло їх як гроб відкритий, язики їх улесливі... О! А ви кажете, що дурак. Нет, об'ясніть мучительний вопрос...

— Та йді ти к... На днях завьол на похоронах... А мужикі глаза відкрилі...

— Хо-хо-хо-хо!.. Невже на похоронах? Цей вам напроповідує...— регоче Юхим Іванович.

— А почіму ж сказано: «Воздвіго-о-о-о-ша (співає) рекі госп-о-д-н-і, воздвігоша ре-е-е-кі гласи сво-я-а...»

Та його вже ніхто не хоче слухати. Старшина надувається й починає теж співати, тільки не божественної, а солдатської. Але Василь Іванович лізе грудьми через стіл і кричить, трохи не плаче:

— Да как таки так, що бога нет?

Старшина починає ридати:

У-у-у-у сал-дата серце мрють,
бо салдат в поход ідють...

— Почіму нет? Бог есть,— відповідає отець Олександр.

Я оживаю разом із цими словами. Оживаю, щоб далі зазнати вже смертельної поразки. Василь Іванович питає далі:

— Есть? А как же так, що есть? Об'ясніть мучительний вопрос. Потому що, еслі ж нет... еслі нет...— Йому аж

жили папнулися... — Єслі нет, так папол же он, знасте куда? Нащо ж тоді сказано, що... Ех, нет тогда бога нікоторого і не нада...

Щирий Василь Іванович! Він не читав геніального Вольтера й не знав, що бога треба вигадати, коли його немає. Він заробляв на тиждень кілька смачних калачів — та й уже. Якби ж то. А то чорний жук сумління шкрябався йому в серці. Вип'є людина, розбудить жука, а той і давай кришити віру. Та ще при людях.

Я ж стояв тоді на пекельнім вугіллі. Піді мною хиталася земля. Ще грохи — і я страчу сили. Єдина надія, що отець Олександр ударить богохульника, заступиться за все огненним словом. Інакше... Що ж це таке? За віщо ж я тоді в отроках? І за що я страждав? І ось я чую:

— Нет, есть!.. Для таких дураков, как ти і твоя бабушка.

Ці слова отця Олександра потонули в гомоні. Та для мене вони прозвучали громом.

Я закрив обличчя руками. От тобі й «пир господень в Капернаумі»!.. А тут ще старшина. Спротивів він мені зовсім.

— Ой, батюшко, давайте по чарці, бо щось у мене так під ложечкою сьють.

Більше я не міг дивитися, тяжкий сон навалився на мене. Я впав під дверима, п'яний в той вечір, може, дужче за всіх їх...

Після того вечора мене вже зовсім не захоплювала кадильниця, хоч їх було в отця Олександра аж дві: одна старенька, що з нею він їздив на похорони, на молебні тощо, а друга — нова, срібна, аж дзвенить. Обидві вони висіли на цвяшкуні за шафою. Я давно вже навтішався ними і побачив, що там немає нічого мудрого. І чудно мені: та гарбузова кадильниця, що батько побили на моїй голові, вона мені стала тепер чомусь дорожча в тисячу разів за цю срібну, з справжніми ланцюжками, з кільцем для великого пальця і з покришкою, на якій був хрестик на шість кінців. Коли я бувало кадив своєю гарбузовою, мені здавалося, що тіло моє гойдалося на білих хмарах, а дим од вати п'янив мою душу небесними пахощами. А тут, добившись, нарешті, до справжньої кадильниці й спробувавши її, як батюшки не було дома, я відчув, що мене занудило від ладану. Я поспробував заспівати так, як це робив дома. Але нічого не вийшло. Мізерне виття замість

натхненної відправи, нещирий пафос замість справжнього захоплення. А що найдивніше — це те, що в мене виходило так само, точнісінько, як і в отця Олександра. Я тепер це відчув. У нього теж так. Це мене вразило.

Я повісив кадильницю на гвіздок і вже більше не торкався до неї.

...Після того ж вечора мені не довго довелося чекати нагоди, щоб довести отцю Олександрові, що я вже став «розторопний». При тій самій нагоді я побачив іще й те, на що можуть знадобитися в житті такі тяжкі все-таки речі як дві металеві кадильниці...

* * *

Наближалося храмове свято. Ви ж пам'ятаєте, що отець Олександр чекав благочинного з матушкою? А, крім того, ще мали прибути й священники з інших парафій. Гарячка в нас була така, як у путнього хазяїна перед машиновою. Дід Григорій і не виходив з церкви. Натирав ставники самоварною мастю, щоб аж горіли. Чистив ікони від павутиця тощо. Для цього він мав віника на довгому держалні, як верхові вила. Трусив ряднички, мив вікна, мастив оливою стемпілі обличчя святих. Роботи доволі. А вдома в отця Олександра — не менше. Одного вечора, коли я вніс дрова, щоб розпалити грубку в кімнаті отця Олександра, я побачив його перед великим свічадом. Він стояв спиною й говорив казання. Часом він прикладав руки до серця, говорив тихо й ніжно, а часом — простягав їх перед собою, майже хапаючись за свічадо, і тоді голос його звучав так суворо й неблаганно, як бувало в нас на законі божому.

— Православніє християне, братіє і сестри во Христе!

Довго він говорив, та все нагадував, щоб народ покався, щоб не грішив, щоб не забував бога. «Ах, ти, — думаю собі, — благословеніє в штанях. А недавно що казав? А тепер, щоб не забували?» Нагадував він і про страшний суд, і про те, що в євангелії сказано, що не знаємо часу, коли труба архангела затрубить і покличе грішних на розправу. Словом, виходило, що покаятися треба до зарізу. А я послухав трохи й знову подумав: «Навряд щоб покаялись. Хіба що для виду». Але я зітхнув і сказав:

— Батюшко.

— А-а. Ну, как, Гаврііл? Ти слухал?

— Та слухав. Можна розпалювати?

— Розпалюй. А як? Трогательно?

— Очінь,— кажу,— трогательно.

Він пройшовся по кімнаті й спинився біля мене.

— А як тебе матушка Аделаїда сказала? Полуціп пятнадцять копєєк?.. Го-го-го!.. А ти дійствітельно-такі поросє.

Отець Олександр був у доброму настрої. Та мені зовсім не хотілося жартувати. Безвихідність мого становища з кожним днем ставала мені тяжча, а день розплати не приходив. Він думає, що я забув за «печінку»... Аякже. Такі слова до смерті не забудеш. Хоч би й хотів.

— Так і сказала? — знову знімає він розмову.

— Так і сказали. Ну, п'ятнадцять копійок,— кажу,— пока що я не видю та й не знаю, чи повидю.

Він вдоволено засміявся й погладив свою бороду, на яку я не міг уже дивитись. Я розпалив грубку й пішов на кухню.

До свята залишився один день. А роботи — як казнакому, то на три дні. Матушка самі порядкували й командували мною й Маланкою. Готувалися два гусаки, молоденьке поросє, пироги з яблуками, холодець, кисіль, качки, вертути з такого тіста, що аж світиться, і ще сила різних дрібниць. Матушка не хотіли, щоб гості залишилися голодні. Матушка знають ту Аделаїду: вона тільки доки в тебе за столом, доти й хороша. А вийшла з хати, то так тебе ославить... Хіба матушка не знають її?.. Теж красуня знайшлася. Яке щастя, що благочинна.

Ми не звертали уваги на те, що там між ними. Хіба це нас обходило? Ми з Маланкою ледве встигали виконувати матушчині накази. Крім кухні, була ще інша робота: мили кімнати, шкребли, витирали. Благочинний із матушкою Аделаїдою мали залишитися після вечері тут і почувати. Так розпланував отець Олександр.

Нарешті пройшла остання тривожна ніч. Натомлений до краю, я кидався уві сні, щось бубонів, кричав і комусь загрожував. Мені снівся благочинний, матушка, Кузьма, що говорив «далайїдол», отець Олександр у штанях, Василь Іванович, що кричав «бога нет і не нада», і інші страховища. Але, прокинувшись ранком, я відчув себе таким бадьорим і сміливим, наче я на світ народився: чомусь я мав таке передчуття, що сьогодні щось станеться хоч зі мною, хоч з батюшками.

— Щось у мене сьогодні неспокійна триєкторія,— сказав я Кузьмі.— Чи не доведеться кому постраждати.

День почався дзвонами, що гули потім до самого вечора. Дід Григорій понапускав на дзвіницю парубків, так вони як ужарять польки, ну, не можна встояти в вітварі. Ой же ж і дзвонили! Особливо Митька сліпий. Так у нього дзвіниця і гуде, і співає, і грає, і наче аж гавкає. Перший дзвонар на всю округу! Як тільки я вибіг із двору і махнув шапкою, що батюшки виходять до церкви, він ударив «встречу». Оце була зустріч! Попереду йде благочинний з високим ціпком, потім отець Олександр, теж із ціпком, потім один батюшка з другої парафії, а потім ще один батюшка — з третьої парафії, теж обидва з ціпками. Трошки окремо купкою йдуть чотири матушки. Я біжу поперед усіх, Григорій чекає біля огради, а Митька сліпий б'є «встречу»... Народу — видимо-невидимо. А старців, так, мабуть, із цілої волості. Крім того, вся власть: і пристав, і старшина, і ще якісь незнайомі начальники. Ну, відправили службу; три батюшки служили, а благочинний за головного, ризи сіяли золотом, панікадило горіло, півчі трохи церкви не рознесли. А мені все нічого: наче це не до мене.

Потім пообідали раз під церквою з народом, а далі прийшли до отця Олександра, і тут уже й почався справжній «храм».

Чотири священики, з них один благочинний, і чотири матушки — от вам уже неабищо, компанія на вісім священних осіб. Додайте сюди ще пристава, приставшу, Юхима Івановича, Мороза, старшину, потім ще кілька незнайомих начальників і тоді уявіть, яка справді благородна виходить картина, коли їх чоловіка з двадцять налягли на гусаків, а також особливо на пляшки.

Наші матушка просто світилися з задоволення. Аделаїда, звичайно, і не чекала, що тут буде така пишнота, стільки страв і все таке смачне, і стільки народу, і така веселість. Звичайно, що ми собі з Маланкою помалкуємо, ніби все це не ми своїми руками зробили. Я тільки стежу за отцем Олександром; його очі наливаються чимсь густим, як олива. Всі припадають коло благочинного, і сам отець Олександр підливає йому в чарку — то вина, то горілки, то вина, то горілки. Їх високопреподобіс отець Олексій опорожняють ті чарки з якоюсь страшною легкістю. На очах у отця Олексія сльози — він плаче:

— Олександр! Ти нічого не знаєш... Олександра! Ти не знаєш мого життя...

Отець Олексій дуже високий і тонкий. Коси в нього вже сивенькі, заплетені вони ззаду в тоненьку косичку, з якої стирчить кінчик кісника. Борідка в отця Олексія теж сива, вузька, рідісінька й довга. Він цілий час крутить її в пальцях, кладе на нижню губу й притискує верхніми зубами. Від жалю я на хвилинку одвертаюся — не можу дивитись. А він говорить:

— Хе. Благодійний... Сан... у архієрея отмечен... Скуф'я, небдерник і прочее... А она (щось каже на вухо отцю Олександрові), думаеш, она ценіт і понімає? Ех, не знаєш ти, Алексаша... Конечно, я (щось каже на вухо), слов нет, а она моложе.

Мені здається, що він скаржиться на Аделаїду, а за віщо, того мені не чути. Хіба ж через старшину щось почувеш? Отець Олександр одним вухом схилився до благочинного, а очі його пливуть кудись у другий бік...

Я починаю дещо розуміти. Той лист, мабуть, зовсім не був тасмницею божою, а просто отець Олександр хоче зробити якусь капость цьому доброму й тихому благочинному. Все закипіло в мені, наче я випив окропу. Я не знав, що робити, як запобігти лихові, бо не бачив, звідки те лихо прийде.

Тим часом давно звечоріло. В кімнатах плавали хмари тютюнового диму, перевалюючи з одних дверей у другі. Маланка засвітила лампи. Зайшла ніч. Ми позачиняли віконниці. Мені здавалося, що наш будинок хитається від диму та від божественних пісень. Василь Іванович Мороз набрався до краю, вийшов надвір і вклякнув під ганком. Юхим Іванович пішов десь першим додому, а потім роз'їхались і пристав, і інші. Залишились, нарешті, самі батюшки, та й то один уже снав на сундуку з рясами, а другий — біля сундука.

Найдовше трималися отець Олександр і благочинний. І що я помітив? Отець Олександр пив дуже мало, а благочинному наливав часто. Той не відмовлявся та все плакав. Нарешті він схилив голову на руки і, чудно якось схлиснувши разів зо два, мов дитина, заснув за столом, де сидів. Косичка йому стирчала вгору й тихо погойдувалась від дихання. Тоді отець Олександр устав і, випроставшись на цілий свій зріст, обвів очима кімнату...

Трі деревні, два села...—

заспівав він крізь зуби і, посміхнувшись, сплюнув. Здається, він був зовсім не п'яний. Він увійшов до кухні, де я,

лежачи на своєму посту за комином, стежив за цілою картиною. Огледівши всі кутки й переконавшись, що Маланка, і я, і старшина, що лежав біля діжки з водою, спимо, як мертві греки, він тихо вернувся до кімнати. Я послав йому вслід глибокого хронака, хоч очі мої дивилися й бачили гостро, як ніколи. Отець Олександр зняв із себе підрясник і, посміхаючись, накрив ним благочинного, а сам пішов у другу кімнату.

«Значить, нічого. Він не зачіпає благочинного. Ще й прикрив старого...» Але раптом я подумав: «Де ж це наші матушка і де матушка благочинного? Сплять? Де? Чом я не бачу їх?»

Я вже не міг улежати. Схопившись на рівні ноги, я прислухався і навшпиньках пройшов до їдальні. «Коли вони в одній кімнаті, значить, нічого. Коли ж у різних, то благочинному загрожує небезпека». Чому я так гадав, звідки прийшли мені до голови ці чудні думки, сам не знаю. Все пливло передо мною в тумані. Зазирнувши в одну кімнату, я побачив там трьох сонних матушок, але де ж четверта? І потім, якої саме немає тут, не можна розібрати, бо в кімнаті півтемрява. Тоді я приник вухом до дверей другої кімнати, що були досить щільно причинені. І я почув тихий шепіт отця Олександра і ще наче другий, ще тихший шепіт.

«Тут, безперечно, є матушка. Вже ж старшина так тихо шепотіти не зможе. Та й он він лежить за діжкою. Але якщо це справді матушка, то яка з чотирьох? Мені-то байдуже за всіх: це справа священська, та якщо тут Аделаїда, то я не хочу бути винний. З якої речі? Я передав їй листа, а тепер за мою спиною можуть зобидити благочинного, що нічого мені лихого не заподіяв. Кому я роблю добро? Отцю Олександрові? А хто сказав, що я чиясь «печінка?»» Ці думки промайнули мені в голові за хвилину. І в ту ж мить постала передо мною повіль, образ Миколая-чудотворця, вітвар і той вечір, коли Мороз допитувався за бога, а батюшка так йому відповів.

«Бога нет? — спитав я себе. — А раз так — замикай їх на замок, ранком розберуться, в кого яка «печінка»...»

Винна тут одна думка, що влізла в мою дурну голову: мені чомусь здалося, що отець Олександр хоче сам зробитися благочинним, а Аделаїда сердита на свого і допомагає цьому. От вони й шепочуться.

«Ну, шепочіться, шепочіться», — побажав я їм.

Далі, розшукавши в кухні великий замок, надів його на кільця, що були в дверях, замкнув два рази і ключ поклав на столі перед носом благочинного.

Тепер якось воно буде.

На всякий випадок я зібрав у торбу всі свої книжки, познаходив онучі і все поклав біля себе наготові. Потім я дмухнув на лампку, що тліла в кухні, і, мов підбитий кулею, впав і заснув. Всі ці події вимучили мене.

* * *

Я прокинувся від страшного гуркоту й крику. Засліплений дном, що вже увірвався в кімнату, я нічого не міг зрозуміти. Та це тільки в перші секунди. Далі я схопився з свого місця і враз обвів очима все бойовище. Перша думка була:

«Ага, значить, їх благословенію не з маком».

Тут я розгледів деталі. На розчинених дверях спальні стояв отець Олександр без підрясника, бо він же ото накрив був ним благочинного. А проти нього з розтерзаною душею і з лицем посинілим і тремтячим від гніву — благочинний. Матушка Аделаїда не могла вийти з кімнати й стояла, закрившись, за отцем Олександром. А наші матушка, рвучи на собі волосся, повторювали одне й те саме:

— Ах, мерзавець, а ще священик!

Благочинний ніби закам'янів. В руках у нього ключ і замок. Це він одімкнув їх, коли отець Олександр почав гатити кулаком у двері. Вікно було з віконницями, віконниці на залізному прогоничі, а прогонича Маланка ще не одгвинтила.

Нарешті благочинному підскочила борідка. Він крикнув так високо, як тільки міг:

— Пьос! Пьос проклятий!..

З цим словом він озирнувся, шукаючи чогось до рук. Його погляд упав на шафу. Він зірвав з гвіздка кадильницю і, розмахнувши нею до свисту, влупив отця Олександра по голові. Отець Олександр страшно скрикнув, і в ту саму хвилину в повітрі зметнулася друга кадильниця і брязнула в голову благочинному...

Я міг витримати яке завгодно видовисько. Але цього витримати не міг. Четверо батюшок і в кожного по матушці! І все це валилося в одну купу...

Я швиденько взувся, схопив свою торбу й без краплі жалю за тим, що залишаю чин отрока, вибіг із дому.

Яке ж прекрасне, світле сонце зустріло мене, коли я вийшов із того подвір'я! Передо мною слалася дорога, і мені захотілося бігти нею до безконечності.

Куди?..

До Глафіри Іванівни? Вона прийме мене. Безперечно, прийме, як тільки дізнається про все, що сталося в отця Олександра. Але мені тяжко було б розповідати про це.

«Хай дізнається від людей»,— подумав я і раптом повернув до міністерської школи. Чому? У мене виросла за одну мить непохитна віра, що той рябий, хороший Юхим Іванович, що питав мене «іменительний, родительний», без слова скаже мені: «Ступай у клас».

Я пішов.

І від того дня я став учнем четвертого «отделенія» міністерської двокласної школи.

* * *

Нарешті, вас цікавить, а як же з Глафірою? Ми помирилися з нею. Вона сказала батькові, що дуже шкодує за тим, що я від неї пішов, але її життя, мовляв, стало від того спокійнішим.

А їхнє благословеніє отця Олександра перевели на другу парафію. Народ дуже шкодував, що такий праведний батюшка, а його переводять. Та що ж? Наказ від консисторії. Нічого не зробиш.

Так навіки вмерла моя любов до кадильніці...

1926—1928.

Одеса—Харків—Ялта

ТОРТ

Мудрі латинці вигадали прислів'я: «De gustibus non est disputandum». Дурниці! Не можна сперечатися про смаки, бо що, мовляв, одному до вподоби, те іншому, може, й ніяк не смакує? Та хіба ж не довів геніальний Ейнштейн, що не тільки закони Ньютона, а й це латинське прислів'я також підлягає відносності? Так. Нічого не можна приймати на віру, бо ось така річ, як хоч би й торт, чудовий витвір кондитера, він перший заперечує наведене прислів'я.

Скажіть-бо: хто не любить торта? Хіба ви можете бай-дуже на нього дивитись? Ні. Ви не можете. Чому, скажіть, проходячи повз вітрину державного тресту солодких ви-

робів, ви раптом спиняєтесь? Не відповідайте! Ясно. Це зупинив вас торт. Великий і круглий, він лежить на кришталевій полиці в райдугах бемського скла, сховавши своє пахуче, пухке черево в білу, рожеву або злотисту шабатуру. На вас дивиться тільки його ніжне кремове обличчя з тонкими, як фантазія, рисами. Вони міняться вам перед очима. Хвилинка, друга,— ви ще змагаєтесь, як справжній стоїк. А далі — безсило опускаєте ліву руку з портфелем, а права підіймається вам натхненно, наче справді вона вже тримає ніж справедливості і збирається розділити ним крихке тіло торта на рівні частини: собі, дружині, гостеві, його дружині й дітям.

Не крийтеся ж! Ви любите попоїсти чогось смачного, а від торта й поготів ви не відмовитесь. А тепер, коли ви майже відкрили нам вашу багатогранну душу і, мов ту урну для коштовної оливи, сповнили її бажанням, ви не відмовитесь вислухати коротеньку історію одного торта.

Був неприсмний 19... рік. Саме тоді по тротуарах цокали «дерев'яшки», хоч на бульварах дерева давно пожовкли і сипали вже золотим листям. Здається, це єдине, що було тоді в місті золотого. Бо тих, що носили золоті наплічники, вже не було, а решта ходили ще в лантухах і згаданих «дерев'яшках», і навіть молоді, збираючись під вінець, віддавали данину цій бойовій моді, як про це сказано в пісні:

Ужасно шумно в доме Шпеерзона...

Тепле дихання непу ще тільки ледь проносилося в повітрі й не могло зогріти всіх. Та, виховані героїчною епохою військового комунізму, ми навчилися були цінувати реальний сухар, міцні «дерев'яшки» і добрий сірий лантух вище від ефемерного торта, незручного «контеса» і невловимого крендешину, що ними тепер ви тішите свої очі. Я хочу сказати, що ми були голодні, як два коня,— я і мій друг Антон Гвоздь.

Я щасливий тим, що можу сказати: Антон Гвоздь — мій друг. Щасливий, бо з нього була незвичайна людина. Ніколи я не знав, і ніхто б не міг узнати, коли саме він казав правду. Однак й ніхто на цілому світі не міг би закинути моему другові, що він десь, колись збрехав, а саме отам-то й тоді-то збрехав, хоч на макове зерно. Ні, рішуче ніхто не міг цього зробити! Бо очі й борода мого друга, яку він міг за тиждень відпускати на 2½ дюйма, завжди вас переконували. Його очі суворо проймали вас, чорна борода остаточно відкидала будь-які сумніви. Розповівши

якусь неймовірну історію, він дивився на вас з таким виглядом, від якого вам ставало радісно на душі, хоч би як перед тим ви були засмучені. І коли ви, сплеснувши руками, вигокували: «От! Ну, ти ж дивися! Яке!» — то він у свою чергу відповідав: «Да, це прямо аж невдобно слухать...», піби цю історію розповів не він, а ви самі. Тоді він починав над вами реготатися, і вам ставало страшенно ніяково, що ви зморозили таку дурницю.

Ех, Антон Гвоздь, Антон Гвоздь. Де ти? І що з тобою сталося? Я переконаний, що твоє місце на верхів'ях слави. Бо хто з наших товаришів може похвалитися, що має твою фантазію? Але краще розповідати спокійно.

Нам було доручено: зібрати кошти на їдальню для голодних дітей. Зібрати кошти! Легко сказати, але ми самі хотіли їсти не згірше від дітей. Антон принаймні, крім якоїсь дурниці з макухи, нічого не мав у роті ще від того дня, як ми одержали це складне доручення. Пройшло вже днів з п'ять. До кінця терміну лишалось два дні, бо нам було дано тільки тиждень.

— Розгорни ініціативу, вигадай, зроби що хочеш, на рещті, влаштуй спектакль, а гроші щоб нам були.

Так сказали Антонові в Комітеті допомоги.

Словом, гроші на післязавтра були потрібні, як недавня перемога під Перекопом. Отже, місто, що в ньому ми тоді жили й діяли, мусило за два дні виявити найбільшу свідомість, велике почуття громадського революційного обов'язку. Воно мусило накидати нам добру торбу мільйонів та інших астрономічних «деньзнаків» тих дивних років. Ми не мали жодних сумнівів щодо високого ступеня свідомості наших громадян. Але спосіб, яким її збудити! Про це, власне, тільки й ходило.

До мого плану мій друг поставився надто скептично. Признаюсь — він просто засміяв його.

— Хе,— сказав він.— От план. Та це не план, а... фур'еризм, коли хочеш наукового визначення твоєї нездатності. Придумав...

— А чим же він нездатний? — спитав я.

— Він несурйозний.

— Несурйозний? Чому ж він несурйозний? А що, на твою думку, значить сурйозний план?

Гвоздь подивився на мене з відвертим презирством.

— Треба мати хоч крихту отут (він показав пальцем на лоб). Фантазії хоч на копійку. Інакше діти їстимуть такий непридатний до вжитку харч, як твої плани. А що

твоїм планом не будеш ситий, то дітей чекають муки голоду.

— Не сердься, друже,— відповів я з єхидством.— Бо й сам ти не можеш сказати, що ж таке суриозний план.

— Я? Не можу? Я? Цебто я не знаю, що таке...

Він з обуренням замовчав, а через хвилину кинув:

— За суриозний план ми вважаємо такий план, який дасть гроші, а не комбінації з пальців. Пойняв?

— Гм. Не зовсім.

— Дурень, положим, цього й не зрозуміє. Треба базуватися на інтересі самих громадян. А дурень, як ось ти в даному разі, буде пропонувати замість того гру на їхніх духовних якостях.

Словом — я пропонував зворушити місто палким, щирим, вогневим закликком: «Все на допомогу дітям». І ось цей план (збори, урочиста промова) Антон Гвоздь жорстко засміяв.

Тоді я теж посміхнувся і кинув на нього убивчий погляд:

— Маючи таких мудреців, як Антон Гвоздь, революція, одначе, може бути спокійна. Бо вони саме й придумують те, що треба. Побачимо ж. Я принаймні більше не втручаюся,— сказав я ображено і, вставши на ліжко, одвернувся до стіни.

Гвоздь посвистів біля вікна якогось військового марша, проспівав один куплет «Ужасно шумно...» і, не сказавши більше ні слова, вийшов з кімнати.

* * *

Я заснув. Соромно признатися, але голова мені відмовилася далі працювати. Я перебрав усі плани, які тільки може придумати людський глузд. Були хвилини, коли мені з'являлася майже геніальна думка. Але крізь сон, що почав бороти мене, проступала Антонова борода й стирала мої думки недбало й скептично. Потім почали ввижатися зовсім уже позапланові картини. Мов крізь серпанок, побачив я свого друга верхи в часи минулих походів і відступів. Підвівшись на стременах, він сідає на задню луку свого розгойданого сідла й дає коневі волю. Кінь крокує ритмічно, помахуючи вороною гривою. Антон озирється на товаришів, від яких він навмисне трошки одбився, і виймає з чобота загризений кавалок телярського олівця. Що він робитиме? Ага, я знаю. Це він вивчає абетку.

Схилившись над ременем сидіння, ще теплого й вогкого від його збитого й розпареного тіла, Антон Гвоздь опирається лівою рукою об передню луку, а правою креслить на середині сидла назву царининської газети:

«Салдат рыволюции».

Креслить він її дуже довго, закреслює і знову креслить. Йому незручно сидіти, але він забуває за все і в такій непристойній позі їде цілу версту. Він страшенно впертий, цей колишній коваль, а тепер командир ескадрону, Антон Гвоздь. Чоло йому збіглося зморшками і в ривчаках стоїть творчий піт. Він починає всміхатися. Може, він придумав «сурйозний план» і креслить його на ремені сидла?.. Так і є! Він щось придумав, а тому я можу тепер остаточно заснути...

І я спокійно заснув, захропів і засвистів так, наче жодного обов'язку не висіло наді мною ні у вигляді дамноклового меча, ні у вигляді дитячої колонії, що голодна чекає на післязавтра грошей.

* * *

Я вийшов на вулицю, коли вже зовсім почало смеркати. Вогкий вітер ударив мене в лице, побіг по спині, засіяв пшоном мої відкриті груди. І я знову взявся серйозно думати. Так я дійшов до будинку колишньої гімназії. Тут я мимохіть зупинився: мою увагу спинили вогники, що спалахнули в загратованих вікнах. Я підійшов ближче. Ні, я, мабуть, помилився. Але ось знову чвіркає вогник і вириває з напівтемряви зали Антонову бороду. Так! Не може бути сумніву. Мій друг стоїть посеред зали — біля нього ще двоє незнайомих мені людей. Вони блискають «зажигалками» і обдивляються залу. Що це може значити?

Я підходжу до дверей і налягаю на них плечем. Двері відчиняються, я входжу в коридор, а звідти напомацки проходжу до зали.

— Антошо! — кличу я свого друга не дуже сміливо. — Ти тут, Антошо? Можна мені увійти?

— Заходь, заходь, — весело обзивається він. — Подивись, яка прекрасна зала для танцюльки. Як ти думаєш?

— Для якої танцюльки? — питаю я, нічого не розуміючи. Але Антон не відповідає мені й звертається до чоловіка, що стоїть поруч нього:

— Так, кажете, що тут була колись гімназичецька церква?

— Да, була. Все було колись. Була й церква,— зітхає чоловік.

— А після того що було?

— Та всього було за революцію. І клуб почали були, і так далі.

— Ну, от, а ви кажете — невдобно. Чудово! Ходім, друже,— Антон повертається до мене, і ми разом виходимо.

Ми йдемо якийсь час мовчки. Антон насвистує марша, а я думаю: що це все має значити? Раптом він спинився посеред вулиці й весело, непереможно, голосно заіржав.

— Що тобі, Антошо? Боже мій, що тобі подіялось? — крикнув я, не знаючи, як спинити цей регіт, від якого я боявся, що мій друг розколеться на шматки.

— Нічого! Нічого, братішечко! Ходім додому, і ти все визнаєш, навіть більше, ніж тобі годиться знати.

Я слухняно побіг за ним.

Ми увійшли в свою кімнату, засвітили олійничок (незабутній! де ти тепер?). Антон почав говорити натхненно й радісно.

* * *

— Братішечко! Було колись урем'я, до війни, до революції. Конешно, зголодався тепер народ, невдобно мені говорити. Ну, я згадаю. Приїхали ми в город із Никоном, з ковалем. Я ще за підмайстра був. Приїхали заліза купити на ход. Кували ми тоді ход Максиму Ширинці, пунтій ход, двадцять вісім карбованців без ящика. І от іду я по вулиці, а база в мене економічецька сам знаєш яка. Іду собі. Дивлюсь на вікна. І тут перед очима кандітурська. Став я, сили мені не вистачає. Лежить на вікні колесо без спиць, під конфікт розмальоване, і таке, що очі в нього грузнуть. А що вже з душею робиться, то про це не будемо говорити. Ну що, думаю, якби його покуштувати! Трудно мені було побороти апетит. Заходжу я в кандітурську, виймаю 5 карбованців ковалевих — саме на дві шини дав. Почім, питаю, оця штука? А баришня дивиться на мене, бачить гроші. «Рубіль двадцять»,— каже. «Рубіль двадцять? Пустиак,— кажу.— Дайте попробувать».— «Нельзя,— каже,— починать, а есть початое. Звольте». І пожиком — чик, подає мені скибочку, тоненьку, як п'ятак. Поклав я на язик, а воно, як дим, і розтало. Ну, до

чого, друже мій, смачне! Виріс, революцію пройшов, а не забув. Питає мене баришня: «Ну що ж, завернуть торт?» А, так воно, думаю, торт. Не дивно ж, що воно таке й смачне. «Ні,— кажу,— не треба. Не наравитесь». Повернувся і вийшов.

Антоша знову заіржав, як на вулиці.

— Аж самому невдобно. Вийшов. Та ходу — по залізо. Прийшов,— Никон чекає мене і лається.

Я вислухав мого друга терпляче. Потім сказав:

— Я гадав, що ти щось придумав, а ти дурниці згадуєш. Торт... Навіть смішно.

— Почекай,— кричав Антон.— Почекай же! Тепер у нас народ, можна сказати, ячкашу їсть і не мечтає. Та це тільки здається, що не мечтає. Насправді це зовсім не так. Бо як подумать за людську душу, то для неї торт, якби тільки він був...

— Торт? Тепер?

Я зареготав незгірше від самого Антона.

— Ха-ха! Тут діти з голоду мруть, грошей на ячкашу треба, а він — торт.

— Да! Торт. Іменно, щоб ти знав, що торт. Слухай же. В тій залі позавтрьому буде танцюлька. Публіка приходить повеселитись на «танці до утра» після перемоги на військовому фронті. Ми оголошуємо зарані грандіозну американську лотерею. Великими літерами на ахвісах стоїть: між іншими штуками буде виграно торт. Поспішайте скуштувати! Я тобі говорю, я, Антон Гвоздь, ти побачиш, що значить чоловічецька душа. І що таке гіпнатичецький торт. От тобі план.

— Так, але де взяти торт?

— Буде, я вже договорився. В місті зберігся майстер... А матеріалу дістану я. Торт буде.

Що я міг відповісти? Я сумно опустил голову. Мені здалося, що мій друг занедужав.

— Торт? — спитав я тихо.— Антошо, лягай спати. Раном видніше буде. А то ти договоришся ще до чогось.

Та Антоша й не думав спати. Він сказав, що зустрів тут, у місті, бойового товариша свого, Андрія Ключку, командира полку з Царицинського фронту, і зараз іде порадитись ще з ним. Той йому допоможе, коли я не здатний ні на що. Той притягне публіку, і сам перший візьме участь у розиграші.

Минула ніч. Минув день, день шаленої підготовки. Сліпо, не думаючи, я підкорився Антоші. Я робив усе, що він мені наказував. Зрештою, не лишилося вибору. Завтра ми мусимо мати грощі.

І от настав вечір. Я тільки-но повернувся з тієї проклятої зали, де завтра буде «танцюлька» і розиграш містичного торта. Стомлений прибиранням зали, я ледь пере-суваю ноги.

Відчиняю двері, вхожу в кімнату, і що це я бачу на столі? Ні, що це виграв там злотистим, зеленим, червоним кольором? Це велика, кругла шабатура, і в ній — торт. Антоша стоїть біля нього і всміхається в бороду.

— Не підходь, — каже він.

— Чому не підходь? Як це не підходь, коли...

— Не підходь, кажу. Дивись здалеку, не ближче трьох шагов. — І він серйозно кладе біля себе нагана.

— Антошо! Так я ж хочу помацати.

— Хе! Много вас таких. Помацати. Зроби, а потім своє і мадай.

З цими словами він одмикає свого чемодана, обережно спускає в нього шабатуру з тортом, два рази повертає ключ і той ключ потім кладе собі в кишеню. Я не можу поворухнутися...

В цю хвилину в кімнату входить Ключка.

— Здоров, Ключко! — гукає йому назустріч мій друг. — Все готове! Бажая тобі першому виграти. — Він ще раз одмикає чемодана і показує нам від столу торт.

Ми стоїмо з Ключкою приголомшені. Нас немає. Ми — це саме бажання, подив, захват, нетерпіння. Але Антоша не дозволяє нам довго мплуватися з цього дивного витвору невідомого нам майстра. Він знову, і вже остаточно, замикає торт в чемодан. Я тільки бачу, як хлюпнула кришка над ніжною, блідо-рожевою поверхнею торта й заховала від нас його чудові рельєфні рубчики з білого та червоного цукру, немов канти на дорогому матеріалі командирських штанив.

Ключка стоїть безмовний. Очі йому горять упертим вогнем.

— Гвоздь! — каже він. — Я граю! Хай там що, а виграве хтось із наших, коли не я сам. Нічого годувати тортом міщанство.

Антон урочисто відповідає:

— Хто платить на лотереї, всяк має право виграти.

Тоді я підходжу до нього і з почуттям глибокої поваги й любові тисну його в обіймах.

Ключка повертається на закаблуках, дзенькає і починає схвильовано ходити по кімнаті. Від нетерплячки він аж здригається в плечах. Його кудлата голова вперто хоче виграти.

Ми знову забули з Антоном, що майже нічого, крім макухи, не їли.

* * *

Я не міг заснути. Три години я промучився, немов на гарячому вугіллі. Антон нічого не хотів розповідати. Він лежав нероздзягнений на ліжкові, тихо насвистував і на всі мої запитання відповідав:

— Завтра, друже. Завтра, як кінчиться вся історія.

Нарешті він заснув.

Тоді я тихо, мов тінь, підвіся з свого місця. Чоботи я навмисне скинув, ще як лягав спати. На самих пальцях я пройшов кімнату, підліз до чемодана. Дихання мені перервалося. Серце калатало неможливо голосно. Я приклав до чемодана вухо, немов я міг щось почути. Та я нічого не почув. Звідти відповідала мертва тасмниця. Тоді я озирнувся на ліжко і став поволі підіймати чемодан. Дивно! Він здався мені страшенно тяжким. Тим часом я ж знаю, що, крім торта, в ньому є тільки повітря — більш нічого. Може, мені здалося? Треба перевірити. Я знову взявся за чемодана. Але в цю мить Антоша рвонув голову з подушки:

— Назад! Застрелю на місці!

Я відскочив до столу й мимохіть зняв руки догори.

— Та чого ти? Хіба я беру, чи що? Ну, хотів поспробувати, яке воно, — чи важке.

— Гляди, щоб земля тобі не була важка. Лягай!

Я ліг. І якось ніби в воду внав. Заснув. Спав до другого дня. До обід, після обід, майже до вечора.

* * *

Коли я встав, Антоша сидів уже коло столу і щось підраховував на клапті грубого синього паперу. Я подивився на нього тупо, щось пригадуючи. Я ніби спав три доби

підряд. Нарешті я пригадав. Але чому це в кімнаті темно? Що це, ранок? Вечір?

— Друже, що ти робиш? — спитав я згодом.

— Я підраховую, скільки приблизно ми зберемо, — відповів він так, ніби між нами нічого не трапилося.

«Ну, добре», — подумав я.

— А що це, Антошо, — ранок чи вечір?

— Який ранок? Вечір, братішко. Взаувайся, будемо йти.

За півгодини ми вийшли. Антон сам ніс чемодана з тортом і при тому вдавав, що він легкий, як пір'їна. Уже перед самим будинком колишньої гімназії він узяв мене за плече вільною рукою і тихо сказав:

— Ти будеш при мені, як член комісії. Та гляди, щоб на лиці в тебе не було якого метафізичського виразу, як придивився до торта.

Я, не роздумуючи, кивнув головою, ми увійшли в будинок.

Публіка почала збиратися. Командир Ключка виконав свою обіцянку — прислав музикантів. Войовничі сурми наповнювали помешкання важким трепетом. Стільці швидко вкривалися людьми — жінками, мужчинами в піджаках, молоддю і навіть старими. Я помітив, що на дверях перевіряють квитки.

— А кому будуть гроші за квитки? — спитав я мого друга. Він глянув на мене, як на безнадійного.

— Як? Ти не догадуєшся? Ми перекажемо їх телеграфом за кордон генералові Врангелю. Але що там тих грошей? Головне — торт.

Більше я нічого не питав. У залі згустилося повітря. Галас і гамір зростали щохвилини. Люди квітли в шумі й звуках маршів. Щоки їм наливалися кров'ю. В очах перебігали вогники. Пахло вже пудрою, навіть іще гостріше — одеколоном, духами, весною, нарешті, чорт забори! І, влившись у цю схвильовану юрбу, я ще раз і ще раз сказав собі: Антон Гвоздь — це геній. Як приємно бачити ці обличчя, на яких горить нетерпіння.

Мені пригадується, що перед тим, як почати танки, хтось виступав, хтось співав і хтось декламував. Словом, це був таки справжній вечір. А потім ударила перша команда.

— Мазурка!

Зала стрепенулась, як від магніту. Хтось навіть вибіг на середину зали й закричав, розштовхуючи публіку:

— Назад! Круг! Круг! Ле кавайє ангаже во дам пур ля мазурка!

Антоша сидів у цю хвилину за лапштунками на чемодані з тортом і часто поглядав на годинника.

В залі затихло. Музика різнула мазура. Серця всім підстрибнули живим сріблом, і за кілька хвилин помешкання гуло, стогнало і шкварило, ніби ці ноги не знали «дерев'яшок», а на таліях, що зараз кружляли й підекакували, ніколи не висіла сіра лантухова «мануфактура». Вальє.

Краков'як.

Па де-катр.

Коханочка.

Хіявата.

Па д'еспань.

— Ле дам ангаже во кавайє пур ля краков'як. Пур ля краков'як! — гукав розпорядник танців. Це був природний, справжній розпорядник танців. Його ніхто не обирав, він сам виринув з публіки і почав командувати. Спочатку в нього була чудова зачіска. Чуб йому блищав по обидва боки проділу, немов його було полаковано. Тепер він розтрішався, маніжка трохи висмикнулася, камізелька вялася брижами, але він літав по залі, як справжній арлекін.

— Пур ля венгерка! Пур ля чардаш! Пур ля бальний козачок! — гукав він до хрипоти, до саможертви.

Нарешті, публіка змокріла.

Затомилася.

Тоді Антоша когось покликав і сказав:

— Перерва.

Той метнувся до зали. Піймав розпорядника. Розпорядник нахилив одне вухо.

— Медам! Граждане! Товариші! Перерва! Ассее ву! Перерва, сіль ву пле. — І саме в цей час прийшли військові. За лапштунки прибіг командир Ключка.

— Гвоздь! Де торт? Пора починати лотерею.

— Пора, — сказав Антоша і штовхнув мене ліктем. — Виходь на естраду, оголошуй як член комісії.

— Що оголошувати?

— Так і так, буде розиграш торта, редкость у такий час. Іди.

Я вийшов. Публіка сиділа вже на стільцях, які всяк собі приносив з коридора, з других кімнат. Передо мною сиділо море людей і хвилювалося білими хустиночками. Я обвів їх очима і почав:

— Товариші! Діти безневинні — голодають. Зараз буде ко... (я хотів сказати «комісія», але вимовив): буде кожний мати можливість узяти участь у розигранні торта...

— Торта! — прокотилось по залі.

— Ах...

— Так, торта,— ствердив я, дивлячись у сотні розширених очей, у сотні ротів, що розкрилися назустріч моїм словам.

— Торт буде розіграно зараз. І хто бажає виграти в такий час торт, редкость, будь ласка, приготуйте гроші. Торт зараз буде розіграно! Зараз...

Я не знав, що треба казати далі. Але я бачив, як від кожного мого слова розширені очі фосфорично блискали, як термометр загального настрою підстрибнув, нарешті, до найвищого порога. Тоді я ще раз сказав:

— Торт...— і нетерпляче оглянувся в той бік, звідки мав з'явитися Антоша.

Він з'явився. Спочатку з-за лаштунків впливли руки, що тримали коробку, потім увесь Гвоздь вийшов на естраду і урочисто, повагом проніс свій скарб до столу, що стояв посередині.

— Торт! — крикнули в перших рядах. І вся зала раптом зацімліла. Скільки безумного бажання відбилосся тоді на обличчях! Чи пам'ятаєш ти, мій друже, Антоне Гвоздь?

Ти сказав, подумавши дві секунди:

— Мільйон. Хто більш?

І перший же ти поклав на стіл останній «деньзнак».

Хвилина проходить у мовчанні. Я давно зійшов зі сцени, сиджу між публікою і стежу — за виразом твого бородатого обличчя.

— Не будемо губити дорогого часу,— кажеш ти через дві секунди.— Хто більше... Ра-аз...

— Мільйон сто...— чується голос.

— Мільйон сто двадцять п'ять...

— Мільйон сто тридцять,— закричали із двадцяти місць.

— Півтора! — крикнув командир Ключка.

І «деньзнаки» почали лягати на стіл пухкою купкою.

Півтора! — голосуєш ти. — Ррр...

— Мільйон шістсот...

— ...сімсот...

— ...вісімсот...

— ...дев'ятсот...

— Два!

— Два сто!

— Два сто сімдесят п'ять...

— Двісті. Триста... П'ятсот...

— Три!

— Ррр...

«Друже! Ти надаремне ведеш це грізне «рр...» ніби хочеш сказати «раз». Ти не хочеш сказати «раз». Ти знаєш, що робиш.

Публіка почала забувати себе. Ті, хто спочатку тільки дивилися нервово, вже давно посилають руки в кишені, в гаманці, в ридикюлі...

— П'ять...

— Десять!..

— П'ятдесят!..

— Хто більше? Р-рр...

— Сімдесят п'ять!..

— Р-р...

— Сто!!

— Р-р...

Ах, Антошо! Помру — не забуду. Ти підкорив собі юрбу, ти забрав у неї всі «деньзнаки», що вона принесла з собою на «танцюльку». І коли ти побачив, що вже треба кінчати, ти гукнув:

— Сто мільйонів! Р-раз! Д-д-ва...

Тоді вискочив розпорядник танців, що приберіг останні сто тисяч, і блідий і мокрий ледве промовив:

— Сто мільйонів сімдесят п'ять тисяч...

— Сто мільйонів сімдесят п'ять тисяч, — кажеш ти, забираючи від нього гроші. — Рр-раз! Д-д-ва! Сто мільйонів сімдесят п'ять тисяч трр...

Публіка злилася в одну істоту. В одну муку.

В одну тремтячу душу.

Хтось стиснув мене за плече безумними пальцями...

— Невже три?? Невже він?? Ах! Води! Води!

(Хтось знепритомнів. Але ніхто не звертає уваги).

Розпорядник танців стоїть біліший від своєї маніжки, на яку йому капає піт із підборіддя. Здається, він переможець.

Раптом підводиться Ключка.

— Сто мільйонів сто тисяч!

Публіка захлинається... Мені здається, що їй нестаче повітря. Я відчуваю: якщо в Антоші щось не чисто, тут може статись трагедія. Юрба вже не юрба. Вона вже сто-головий звір. Він тяжко дихає, немов збираючись кинути на здобич. Розпорядник танців — їхній розпорядник.

Але командир! Командир... Що він собі думає, цей командир?

— Швидше! — кричить чийсь голос. — Швидше кінчайте. Чуєте? Ш-швидше, вам говорять!!!

— Трр...

— Стійте! Сто мільйонів сто двадцять п'ять тисяч, — стогне розпорядник танців і кладе останні двадцять п'ять на стіл.

Антоша зблід. Чого? Чого ти зблід? Віддавай швидше розпорядникові танців торт. Він його заслугував. Він виграв. Чого ж ти тягнеш?

— Сто мільйонів сто п'ятдесят тисяч! — гука в цю хвилину Ключка і кидає на стіл двадцять п'ять — також останні.

Розпорядник падає на стілець, як труп.

Публіка дійшла останнього ступеня. Якщо зараз торт дістанеться командирові Ключці, Антошу розірвуть. Я це відчуваю і підводжусь, наче мене підіймає якась невідома сила. Антоша обводить очима залу.

— Р-раз!.. Д-два!!! Трри!!! — гримить його сталевий голос.

Публіка зривається з місць. Божевільно простягає руки. Антоша згрібає гроші й сходить у залу, скакає через раму. А командир Ключка вибігає на сцену і хапає в свої руки коробку.

— Бере!.. Бере!.. (Публіка зараз когось розірве).

Але командир Ключка не хапає, він справді бере і так само, як і я, не зразу може її підняти. Йому горить обличчя. Ха! Він не може підняти... Торт такий важкий... І раптом командирове обличчя розпливається в неможливо широку посмішку. Він шукає очима Антошу.

— Гвоздь! — гукає він. — Скільки тут фунтів?

— Тридцять вісім, — відповідає Антоша.

— Макуха? — питає знову Ключка.

— Да, — відповідає Антоша.

— Яка?

— Обнаковенна. Свиріп'яна, — подає Антоша останню відповідь.

Тоді командир Ключка виймає з коробки макуху і, замахнувши над кудлатою головою своїми сильними руками, пукає її чимдуж у залу, в прохід між рядів — по підлозі.

«Торт» падає, мов камінне колесо котиться між рядів і гуркоче:

— Гур-гур-гур-гур...

Раптом публіка зрозуміла. Раптом вибухає велетенська електрична розрядка.

Стіни дрижать від реготу. Я боюсь, що вони впадуть на наші голови від цього стрясіння. Я шукаю Антошу.

— Що ж тепер?

Антоша виходить наперед. Глянувши на нього, зала гримить ще дужче.

Тоді він кланяється самою бородою, немов каже: «От! То ж таке одколоть. Аж невдобно слухати». Ні, він каже інше:

— Громадяни! Товариші! Від імені Комітету дітей дякуємо за...

— Торррт! — лягає зала.

Антоша зробив знак музикантам і страшенно ввічливо й поважно сказав:

— Дайош польку!..

* * *

Ах, мій чудний Антоне!
Вогонь і Гвоздь.

ПОЕЗІЇ

ЛЮТИЙ

Поема

Г л а в а п е р ш а

I

Вже третій рік. Від Риги на Карпати,
В Галичину зруйновану, на Львів...
І знову безліч положили спати —
В чужих полях годусм хробаків...
І знову з гуркотом тяглись обози,
Гармати, й кухні, і червоний хрест,
Ще хлюпала грязюка по дорозі,
І під набрюшником щемів компрес.
Ще уночі світили ясні зорі,
І мрії нехотя у голові
Чмелями ворушилися на горе,
І чулися прикази бойові,
І свердлом ревматизму у сугавах
Крутило дико й розпирало кість...
І на розвідку сунула застава —
До ранку їх лиха година з'їсть...
І доведеться ранком землякові
За коцувайкою новою шкодувать,
Були на чоботях нові підкови,
І гроші мав... Додому написать,
Щоб батька й чоловіка не чекали...
(За ним підхвებель дуже шкодував!)
І далі так... І хрестики чіпляли,
І корпусний в шпиталі заглядав.

II

А з того боку визирали німці.
Той батьків син, а той собі юнак,
А той в рові листа готує жінці,
Тремтить рука і не зведе ніяк,
Сьогодні любій шле він поцілунок

(Коли б дізнатись, чи вона жива),
А потім хай ворожий подарунок
Зустріне ця гаряча голова.
Не все одно?.. Адже не видно краю.
Шматованою стьожкою пливають
Жахливі дні, і ми вже не чекаєм,
Загинув час... А може, привезуть
Сьогодні ще гов'ядини живої —
Дізнатись можна про своїх жінок,
Про байстрюків від полонених... Гоїть
Не треба венеричних болячок.
Нехай гниють — однаково, чи з ними,
Чи так... Ми дивний перейшли кордон
Поза життя, поза часи, і димом
Послався в голові і в серці сон.

III

І на сідлі ремінному трясучись,
І з люто роздратованим полком
Під зорями небесними ідучи,
Мішаючись із кіньми і багном,
І витягаючи з багна повозки,
І кишки тягнучи із живота,
Ми слухаєм, як куля заголосить,
Цурпалками шарахне висота,
Обсипле подарунками нам плечі,
Незчувшся, коли вона дряпне,
Не відомо, чиї замовкнуть речі,
Не відомо, хто солодко засне.
Славетні й ситі в штабах генерали
Ще ділять землю й ставляють людей
Живих на вбій, а мертвих поминали
В наказах бувшими... І не смертей
Жахались наші недобиті роти —
В ровах варили кирпичевий чай,
Смерділо людським стервом у болоті
За благоденствіє, за рідний край,
За господу і за царя п'яного...
А потайки під шинелями тлів
Шматок кривавий труту вогневого,
І Лютий місяць здалеку світив...

Глава друга

I

Хто перший був — я прізвища не знаю.
Чиї уста святі ригнули нам
Сніп жару й полум'я?.. Ми пам'ятаєм
Лиш самокати біля штабу. Там
Переполохані були обличчя,
І сумно генерал їм шепотів,
А по ланах сирих не трижды тричі —
Стократ блаженний грім прогуркотів,
І вже нам звістки розпирали груди
(Не стримати всередині заряд!),
І обезлюдені пустились люди
З ровів на площу. «Скинуто царя!» —
Реве перенапружене море,
Розхристані і бліді різники
Братерство славлять, обнімають гори,
І галичанки в'яжуть їм стрічки.

II

Зачервоніло їй задвіло повітря,
Розвіялось волосся по лобах,
Прилипло ковтуном... Куди нам дітись
І по яких нам ринуться шляхах!?
Насамперед замкнути всі гармати
І волосаті груди ворогам
Вчорашнім понести і показати,
Які червоні б'ють пороги там,
Яке бунтарство розлилось по жимах,
Солона юшка в горлі клекотить...
Ах, ми їй не знали, що її варили,
І що вона так раптом закипить,
І що вона забулька через вінця,
І заригає ласкавим папам
Розкішний бенкет... Стійте ж і дивіться,
Які вчепили крила мужикам!
І наковтались животи отрути,
Їгорію Побідоносець! Ось —
Перенаповнилися криком груди:
«Спийняй! Спийняй, коли вже розлилось!..»
Нема спасіння... Пийте половоддя!

Бо крига лопнула на всіх Дніпрах
І в дикій закрутилася безодні
Царева сила. О, червоний жах!..
Така вона могутня — у хвилях
Пірнає, а за нею в глибину
Шубовість усі прославлені дива
Навдивовижу світові всьому.

III

Прийдімо, Лютий, поклонімся богу,
Бо нам не випить воду у Дніпрі,
А тут з ножами вийшли на дорогу
В торби ловити буйнії вітри.

І Лютий по ланах розвіяв крила,
Сипнув ластівочками вдалечінь,
Де народжалася Жовтнева сила —
Більшовиків плодила уночі.

16.III.1923

* * *

Нехай і вам підземний гул пророчить,
Як дзвінко б'є до сонця джерело,
І день у бризках віднімає в ночі
Рожево вітряне весло...

Прислухайтесь до пісні громової,
В ній ще реве потужно контрабас,
І лопають в огні джерел набой,
Мов б'є секунди міліардний час.

І в ті так чітко вдарені секунди
Почуйте, як здіймається орел
І як дрижить тоді всесвітній ґрунт
Од пісні дружньої джерел!

[1923]

* * *

Знову костер у полі,
І таке язикате полум'я.
Вечір запахнув смолами,
І тепер він пахне до болю.

І тоді варили їжу,
Булькотіло тоскно у грудях.
І тоді хтось темний і ніжний
На снопі мені голову зрубав...

І знову костер далекий
Торгує червоним золотом.
Тільки... у грудях немов лелека
Клацає чітко молотом.

Ох, ти ж, серце моє наклепане,
Огневій, як костер на вітрі,
І роз'ятруй такі далекі
Комуністичні літери.

[1923]

ІШЛИ ПОЛКИ ЧЕРВОНІЇ

Пісня

Ой йшли полки червонії
Та й через село.
Ой як тоді на серденьку
Весело було!

Ой був, був
Козаченько.
Пішов бить воріженьків,
Пішов бить воріженьків,
Дівчину забув...

Покохала щирим серцем,
Душу віддала,
А восени козацького
Сина привела...

Ой що ж, що ж
Тепер буде,
Як батько не прибуде,
Як батько не прибуде...
Ой що ж тоді...
Що ж?

Прийшла чутка-ластівочка,
Що батько живий,
Хоробро десь рубасться
Козак бойовий.

За край, край
Свій Радянський
Б'ється з лютим панством,
Б'ється з лютим панством
За Радянський
Край.

Стало легше на серденьку,
Крила відросли.
Ждали з сином коханого
Та й добре жили.

Ой де ж, де ж
Ти літаєш?..
Щодня чи згадаєш,
Щодня чи згадаєш,
Як у бій ідеш?..

Пройшла зима, пройшла люта,
Настала весна.
Живе влада Радянська —
Скінчилась війна.
Ой день, день
Пролітає,
Другий наступає,
Другий наступає,
А козак
Не йде...

Уже ж полки червоної
Волю здобули
Та й в Радянську Україну
Із війни прийшли.

Ой рік, рік
Ще минувся...
Козак не вернувся,
Козак не вернувся,
У бою поліг...

[1923]

ОЙ ЩО Ж ТО ЗА ШУМ УЧИНИВСЯ?

Комсомольська пісня

Ой що ж то за шум
Учинився?
Комсомол на Вкраїні
Народився.

Страшні ж то були
Ті родини —
У лиху, у криваву
Годину.

В червону купіль
Опустили,
Кулеметом його
Охрестили...

Радянським вогнем
Гартували,
Захищати братів
Научали.

Прозвали його
Комсомолом,
І пішов він рости
Все угору.

Та й виріс міцний
Та великий,
Та й гукнув на Вкраїну
Гуком-криком:

«Гей, ви, юнаки,
Всі зберіться
Та в ряди комсомольські
Становіться!

Та й підемо ми
Воювати.
Чи не вхопить ворогів
Вража мати!

Мов хмарою ми
Всі посунем,
Згоримо у вогні
За комуну».

Ой що ж то за шум
Прокотився?
То буржуй з переляку
Затрусився.

[1923]

П'ЯТИЛІТТЯ

Ще ввечора зачервоніли стяги,
Встромившись держаками в цеглу стін,
Лиш перша темінь злегка полягла
Поміж провулків на каміння спати...
Я містом йшов веселою ходою,
А в серці ніжно шелестіли птахи,
Та все червонії махали крила,
Мов гвардія із домовин устала,
Щоб підпалити закликами світ.
А вранці город загудів трубою
І оксамитом тяжким затремтів,
Розвіявся червоними шовками
Й пожмаканим широким кумачем...
Ой полум'я надій, трояндо ала!
Куди подітись маємо з тобою,
Коли майдани ряснуть шинелями,
Кашкетами, лапахами, коли
Під чобітьми співають весняні
Пісні розквашенії тротуари,

І тепла грязь між пальців чавкотить,
І поклики братерства линуть з Руру,
І самокати реготять грудьми
Залізними і дихають бензином
Під самий ніс сполоханим панам,
А в коротеньких кожушках вусаті
І білозубі вояки на рукавах
Стрічки вогненні з білими крайцями
По вулицях, як серце революцій,
Несуть — і піснею їм стелять шлях?!
А в серці ніжно птахи шелестять
Та все червонії махають крила,
Мов Армія Червона язиком
Вогненним нині запалила світ!..

[1923]

ЛІТНЄ

Горбаті спини дідуганів
В зелених кучерях біліють,
І димарі куняють п'яні,
Останнім сном іще піміють.

І дмуться в досвітній задумі
Руді стодоли сліпоокі.
А черногуз стирчить на клуні
Такий похмурий і високий.

Але за мить — батіг заляска,
І гейка чередник до ставу,
І дітлашнею вигін рясне,
Луною позіхне діброва.

Зацокотить чавун в колесах —
То валки в степ гримлять пекучий,
Де в синяво-прозорім плесі
Пірнають співуни летучі.

І пухнуть жовтим околотом,
Тяжіють житом-колосками

Спопи сухим колючим злотом,
А ми виспівуєм косами.

Вода в барилі тхне сосною,
Під возом лялька галасує,
А ми січем понад межею,
Стерня у п'яти нас цілує.

І холодком останнім духом
У копи поле розпинаєм.
Охляв мішок, в барилі сухо,
Та з повним серцем ми вертаєм.

[1923]

ЧЕРВОНІЙ ЖОВТЕНЬ

Повітря вогке. В пебі сіре шмаття
Тіпається, над головою маячить.
Волів би вигук в далечінь пошлять я,
Туди, де ріднеє село мовчить.

Леміш затуплений вже спочиває,
І срібне чересло рижіє під стіною,
Похмуро скот солому ремигає,
І суне осінь мокрою імлюю.

Робота скінчена. В засіках зерно сите
Бубнявіє і, пилюгою вкрите, спить.
І хліборобський лоб, стома потоми змитий,
Не дметься думою і не болить.

Я знаю: там життя щорічно засинало,
І селянин натруджену лану ссав,
І пухом лебедивим все зима вкривала,
Поки гукне задрипана весна,
І в мозок цвяхами заб'є турботи,
І на ріллю холодну тьохне батогом.
Прокинеться село — і до роботи,
А потім знов замре зимовим сном.
І так без краю... Тільки самогоном
Стьобала доля в свято по горбу,

Та іноді з важким земним поклоном
Ніс селянин хлібець неситому попу.

Пройшло, пройшло! В туман поринуло навіки.
Червоний Жовтень запалив село.
І бачу нині я нового чоловіка,
Нове життя, я чую, загуло.
Там, де корчма була на роздоріжжі
І дикий лемент п'яних голосів,
Там сходить сонце радісне й погоже —
Там наш сельбуд тепер загомонів.
І де снував павук свої тенета грубі —
Повіяв вільний вітер степовий,
На злих руїнах стали наші клуби,
І прапор наш палає вогневий.
Дзвепить бадьоро свіжес повітря,
А в серці гаряче бринить струна,
Що промайнуло довге лихоліття
І творчая гряде в село зима.

[1923]

РІЗДВО

Скрегоче сніг під полозками,
Мороз гринджолами ринить,
Колядки бродять між хатами,
Щоб на півкварти заробить.

Вже торохтять книші в торбині...
Найкращу хату вибирай —
Там ковбаса і чарка нині.
Різдвяний шум і п'яний рай.

Там холодців крутих доволі,
Смачних багато шрогів.
І шлунки важчають поволі
В хазяйновитих куркулів.

Веселий гвалт, пісні різдвяні —
Туди з колядкою гайда!..
А в цю хатину й не заглянем,
Що поколупапа й руда.

Що тяжкий сум скрутив морозом
І замережує вікно.
Стоїть убога при дорозі,
Різдво чи ні — їй все одно.

Там діти про кутю й не мріють,
Тремтять від холоду в кутках,
А тут різдво гуля, п'яніє,
Тут самогонка в бутелях!

В убогій хаті помирає
Орач голодний, а сім'я
І свято сите проклинає,
Йй того, хто в розкоші гуля.

[1923]

СТАРИЙ СТАВ

Оцей став
Та він дуже старий,
Жабуриння в ньому зеленаве
І кушир по ньому бурий...

Оцей став
Та загруз мулом,
І оськи він колисав, колисав,
Поки й поснули...

І снять куширеві грона,
Обсідені комарами.
Ходить пропасниця без заборони,
Ходить темними вечорами.

Це вже й не став — калюжа.
Тільки й хлюпоцуться в ній хрещеники.
І ніколи вітрець її не завівсюжить,
Не пожене веселих гребеників.

Сходились оце селяни.
— Все нема коли вирізати

(За роботою окаяшною),
Щоб не тягло, мовляв, сирістю.

Все нема коли за роботою,
А підчинки жисть требує.
Доки ж нам отако в болоті,
Як та азійська Сербія?

Оцей став
Та він дуже старий,
І гудуть тепер йому славу
Тільки болотяні комарі.

А я згадую місто веселе
Й на бульварі свіжинь водомета...
Ех, ви ж, села мої, радянські села,
Як же чорно живете.

І нема вам коли за роботою,
Тільки з землею поратись чесно...
Лети ж, душе моя!.. З робочими рбтами
На крилах червоного шефства!

[1924]

ДЕНЬ ПОХОРОН

Чорні крила...
Чорні з червоними крила смерті
В повітрі мають.
Від краю до краю
По світу.
Чорні крила —
Душа робітників, розірвана жалобою,
Стогне...
Чорні крила порохить серпанок холодний,
Як вапна певимовної туги.

Сніг.
Хуртовина скорботи мільйонів.
Чорні крила всесвітньої втрати.

О природо,
Проклята.
Чорні крила в повітрі.
Смерть...

Ілліч!
Ти помер...
Тіло твоє ховати
Йде всієї землі Революція.
Б'ють гармати.
Аж до Китаю від Норвегії
Завмерла
Праця.
Нема життя
Тепер...
Ленін.
Ти
Лежиш мертвий хіба?..

А ми
Як?..

Ленін незабутній,
Ленін любий...

А нас мільйони від краю до краю,
Лава
Непорушна,
До комунізму піде твоїм шляхом,
Ілліч.

Чуєш, сурми заграли?
Чорні крила.
Сніг.
Грім
Несподівано вдарив.
Ти, великий, не переміг
Крапки кривавої в мізку?
Ти, що світом здвигнув
І запалив
Безсмертним полум'ям нас,
Ти згас?!

Ні!
Знаєм,
Що вінок комуністичної перемоги
Тобі принесем —

Знаєм.
Геній твій, учителю великий,
Буде з нами —
Знаєм!

Чом же чорпі крила мають смерть?
Б'ють гармати.
Це тебе, Ілліч,
На сажень від Кремлівської стіни
У домовину?..
Тебе..
О, сили прокляті.
На землі
Горя
Від незміримої втрати
Ущерть...

[1924]

СЕЛО

(Із циклу «Думи про Україну»)

По степах,
По глибоких ярах,
По німій, безголосій країні
Ти мовчало в глухих бур'янах
І чаїло пригнічений жах,
Мурмулясті зігнувши
Коліна.

Заривалося
В землю «чужу»,
У покрадені ворогом ниви.
Вийде ніч на широку межу,
Чує: стогін, придушений шум,
Чує крик орачів
Полохливий.

Гляне
День із розірваних хмар,
Мужиків виганяє до праці.
І тяжким дряпаком плугатар
Зарива в борозну свій тягар

Без надій, без поради,
Без рації.

І мовчало...
І чаїли жах
Орачі у тяжкому тумані...
Поки Жовтень зацвів на ножах,
І пішло громове по ярах:
«...Повстаньте, голодні
І гнані!..»

Повстало! Рвонули
Вперед,
На поміч червоним загонам.
За горло
Брехливе Петлюру!
Сєкири
На золото
Впали
Погонів.
І стерли заклятії мури,
Звернули
Підкопані скелі,
І стали —
Червоні
 радянськії
 села!..

По степах,
По червопих степах
Та по вільній Радянській Україні
Променистий розкинувся шлях.
І пройшло голосне по хатах,
Що постали великії
Зміни...

[1924]

ВЕСНЯНИЙ ЗАСПІВ

Із-за
Воріг
У мерехтінні

Прозоро-синяве гудіння —
вітер весни.

Віє
Вітер
Над перелогами,
Перебігає гони-дороги —
турбує сні.

Вітер
Гуляє,
Гуде, голосить,
Рілля виблискує у росах —
в росах весни.

Сонце
Гаряче
Болото сушить,
І рільник завтра у поле рушить —
зникають сні.

Настало чересло гостроносе,
Загартує коваль лемеша,
І підемо в ранні роси.
Чую — вітер голосить: рушай!

Перевісмо яру пшеницю —
Тільки зерно до зерна впаде.
Будуть сні оксамитові снитися,
Буде сонце гулять золоте.

Загорну борозну бороною —
На м'яке положу урожай.
Чую, вітер гуде за горою:
«Гей, товаришу, в поле рушай!»

І засіємо ж лопо родюче!
Засміються в полях ячмені!
«Буде людям і буде мені...» —
Чую, вітер гукає пахучий.

Вітер
Гукає,
Гуде, голосить...
Рілля виблискує у росах —
в росах весни.

[1924]

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ

Вечір на землю спадав.
Плуталась ніч-вовкулака.
Стали вози коло ставу,
Чую — дитина заплакала.

Серце моє обізвалось
На таку ліричну тему:
Довгі, смутні перевали
І — далеких земель поеми.

Розвели між возами багаття,
І як стало червоно горіти,
Браття мої!.. Я знову,
Знову побачив ті літери.

Пломеніли вони червоно
І складали слово «Комуна».
І грали в небесній короні
Зорі-луни...

В казані ворушилась картопля,
І були такі лагідні люди.
І хотілось почути хоч трохи,
Ну, як воно далі буде.

І сказали переселенці:
— Буде блакитна комуна,
І в ній крилаті ленінці
Будуть грати на сонячних струнах!

Серце моє обізвалось
На таку радісну тему:
Перевали за перевалами —
До нового життя поеми.

[1924]

САЙ

I

Сай, рижий Сай,
борода кущами
 (та й заріс він у ню
 до самого кореня!).
Ходить так і живе так,
мов весь світ прощає
за те, що тіло йому,
як коневі,
зморено.

Сяде в гурті на лампачину
Сай, рижий Сай, борода кущами,
поки не прийде ряба його жінка Мокрина
з повним ротом одчаю.

— Ой Саю!
Чом ти сидиш тут,
рудий гавкитаторю?
Знов забиваси людям баки?
Чом ти...
 а грім би на твого тата!
з дому тікаєш? Ой Саю!..
То він їй:
 — Ба-лакай!..

II

Сяде в гурті незграбний Сай,
і слово його — дволемішна скиба —
хрипко в грудях йому заграє,
неймовірно глибоко.

Слово його — за кооперацію.
Слово його — за царство небесне Леніну...
Слово — за нашу ю життя і працю,
за нашу ю життя
 земельную.

Вечір заходить горбатий.
Голови тихо д' землі

хилить гурт бородатий,
хилить без слів.

Вперто, суворо — на згоду.
— Життя тепер яка?
— Звісно, тепер для народу,
словом, для трудяка.

Мокрина:
— Аж не видно! Що наробишся
вдень, а він наливає...
Встали. Небо далеке блідне.
Сай додому вертає.

III

У Сая не перша жінка,
у Сая жінка друга.
Дітей усього восьмірко —
від обох — крўгом.

Школярів тільки Дмитруха,
а Мотька, то та... пропаща.
Дмитруху Сай слуха:
про Леніна зна краще...

Троє бігає з грижами,
одне вломило погу.
А Сай... аж червоний, рижий —
про «житню» думає строго.

А Сай одвіз предподаток
рівно фунт до фунта!
Гляне: сарай та хата.
— Стоять на совєцькому ґрунті!

Сай піддержить школу.
Сай ізробить штраховку...
Гляне:
команда гола...
— Де ж їм набрать обновки?..

Сам. І ніхто не pomoже.
(Коні ж у мене й пукар).

Не піду старцювать в незамóжа!
Є там! Голіші руки...

Ех, 'би скувать колектива,
ех, 'би його скувати!..
І оце Сайкове пиво
починає в гурті шумувати.

Сай, рижий Сай,
борода куцями
(та й заріс він у ню
до самого кореня!).

Ходить так і живе так,
мов весь світ прощає
за те, що тіло йому,
як коневі,
зморено.

Ходить так
і говорить Сай:
— Духу б вам, хуторяни, совецького духу!..
Хіба ж такого стругнули раю,
невидашого, слухай...

[1924]

НА ЧОРНІЙ ЗЕМЛІ

Поема

Дорогій товарищі Зіні Еп.

I

Глушина. Бездоріжжя широке.
У полі поплъовує злегка ніч.
Я бреду навмання. А назустріч —
Чиєсь роз'ятрене пломенем око.

А чи людське воно, чи вовче — не знаю.
На ниви поплъовує злегка ніч.
І десь, за далеким гаєм,
Когось... ховає —

сич.

А око з темряви ятриться,
Стікає червоним жаром і плаче.
Я іду. А в груди — сполохана птиця.
І знову я сліду не бачу.

Тільки пахнуть отави, отави
Свиріп'яним нічним вином.
Гех, ви межі!.. таємні, давні —
З-попід ніг у степи табуном.

Підійду. А коні хропуть,
І не видно їх (коней) у темряві.
Тільки хлопці на мене ждуть.
Як багаття — їх душі яскраві.

Ну, сідай... Напечем бараболі.
Ось Петруша прийшов од пана.
Сю піч буде нам аж до рання
Про батрацьку розказувать долю.

Нависають темряв океани,
І пливуть певідомі весни.
І чому так ганебно людина хляне,
Хоч яка роботяща і чесна?

І пливуть по молочній дорозі
Табуни чорноземних мрій,
А ніч у останній знемозі
Кліпає вогкими віями.

Залізні брязкають пута,
Вгрузають копита в землю.
І біжу я — малий, невзутий —
Усе далі... І темно... темно...

Раз пройшов із гоней у гони
Задуманий думами батько,
А на возі хлопчисько — в долоні
(Трубою) став дико гукати:

— Та чого ж ти з віршовкою, тату,
Пішов через лан аж до гаю?
Там місце прокляте!
На кого ж ти нас покидаєш?..

Та піди, поклонися пану,
Може, визволе він з біди.
А вмирати ж, таточку, рано,
Бо не видно ще нас з лободи.

Батько став над межею твердо
І пішов уперед. Міряв...
І вгрузали ноги, як верби,
Аж в клопчиська не стало зневір'я.

* * *

Над селом моїм плакала осінь,
Як мене посилали до шинку.
Він стояв на вітрястому розі,
А пообіч — калюжа ринку.

Пропікав долоню полтиник.
— Не згуби мені, чуєш, гаво!
— І куди такий світ дитину? —
Батько матері:
— Р-рота роззявила!..

І ходив за півквартами часто,
Потім вірші веліли читати.
А за це мені чарка:
— Драстє! —
І до дна мусив я випивати.

Над селом моїм плакала осінь
І здригалися верби зелені.
А тепер... Ой, не віриться й досі,
Що прийшов Володимир Ленін.

Комсомольці ідуть вечорами
І завзято співають «Шума».
Аж луна шумить за зорями
Молодими, зеленими думами.

* * *

Пам'ятаю блискучого «царика»:
Приїздив і узяв телицю,
І пахтіло у хаті цигаркою,
А на гудзики страшно й дивиться.

Закричав він... і батька стьобали,
А за ряднами плакала мати,
І так боляче й темно стало
У порожній, обшарпаній хаті.

* * *

Голубіли небесні кручі,
А по них — білорунні отари.
— І який там пастух? —
Ми гадали з Петрушею,
З бур'янів розглядаючи хмари.

А самі за овечок забудем.
Ой, ускочить у шкоду ватага!
Ну, та й буде ж це нам! Ох, і буде
Від батьків батога.

Щоб до школи копійку на зиму,
— На роботу, агей, на роботу!
Чуй, Петрушо, скажи там усім,
Як хто має із нами охоту.

Зорювали лиш перші жита.
Ми вп'ятьох до Секрета * збирались.
Їжен з нас — мов тривожний птах,
Мов дорослим, нам груди рвались.

І пішли ми шукать заробітків.
А самі такі сірі горобчики,
На кийках через плечі — свитки,
І в-під шапок нечесане клоччя...

* * *

Була неділя,
І старі робочі
В брилях сиділи під казармою.
А куховарки —
мили горщики,
Здо-ро-о-ві, мов на цілу армію.

* Тобто до поміщика Варун-Секрета, серед земель якого лежало село Рівне.

Надвечір
Б'є мене пристрітом,
Ламає спину, крутить кістку,
У животі і біль і пуста.
— Накиньте чорну хустку.
— Чорну хустку!..—
Якесь дівча... А я
лиш головою об долівку злісно.

Рощот в суботу.
Маєш: півкарбованця!
— Гей, Петре, буде нам на сорочки.—
Та вдома... грошики-горьованці
Батьки пропили до копійчки.

* * *

Над селом моїм плакала осінь
У ті дні, як ходив я до шинку.
І щоразу я бачив на розі
Незнайомую п'яную жінку.

Її обличчя було бурякове,
З-під хустини — посивілі коси,
Синяки під очима, і кров
Із розбитого кимось носа.

Я лякався її, а вона
Завжди лається й кліпа очима.
— Ах, ти, видупок... на!
Иди, на,— ковбаси і хліба.

А колись розридалися хмари
І в жалобі дорога хиталась,
І знайшли її десь у кошарі —
Вона мертва, як кістка, лежала.

Але довго мені під стовпом
Ще ввижалася жінка і сльози.
І весь світ був страшним синяком
На вітрястому п'яному розі.

І весь світ напивався і падав,
І хитались дороги ведмежі,
А по них шинкарі, як гади,
А над ними вставали пожежі.

Ще ходили вірвечкою в школу
Ми тривожного п'ятого року,
І загадував вчитель доволі
Нам нових, незнайомих уроків.

Якось раз мене і Петрушу
До кімнати закликав на час.
— Треба, хлопці, попа нам зрушить,
Бо він ворог лютий для нас.

Ворушилось у грудях тазмне,
І відважно обличчя горіли.
Ми повинні сказати чемно:
«Нам не треба, щоб ви нас учили».

Від попа горілчаним духом,
А рука із кишені: л-лясь!..
І крутив нам до крику вуха,
Щоб «закону» навчити нас.

Гомоніли тривожно парти,
У Петруші нап'ялися жили.
Піп зайшов. І гукнули... без жартів —
Тільки й мелькнули рясина крила.

А село оточили козаки,
І пішов нагайковий свист...
Школярі ж іще люди ніякі.
В них ще й розум дитячий і хист.

Ми додому ішли під обіди,
І забігли до вчителя знову,
А він лячний чекас і блідий —
Цок... і двері на клямку нервово.

— Заберіть, закопайте десь поки...
Розумієте... чуєте, діти? —
А по вулиці коні козацькі,
Ми додому ішли під обіди.

Ще й дражнили собак біля мосту,
Де козацький загін зупинився.

А десяток до вчителя «в гості» —
Він з вікна нам у спину дивився.

І була з нами дівчина Зоя,
Край села її драная хата.
Уночі нас зібралося троє.
— Чуєш, Зою, а де ж нам копати?

І копали в садку під грушею
Таку рівну й глибоку яму.
Книги в скриньку складав Петруша,
Загортали всі троє руками.

Загортали. А в грудях стукоче,
То серця горобцями докупи,
І розкрились так широко очі,
Бо хто скаже — то всіх нас загубить.

* * *

В селі ж на пізній зяб орали,
В'їдалися червою в землю.
Проходило по грудях рало.
В роботу вгрузнуть. Правда що.
Гаття! Скородить пухирями.
Буркун. Курай. Невчасний дощ
Над селами й над хуторами.

Та лайкою, завглибшки сажень,
Чужих не зореш перелогів.
Утриматись немає змоги,
Коли гречки на панськім дражнять.

А тут: од рання до зорі
Шкребе, аж рвуться мотузочки,
Надметься, викрутить сорочку
Орач на щуплі гузирі.

Самий

Варун-Секрет
(А скільки їх на світі буде!..)
Землі посів...

Недарма кажуть люди,
Що аж
Із пельки йому пре!

* * *

Був піт гіркий на жорсткім полі
Й кривавиця із мозолів,
Лиш заспокоєння ніколи
На чорній не було землі.

І ми рили, мов комахи,
Та в праці — лиш саме прокляття.
І йшло руїною і прахом
Даремне орачів завзяття.

Куди летіли весни
І осені шуміли?
І сни які ходили,
Творили темну месу?

Ой дні з туману... Роки
Із дикого туману.
Прийшло воно глибоке
Із недр землі — кохання.

Уже Петруші двадцять.
Ковбані карі — очі.
Не вб'є проклята праця
Той шум в крові робочій!

На Зою ж оком інший...
Ой темна, драна хата!
Націливсь дука хижий —
І рада бідна мати.

Куди летіли весни
І осені шуміли?
Які тривожні сили
Нову творили месу?

* * *

Побреду в жита дорідні,
Упірну в Дунай глибокий,
Виш'ю полум'я західні —
Кров заграє на житі ходить.

А в житах шепоче зрада:
«Мужикові хрест тяженний».
І бреду, житах не радий,
Прагне волі дух мій земний.

Земляним хрестом чорніють
Аж чотири там дороги,
Розпинається і мріє
Вдалині село убоге.

Довго сіяли — і сталося!
Впала крив'яна роса.
В жовтень жито запалало,
Жовтнем брязнула коса.

II

І грюкнув раптом грізний грім,
І градові по небу хмари.
Гей, неба буряного чари,
На ворога загуркотіть!

Не хрест розп'ятий — битий шлях
У всі кінці всесвіту
Простягся вільно на полях,
Де поросли червоні квіти.

Упірну в жита дорідні,
Побреду в хвилясте поле.
Грають полум'я західні,
В житі — шелести про волю.

Пітьпідьомкає зарані
Перепел перепелиці:
— Пітьпідьом! Тів-тів! Кохана...
Добре в житі нам плодиться...

Скачуть коники зелені,
М'язи — крицеві пружини.
А у мене повна жменя
Наголоватків є синіх.

Добре в житі побродити,
Колосок лоскоче жовтий.

І довго пахне олеофтом,
Чадить в подвір'ї жовтий гнотик,
А серце б'є на кожний дотик,
Що в небі хмари —
чорна вата.

* * *

А гайда, коні!
гайда!
гай!..

Перебива соломотряс.
З-під барабана вягортай
По пуду золота зараз!

Давай роботу трійчакам!
Над током крутить курява.
Гу-гу! Та не звикати нам —
Машина жвава і жива.

На скирті ходять скиртники,
Навильні добрі підіймай.
Егей, робочі юнаки,
Шпаркіш! Солому подавай!

* * *

Сполкоми, сполкоми,
Новий ти світе!
На призьбі в Пахоми
Жінки й діти.

На призьбі в Пахоми
Таке говорять,
Таке говорять —
Не всидиш вдома.

Не втерпиш вдома
(І жінка й діти!..).
Сполкоми, сполкоми,
Новий ти світе!

Не рано ж, не рано...
Таке говорять —

І про яроплани,
Думками д горі!

Не рано ж, не рано,
А діла, діла!
От — школа драна,
Це б ще сиділи...

— Ніхто нас не вломе,
Ніколи в світі! —
...Тихенько вдома,
Поснули діти.

* * *

І чого тобі, Зою, блукати
Коло плеса, де вітер, як весла?
Ти ж сьогодні і свій продподаток —
Десять пудів — до крихти одвезла.

І чого тобі, Зою, бродити?
Осокори... Ну, що, осокори?
То зрадливес листя тремтить
І зелені підморгують зорі.

Слухай, Зою! Якби ж то Петруша.
Може б, рушили разом, утрьох.
Тільки пугачі тугу порушать.
Тільки пугачі...
Ох!..

* * *

Та як пішла берегами
Поспитати вітру,
Що рогаюдує гілками
В зеленім повітрію.
— Поспитаю... Мо', розкаже,
Стрепене, завів,
Звідкіля
Пускали кулі
Гвинти нарізні? —
Мов кували
Зойки

Вражі
Ті сірі вазулі.

— Ой ти, рваний пустодзвоне,
Ти, зелений вітре,
Чи не чув, не бачив літом
Вояків червоних,
А між тими вояками
Товаришів двох? —
Вітер жахне між гілками...
Звивсь...

— Дурненька
Зюю!..

.

Під вербою жовтавеє листя,
Запеклася на листі іржа.
Пролетіли дощі буревисті
І не скажуть, що тут він лежав..

Тільки брязнуло серце набоем
І упало в холодну траву,
А його на коня... за собою...
І за ними лиш вітер загув.

За селом десь кати гайдамацькі
Вирізали зорю на чолі.
Десь розірване тіло юпацьке
На червоній... на чорній землі.

Десь спадають вітри на могилу,
І не зна того Зоя, і зна...
Хай гудуть панахидами верби
І знаменами вітер гуля.

То ж його на прапорі червонім
Крапельничка крові блищить.
Загуляй, розгуляй, пустодзвоне,
Хай аж туга моя зашумить.

* * *

Сполкоми, сполкоми
Та ви, комнезами!..
Говорив Пахома,

Прощаючись з нами:
— Грюкали, грюкали,
Сучі вояки,
Ех, би вас дрюком!..—
(Радісно так,
Що йдем у робфаки).

Каже Пахома:
— Гей, хлопці, хлопці,
Та до перелогів
Не згубіть оці ви
Ген гош-дороги...

* * *

Лобода, буркуни, спориші
Не ростуть по червоїй росі.
Гей, рушаймо, товариші!
— Всі готові, чи?..

— Всі! —

Торби на раменах,
А зорі — з серця.
До червоного міста
міст!
Чи викрешем зорі?
Удар!
В робфакове море —
жар!

[1923—1925]

МИ ТРУБАРИ

Ми трубарі,
Ми голос волі,
Ми голос сонячних громів...
За нас вожді високочолі
І справедливий, дужий гнів.
Ми знов сталевими рядами
Під звуки гімнів і пісень
Селами
І городáми
Залізну міць несем!

Наш дужий клич!
Наш поступ вільний!
Непереможні ми!
Ми —
сильні!
Гей, сильні ми, Ілліч!
Гей, сильні ми!
Ми —
як титани,
Як велетні, ростем, ростем.
І знаєм:
Цілий світ повстане
Й вогнем, як маком, заросте.
І чуємо:
Ідуть! Ідуть —
Зі Сходу дивного народи.
І не дадуть, о, не дадуть,
Щоб бог і чорт нам перешкодив.
Нехай в борні упав один,
Нехай і безліч нас сконає...
Але наш запал —
молодий
І меж йому немає.
Він палає
восьмий рік,
Століття він горів —
підземно...
Тепер ми в льот!
Ми —
трубарі!
І знаєм:
трубим недаремно.
Всесвітній Жовтень вже пливе
І потрясає океани!
І потрясає,
І живе
У мільйон —
серцях —
титанів.

[1925]

ВОГНІ

Поема

Чуєш — сурми заграли?..

Здивляюся
В далекий слід.
О пісне бурі, де ти, де ти?
Прийди! Грими, дзвени, як мідь,
Як сталь, гартована в багнети
Вогнями й муками століть!

І, може, я в тобі знайду
Ті дні,
Забуті, неповторні,
Коли у піч
Глуху,
Руду,
В старому,
Дикому саду
Сокири кров пускали чорну.

Як праці люд вставав в огнях
В дні воскресіння України,
І в муках тяжких і

в боях

Вперед новий мостив
їй шлях

Крізь смерть
Та крізь
Руїни.

О пісне бурі, де ти, де ти?
Прийди! Грими! Дзвени, як мідь,
Як сталь, гартована в багнети
Вогнями й муками століть!

Розділ перший

На Гончарівщині — тополі
І кладовище на горі:
Глибокий вколо нього рів,
Де трави пахнуть, наче смоли.

Там далі — тин і сивий сад,
За садом — хата і стодоли,
І хміль цвіте, і виноград
Схилився гронами додолу.

В саду і яблуні, і сливи —
Землі неораної дар.
І на подвір'ї сам Гончар
Сидить кремезний, мовчазливий.

І що йому? Землі до біса,
Хоч сам не сіє, не оре,
Винбарі, ковані в залізо,
Він із засіків лиш бере.

То що ж йому? Село не писне,
Бо голе все, та ще й дурне.
Лиш, може, погляд ненависний
Як хто, мов каменя, жбурне.

«Та це пусте. Не варто слова.
А от життя. Коли б хто знав!
Посватав наймичку з любові,
Так, ніби шал тоді напав.

Було обшарпане. Ну, голе!
Лиш то і користь, що краса.
Ті очі! Плечі! А коса!
Прийшов і взяв. Купив за поле.

Найняв музиків аж чотири,
А що накликав мужиків!
Та, мов ті птахи в дальній вирій,
Цей день весільний одлетів...»

Гончар закрутить грубий вус,
І тинь лице йому потьмарить,
Сидить і мовчки, глухо марить:
«Невже ж любові не діждусь?..»

Все думалось: 'а мо', забуде,
В розкошах тіло розцвіте,
Наверне серце на дітей,
І з наймички та будуть люди.

Ох, помилився...»

Дні і ночі

Олені стиснуті уста,
І кров під шкірою густа
Переливається пророче...

Вона своїх забуть не може.
Лиш крик затисне: стережись!
«За що караєш, милий боже,
Кому літа мої здались?»—

«Ну, коли так, то знай, проклята,
Що твій господар, бог — Яким
Тебе примусить жити з ним
Покірно, по закону, свято!..»

* * *

Гончар братів скликає в гості:
— Вари, Олено, з вишні чай.
Давай пам закуски.

Ступай

Умийся, ти... коросто.

У мене жінка ще зелена,
Сирицею від неї тхне.
Ти чуєш? Госпожа Олена!
Нічого, вимну... Ге-ге-ге!

Потіш братів! (Снага і піна).
Олено! Чу! Піди сюди.
Перед столом! І на коліна!
Хоч раз Якиму догоди.

І знов покрутить грубий вус.
Наллється кров'ю ряботиння.
— Нехай хоч тим задовольнюсь,
Вволи хоч це мое хотіння.

Брати всміхнулись: «Вже й Яким!
Жагу від батька взяв на спадок,
Чи то б бував такий випадок,
Щоб не корились перед ним?»

Вишнівка з тикви потече,
Як кров густа, на скатертину.
— Ставай, кажу... моя дружино,
Дивись на нас, не зводь очей.

Ставала... Гніву, а не злості
Вмістити груди не могли.
Покинуть? Це сказати просто —
Адже закон докупи злив.

Гончар поб'є її камінням,
Нехай лише покине двір.
Він пустить чорний поговор, —
Уб'є навіки їй сумління.

Ставала... І в німій розпущі
Вогнем пашіло їй лице.
— Якиме, володарю куций,
Ох, як заплатиш ти за це!

* * *

І так жили. Щодня Олена
Гострила гнів та все кляла:
І сад, і яблуні, і клени,
Й дітей, що Гончару дала.

Сини росли — йому підмога.
І навіть погляд їм такий...
Олена ж гляне на дорогу —
Ідуть похмурені дядьки.

Проходять повз. Очей не зводять.
Забогатіла!.. Бач яка!
І стане їй до муки шкода,
І переказує батькам:

— Ви ж продали... А він купив,
Та чом мене ви не спитали? —
Сини ж росли та підросли
Та кожний із Олени кпив.

Яким до них і заговорить,
І порегочуть вони втрюх,

Коли татуньо на забори
За шкоду маму киди в льох.

Забули вже й казати «мамо».
Лиш тільки: «Ну, там. Іжте... Ви...»
А в серці материнім — яма.
І гнів, який не задавить.

* * *

Мені згадалось: дні, заливи...*
Не раз застукувала ти,
Як ми в саду трусили сливи
Й ховали потім під хрести.

А ти не сердилась... Дивилась
(А в очах стомленість і біль),
Нас тільки хлопці твої били,
Отой Свиридко та Василь.

І ми не знали: чом Олена
На нас собак не нацькує?
І реготали, мов шалені,
І знову брались за своє.

Розділ другий

Роки мипають, йдуть в непам'ять.
І на дев'ятій аж весні,
Коли нові гримлять пісні
І у прийдешнє світле манять,
Ти знов зустрівася мені.

В президії з'їзду... То постать її!
І скрикнув я раптом:
— Олено!

Та як же це ви? Звідкіля? З Баглаїв,
Де яблуні, берег і клени?
У вас же хазяйство... То як же це ви,
Що з нами — під прапор жовтневий?

* Тут у значенні «зливні дощі».

А хутір далекий?
А край степовий?
А сад ваш густий яблуневий? —
Їй зморшки рясні круг упертих очей
Загнали вінком променистим.

— Немає! — сказала. І так гаряче
Звучали слова урочисті.
— Немає хазяйства, нема й Гончара.
І я вже тепер не Гончарка! —
І ніби у полі вогонь догоряв.
Здригнулась.
І в очах — мов хмарки.

Рукою хустину відкинула... Йде.
Упало на плечі волосся.
І наче гарячим, бурунним дощем
Те слово її пролилося:

— Тоді, як почула я вперше оце:
«Повстаньте, голодні і глані!»
Так тьохнуло серце... І наче в лице
Хтось радісний лагідно глянув.

— Та ви ж не голодні, Олено, були,
Було усього вам доволі,
Вам поле оралось, сади вам цвіли,
Вночі шелестіли тополі.

І знову здригнула... Розсипала жар,
Між пальців зажмакала хустку.
— Жартуєш ти, хлопче! Був паном Гончар,
Та в серці моїм була пуста.

Тоді ж, як летіли ті сонячні дні,
Тоді воно вперше заграло,
І вибухнув скований, праведний гнів,
Як наші загони вставали.

Тоді і до мене долинув той крик,
Бо всеньке життя я рабою, —
І от Гончарові днів тих старих
Уже не побачить зі мною.

Повстали Драна
І Баюри,
І крізь вогонь нові ряди
Ішли під місяцем.
Блищали
Вночі лопати і ключки,
І біля двору мого стали.
— Виходь, Якиме!
— За ланки,
— За нашу кров,
— За піт гарячий,
— За одробітки,
— За дітей

давай нам відповідь! ---

І наче

Гула земля...
— Чом стоїте? —
Хтось крикнув...
— Бий! Заходь кругом,
Бо він не вийде... Десь сховався!

А я сиділа за вікном,
І в серці біль останній рвався.
Свиридко кинувся до мене:
— Там ваші дядько! Ваші всі...
З Баюрів люди... Мамо! Нене!
Рятуйте! Вийдіть та просіть,
Може, помилують, а я —
Подамся в ліс, до батька. Мамо...—
І затрусився, і зів'яв.
Бо що сказала я?

— Не з вами.

Не по дорозі, хлопче, нам!

То знов була така Олепа,
Які стоять за ворітьми,
Які ідуть... І гнів шалений,
Мій гнів воскрес в єдину мить,
За батька, за своїх дідів,
Що десь на панщині вмирили,
За всіх жінок, чий вік зітлів
І дні без радості пропали,
За все, за все, та ще й за себе
Я прокляла їх...

До людей

Я вибігла.

Затихли...

Небо

Десь від пожеж було руде.
У полі тихо. На гробках
Хрести — на місяць.
На тополі
Затріпотів, ховавкнув птах,
А люди ждуть... І коси голі
Не дзенькають...

— Кажі, Гончарко, —

Промовив дядько, — де Яким? —
(В обличчя блиснула цигарка
І димом пихнуло крутим).

— Нема Якіма. Він утік,
Він десь на вас готує кару. —
І разом блиснули круті
Їх вила.

— Не втечеш, Гончарко!

— Кажі, Олено! Чуєш-бо?!

— Ми з ним розплатимось!

— Ми вловим! —

А я під ожеред соломи
Вже підкладаю коробок
Із сірниками й швидко тру,
З середини сухої смичу.
І перший блиск мені в обличчя
Осяяв путь мою стару.

— Нема Якіма! Хай не буде
Й його проклятого кубла!

І зашуміли буйно люди,
Аж знов земля мов загула,
А за соломою — стодоли,
Комори, хата і хліви.

— Хай не вертається ніколи!

Господи, благослови! —

А заграви гудуть, шумлять,

А люди кинулись до коней.

— Немає коней!

— Взяв Гончар! —
І тільки стукало у скроні
Та серце рвалося до хмар.
Від блисків поле й клени видко,—
Немов шкварчала кров на них.
І раптом крик.

З-за клунь Свиридко
Метнувсь левадами і зник...
Куди ж подався він? До тата!

* * *

І по селу тривожний дзвін,
Вже розгорілась добре хата,
Та з лісу — Гончарів загіні!
Кричать, гудуть:
— Рубайте клени!
— Добру ж не гинути дарма.
— За нами, наймичко Олено!
— Тепер ти з нами, не сама.—
За ворітьми жінки товпою:
— Чи то Олена, чи мара?
— Несе одріз!
— Кладае набої!
— Це зустрічати Гончара?!
— Його ж, його!

Палахкотіли, мов огонь.
А він —

попереду свого
Загону мчить. І коло скронь
Набрякли жили, й чуб кудлатий
Без картуза рудим кущем
Розвіявся.

— Гей, не вбивати,—
Хрипить,—

падлюку! Запечем
Її живою, як картоплю...—
І вже од коней пара б'є,
З роздутих ніздрів — кров і піна,
Й землі під ними нестає.
Ввірвались. Шлях загородили.

— Бий з рову, хлопці, гей!
— Вперед!!!

Щоб людям світу не чадили,
Нехай їх дідько забере! —
Як грім святий, в борні голота!
— На смерть господарів лихих! —
Гей, біла їх червона чота,
Поки останній не затих...

Тільки Василь на кладовищі
Страшні прокльони прокривав
І зник.
Все вище, вище
Вогонь здіймався і сичав,
Мов над червоним попелищем —
Удари й виблиски меча.

* * *

Від грізних вил і даєньк, і полиск,
Рушає в путь моя рідня,
Мені тепер єдина доля,
І я сідаю на копя
І поруч з дядьком в путь незнану
З піснями месників веду.
Куди приїду? Де я стану?
Де смерть нежданую знайду?
О, не було думок тривожних,
Бо йшло нас стільки голих душ!
Хай поле дальнє і порожнє
І в небі зляканість і глуш.

Розділ третій

ОЛЕНА РОЗПОВІДАЄ ДАЛІ

— Ми йшли вперед. Гули пожежі,
Ми не спинялися й на мить.
Хай ворог гине, хай горить.
Вже пуза він не розпереже.

Там на фронтах бійці червоні
Рубають панство до ноги,
А ми фургони, збіжжя, коні
І хліб збираємо для них.

А тут чутки (бодай не чути!),
Що десь з'явився отаман,
Що неприступний він, мов пан,
І, як сам чорт із пекла, лютий.

Ішли чутки, погрози, гул,
А тут —

весна над головою,
Шумують води, зносять мул,
Регочуть міццю крижаною —
Стрічають сонячний розгул.
Ми продрозверстку — по зернині...
Нам порохина й то ціна!
Нехай куркуль від люті виле,
А ями виберем до дна.
Для нас була одна команда,
Один лиш клич тоді:
— Вперед!
Не боїмось твоєї банди,
Страшний отамане Чурет.

Твоя відвага вовком виле,
В ній тільки помста, хміль і кров,
Та ми, як випростали шиї,
В ярмо не втиснемо їх знов!
Ти, може, син якого пана?
А може, панський посланець?
Гуляй, душе розбійно-п'яна,
Але настане й твій кінець!

Умреш, як всі твої, без суду,
Кипить, вирує наша лють.
Уже давно багнета ждуть
Твої залляті кров'ю груди.

І знов шукаємо по селах,
Дрижать дороги і степи.
Душа — мов той безодній келих,
З якого ще ніхто не пив.

Із нами йшли і буря, й сонце
У ту щасливу й грізну путь.
Ні! Не загинуть, не помруть
Весни і волі оборонці!

* * *

Аж раптом — банда. До ревкому...
Шаблями блись!

— Трусил!! Трусил!! —

Об камінь крешуться підкови.
— Ревкоме! Де ти, сук-кин син? —

А отаман:

— На бога й чорта!

Шукай проклятих бунтарів!

Коня здіймає дибки гордо,
І ніч розстріляно вгорі
Зітха набоями... Гримить
Об брук копитами тривожно.

— На бій летіте, незаможні!
На смерть за те, щоб краще жити!
Бо вже з гвинтів розбито двері,
Вже над ревкомом гоготить,
Дзвенять шаблі. І сніг паперів
В огні звивається, тріщить.
Хтось поливає гасом жито,
Хтось кида віхоть.

...Ватажок!!

Хто він? Хрипить, кричить бандитам:

— Шукай Олену!..—

Ватажок!

Хто він? Бандите нащасливий,
Нащо стаєш нам па межі?

І збройно враз мое село
На гвалт прожогом загуло,
В повітрі свиснули сокири,
Вальнули всі

в єдинім вирі,

В страшному пориві —

вогонь

Гасить бандитськими тілами!
Хриплять, іржуть, вмирають коні
Й бандити в коней під ногами.

— Стій!! —

...Отаману скрутили руки.

— Василю! Ти?!!

Це ти — Чурет?! —

А мені в скроні глухо стука
Важкої крові дикий мед.
Мій син... Мій син... Я знала, чула
Той дикий голос твій: «Труси!»
Чому ж я й досі не забула,
Як був маленький мій Василь?
Як він безгрішними очима
Колись давно до мене грав,
Поки не зріс на Гончара.
(І чуб такий, як був в Якіма...)

...Хтось підійшов:

— Якої кари?

Д р у г и й: — Та в лоб!

Т р е т і й: — Сокирою!

Ч е т в е р т и й: — І вже??

За кров? За жито?

За пожари —

Убити раз лише???

П' я т и й: — Суди, Олено. Твій синок.

Як Гончара не пожаліла...—

А в нього лоб, мов крейда, білий,

Між руки вкручено клинок.

Стоїть, хитається і наче

Життя розмірює своє.

Ні, не благає він, не плаче,

Лиш погляд кидає звірячий

І раптом в суддів він плює.

Плювок солоний і гарячий,

Він обпалив мені лице.

Хтось замахнувся топірцем...

— Прощайся, виродку собачий!

І знову я тоді відчула,

Що світ на світ повстав в боях.

У серці смерть — шаленим гулом —

Та смерть: хоч їхня, хоч моя.

Я одвернуласть...

Поплигло

Червоним сном перед очима...

Вже більш не бачила нікого,

Бо навіть тїнь того старого
Пішла
 навіки
 за Якимом.

Давно поблідли ліхтарі,
Над містом прокидався ранок,
І сонця щерблений рубанок
Скривавив голову зорі.

Ми розійшлися. Чорні очі
Прощально блискали з орбіт,
А може, сон тривожних літ —
Ця постать буряна жіноча?

Ні, я ще бачу рух грудей
І чую поклики натхненні —
Та сама жінка в шум буденний
Тепер урочисто гряде!

Благословляю буйний слід
І дні нові, що йдуть за ними
З минулих бур, огнів і диму
До радісно ясних побід!

І, може, знов, як буде клич,
І захитаються кордони,
І підемо трощить корони,
Ти знов піднімеш грізний бич...

Ти знову будеш на коні...
Тоді всміхнись мені привітно:
Ми разом понесем побідно
Останні грози і вогні!

1923—1925

ЕПОХИ

(Тарасові Шевченку)

Людство промовляє
трьома розтрубами фанфар —
Шевченко, Уїтмен, Верхарн.

П. Тичина

Я так люблю
мою Україну убогу,
що прокляну святого бога,
за неї душу погублю.

Т. Шевченко

Перемагає той, за кого сила
історичного розвитку.

В. Ленін

І

І він з'явився.
О народі!
Твій геній виріс в драній хаті,
на дикім полі, де це родить
пшениця,
кров'ю не поллята,
де кріпаки в ярмі ходили,
де програвали їх у карти...

Та влада пана Енгельгардта
збороти велетня — безсила!
О юність!
Гей, жени, Тарасе,
жени ягнят на пасовисько...
Рости, мужній —

для свого класу
та набувай огненних блисків.

Померли, кажеш, батько й мати?
Не наживешся тут з бідую...

Тарасе, хлопчик кострубатий,
рости! рости під лободою,

із бур'янів дивись на небо,
хай зріють думи, наче зорі.

Колись вони самі до тебе
велику тугу проговорять.

Прощай навіки-віки,
бо твої Тарас — пропавший.
Чи ж буде чоловіком
великеє ледащо?

Але за мене думай.
А я лиш співу сум —
свої огненні думи —
тобі я принесу...

III

Шумить Нева.
Тарас виходить,
в тумані перед пим столиця.
— Тут полягло мого народу
підмурками для кам'яниць...

Іде вже вільний.
Академік.
А думи в серці так печуть!

— О царю! Ця нестерпна тема...
Кому я нею заплачу!

Та вам же, вам, пани «братове»!
І гнів хвилює із очей...
Вам не купить моєї крові,
що в жилах огнено тече!

Над кобзарем вам не сміятись,
о, не сміятися!.. Скавчать!
На вас, катюги біснуваті,
я покладу свою печать.

Настане день, впадуть буруни,
впаде на вас народний гнів.
І пронесуть по світу луни
думки і поклики мої.

Так. Я пізнав тепер гетьмана!
Не він визволення несе...
Не заспіваю я про пана.
Хай гнів їх божий розверзе!

Я Гонту підійму із праху,
я воскресу Залізняка!
Хай грізна тінь їх
в сяйві жаху
до помсти люд мій заклика...

Іде Тарас.
І мріє «Сном».
І вимальовує плакати.
І перед бронзовим Петром
стає.

І почина писати:
«Це той п е р в и й,
Що розпинав
Нашу Україну...
А в т о р а я доконала
Вдову сиротину...»

Густіша ніч.
Нева бушує.
По тротуарах гулко
йде він.

Та хто гіганта ограбує?
Хто вкраде огнені ідеї?

IV

Твоє ім'я —
грозою стало.
Воно імперію трясє.
І вже ти ходиш за Уралом
і муштру лютову несеш.

Стени... Казарми... Пан сфрейтор...
Незмінні подихи норд-осту...
Лиш геній пекло це перейде
і зрине духом в високості!

Лиш геній в серці племінь зносить,
переживє надлюдську драму
і гнів свій дужий, стоголосий
пошле із бурями й вітрами.

О, де твій край?
І де Оксана?

Де кріпаки —
твої брати?
За них співати не охляне
Тарас, великий побратим.

Ти над порожніми полями
в неволі
волю їм куєш.
І носиш думи у халяві,
й криваві сльози нишком ллєш.
Не вб'є ні муштра,
ані цар
твого надлюдського запалу.
Впадуть корони і капрали!
Готуйте, бунтарі, удар!

V

Ой доле,
бідна твоя доле.
Ти йшов могучий, наче дуб,
а як вертали із неволі,
то в тебе... сивий, сивий чуб...

Душа окрадена жандармом.
Лиш бунту вкрасти не могли!
І ти носив його недарма
і ним старий той світ палив.

VI

Це ж ти
побачив пароплава,
дитя Фультона і Уатта.
І ти сказав їм:
— Слава, слава!
Бо пожрете ви біснуватих,
бо інквізиторів не стане,
згорять вони в ревучій пащі!
Пожре машина безнастанна
і їх, і весь той світ пропащий.—
Це ж ти
прорік нам геніально
про дар великого Фультона,

мов чув ти громи привітальні
й Комуни сонячні загони!

Пройшов віки

твій голос гнівний
і нас запалює він нині.
Твоє пророцтво — безсумнівне
про визволителя-машину!

• • • • •
Палає обрій дальній
на Заході і Сході.
О громи привітальні
залізу і свободі!

Встають на прю останню,
ідуть пролетарі!
В великому змаганні
їм сяє кров зорі.

Ідуть на бій рішучий,
на сей останній бій.
І в променях сліпучих,
Комуно, — плях тобі!
То став на ясных гранях
Великий Чоловік:
— Останнього змагання
пехай святиться Вік!

І дух його не зникне.
Огонь між нами лє він.
Ім'я його велике,
ім'я безсмертне —
Лєпін!

[1926—1927]

УРОЖАЙ

О земле, велетнів роди!

П. Тичина

I

На вигоні, край села,
Понад гаєм-садом,
Гей, там нині зацвіла
Велика громада.
Зацвіла вона, заграла,
Гомоном пішла.
Зблищали ясні рала
Поміж рясних лав.
Задзвенів там колос в колос,
Зерно з зерно — дзень!
Ще й лунає буйний голос
Радісних пісень.
Ходить сніп в китайці красній,
Гордий та важкий...
Бородою трусить ясно:
— Гляньте, ватажки! —
Промовляє пишно-гречно
До наших людей.
— Здрастуй, друже мій сердечний! —
Урожай іде!..
На вигоні, край села,
Понад гаєм-садом.
Гей, там нині зацвіла
Велика громада!

II

Ідуть — од праці чорні
І ніжні од землі.
То вітер їх пригорне,
То — сонце на чолі.
Отой рудий, могучий,
Суворий хлібороб.
Які слова кипучі,
Який упертий лоб!
Та де ж ти виріс, брате,
І хто тебе вродив?

Яка Велика Мати
Дав такі плоди?
Ось він прапор одводить.
Стає. І каже він:
— Вродило нам! І вродить! —
І голос той, як дзвін.
— Даю, велика земле,
Даю тобі чолом!
Забудь минуле темне —
Було, та загуло...
Тепер ми он!.. — І гладить
Очима лемеші...
А трактор йому радо
Татахнув — зашумів.

III

Слався, слався, урожаю,
Слався і шуми.
Це ж ми вільні походжаєм
І будуєм
Ми!
Грас вітер прапорами,
Ще й співають тричі.
Ходить сонце за горами —
До комуни кличе...

[1926]

ЧЕРВОНОАРМІЄЦЬ

Я молодий, в мені вогонь завзяття,
Іще в руках тремтіння од чепіг,
А йду я в лави ясноворі, браття,
В Червону Армію, гей, до своїх!

Я молодий. Бушує кров у жилах,
І на руках підняв би землю я!
То не співай же так мені журливо,
Кохана дівчино моя...

Сказала б ти: «Ставай в ряди, мій гожий,
Іди й, як мур, на захист волі стань,

Що напишу вам,
мої школярі-небожата?
Як мене обгорнула сумом
ваша кохана мати?

Яке ж я скажу вам слово,
коли в серці моєму —
хмара?

Ви ж бо любов комунара
кинули в скриньку попову.
Що ви зробили?
З якого закону?
(Подумайте, ви ж — не раби?)

Виходить,
що тую ікону
вам комунар купив!

Той, що в борні смертельній,
в бурі огнених злив
серце своє спалив —
за вас, мої рідні, темні!

Ні, сестро!
Не буде ніколи!
Під богом життя острожне!
Ось виросте член комсомолу —
твій Вітя! Твій син
— безбожник!

І скаже тобі він:
— Мамо,
я вірю в залізо! —
І стає провалля між вами,
бо дерева він не візьме!

Скаже тобі він:
— Мамо,
я вірю тільки в машину
(могутній товариш невпинний!),
молюсь їй новими словами.

І скаже Левкові:
— Брате,

та годі твого тумáну,
коли великоднє свято
сьогодні гряде
Дніпрельстаном!

І скаже він:
— Сестро, Марфо!
Шапіль поїв ікону!
Та я ж —
на сонячній арфі
перебираю мікрони.

До всіх, до всіх вас він скаже: — Годі!
Погляньте
на мій
зріст!

Я —
на Всесоюзному
заводі!

Я —
комуніст!
Ви ж,
що від поту й крові,
від чорних своїх мозолів
несли свій дар попові
(нащадки рабів!), —
гляньте на сина!
Могучий?

Гляньте! Та я ж —
творець.

• • • • •
Так їх, Вікторе! Лучче!..
Їрий! Молодець!

[1927]

УКРАЇНА

Поема

Сліпа, зневірена, обдерта,
Ти наймичкою у панів
Розпродала синів
На аукціоні смерті.
Як в жебрака, твоє квиління.
Мов скрип ярма,
Нудьги
І ліні;
А в очах той вишневий сік —
Кривавих сліз
Потік —
Ячить, мов крик:

— Заліза!

Не ременем шматуйте тіло!
В гною, соломі — годі, годі!
Лиш на розпеченій колоді
Паткуй-но, кате, вміло
І не щади ні чорних м'язів,
Ні кості, ані жил...
Як у вола — у мене сил,
Як у вола — слухняні в'язи,—
І ге-е-е-ей!..

Тягла вантажний віз.

Аж різались колеса.
На спині закипало плесо,
А хоч би промінь...
(Дальні леза!)

Хоч би той блиск —
страшних заліз.

Нащо ж здалась минула слава
І отаманів, і бунчужних?
Іржею взявся меч потужний,
Як мрець сумний на довгій лаві.
Він послужив. Адже пишалась,
Моя звитяжна Україно,
Що аж із уст кривава піна,
Немов вино те, проливалась,
Коли гуляв завзятий батько,
Ще й не один! Ох, не один...

І гетьмана матня шовкова
Горіла, наче шкури шмат,
Коли шаблі вели розмови
Над згарищами хат.

.
І ти пройшла крізь гнів, огні і муки,
Впилась віками, бурями, вином.
Твоїми селами й тривожним бруком
Летів в тачанках анархіст Махно.
Летів бандит оскраженілий...
Ой, хто твоє криваве тіло
Не бив, не різав, не стріляв,
Ой, хто тебе не розпинав?!
Облудна рада. Гайдамаки...
І гетьмани, і генерали...
Всі, наче плугом, поорали
Твої поля під буйні маки...

Зародило! Зашуміло!
Подивись, Варшаво,
Хто на світі так уміє
Будувать державу?
Хто таке прирозуміє —
 молоде
 і сміле!

У Р С Р!

Ну хто не зна
Тепер цих вогнекарих літер?
На всі світи тобі горіти,
Республіко моя!
Ну хто не знає, що тепер
Твоє залізо, сталь і мідь
Покликано дзвеніть:

У Р С Р!

Синій і дмись під закаблуком,
Зпілсудчена Варшаво,
Муруй в'язниці — чорний саван
Собі на карк, на спину й руки.
О, дай лиш час. Тяжкі цеглини
Проб'ють і твій проклятий лоб!
Собі, собі муруєш гроб
На час безславного загину.

Ти пам'ятаєш дні, походи,
Як робітник і селянин
Цей мур, злютований в один,
Твоїх катів жбурнув за Броди?
Ти пам'ятаєш дні повстань?..
Даремні, маршале, в'язниці.
Бо вже тремтить остання грань,
Мов гостра тінь страшної криці.

А тут, в Союзі Радреспублік
Вогонь незміряний цвіте...
Ні, Україна не розгубить
Своїх синів, своїх дітей!
То тільки спогад про старчиху,
Сліпу, зневірену, обдерту...
Не жди її, Європо, смерті,
Тепер сама на ладан дихай...
Вже над тобою поклик грізний
Гуде й з моєї України,
Що встала з праху і руїни
В своїм безсмертнім героїзмі
І що дійшла крізь сто проклять —
Нової сонячної мрії.
Дивись, як очі їй горять, —
То блиск самої індустрії!

Від Дніпросощя путь твоя,
Республіко незламних Рад,
У глиб нових, ясних декад
Неси своє ім'я!

21—23 грудня 1927 р.

ПРИМІТКИ

Це видання творів одного з фундаторів української радянської літератури Івана Микитенка охоплює основні жанри творчої спадщини письменника. Сюди увійшли його найвідоміші прозові, пестичні, драматичні та критико-публіцистичні твори, а також добірка листів.

Тексти всіх творів звірені з авторськими рукописами або авторитетними прижиттєвими виданнями і подаються з максимальним збереженням особливостей мови письменника.

Перший том містить оповідання, повісті й поетичні твори І. Микитенка 1922—1928 рр.

ОПОВІДАННЯ Й ПОВІСТІ

ЕТЮДИ ЧЕРВОНІ

Наприкінці 1923 й на початку 1924 рр. в літературно-художньому додатку до «Известий Одесского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета», що вміщував матеріали російською та українською мовами, під загальним заголовком «Етюди червоні» було надруковано кілька коротких оповідань І. Микитенка: «Гордій» («Байстрюк»), «Нуник», «З гарячих днів» («Марійка»), «У вершині», «Між кучугурами». Пізніше названі твори увійшли до першої збірки оповідань І. Микитенка «На сонячних гонах» (Х., ДВУ, 1926).

До циклу «Етюди червоні» упорядник включає ще три оповідання («Більшовики», «На сонячних гонах», «Без пристановища»), написані І. Микитенком у 1923—1924 рр. і дуже близькі до «етюдів» тематикою, романтично-піднесеним настроєм, стильовим забарвленням.

Автографи «Етюдів червоних» не збереглися.

БІЛЬШОВИКИ

Написано восени 1923 р. в Одесі. Вперше надруковано в одеській газ. «Южный селянин» 3 листопада 1923 р.

• Подається за першодруком.

ГОРДІЙ

Написано восени 1923 р. в Одесі. Вперше надруковано в одеських «Известиях...» 7 жовтня 1923 р. під назвою «Байстрюк». В основу твору лягли особисті враження І. Микитенка з часів його роботи у 1920—1922 рр. на селах Херсонщини, зокрема в селі Нечаївці, де майбутній письменник завідував лікпунктом і водночас брав діяльну участь в культурно-масовій роботі. Доля колишнього псаломщика із села Нечаївки Кіндрата Безвершого послужила І. Микитенкові матеріалом для створення образу Гордія. Дружина Безвершого Зоя введена в оповіданні «На сонячних гонах» під іменем Сусанна, а також у поемі «На чорній землі».

У значно відредагованому вигляді оповідання ввійшло 1926 р. до збірки «На сонячних гонах». У виданні І. Микитенка. Твори. Том перший. На сонячних гонах. Х., ЛІМ, 1932, воно надруковане під назвою «Гордій».

В архіві письменника збереглися машинописні авторські копії кількох оповідань циклу («Гордій», «Нунік», «У вершині», «На сонячних гонах», «Між кучугурами», «З гарячих днів», «Без пристановища»), які відносяться до 1935—1936 рр. В цей машинопис внесено окремі поправки рукою І. Микитенка.

Подається за машинописною авторською копією 1935—1936 рр.

НУНИК

Написано 1923 р. в Одесі. Вперше надруковано в одеських «Известиях...» 7 листопада 1923 р. в день шостої річниці Жовтневої революції.

Подається за машинописною авторською копією 1935—1936 рр.

Більшовики Омелько Лісничий і Вовк, що згадуються в оповіданні,—реальні люди, учасники Жовтневої революції на Рівнянщині — батьківщині І. Микитенка.

У ВЕРШИНІ

Написано 1923 р. в Одесі. Вперше надруковано в одеських «Известиях...» 12 грудня 1923 р. Першоосновою оповідання стала кореспонденція І. Микитенка з Рівнянщини, надрукована 28 серпня 1928 р. в газ. «Южный селлиин» теж під назвою «У вершині».

Подається за машинописною авторською копією 1935—1936 рр.

Вершина — тут: початок, верхів'я яру.

НА СОНЯЧНИХ ГОНАХ

Написано наприкінці 1923 — на початку 1924 рр. в Одесі. У творі використані враження письменника 1920—1922 рр., коли він працював на селах Херсонщини. Вперше надруковано у виданні: **І. Микитенко. На сонячних гонах. Х., ДВУ, 1926.**

Подається за машинописною авторською копією 1935—1936 рр.

МІЖ КУЧУГУРАМИ

Написано на початку 1924 р. в Одесі. Вперше надруковано в одеських «Ізвестиях...» 24 лютого 1924 р.

Як і в багатьох інших прозових творах, в цьому оповіданні І. Микитенко використав не тільки особисті життєві враження, але й багатий матеріал, який давало йому співробітництво в одеських газетах — «Ізвестия...», «Южный селянин», «Червоний степ», «Юнацька правда» та ін. Самому І. Микитенку теж доводилося вести антирелігійну пропаганду, виступати з лекціями на антирелігійні теми під час студентських канікул у селах Рівнянщини.

Подається за машинописною авторською копією 1935—1936 рр.

З ГАРЯЧИХ ДНІВ

Написано на початку 1924 р. в Одесі. Вперше надруковано в одеських «Ізвестиях...» 8 березня 1924 р. під назвою «Марійка» з підзаголовком «Сногад».

Подається за машинописною авторською копією 1935—1936 рр.

БЕЗ ПРИСТАНОВИЩА

Написано восени 1924 р. в Одесі на основі вражень, висесених І. Микитенком з літніх канікул, проведених на Рівнянщині. Вперше надруковано у збірці «На сонячних гонах» (1926).

Подається за машинописною авторською копією 1935—1936 рр.

БУДІН

Написано весною 1924 р. в Одесі. Вперше надруковано в харківському журн. «Червоний шлях», 1924, № 8—9.

В архіві письменника збереглась розклейка кількох оповідань 20-х рр., в тому числі й «Буднів», зроблена за виданням І. Микитенко. Твори. Том перший. На сонячних гонах, 1932, з численними авторськими правками, які відносяться до 1935—1936 рр.

Автограф не зберігся.

Подається за розклейкою з авторською правкою 1935—1936 рр.

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ

Написано на початку 1925 р. в Одесі. Вперше надруковано в харківському журн. «Всесвіт», 1925, № 14.

В основу твору лягли враження від поїздки влітку 1924 р. в село Рівне, де І. Микитенко довідався про смерть і похорон старого незаможника Тараканова. Про цей похорон «за радянським обрядом» І. Микитенко писав в одному з нарисів, що під загальною назвою «На селі» друкувалися в одеських «Известиях...» (опубліковано 17 липня 1924).

Автограф зберігається в архіві письменника.

У всіх трьох прижиттєвих видавчих збірках повістей і оповідань І. Микитенка «Вуркагани» (1928, 1929, 1930), куди входив цей твір, оповідання мало присвяту «А. П. Миколюкові» — товаришеві І. Микитенка по літературній роботі в Одесі у 1923—1926 рр., членові одеської філії організації «Гарт».

Подається за розклейкою з авторською правкою 1935—1936 рр.

АНТОНІВ СГОНЬ

Повість написана 1925 р. в Одесі. Вперше надрукована в київському журн. «Життя і революція», 1927, кн. I—II.

Автограф зберігається в архіві письменника.

Подається за виданням: І. Микитенко. Вуркагани. Оповідання й повісті. Х., ДВУ, 1930.

БРАТИ

Повість написана весною 1927 р. в Харкові. Вперше надрукована в харківському журн. «Гарт», 1927, № 1.

Взаємини міста й села як одна з кардинальних соціальних проблем в перше десятиріччя Радянської влади цікавили І. Микитенка ще в роки його перебування в Одесі. У нарисі «Письмо з Одеси», надрукованому 11 лютого 1923 р. в газеті «Южный селянин», він пише про враження від відвідання великого заводу, про погляди селян на працю робітників. Через кілька років ці матеріали були використані в повісті «Брати».

Перевидавши повість, автор вносив у неї зміни стилістичного характеру, а 1931 р. переробив закінчення, залишивши одного з її героїв — Мишка — в живих.

Цей варіант закінчення надрукований у примітках до I тому «Зібрання творів у шести томах» І. Микитенка, що вийшов у 1964 р. в київському видавництві «Наукова думка». У повоєнні роки критика відзначала, що ця переробка «знизила ідейно-художній рівень» твору.

Повість «Брати» — один з найвідоміших творів І. Микитенка. Лише в довоєнний час вона вийшла одинадцятьма окремими виданнями українською, російською, польською та єврейською мовами, а також друкувалася в збірниках та періодичних виданнях, викликаючи велику кількість відгуків у пресі. Згодом повість стала хрестоматійною і ввійшла до шкільної програми.

Автограф зберігається в Державному історичному музеї УРСР.

Подається за виданням: І. Микитенко. Брати. Х.— К., ДВУ, 1930.

НАД МОРЕМ

Написано в липні 1927 р. в Криму. Первісна назва «Номо мінімум» (найменша людина — *лат.*). Вперше надруковано у виданні: І. Микитенко. Вуркагани. Оповідання й повісті. Х., ДВУ, 1928.

Автограф зберігається в архіві письменника.

Подається за виданням: І. Микитенко. Вуркагани. Оповідання й повісті. 1930.

НОМО СУМ

Написано восени 1927 р. в Харкові. Вперше надруковано в журн. «Життя і революція», 1928, кн. II.

Автограф зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР (ЦДАМЛМ УРСР).

Подається за виданням: І. Микитенко. Вуркагани. Оповідання й повісті. 1930.

ВУРКАГАНИ

Повість написана 1927 р. На останній сторінці рукопису твору є напис рукою автора: «Харків. Сельбудинок. Пл. Р. Люксембург. 16.XI.1927 р. Кінчив в ред. журн. «Червоний шлях». Первісні назви повісті — «Художник», «Перед життям». Вперше надруковано у виданні: І. Микитенко. Вуркагани. Оповідання й повісті. 1928.

Життя безпритульних дітей і підлітків, викинутих на вулицю громадянською війною та голодними роками розрухи,— одна з

основних тем прози І. Микитенка. Цій темі він присвятив повість «Вуркагани» і свій найбільший твір — роман «Ранок».

Боротьба з безпритульністю становила серйозну проблему 20-х і початку 30-х рр. Лише на Україні налічувалось понад мільйон бездомних дітей і підлітків. Радянський уряд приділяв величезну увагу ліквідації безпритульності. Цій темі присвячено чимало творів українських та російських письменників.

І. Микитенко був добре знайомий з життям безпритульних ще з часів свого навчання в Одеському медінституті. Живучи у напівпідвальній кімнаті на Матроському спуску і виконуючи (в рахунок квартирати) обов'язки двірника, майбутній автор «Вуркаганів» часто мав нагоду зустрічатися з тими, хто згодом став його героями. Свої спостереження одеських років І. Микитенко використав пізніше у повісті «Вуркагани» й романі «Ранок».

Автограф повісті (під заголовком «Перед життям») зберігається в ЦДАМЛМ УРСР.

Подасться за виданням: І. Микитенко. Вуркагани. Оповідання й повісті. 1930.

ДИТИНСТВО ГАВРІІЛА КИРИЧЕНКА

Цей твір був задуманий як перша частина автобіографічної трилогії. В архіві письменника зберігся план повісті «Дитинство Гаврііла Кириченка», з якого можна судити про масштабність майбутнього твору. Згадку про те, як має розгортатися дія трилогії, знаходимо і в «Листі до Володимира Коряка», своєрідному публіцистичному вступі до повісті, написаному 1928 р. (план і «Лист» надруковано в I томі зібрання творів письменника, що вийшло в 1964—1965 рр. у видавництві «Наукова думка»).

Перша частина повісті була написана восени 1926 р. в Одесі й надрукована під назвою «Шинка» в журн. «Червоний шлях», 1927, № 1. Друга частина — «Кадильниця» — писалася весною й літтю 1927 р. в Харкові та в Криму. Надрукована вона теж у журн. «Червоний шлях», 1928, № 1. Об'єднавши обидві частини під назвою «Гаврііл Кириченко — школяр», письменник розбив їх на розділи («Пісталет», «Шинка», «Ванна», «Дзвіниця», «Причастя», «Кадильниця»). З такими підзаголовками «Гаврііл Кириченко — школяр» був надрукований у збірці повістей та оповідань «Вуркагани» 1928 р.

У травні — червні 1928 р. І. Микитенко пише нові розділи «Завод» і «Війна». Весною 1929 р., на прохання львівського журн. «Нові шляхи» прислати щось із надрукованих творів, він посилає уривок з розділу «Завод». Уривок цей під назвою «До батька» був

надрукований, проте, не в «Нових шляхах», а в бойовому західноукраїнському місячнику «Вікна», редагованому В. Бобинським, П. Козланюком та С. Тудором (1929, № 8—9).

На Радянській Україні розділи «Завод» і «Війна» за життя письменника не друкувались. На першій сторінці рукопису незакінченого розділу «Війна» лишився напис рукою І. Микитенка: «Погано. Переробити зовсім».

Уперше ці розділи були опубліковані в журн. «Дніпро», 1960, № 1.

Автограф повісті (включаючи розділ «Війна», плап та «Лист до Володимира Коряка») зберігається в архіві письменника, рукопис розділу «Завод» — у ЦДАМЛМ УРСР.

Подається за виданням: І. Микитенко. Вуркагани. Оповідання й повісті. 1930.

Розділ «Завод» — за публікацією в журн. «Дніпро», звіреною в рукописом, що зберігається у фонді І. Микитенка в ЦДАМЛМ УРСР.

ТОРТ

Уперше надруковано в журн. «Життя й революція», 1928, кн. VII, з присвятою «Антону Дикому».

Сюжет оповідання підказаний А. Диким під час подорожі групи письменників (І. Микитенко, В. Коряк, А. Дикий, В. Сосюра та Л. Первомайський) в кінці жовтня та на початку листопада 1927 р. до Вінниці для зустрічі з читачами та місцевими літераторами.

Автограф не зберігся.

Подається за виданням: І. Микитенко. Торт. Х., «Радянська школа», 1931.

ПОЕЗІЇ

Свою творчість І. Микитенко, як і багато інших прозаїків та драматургів, починав з віршів. Сам письменник так писав про свої перші кроки в літературі: «Літературну діяльність я почав 1920 р. в с. Нечаївці. Саме життя викликало її початок, раз у раз спонукаючи шукати дійових засобів агітації. Як завідувач підвідділу позашкільної освіти Нечаївського волвиконкому я писав агітаційні вірші та невеличкі п'єски на різні кампанії».

Після приїзду в Одесу (восени 1922 р.) І. Микитенко перші місяці пише вірші українською і російською мовами. Російських віршів було, щоправда, небагато. У записній книжці письменника

кінця 1922 р. поряд із записами російських віршів тодішніх одеських поетів знаходимо його невелику антирелігійну «Поэму о Христе и бoге» і студентську пісню «Взвивайся, плат!». Декілька російських віршів І. Микитенка, зокрема написаних у співавторстві з Е. Вагрицьким, було опубліковано в одеській пресі.

Про свою літературну роботу одеського періоду І. Микитенко досить критично згадував 1930 р. в автобіографії «Про себе»: «Я почав писати виключно вірші. Вони ніколи не були майстерними, але, кажуть, в них був темперамент. Перший вірш був надрукований 7 листопада 1922 року, в день 5-ої річниці Жовтневої революції, в одеській газеті «Известия». Це була перша моя надрукована річ. Називався вірш «Сьогодні свято». Він був агітаційний, надрукований на першій сторінці крупним цитеро і багато ночей не давав мені спокою. Вірші я потім писав кілька років. Вони друкувались в газетах і журналах, поема «Огні» вийшла окремою книгою в Держлітвидаві України. Але ця робота не задовольняла мене, не давала творчої розрядки. Тому я почав писати прозою».

З осені 1922 р. до кінця 1926 р. І. Микитенко біля 130 разів виступав у пресі з поетичними творами, підписаними власним прізвиськом або псевдонімами чи криптонімами. Переважна більшість цих творів з'явилася на сторінках газ. «Известия Одесского губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета» (й літературно-художнього додатку до них), «Южный селянин», «Червоний степ», «Юнацька правда», журналів «Шквал» і «Сплюэты», а також періодичних «Агітабірників одеського окрсельбуду».

Серед віршованих творів одеського періоду бачимо твори різних поетичних жанрів: епічні й ліро-епічні поеми, ліричні поезії, агітаційні вірші, віршовані фейлетони у формі ярмаркового «райошника».

Тематичне коло питань, які зачіпає І. Микитенко, характерне для молодшої української поезії тих років. Це поетична трансформація дитячих і юнацьких вражень, спогади з часів революції, імперіалістичної й громадянської воєн, участі в збройній боротьбі за владу Рад, відбиття революційних перетворень у житті міста й села, боротьба нового із старим.

До цього видання відібрані поеми і вірші, які дають уявлення про різні жанри поетичної творчості І. Микитенка.

Оскільки точні дати написання віршів не завжди можна встановити, при розміщенні творів упорядник керувався датами їх першої публікації, ці дати подаються в квадратних дужках.

Наприкінці 1914 р. І. Микитенко за прискороною програмою курсу навчання в Херсонському військово-фельдшерському училищі і вже 1915 р. сімнадцятирічним юнаком потрапив як «лікарський помічник» на фронт імперіалістичної війни. Поема «Лютий» цікава як відбиття особистих вражень письменника з часів світової війни. Датована 16 березня 1923 р. Вперше надрукована у виданні: І. Микитенко. Зібрання творів у шести томах, т. 3. К., «Наукова думка», 1965.

Автограф зберігається в архіві письменника.

Подається за першодруком.

У цьому виданні вперше друкуються 24 рядки 2-го розділу 2-ї глави, нещодавно знайдені в архіві письменника.

«НЕХАЙ І ВАМ ПІДЗЕМНИЙ
ГУЛ ПРОРОЧИТЬ...»

В архіві письменника зберігається рукописна збірка віршів під назвою «Іван Микитенко. Сільські джерела. Поезії 1922—24 рр.». На 105 сторінках цього чистового рукопису вміщено 40 віршів і поема «Мужики». Збірка відкривається епіграфом із Д. Загула: «Благословенна рука робітника і рільника». Переважна більшість віршів збірки нав'язна спогадами молодого автора про рідне село, про дитинство і юність. Менша частина несе на собі виразний вплив кового для І. Микитенка середовища — великого портового міста.

Частина поезій цієї збірки друкувалася в одеській періодиці.

Вірш «Нехай і вам підземний гул пророчить...», у якому молодий поет проклямає духовні джерела своєї поетичної творчості, відкриває рукописну збірку.

Вперше надруковано у виданні: І. Микитенко. Зібрання творів у шести томах, т. 3. К., «Наукова думка», 1965.

Подається за першодруком.

«ЗНОВУ КОСТЕР У ПОЛІ...»

Вірш із рукописної збірки «Сільські джерела».

Вперше надруковано у виданні: І. Микитенко. Зібрання творів у шести томах, т. 3. К., «Наукова думка», 1965.

Подається за першодруком.

«ІШЛИ ПОЛКИ ЧЕРВОНІ...»

Написана на мотив української народної пісні «Копав, копав криниченьку...», ця пісня набула широкої популярності в 20-і рр.

Уперше надрукована в збірнику пісень «Красная гармошка. Комсомольский песенник. Составили Юфко, Байтальский, Ив. Микителко, И. Вершинин». Одеса, Видання Одеського губкому КСМ, 1923.

Автограф не зберігся.
Подається за першодруком.

ОЙ ЩО Ж ТО ЗА ШУМ УЧИНИВСЯ?

Написана на мотив старовинної української «Пісні про кома-рика», ця пісня набула широкої популярності в 20-і рр. і збереглася в народному репертуарі до наших днів.

Уперше надрукована в збірнику пісень «Красная гармошка», 1923.

Автограф не зберігся.
Подається за першодруком.

П'ЯТИЛІТТЯ

Уперше надруковано в одеській газ. «Южный селянин». Еже-недельная сельскохозяйственная газета. Бесплатное приложение к газете «Известия...» 1 березня 1923 р., до 5-ї річниці створення Червоної Армії.

Автограф не зберігся.
Подається за першодруком.

ЛІТНЄ

Уперше надруковано в «Литературно-научном приложении» до одеської газ. «Известия...» 3 червня 1923 р.

У рукописній збірці «Сільські джерела» вірш має назву «Літо».
Подається за першодруком.

ЧЕРВОНИЙ ЖОВТЕНЬ

Уперше надруковано в газ. «Южный селянин» 3 листопада 1923 р.

Автограф не зберігся.
Подається за першодруком.

РІЗДВО

Уперше надруковано в газ. «Южный селянин» 23 грудня 1923 р.

Автограф не зберігся.
Подається за першодруком.

СТАРИЙ СТАВ

Уперше надруковано у журн. «Шквал», 1924, № 1.

Вірш із рукописної збірки «Сільські джерела».

Став, про який пише І. Микитенко, і зараз існує на околиці села Рівного, батьківщиня письменника.

Подається за першодруком.

ДЕНЬ ПОХОРОН

Уперше надруковано в газ. «Червоний степ» 1 лютого 1924 р.

Вірш є відгуком автора на всенародний день жалоби 27 січня 1924 р.— день похорону В. І. Леніна.

Подається за правлепою автором машинописною копією, що зберігається в архіві письменника.

СЕЛО

Уперше надруковано в газ. «Червоний степ» 8 червня 1924 р.

Вірш із рукописної збірки «Сільські джерела».

Подається за першодруком.

БЕСНЯНИЙ ЗАСПІВ

Уперше надруковано в газ. «Червоний степ» 27 червня 1924 р.

Вірш із рукописної збірки «Сільські джерела».

Подається за першодруком.

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ

Уперше надруковано в «Жовтневому збірнику». Х., ДВУ, 1924.

Вірш із рукописної збірки «Сільські джерела».

Подається за першодруком.

САЙ

Це один з найвідоміших віршів І. Микитенка. Вперше надрукований під назвою «На совецькому ґрунті» в газ. «Червоний степ» 31 липня 1924 р. Під назвою «Сай» в дещо переробленому вигляді надрукований у видавці: «Червоний шлях. Читалка-декламатор», Х., Вид-во «Червоний шлях», 1925.

В архіві письменника зберігається зошит 1927 р. з написом «І. Микитенко. Сай. Поезії». У ньому переписано лише два вірші —

«Сай» і «Лист». Цілком можливо, що це був підготовчий матеріал для збірника вибраних віршів письменника. У цьому останньому варіанті вірш суттєво доповнений і перероблений порівняно з першими публікаціями під назвою «На совецькому ґрунті» та з автографом у рукописній збірці «Сільські джерела».

Подається за рукописним варіантом 1927 р.

НА ЧОРНІЙ ЗЕМЛІ

Наснажена особистими враженнями, поема «На чорній землі» в поетичній формі відбиває життєвий шлях, пройдений молодим письменником.

Низка уривків з поеми (під назвами «Возовиця», «Машиновка», «Майстерня», «Туга Зоїна» та ін.) друкувалася з вересня 1923 р. по серпень 1924 р. в одеських «Известиях...», здебільшого з приміткою: «Із поеми «Мужики» (такою була первісна назва твору, що складався із вступу і 13 епізодів).

В архіві письменника є чистовий рукопис пізнішого варіанту цієї поеми під назвою «На чорній землі». Порівняно з першою редакцією цей варіант значно ширший і довершений. Він складається вже з 34 віршованих епізодів.

Подається з незначними скороченнями саме за цим автографом.

В обох варіантах поема має присвяту «Дорогій товарищі Зіні Ен.», що стосується дружини письменника З. Г. Микитенко, яка під псевдонімом «Зінаїда Ен.» виступала з віршами в періодиці 20-х рр. і була учасницею одеської філії організації «Гарт».

МИ ТРУБАРИ

Уперше надруковано в газ. «Червоний степ» 7 листопада 1925 р. Автограф не зберігся.

Подається за першодруком.

ВОГНІ

Вперше уривки з цієї поеми були надруковані в журн. «Червоний шлях», 1925, № 6—7. Окремим виданням надруковано 1927 р.: І. Микитенко. Вогні. Поема, Х., ДВУ.

Автограф не зберігся.

В архіві письменника є правлений пізніше текст поеми, що значно відрізняється від первісного варіанту.

Подається за цим джерелом.

ЕПОХИ

Уперше надруковано в одеській газ. «Известия...» 11 березня 1926 р. в день 65-х роковин з дня смерті Тараса Шевченка. В журн. «Життя і революція», 1927, кн. III, поема вміщена в переробленому й доповненому вигляді.

Автограф не зберігся.

Подається за текстом журн. «Життя і революція» з незначними скороченнями.

УРОЖАЙ

Уперше надруковано в газ. «Червоний степ» 21 липня 1926 р. і в додатку до газ. «Вісті» «Культура і побут», 1926, № 34.

Автограф не зберігся.

Подається за першодруком.

ЛИСТ

Уперше надруковано в журн. «Гарт», 1927, № 4—5.

Епіграф до вірша взятий із листа сестри І. Микптенка, селянки з с. Рівного.

Автограф зберігається в архіві письменника.

Подається за першодруком.

УКРАЇНА

Написано 21—23 грудня 1927 р. в Харкові до 10-ї річниці проголошення Радянської влади на Україні. Уперше надруковано під назвою «УСРР» в газ. «Комуніст» 25 грудня 1927 р.

Автограф зберігається в архіві письменника.

Подається за першодруком з незначними скороченнями.

З М І С Т

Іван МИКИТЕНКО: письменник,
патріот, інтернаціоналіст.
Вступна стаття *Вєгена Шаблювського* 5

О П О В І Д А Н Н Я Й П О В І С Т І

Е Т Ю Д И Ч Е Р В О Н І

Більшовики	22
Гордій	25
Нуник	32
У вершині	39
На сонячних гопах	45
Між кучугурами	54
З гарячих днів	61
Без пристановища	67
Будні	76
Витяг з протоколу	96
Антонів огонь	107
Брати	161
Над морем	191
Ното sum	196
Вуркагани. <i>Повість</i>	202
Дитинство Гавриїла Кириченка	293
Торт	373

П О Е З І І

Лютий. <i>Поєма</i>	390
«Нехай і вам підземний гул пророчить...»	393
«Знову костер у полі...»	394
Ішли полки червоної. <i>Пісня</i>	394
Ой що ж то за шум учинився?	
<i>Комсомольська пісня</i>	396
П'ятиліття	397

Літве	398
Червоний Жовтень	399
Різдво	400
Старий став	401
День похорон	402
Село (Із циклу «Думи про Україну»)	404
Весняний заспів	405
Переселенці	407
Сай	408
На чорній землі. <i>Поема</i>	410
Ми трубарі	426
Вогні. <i>Поема</i>	428
Епохи. (Тарасові Шевченку)	443
Урожай	449
Червоноармієць	450
Лист	451
Україна. <i>Поема</i>	454
Примітки	457

ИВАН КОНДРАТЬЕВИЧ МИКИТЕНКО

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ I

РАССКАЗЫ И ПОВЕСТИ, СТИХИ

Составитель *Олег Иванович Микитенко*

Титульный редактор *Н. З. Шамота*

Киев, издательство художественной литературы «Дніпро», 1982

(На украинском языке)

Редактор С. А. Захарова
Художник Ю. В. Бондаренко
Художник-редактор И. М. Гаврилюк
Технический редактор Л. И. Гльченко
Корректор Т. В. Грузинська

ИБ № 1501

Здано до складання 30.09.81.
Підписано до друку 27.01.82. БФ 46215.
Формат 84×108^{1/2}. Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Ум. друк. арк. 24,78+1 вкл. Ум. фарб. відб. 24,99.
Обл.-вид. арк. 26,454. Тираж 65 000.
Зам. 514. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства
«Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Микитенко І. К.

М59 Твори : В 4-х т. Том I : Оповідання; Повісті; Поезії / Упоряд. О. Микитенко; Передм. Є. Шаблійовського. — К. : Дніпро, 1982. — 471 с., 1 л. портр.

Том склали оповідання та повісті 1923—1928 рр., у яких відтворюються події революції, громадянської війни, перших років будівництва нового життя в містах і селах України.

Окремим розділом вміщено вірші та поеми письменника.

М 70303—078
М205(04)—82 передплатне. 4702590200

У2

